ความคิดและภูมิปัญญาไทย

คำ : ร่องรอยความคิด ความเชื่อไทย

KEY TERMS IN THAI THOUGHTS

ด้วยอภินันทนาการจาก
โครงการเผยแพร่ผลงานวิจัย
กองส่งเสริมและประสานงานวิจัย
ฝ่ายวิจัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

Assistant Professor Dr.Suwanna Satha-anand
Assistant Professor Nuangnoi Boonyanate

๑๒๕.-

ปก : *สุธัญ เครือแก้ว*
จัดการ : *อมรรัตน์ วสุนธรา*
จัดพิมพ์โดย
โครงการเผยแพร่ผลงานวิจัย ฝ่ายวิจัย
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
เดือนพฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๓๕ จำนวน ๑๐๐๐ เล่ม

ความคิดและภูมิปัญญาไทย
คำ : ร่องรอยความคิด ความเชื่อไทย

สุวรรณา สถาอานันท์
เนื่องน้อย บุณยเนตร

เนื่องในศุภมงคลวโรกาส
สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี
ทรงมีพระชนมายุ ๓๖ พรรษา ในวันที่ ๒ เมษายน พุทธศักราช ๒๕๓๔
ข้าพระพุทธเจ้า คณะผู้วิจัย โครงการความคิดความเชื่อไทย
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
ขอทูลเกล้าทูลกระหม่อม ถวายงานวิจัยนี้เป็นวิชชาภิวันทนาการ
สนองพระราชปณิธานในการส่งเสริมการศึกษาไทย
แสดงความจงรักภักดีอย่างลึกซึ้งสูงสุดแด่องค์ขัตติยนารี
ผู้นำทางวิชาการและมิ่งขวัญของปวงชนชาวไทย

ขอจงทรงพระเจริญ
ข้าพระพุทธเจ้า คณะผู้วิจัย

รายนามผู้ทรงคุณวุฒิและคำที่เขียน

๑) ชาติภพ, วิญญาณ	รองศาสตราจารย์ เฉลิมเกียรติ ผิวนวล คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
๒) พรหมลิขิต, โชค, ดวง, ครอบครัว	ผู้ช่วยศาสตราจารย์ เนื่องน้อย บุณยเนตร คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
๓) ผี, ไสยศาสตร์	รองศาสตราจารย์ ดร.เสรี พงศ์พิศ สถาบันพัฒนาชนบท
๔) ขวัญ	รองศาสตราจารย์ ดร.วิไลวรรณ ขนิษฐานันท์ คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
๕) กรรม	พระเมธีธรรมาภรณ์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย
๖) นรก–สวรรค์	ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.สุวรรณา สถาอานันท์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
๗) ศีลธรรม	ดร.อุทัย ดุลยเกษม คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร
๘) พี่น้อง	ศาสตราจารย์ ดร.สนิท สมัครการ สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์
๙) พรรคพวก, ไม่เป็นไร	รองศาสตราจารย์ ดร.ชาย โพธิสิตา มหาวิทยาลัยมหิดล
๑๐) ผู้ใหญ่–ผู้น้อย	ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ฉวีวรรณ ประจวบเหมาะ คณะสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
๑๑) ผู้ดี	รองศาสตราจารย์ ดร.ขวัญดี อัตวาวุฒิชัย คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
๑๒) แม่	รองศาสตราจารย์ ดร.ยศ สันตสมบัติ สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา

สารบัญ

บทนำ

สู่ความคิดความเชื่อไทย

การศึกษาเกี่ยวกับความคิด ความเชื่อ ไม่ว่าจะเป็นของชนชาติใดก็ตาม ย่อมเป็นเรื่องที่ละเอียดอ่อน ลึกซึ้ง ยากที่จะอธิบายได้ครบถ้วนสมบูรณ์ การศึกษาเกี่ยวกับความคิดความเชื่อไทยก็มิใช่ข้อยกเว้น ชนชาติไทยมีประวัติศาสตร์ความเป็นมาที่ยาวนานซับซ้อน มีการผสมผสานทางความเชื่อ มีความหลากหลายทางวัฒนธรรม มีพัฒนาการทางสังคมหลายขั้นตอน และมีการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองที่สำคัญอยู่เป็นระยะ ปัจจัยแวดล้อมทั้งหมดนี้ล้วนแต่มีส่วนกำหนดความเป็นไปของวิถีชีวิตของผู้คนในระดับต่าง ๆ ในสังคมไทย ให้มีลักษณะร่วมและลักษณะที่แตกต่างกันออกไปตามกาละและตามสภาพการณ์ งานศึกษาวิจัยเกี่ยวกับความคิดความเชื่อไทยนี้ไม่อาจอวดอ้างได้ว่าได้ครอบคลุมมิติต่าง ๆ เหล่านี้ งานศึกษานี้ไม่ได้ให้คำอธิบายว่าอะไรคือเงื่อนไขปัจจัยทางประวัติศาสตร์ที่มีส่วนก่อร่างสร้างสรรค์ ความคิดความเชื่อไทยไม่ได้แสดงความแตกต่างหลากหลายทางความคิดความเชื่อตามภูมิภาคต่าง ๆ ของประเทศ และไม่ได้ชี้แสดงเกี่ยวกับความคิดความเชื่อไทยผ่านกรอบการเปรียบเทียบกับชนชาติวัฒนธรรมอื่นในภูมิภาคเอเชียอาคเนย์ คุณูปการของงานศึกษาชิ้นนี้หากจะมีอยู่บ้างก็คงจะเป็นความพยายามที่รวบรวมคติทัศน์ต่าง ๆ เกี่ยวกับรากฐานแห่ง "ความเป็นไทย" ไว้ในที่เดียวกัน จากสามแง่มุมใหญ่ ๆ คือ คติเกี่ยวกับจักรวาลและศีลธรรม ระบบระเบียบแห่งสังคม และท่าทีต่อความเป็นไปของชีวิตชาวไทยโดยทั่วไป ทั้งนี้โดยตั้งฐานคติอยู่ที่หลักฐานข้อมูลจากจารีตที่ผูกพันกับลายลักษณ์เป็นหลัก มิใช่ด้วยเจตนาจะเน้นแต่วัฒนธรรมหลวง โดยไม่ใส่ใจกับคติพื้นเมือง แต่ด้วยข้อจำกัดทางเวลาและข้อจำกัด

ทางความรู้ของคณะผู้ศึกษาเอง คุณูปการอีกประการหนึ่งซึ่งอาจจะกล่าวถึงได้บ้างคงจะเป็นความพยายามที่จะแสดงให้เห็นว่า ภายใต้บริบทแห่งการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจสังคมอย่างรวดเร็วในรอบ ๓-๔ ทศวรรษที่ผ่านมา คติทัศน์ต่าง ๆเกี่ยวกับความคิด ความเชื่อไทยได้เปลี่ยนแปลงไปในทิศทางใดบ้าง ความหมายของคำต่าง ๆ เช่นคำว่า เจ้า ผู้ดี ที่พึ่ง บุญคุณ เล่น ในสังคมไทยได้พัฒนาความหมายไปอย่างใด ได้เปลี่ยนแปลงหรือครอบคลุมกิจกรรม คติ คุณค่าใหม่ ๆ เข้ามาในลักษณะใด ทั้งนี้ทั้งนั้นแม้แต่จุดมุ่งหมายสองประการของงานศึกษานี้ตามที่กล่าวข้างต้น ก็ยังไม่ครบถ้วนสมบูรณ์ ยังมีแง่มุมและหลักฐานต่าง ๆ ที่ต้องพิจารณาประกอบกันอีกมากในโอกาสต่อไป

กระบวนการศึกษาวิจัย

ในชั้นต้นเมื่อเริ่มโครงการนี้ เป็นที่เข้าใจว่าจะเป็นความพยายามที่จะจัดทำงานศึกษานี้ในรูปของสารานุกรม โดยแบ่งหน่วยการศึกษาออกเป็นคำ ๆ มีการอธิบายแก่นสารอันสำคัญอย่างกระชับ รัดกุม เพื่อนำมาเรียบเรียงเพื่อการค้นคว้าอ้างอิงต่อไป คณะผู้วิจัยได้ขอความร่วมมือจากผู้ทรงคุณวุฒิเกี่ยวกับภูมิปัญญาไทย ผู้เป็นที่ยอมรับกันโดยทั่วไป จำนวน ๑๐ ท่าน เสนอคำเพื่อการศึกษาวิจัย ได้มาประมาณ ๑๒๐ คำ แล้วมาจัดกลุ่มความคิดและคัดเลือก เหลือ ๓๖ คำ (ตามจำนวนพระชันษาในสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ใน พ.ศ. ๒๕๓๔ นี้) คณะผู้วิจัยได้ปรึกษากับที่ปรึกษาโครงการทั้ง ๓ ท่านโดยใกล้ชิด เพื่อคัดเลือกคำ และผู้ทรงคุณวุฒิที่จะช่วยเขียน (ตามรายละเอียดในรายนามผู้ทรงคุณวุฒิและคำที่เขียน)

ต่อมาเมื่อคณะผู้วิจัยได้ต้นฉบับมาครบถ้วนแล้ว ก็ได้รับทราบว่ามีการเปลี่ยนแปลงมติเกี่ยวกับลักษณะงานศึกษาวิจัยชุด "ภูมิปัญญาไทย" ว่า อาจจะไม่ต้องเคร่งครัดกับความเป็น "สารานุกรม" ตามจุดประสงค์

แรกเริ่ม คณะผู้วิจัยจึงได้ใช้วิธีจัดระบบคำต่าง ๆ ทั้ง ๓๖ คำนี้ให้อยู่ในหัวข้อ ๓ หัวข้อด้วยกัน ได้แก่

๑) ระเบียบจักรวาล ระบบศีลธรรม

๒) ระบบศีลธรรม ระเบียบสังคม

๓) เล่นกับจารีต

ทั้งนี้โดยจัดให้ ๓ หัวข้อนี้เป็นบทที่ ๒, ๓ และ ๔ ตามลำดับ โดยหัวหน้าโครงการเขียนบทนำ เชื่อมโยงเนื้อหาทั้งหมดเข้าด้วยกัน เป็นบทที่ ๑ และเขียนบทที่ ๕ เพิ่มเติม ในหัวข้อ "มิติแห่งการเปลี่ยนแปลง" เพื่อชี้ให้เห็นภาพอันเป็นพลวัตรของความคิด-ความเชื่อไทยในสมัยปัจจุบัน

ระเบียบจักรวาล ระบบศีลธรรม

คำประกาศเกี่ยวกับลักษณะพื้นฐานของการดำรงอยู่ตามคติพุทธศาสนาที่ว่าสรรพสิ่งล้วนแต่ "ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และปราศจากตัวตน" คงจะเป็นปริศนาข้อใหญ่สำหรับสังคมวัฒนธรรมใดก็ตามที่น้อมรับเอาพุทธศาสนามาเป็นคำอธิบายพื้นฐานเกี่ยวกับชีวิตมนุษย์และสรรพสิ่งทั้งมวล ภายในกรอบคำอธิบายดังกล่าวนี้ ปัญหาเรื่องความต่อเนื่องแห่งการดำรงอยู่ย่อมจะเป็นคำถามพื้นฐานที่ต้องตอบให้ได้ หากประเด็นเรื่อง "ความจริง" เกี่ยวกับชีวิตยังเป็นสิ่งที่มีความหมายอยู่ ภายในบริบทของสังคม วัฒนธรรมไทย ถึงแม้ว่าการมีพฤติกรรมเยี่ยงชาวพุทธที่ดีตามหลักศีลห้า คงจะยังมิใช่สัญลักษณ์ของความเป็นไทยทั่วไป แต่ดูเหมือนว่า "ความเป็นพุทธ" ก็เป็นสิ่งที่ควบคู่ไปกับคำอธิบายเกี่ยวกับชีวิตไทยอยู่ไม่น้อย ดังจะเห็นได้จากการเรียกชีวิตมนุษย์ว่า **ชาติภพ** อันเป็นคติซึ่งแสดงถึง **ความต่อเนื่อง** ระหว่างชีวิตหลายชีวิตของคน ๆ เดียว ในแง่กาลเวลา ชาติภพ ชี้บ่งถึงภาวะของชีวิตที่เป็นอยู่ใน**แต่ละช่วงเวลา** ซึ่งโดยทั่วไปเป็นที่เข้าใจกันว่าหมายถึง ช่วงเวลาทั้งชีวิตในชาติภพนี้ ซึ่งย่อมชี้บ่งสู่ชาติภพก่อนและชาติภพหน้าอยู่ในตัว ในแง่สถานที่ ชาติภพชี้บ่งถึงภาวะของชีวิตซึ่งดำรงอยู่ระหว่างภพภูมิทั้งหลาย ซึ่งประกอบกันเข้าเป็น จักรวาลวิทยา ตามคติไตรภูมิของไทย พิจารณาในแง่นี้จะเห็นได้ว่า ชาติภพ บ่งบอกว่าชีวิตของมนุษย์เป็นความต่อเนื่องอันสืบมาจากกาลเวลาอื่น ซึ่งครอบคลุมเกินกว่าระยะเวลาในชีวิตนี้ อีกทั้งมีความสัมพันธ์เชิงภูมิสัณฐานกับภพภูมิอื่นในขณะเดียวกัน

ตัณหา กิจกรรมของมนุษย์อันเกี่ยวเนื่องด้วยบาปและบุญ ย่อมนำมาซึ่งคุณและโทษอย่างต่อเนื่องข้ามชาติข้ามภพ โดยนัยนี้รากฐานแห่งชีวิตย่อมผูกพันกับมิติทางศีลธรรมอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ พลังทางศีลธรรมเป็นพลังที่ขับเคลื่อนชีวิตภายในวัฏฏสงสาร

อย่างไรก็ตาม คงเป็นที่ยอมรับกันได้โดยทั่วไปว่า คำอธิบายทางพุทธศาสนามิใช่คำอธิบายเพียงชุดเดียวที่มีอิทธิพลต่อความเข้าใจชีวิตไทย พระยาอนุมานราชธนได้กล่าวไว้ว่า "ชนชาติไทยนับถือศาสนาต่าง ๆ ซ้อนอยู่อย่างรูปเจดีย์อีกเหมือนกัน คือนับถือผีสางเป็นพื้นฐาน ถัดขึ้นไปนับถือไสยศาสตร์ซึ่งมีอยู่ในศาสนาพราหมณ์และฮินดู แล้วจึงนับถือพุทธศาสนา" (**การศึกษาเรื่องประเพณีไทยและชีวิตชาวไทยสมัยก่อน,** หน้า ๒๕๓) การดำรงอยู่ของคติความเชื่อทั้งสามชุดต่างได้มีบทบาทในการอธิบายชีวิตไทยในมิติต่าง ๆ ซึ่งถึงแม้ว่าโดยตรรกวิทยาแล้ว เป็นระบบความเชื่อที่ขัดแย้งกันในขั้นพื้นฐาน แต่กลับดำรงอยู่ร่วมกันได้อย่างดีในชีวิตชาวไทยตั้งแต่โบราณมา ในขณะที่ชีวิตมนุษย์เป็น "ชาติภพ" อันมีขอบเขตจำกัด มีความไม่เที่ยง แต่เป็นความไม่เที่ยงที่ต่อเนื่องระหว่างชีวิต พลังในรูปแบบต่าง ๆ ซึ่งคอยกำกับควบคุมมนุษย์ในชาติภพนี้ ก็ไม่ได้จำกัดอยู่แต่เพียงกิเลสตัณหาในใจมนุษย์เท่านั้น หากแต่ยังมี **พรหมลิขิต โชค ดวง** ซึ่งมีรากฐานมาจากคติพราหมณ์และโหราศาสตร์ ซึ่งต่างก็มีบทบาทต่อคติเกี่ยวกับชีวิตชาวไทยมิใช่น้อย พรหมลิขิตอาจเป็นอำนาจซึ่งกำหนดความสุขสดชื่นแก่คู่รักได้ หรืออาจจะบงการความตายอันเฉียบพลันได้เช่นกัน แต่ในทั้งสองกรณี พรหมลิขิตเป็นคำอธิบายเหตุการณ์อันไม่คาดคิดและหลีกเลี่ยงไม่ได้ ภายใต้กฎเกณฑ์แห่งพระพรหม มนุษย์ดูจะมีอำนาจกำหนดตนเองในขีดขั้นที่ต่ำที่สุดในเรื่องที่สำคัญที่สุดในชีวิต เช่น เรื่องคู่ครองและความตาย นอกจากนี้เหตุการณ์อันไม่คาดคิดในชีวิตก็ยังสามารถ

อธิบายได้ด้วยโชค โชคชะตา ดวงหรือดวงชะตา ซึ่งอธิบายกฎแห่งสาเหตุและผลโดยอาศัยคติเรื่องเวลากำเนิดของบุคคลแต่ละคน มนุษย์ดำรงอยู่และดำเนินไปภายใต้กฎเกณฑ์มากมายที่มนุษย์อาจจะรู้ได้ไม่หมดครบและเป็นพลังภายนอกตัวมนุษย์เอง ทางโคจรของดวงดาวในจักรวาลต่าง ๆ อันมีองค์ประกอบเป็น ดิน น้ำ ลม ไฟ เช่นเดียวกับมนุษย์ ย่อมมีส่วนในการกำหนดแนวทางเดินของมนุษย์ได้เช่นกัน การเชื่อถือฤกษ์ยาม โชคลาง การสะเดาะเคราะห์ การปรึกษาหมอดูกิจกรรมเหล่านี้ล้วนแต่เป็นกลไกวิธี "ติดต่อ" "จัดการ" กับพลังอำนาจแห่งสากลจักรวาลซึ่งมนุษย์ต้องอิงอาศัยอยู่ คติทางลัทธิพราหมณ์และโหราศาสตร์เหล่านี้ถูกนำมา "ผูกพัน" กับคติพุทธศาสนา เมื่อดวงชะตาและพรหมลิขิตล้วนแต่ได้รับการอธิบายว่าเป็นเรื่องของ "กรรมเก่า" ทั้งสิ้น ในขณะที่คติจากลัทธิพราหมณ์และหลักโหราศาสตร์ ได้ผลักให้มนุษย์ต่ำเตี้ยไร้อำนาจกำหนดชะตาชีวิตของตน ชาวพุทธไทยก็ผูกพันพลังเหล่านี้เข้ากับการกระทำในอดีตของมนุษย์เอง

คติเกี่ยวกับพลังอำนาจเหนือมนุษย์อีกชุดหนึ่งที่จะละเว้นไม่กล่าวถึงไม่ได้คือคติเรื่อง **ผี** ผีเป็น "ปรากฏการณ์" หนึ่งในวัฒนธรรมดั้งเดิมของไทย เป็น "จิต" ของจักรวาลและสังคม ครอบคลุมมิติต่าง ๆ ของชีวิต ดำรงอยู่ใน คน สัตว์ พืช สิ่งของ วิญญาณบรรพบุรุษ เมื่อพิจารณาความสัมพันธ์ระหว่างคนกับผีแล้วจะพบกฎเกณฑ์และระเบียบแบบแผนความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน คนกับชุมชน คนกับธรรมชาติ ความสัมพันธ์เต็มไปด้วยความเคารพยำเกรง ความอ่อนน้อมถ่อมตน การสำนึกใน "บุญคุณ" ของผีซึ่งให้สิ่งต่าง ๆ และคอยดูแลมนุษย์อยู่ ผีปู่และย่า และ ผีป่า ผีนา ผีเขา ผีบ้านผีเมือง ความเชื่อเรื่องผีแสดงให้เห็นว่าสิ่งต่าง ๆ อันมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อชีวิตมนุษย์เป็นชีวิตนามธรรมซึ่งพึงได้รับความเคารพ แน่นอน ผีมีทั้งดีและร้าย ซึ่งหมายถึงว่าจะ

ส่งผลดีหรือเป็นอันตรายต่อชีวิตมนุษย์ มนุษย์เองก็มีวิธีการต่าง ๆ ที่จะติดต่อสื่อสาร "เอาใจ" และ "ขอขมา" ต่อผี มองในแง่หนึ่ง ผีคือ "ชีวิต" ของสิ่งต่าง ๆ ที่ไม่ใช่มนุษย์ หากจะกล่าวถึงแก่นสารแห่งชีวิตที่เป็นมนุษย์ เราจะใช้คำว่า **ขวัญ** ซึ่งอาจหมายถึงส่วนต่าง ๆ ของร่างกาย หรือเป็นตัวแทนแห่งศูนย์กลางชีวิตมนุษย์ เมื่อพุทธศาสนาเข้ามาในสังคมไทยแล้ว **วิญญาณ** ก็เป็นอีกคำหนึ่งที่ใช้แทน "ขวัญ" ได้ในบางกรณี แต่เป็นที่น่าสังเกตว่าเมื่อชีวิตมนุษย์จบสิ้นแล้ว วิญญาณกลับใช้คู่กับคำว่า "ผี" ได้

พลังอำนาจต่าง ๆ ซึ่งมีบทบาทต่อชีวิตมนุษย์เหล่านี้ จำเป็นจะต้องมีวิธีการที่จะ "จัดการ" ได้ กลไกวิธีประการหนึ่งซึ่งสำคัญยิ่งในบริบทแห่งสังคม วัฒนธรรมไทย คือ **ไสยศาสตร์** ซึ่งหมายถึง วิชาและวิธีปฏิบัติที่เกี่ยวกับการพยายาม "ใช้" อำนาจและพลังอันลึกลับในธรรมชาติ เพื่อประโยชน์และโทษของผู้ที่เกี่ยวข้อง โดยมีวิธีการ เครื่องมือ และเป้าหมายที่เฉพาะเจาะจง ได้รับการถ่ายทอดมาแต่โบราณ ไสยศาสตร์เป็น "วิชา" แขนงหนึ่งซึ่งมีอิทธิพลมากที่สุดวิชาหนึ่งในสังคมไทยมาแต่โบราณ เสภาขุนช้างขุนแผนกล่าวถึงการเรียนวิชาของพลายงามไว้ว่า

"อันเรื่องราวกล่าวความพลายงามน้อย ค่อยเรียบร้อยเรียนรู้ครูทองประศรี
ทั้งขอมไทยได้สิ้นก็ยินดี เรียนคัมภีร์พุทธเวทมนต์
ปัถมังตั้งตัวนะปัดตลอด แล้วถอนถอดถูกต้องเป็นล่องหน
หัวใจกริชอิทธิเจเสน่ห์กล แล้วเล่ามนต์เสกขมิ้นกินน้ำมัน
เข้าในห้องลองวิชาประสาเด็ก แทงจนเหล็กแหลมลู่ยู่ขยั้น
มหาหมื่นยืนยงคงกระพัน ทั้งเลขยันต์ลากเหมือนไม่เคลื่อนคลาย
แล้วทำหัวใจอิติปิโส เสดาะโซ่ตรวนได้ดั่งใจหมาย
สะกดคนมนต์จังงังกำบังกาย เมฆฉายสูรย์จันทร์ขยันดี

ทั้งเรียนธรรมกรรมฐานนิพพานสูตร ร้องเรียกภูตพรายปราบกำหราบผี
ผูกหุ่นยนต์หุ่นหญ้าเข้าราวี ทองประศรีสอนหลานชำนาญมา"

การดำรงอยู่คู่กันระหว่างพุทธกับไสยนี้เป็นปรากฏการณ์ธรรมดาในสังคมวัฒนธรรมไทย เรื่องคงกระพันชาตรี ลงสักลงยันต์ เครื่องรางของขลัง การปลุกเสกด้วยคาถาอาคมเพื่อเพิ่ม "อิทธิฤทธิ์" แก่วัตถุวิเศษต่าง ๆ เป็นเรื่องที่นิยมกันแพร่หลาย พระเครื่อง พระกริ่ง ซึ่งผ่านพิธีพุทธาภิเศก หรือมีอาจารย์ทางวิปัสสนามานั่งเข้าสมาธิ ส่งกระแสจิตบริกรรมคาถาต่าง ๆ ลงในพระเครื่อง จะถือว่าเป็นของ "ขลัง" มีคนนิยม "เช่า" มาห้อยบูชากันภัยอันตรายต่าง ๆ ความแพร่หลายของกิจกรรมทางไสยศาสตร์คงจะสะท้อนให้เห็นว่า ตามความเข้าใจของคนไทยในโลกแห่งสัตว์ทั้งปวงนั้นคงจะมีพลังอำนาจลึกลับอยู่มากมาย ซึ่งส่งผลกำหนดวิถีชีวิตของผู้คน เมื่อพลังลึกลับมีมากมายหลายประเภท ช่องทางหรือวิธีการติดต่อจัดการกับพลังอำนาจเหล่านั้นก็ไม่น่าจะจำกัดเช่นกัน เวลาคนไทยอวยพรปีใหม่ นอกจากจะขออำนาจคุณแห่งพระศรีรัตนตรัยแล้ว ยังมีความจำเป็นที่จะต้องเอ่ยอ้างถึง "สิ่งศักดิ์สิทธิ์ในสากลโลก" เพื่ออำนวยพรและป้องกันภัยต่าง ๆ แก่ตนและญาติมิตร

อาจกล่าวได้ว่า ในความคิดความเชื่อของคนไทยนั้น ชีวิตเป็นระยะเวลาที่จำกัดระหว่างกาลเวลาและสถานที่อื่น ชีวิตต้องดำรงอยู่ท่ามกลางความไม่จีรังของสรรพสิ่ง เป็นเวทีซึ่งมีพลังอำนาจอันลึกลับทั้งพระพรหม กฎเกณฑ์ของดวงดาว และภูติผีชนิดต่าง ๆ ล้วนแต่โลดแล่นอย่างมีชีวิตชีวา ความเชื่อในพลังอำนาจ **ภายนอก** มนุษย์เหล่านี้ คงเป็นมิติทางอภิปรัชญาที่มีผลต่อวิถีชีวิตของคนไทยมากที่สุด อย่างไรก็ตาม ในสังคมวัฒนธรรมไทยก็ยังมีช่องว่างให้แก่ความเชื่อในพลังอำนาจของมนุษย์ด้วยเช่นกัน คำอธิบายที่มีอิทธิพลมากที่สุดในมิตินี้คงจะเป็นเรื่องของ **กรรม** แนวคิดเรื่องกรรมตามคติพุทธศาสนา

นี้เป็นกรอบอธิบายชีวิตพื้นฐานประการเดียวที่สำคัญที่สุดในการเชื่อมโยงการกระทำของปัจเจกบุคคลเข้ากับวิถีความเป็นไปของสรรพสิ่ง กล่าวอีกนัยหนึ่งคือ คนแต่ละคนมีพลังอำนาจที่จะกำหนดชีวิตของตนเองด้วย และพลังอำนาจนี้เป็นพลังอำนาจทางศีลธรรม ดังคำกล่าว "ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว" อย่างไรก็ตาม เป็นที่น่าสังเกตว่า "กรรม" ในบริบทแห่งสังคมวัฒนธรรมไทยมีนัยในเชิงลบและเป็นผลจากอดีตโดยเฉพาะอย่างยิ่ง อดีตชาติ มากกว่าเป็นคำสอนซึ่งจะเพิ่มพูนความเชื่อมั่นในพลังแห่งการกระทำหรืออำนาจของมนุษย์เอง กล่าวอีกนัยหนึ่ง "กรรม" ในสังคมวัฒนธรรมไทย ถึงแม้ว่าจะเป็นของมนุษย์แต่ละคน แต่ก็ได้กลายเป็นพลัง **ภายนอก** เพราะเป็นเงื่อนไขในเชิงลบซึ่งเกิดขึ้นในอดีต และบ่อยครั้งมีนัยว่าแก้ไขอะไรไม่ได้จนกว่าต้องคอยถึงชาติภพต่อไป อย่างไรก็ตาม เป็นที่น่าสังเกตว่า ยังมีคำอีกสองคำ ซึ่งกลับมีพลังในการอธิบายชีวิตในชาติภพปัจจุบันมากกว่า คือคำว่า "วาสนา" "บารมี" พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕ นิยาม "วาสนา" ว่า หมายถึง "บุญบารมี กุศลที่ทำให้ได้รับ **ลาภยศ**" ส่วน "บารมี" มีอธิบายไว้ว่า หมายถึง "คุณสมบัติที่ทำให้ยิ่งใหญ่ เช่น พระบารมีปกเกล้าฯ" ไม่ว่าความหมายดั้งเดิมที่ถูกต้องในทางพุทธธรรมจะเป็นอย่างไร แต่บุญกรรม วาสนา บารมี ในสังคมไทย เป็นคำอธิบายซึ่งเน้นอดีต "กรรม" จะมีความหมายเชิงจำกัดอำนาจของมนุษย์ ส่วน "วาสนาบารมี" หมายถึง การได้ลาภยศ หรือความยิ่งใหญ่ ซึ่งเป็น "คุณ" ในทางฝ่ายโลกมากกว่าเป็น "คุณ" ในทางพุทธธรรม ดังบทสรุปของพระเมธีธรรมาภรณ์ ความว่า

> *"...ความเชื่อเรื่องบุญบารมี ทำให้คนยอมรับสถานภาพของกันและกัน นั่นคือ เมื่อใครเชื่อว่าผู้มีบุญบารมีหรือบุญหนักเท่านั้นจึงจะมีสิทธิได้ศักดิ์ใหญ่ และพิจารณาเห็นว่าตนเอง*

มีบุญน้อยด้อยวาสนา เขาย่อมไม่คิดแย่งชิงตำแหน่ง หรือแข่งบารมีกับผู้มีบุญหนักศักดิ์ใหญ่ ทั้งนี้เพราะเหตุที่ว่า "แข่งเรือพาย แข่งได้ แข่งบุญวาสนาแข่งไม่ได้" สิ่งที่ผู้น้อยควรถือปฏิบัติคือฝากตัวกับผู้ใหญ่เพื่อขอพึ่งใบบุญของท่าน บุญบารมีของผู้ใหญ่ย่อมปกแผ่คุ้มครองผู้น้อยให้อยู่ร่มเย็นเป็นสุข ระบบอุปถัมภ์ในวัฒนธรรมไทยดำรงอยู่ได้เพราะมีแนวคิดเรื่องบุญบารมีสนับสนุนอยู่นั่นเอง..."

เป็นที่น่าสังเกตว่า แนวคิดเรื่องบุญบารมี วาสนา เป็นคำอธิบายสนับสนุนบุคคลผู้อยู่ในสถานภาพระดับสูง ในขณะที่แนวคิดเรื่องบาปกรรม เป็นคำอธิบายชีวิตอันยากไร้ ต่ำต้อย ของผู้อยู่ในสถานภาพระดับต่ำ โดยนัยนี้พุทธศาสนาก็ผูกพันลึกซึ้งกับระเบียบสังคมไทย

นอกเหนือไปจาก กฎแห่งกรรม อันเป็นหลักเกณฑ์สากลซึ่งตัดสินผลการกระทำของมนุษย์ ทั้งในแง่ดีและชั่ว **นรก-สวรรค์** ก็เป็นความเชื่ออีกชุดหนึ่ง ซึ่งเป็นคำสัญญาแห่งรางวัล และคำขู่เตือนแห่งบทลงโทษสำหรับชีวิตแห่งกรรมดีกรรมชั่วในชาติภพนี้ ถึงแม้ว่า จริง ๆ แล้ว การทำความดีของชาวพุทธไม่ควรต้องรอการ "พิสูจน์" ว่า นรก-สวรรค์ มีจริงหรือไม่ แต่ความเสื่อมคลายของความเชื่อเกี่ยวกับ นรก-สวรรค์ ก็คงจะมีผลต่อความหย่อนยานทางศีลธรรมของผู้คนทั่วไปอยู่ไม่น้อย

จะเห็นได้ว่า ในวัฒนธรรมตามแนวจารีตของไทย ชีวิตเป็นช่วงระยะเวลาหนึ่งซึ่งแหวกว่ายอยู่ท่ามกลางสายธารแห่งพลังอำนาจหลายชนิดหลายระบบ ซึ่งล้วนแต่สามารถส่งอิทธิพลต่อชีวิตมนุษย์ได้อย่างสำคัญ การดิ้นรนต่อสู้จัดการกับพลังอำนาจเหล่านี้ ต้องอาศัยวิธีการต่าง ๆ ทั้งทางพุทธ และทางไสย ในขณะเดียวกัน ข้อคำสอนทางพุทธศาสนาตามที่ปรากฏในสังคมวัฒนธรรมไทย ดูเหมือนจะช่วยส่งเสริม

การยอมรับสถานภาพสูง-ต่ำ ของผู้คนในสังคม มากกว่าจะซื่อตรงต่อคติแห่งพุทธธรรม แต่ทั้งนี้พลังแห่งคติพุทธศาสนาก็ยังยืนยันมิติแห่ง **ศีลธรรม** ของชีวิต ซึ่งหากมนุษย์ไม่ปฏิบัติตาม สังคมก็จะเกิดความระส่ำระสายและอาจถึงการณ์วิบัติได้

ระบบศีลธรรม ระเบียบสังคม

หากจะเปรียบคำอธิบายเกี่ยวกับ ระเบียบจักรวาล ซึ่งกอปรด้วยพลังอำนาจนานาประการ และชีวิตในฐานะชาติภพ กับ บทละคร การกล่าวถึงระบบสังคมไทยก็คงจะเปรียบได้กับเวทีการแสดง ซึ่งมีผู้แสดงมากหน้าหลายตา หลายพวกหลายกลุ่มด้วยกัน ลีลาการแสดงบทบาทตามสถานภาพต่างก็อิงอาศัย "บท" ซึ่งเป็นคำอธิบายอันกว้างขวางครอบคลุมมิติต่าง ๆ ที่สำคัญของชีวิตไว้แล้ว ชาติภพจะมีความหมายเป็นรูปธรรมก็ต่อเมื่อถือกำเนิดมาใน **ครอบครัว** อันเป็นหน่วยสังคมพื้นฐานที่สุด ครอบครัวในสังคมวัฒนธรรมไทยนอกจากจะชี้บ่งถึงการรวมกลุ่มกันทางสายเลือดแล้ว ยังมีนัยอีกอย่างน้อยสองประการที่ควรกล่าวถึง ได้แก่ การ "ครอบ" บริเวณที่เป็น "ครัว" และการใช้คำนับญาติกับบุคคลอื่นซึ่งมิได้มีความสัมพันธ์ทางสายเลือดแต่อย่างใด ในประเด็นแรกพระยาอนุมานราชธน ได้อธิบายว่า "ครอบครัว" มีต้นกำเนิดมาจากการ **เข้าครอบครองครัว** ซึ่งเดิมทีเดียวในภาษาถิ่นหมายถึง ข้าวของเครื่องใช้ ในอดีตเมื่อแรกสร้างบ้านเมืองนั้น ผู้เป็นหัวหน้าเผ่าหรือชุมชนมักจะเริ่มจากการหาทำเลที่เหมาะสม ทั้งทางยุทธศาสตร์และเป็นแหล่งทรัพยากรธรรมชาติอันอุดมสมบูรณ์ แต่ทำเลเหล่านี้มักจะมีเจ้าของเดิมอยู่ก่อนแล้ว หากเจ้าของบ้านเมืองเดิมไม่ยินยอมก็เป็นอันต้องรบกัน ผู้แพ้ก็ถูกจับเป็นข้าเป็นบ่าว ส่วนผู้ชนะก็เป็นเจ้าเป็นนายไป ผู้ชนะนั้นนอกจากจะกวาดต้อนผู้คนไว้ใช้เป็น

แรงงานแล้ว ยังยึดข้าวของเครื่องใช้ของฝ่ายแพ้ เรียกว่า "ครัว" มาด้วย เรียกการกวาดต้อนผู้คนและของใช้นี้ว่า "กวาดต้อนเทครัว" คำว่า "เทครัว" ต่อมามีความหมายขยายไปถึงการได้หญิงมาเป็นภรรยา จากคำอธิบายนี้อาจสรุปได้ว่า "ครอบครัว" ในระยะต้นใช้ในความหมายที่เน้นการเป็น **เจ้าของ** ทรัพย์สิน ซึ่งรวมไปถึงหญิงผู้เป็นภรรยาด้วย และยังแสดงให้เห็นถึงการยอมรับอำนาจสูงสุดในครอบครัวว่าอยู่ในฝ่ายชาย ดังที่หมอบรัดเลอธิบาย "ครอบครัว" ว่า หมายถึง "ความคือลูกเมียด้วยกันทั้งเรือน **ที่ผัวได้ครอบครอง**" ครอบครัวและเครือญาติในสังคมไทย นอกจากจะหมายถึงสมาชิกที่สืบสายเลือดเดียวกันแล้ว ยังเป็นรากฐานการรวมกลุ่มเป็นพรรคพวกเดียวกันด้วย การใช้คำนับญาติกับบุคคลอื่น ๆ ที่ไม่ใช่ผู้สืบสายโลหิตร่วมกัน ก็เป็นสร้างความรู้สึกใกล้ชิด หรืออาจถึงขั้นเป็น "พรรคพวก" เดียวกัน

ถึงแม้ว่าในความหมายดั้งเดิมของคำว่า "ครอบครัว" จะบ่งบอกอำนาจที่เหนือกว่าของฝ่ายชาย แต่ในสังคมไทยก็ให้ความสำคัญแก่ผู้เป็น **แม่** ด้วย เพราะแม่เป็นทั้งแหล่งกำเนิด ผู้ดูแลรักษา และภายใต้เงื่อนไขการเกณฑ์แรงงานฝ่ายชายในระบบไพร่ แม่ย่อมมีบทบาทในฐานะหัวหน้าครอบครัวไปในตัว จนถึงกับมีการใช้คำ "แม่" เรียกผู้เป็นหัวหน้าหรือเป็นนาย บ่งบอกฐานะในการกำกับดูแลควบคุม เช่น แม่กอง แม่ทัพ เป็นต้น อย่างไรก็ตาม จุดลำดับญาติในครอบครัวซึ่งมีนัยชี้บ่งความหมายที่กว้างไกลและเกี่ยวข้องผูกพันกับโครงสร้างสังคมไทย ตลอดวิธีการมองแนวความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลในสังคมโดยทั่วไป น่าจะได้แก่ ความสัมพันธ์ระหว่าง **พี่กับน้อง** ซึ่งเป็นความสัมพันธ์ต่างระดับ แต่ให้ความรู้สึกใกล้ชิดสนิทสนม ผู้เป็นพี่มีหน้าที่ให้ความดูแลช่วยเหลือคุ้มครอง ส่วนผู้เป็นน้องก็มีหน้าที่ให้ความเคารพเชื่อฟัง ความสัมพันธ์ฉันพี่-น้องเป็นแม่แบบความสัมพันธ์รูปแบบ

หนึ่ง ซึ่งมีความสำคัญมากในสังคมวัฒนธรรมไทย บ่อยครั้ง แนวคิดแบบพี่–น้องถูกนำไปใช้เพื่อสร้างความรู้สึกผูกพันสัมพันธ์กับผู้มีทรัพย์สินหรือผู้มีสิทธิ์ลงคะแนนเสียงในทางการเมือง ดังวลีที่ว่า "มีเงินก็นับว่าน้อง มีทองก็นับว่าพี่" หรือ การเริ่มคำปราศัยหาเสียงของนักการเมืองที่ว่า "พ่อแม่พี่น้องประชาชนที่รักทั้งหลาย" เป็นต้น

จากคติเกี่ยวกับครอบครัวและเครือญาติดังกล่าวข้างต้นนี้ สะท้อนให้เห็นปรากฏการณ์ในสังคมวัฒนธรรมไทย ที่สำคัญยิ่งคือระบบ **พรรคพวก**

ในสังคมไทย การเป็น "พวก" เดียวกันช่วยทำให้เกิดความรู้สึกใกล้ชิดและเป็นกันเองคล้ายกับเป็นญาติกัน คอยช่วยเหลือเกื้อกูลทำประโยชน์แก่กันและกัน มีความผูกพันกัน เป็นความผูกพันชนิดที่จะนำมาซึ่งความผูกพันที่มากขึ้น และการทำประโยชน์ต่อกันมากขึ้น ระบบพรรคพวกนี้นำไปสู่แนวปฏิบัติซึ่งตัดสินคุณค่าหรืออำนวยประโยชน์บนพื้นฐานของความสัมพันธ์ส่วนตัวในหมู่ผู้อยู่ในพรรคพวกเดียวกัน โดยถือว่าความสัมพันธ์**อยู่เหนือ**คุณค่าหรือความสามารถที่แท้จริง ทัศนคติและแนวปฏิบัติทำนองนี้อาจเป็นรากฐานของปรากฏการณ์ การคัดเลือกบุคคลเข้าปฏิบัติงานหนึ่ง ๆ ก็โดยเงื่อนไขแห่งสายสัมพันธ์ว่าเขาเป็นใครมากกว่าข้อพิจารณาว่า จริง ๆ แล้วเขาทำอะไรได้บ้าง

ปรากฏการณ์ของระบบพรรคพวกในสังคมวัฒนธรรมไทยดำรงอยู่คู่กับการคำนึงถึงเรื่อง **ผู้ใหญ่ผู้น้อย** บ่อยครั้งความเป็นพรรคพวกเดียวกันขึ้นอยู่กับการเป็นผู้น้อยซึ่งอาศัยพึ่งพิงผู้ใหญ่คนเดียวกัน ผู้ใหญ่ผู้มี "บารมี" สูงคือผู้ที่สามารถมีบทบาทในการเป็นผู้อุปถัมภ์ผู้น้อยจำนวนมากที่สุดคือสามารถเป็นที่พึ่งแก่ผู้ใหญ่ระดับรองลงมา ความคิดเรื่องผู้ใหญ่–ผู้น้อย นี้พัฒนามาจากระบบศักดินา ซึ่งปรากฏเป็นระบบ

ชัดเจนมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา จนถึงสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ที่มีการจำแนกฐานันดรหรือชนชั้นตามกฎหมายในระบบศักดินาของไทย กล่าวคือ มีการแบ่งลำดับจากสูงมาหาต่ำ เป็น เจ้า ขุนนาง ไพร่ ทาส โดยมีสิทธิในการถือครองที่นามากน้อยต่างกันเป็นลำดับชั้น ความแตกต่างในเรื่องสิทธิการถือครองที่นานี้เองเป็นที่มาของความแตกต่างในเรื่องอำนาจการควบคุมไพร่พล ซึ่งเป็นอำนาจทั้งในทางเศรษฐกิจ สังคมและการเมือง จะเห็นได้ว่า แกนกลางหรือหัวใจแห่งระบบความสัมพันธ์ในสังคมไทย เป็นความสัมพันธ์ในแนวดิ่ง ระหว่างผู้น้อยกับผู้ใหญ่ มากกว่าในแนวระนาบ คือระหว่างบุคคลที่แลกเปลี่ยนกันด้วยความเท่าเทียม

ในสังคมที่สถานภาพของบุคคลมีความสำคัญอย่างยิ่งในการกำหนดความหมายตามฐานะและบทบาทที่มีต่อผู้อื่น การพัฒนาแนวคิดเกี่ยวกับกลุ่มหรือชนชั้นของบุคคลซึ่งมีเครื่องหมายแสดงที่ปรากฏชัดของความ "เหนือกว่า" ทั้งในแง่ชาติกำเนิด การกระทำและกิริยามารยาท ก็คงจะเกิดขึ้นได้อย่างมีนัยสำคัญ ในอดีตเมื่ออำนาจทางสังคม เศรษฐกิจผูกพันกับระบบครอบครัวและเครือญาติ เมื่อกาลเวลาผ่านไป การสืบทอด "ลักษณะประจำ" ตระกูลหรือชนชั้นก็คงจะค่อย ๆ พัฒนาขึ้นกลายเป็น คุณลักษณะบางประการซึ่งมีแต่ในหมู่ **"ผู้ดี"** ในสังคมไทยมีคำ วลี ประโยค สำนวน ที่เกี่ยวเนื่องกับคำว่า "ผู้ดี" อยู่มาก ตัวอย่างเช่น ผู้ดีมีตระกูล ผู้ดีมีศักดิ์ ผู้ดีมีทรัพย์ ผู้ดีตกยาก ผู้ดีแปดสาแหรก ผู้ดีตีนแดงตะแคงตีนเดิน ผู้ดีว่าขี้ข้าพลอย ผู้ดีเดินตรอกขี้ครอกเดินถนน วลีเหล่านี้สะท้อนให้เห็นมิติที่หลากหลายของ "ผู้ดี" ซึ่งผูกพันกับชาติตระกูลกำเนิด มีศักดิ์ตามฐานะหรือมีทรัพย์สินเงินทอง อย่างไรก็ตาม ชะตากรรมของผู้ดีก็ใช่ว่าจะจีรังยั่งยืน การตกยากหรือตกจากฐานะ โดยเฉพาะอย่างยิ่งฐานะทางการเงินย่อมก่อให้เกิดสำนวนประชด

ประชันต่อบุคคลกลุ่มนี้ได้ ไม่ว่าจะเป็น ผู้ดีแปดสาแหรก หรือ ผู้ดีตีนแดง คือพวกที่ทำอะไรจริงจังและเป็นประโยชน์ไม่เป็น อย่างไรก็ตามปรากฏการณ์ "ผู้ดี" คงเป็นความพยายามสร้างภาพอันงดงามของคุณลักษณะประจำชนชั้น ซึ่งอาจเกิดจากชาติตระกูล หรือการอบรมบ่มเพาะกิริยามารยาท

ถ้าผู้ดีเป็นจุดศูนย์รวมอันเข้มข้นของฐานะอันสูงส่ง และวัฒนธรรมอันประณีต ซึ่งมักบ่งบอกถึงนิวาสถานในเมือง **ชาวบ้าน**ก็เป็นภาพของคนธรรมดาทั่วไป ซึ่งส่วนใหญ่มีอาชีพทางเกษตรกรรม ไม่มีฐานะทางยศศักดิ์ และขาดการกล่อมเกลาทางวัฒนธรรมตามแบบอย่างในเมือง ชาวบ้านมีวัฒนธรรมตามวิถีทางทำมาหากินของตน ซึ่งส่วนใหญ่อยู่ในเขตชนบท ในอดีตชาวบ้านมักจะตั้งรกรากทำมาหากิน**เฉพาะท้องถิ่น** การติดต่อสัมพันธ์กับโลกภายนอก หรือศูนย์กลางอำนาจในเมืองมีค่อนข้างจำกัด ในชุมชนขนาดเล็กที่จำกัดเฉพาะที่และค่อนข้างปลอดจากอำนาจภายนอก มักมีชาวบ้านบางคนซึ่งเข้ามามีบทบาทเป็นผู้ควบคุม "อาณาเขต" ของตน ทำหน้าที่ให้การปกป้องคุ้มครองชีวิต และทรัพย์สินของสมาชิกในชุมชนนั้น ชาวบ้านบางคนมีบุคลิกภาพที่เข้มแข็ง มีจิตใจกล้าหาญ นิยมการต่อสู้แบบเผชิญหน้าและตัดสินด้วยกำลัง แต่ไม่ใช่การรุกราน หรือมีพฤติกรรมเยี่ยงโจรหรืออันธพาล คนแบบนี้จะได้รับการยอมรับเป็น **นักเลง** หรือถ้ามีคนยอมรับมากก็อาจจะเรียกว่านักเลงโต คุณสมบัติสำคัญที่ต้องปรากฏในนักเลงโต คือมีใจกว้างขวาง กล้าได้กล้าเสีย พร้อมที่จะปกป้องลูกน้องและบริวาร ซึ่งถือเป็นเครื่องวัดบารมีของนักเลงโต

บทพิสูจน์ความสามารถและความแข็งแกร่งของนักเลงในอดีตอยู่ที่การขโมยควาย เพราะควายถือเป็นปัจจัยสำคัญในการผลิต เป็นความจำเป็นในการดำรงชีพ การขโมยควายจึงเปรียบเสมือนการแสดง

พลังเหนือชีวิตและทรัพย์สินของคนไทยสมัยนั้น และนับเป็นวีรกรรมอย่างหนึ่งของนักเลง ควายของใครหาย อยู่ที่ใครเป็นเรื่องที่รู้กันได้ในหมู่นักเลง ชาวบ้านต้องพึ่งพานักเลง ทั้งในแง่ที่เป็นผู้พิทักษ์ และช่วยแก้ปัญหาในเรื่องเกี่ยวกับชีวิตและทรัพย์สินของชุมชน ตลอดจนถึงการปกป้องคุ้มภัยจากการรุกรานของนักเลงต่างถิ่น หมู่บ้านในชนบทที่อำนาจควบคุมจากรัฐเข้าไปไม่ถึง จึงมักมีนักเลงทำหน้าที่ปกครองป้องภัย อาจกล่าวได้ว่า นักเลงคือผู้นำชุมชนในอดีตนั่นเอง

นอกเหนือไปจาก นักเลง แล้ว ยังมี "ผู้นำ" ท้องถิ่นอีกระดับหนึ่งซึ่งเรียกกันว่า **"เจ้าพ่อ"** ซึ่งก่อตัวและขยายอิทธิพลขึ้นในช่วงเวลาทางเศรษฐกิจสังคมในอีกระยะหนึ่ง กล่าวคือ การเกิดและเติบโตของเจ้าพ่อน่าจะเริ่มก่อรูปในระยะที่สังคมเศรษฐกิจไทยกำลังขยายตัวสู่ระบบการผลิตเพื่อตลาด ยังผลให้เกิดการเคลื่อนย้ายประชากรเพื่อเปิดพื้นที่ทำกินใหม่ การแก่งแย่งเพื่อครอบครองทรัพยากรธรรมชาติหรือการแข่งขันโดยการระดมทุนและแรงงานเพื่อให้ได้ผลผลิตสูงสุด "เจ้าพ่อ" มักจะเกิดขึ้นในสภาพการณ์ที่กลไกของรัฐที่ใช้ควบคุมการผลิตและการจัดการด้านตลาดยังไม่เข้มแข็งพอ ประกอบกับชุมชนในเขตที่มีการขยายตัวทางเศรษฐกิจยังไม่มีกลไกรัฐทำหน้าที่รองรับ ไม่ว่าจะเป็นด้านการบริการ หรือการพิทักษ์กฎเกณฑ์ การแบ่งผลประโยชน์ เจ้าพ่อจึงเข้ามาทำหน้าที่เป็นผู้ตัดสิน ต่อสู้ หรือให้ความคุ้มครองในบริเวณที่ระบบกรรมสิทธิ์ยังไม่ชัดเจน เช่น การบุกเบิกที่ดินบริเวณป่าสงวน การควบคุมทุน แรงงาน และการผลิตในพืชไร่ขนาดใหญ่ เช่น อ้อย ยาสูบ สวนยาง เจ้าพ่อไร่อ้อย พ่อเลี้ยง (เจ้าพ่อ) โรงบ่ม จึงเกิดขึ้น การที่เจ้าพ่อได้เป็นเจ้าของหรือผู้นำในกิจการต่าง ๆ ที่มีลักษณะการระดมทุนหรือการจัดการที่ต้องใช้อำนาจเบ็ดเสร็จ จึงจำเป็นต้องอาศัยปัจจัยสำคัญสองประการ คือ การเป็นเจ้าของทุนที่เหนือกว่าและ

ความสามารถในการควบคุมทรัพยากรอย่าง**สัมฤทธิผล** วิธีการควบคุมจัดการของเจ้าพ่อมักจะใช้วิธีสร้างบารมีและการใช้อำนาจควบคู่กันไป บารมีนั้นเกิดจากคุณความดีที่ทำให้คนอื่นในรูปแบบและระดับที่ต่างกัน มีทั้งให้บริการ ให้การจัดการ ให้ทาน ช่วยแก้ปัญหาในชีวิตประจำวัน ดังคติที่ว่า "ปกป้องให้พ้นผิดและคุ้มครองชีวิตให้ปลอดภัย" การมีบารมีของเจ้าพ่อต้องควบคู่กับการมีอำนาจด้วย ผู้ที่เป็นเจ้าพ่อต้องมีขีดความสามารถในการจัดการเพื่อให้ได้ในสิ่งที่ตนปรารถนา การปฏิบัติเพื่อให้บรรลุตามเป้าหมายของเจ้าพ่อ จึงต้องมีมาตรการในระดับต่าง ๆ กัน ไม่ว่าจะเป็นการข่มขู่ สั่งสอนให้หลาบจำ หรือลงโทษผู้ทรยศหักหลังด้วยการทำให้สาบสูญ (เสียชีวิต) เป็นต้น ในสภาพการณ์ซึ่งยังหาข้อยุติทางกฎหมายไม่ได้ การตัดสินปัญหาต่าง ๆ จึงอาศัยกลไกและกติกาที่เจ้าพ่อกำหนดขึ้น การตัดสินปัญหาด้วยวิธีการรุนแรง โดยอาศัยกองกำลังพิทักษ์ผลประโยชน์ของเจ้าพ่อ ซึ่งอาจเป็น "นักเลง" หรือ "มือปืน" จึงเป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นได้เสมอ การอุปถัมภ์ที่จะได้ผลเฉียบขาดแน่นอน ต้องมีบทลงโทษที่รุนแรงกำกับอยู่ด้วย

ตั้งแต่โบราณมาแล้ว ในขณะที่มีการกระจุกตัวของอำนาจเล็ก ๆ ในระดับท้องถิ่นทั่วไป ก็มีความพยายามจากศูนย์อำนาจระดับรัฐจากส่วนกลางที่จะสร้างจารีตการปกครองซึ่งเป็นเครือข่ายแผ่คลุมไปทั่วราชอาณาเขต การจัดตั้งระบบเจ้าขุนมูลนายดูแลไพร่เพื่อการเกณฑ์แรงงานนับได้ว่าเป็นกิจกรมหลักประการหนึ่งของระบบศักดินา ซึ่งพัฒนาขึ้นเป็นรูปร่างที่ชัดเจนตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา ระบบศักดินานี้เป็นการจัดระเบียบโครงสร้างอำนาจการเมืองและสังคมไปในตัว โดยมี เจ้าและขุนนาง เป็นผู้ควบคุมดูแลกลไกอำนาจในระดับโครงสร้าง ภายในระบบนี้ **เจ้า** เป็นผู้มีอำนาจสูงสุด และสถิตย์ ณ จุดสุดยอดของโครงสร้างสังคม มี **"เจ้านาย"** ซึ่งอาจหมายถึงหน่อเชื้อพระวงศ์ และขุนนาง

ซึ่งเรียกว่า เจ้าขุนมูลนาย เป็นกลไกช่วยเหลือที่สำคัญในสังคมไทย ตามจารีตประเพณี เจ้า หมายถึงผู้เป็นใหญ่ เป็นหัวหน้า เป็นเจ้าของ และเป็นที่เคารพนับถือ ในกรณีที่หมายถึงสถาบันกษัตริย์ก็ชี้บ่งถึงความหมายทั้ง ๔ ประการ ในระดับที่สูงสุด สมเกียรติ วันทะนะ ชี้แจงให้เห็นว่า "เจ้า" ในสังคมไทยบ่งบอกถึงผู้มีอำนาจ หรือผู้เป็นใหญ่ในสังคมไทย หลายประเภท หลายระดับ "ความสัมพันธ์ที่บุคคลเหล่านี้มีต่อกันและต่อเพื่อนมนุษย์คนอื่น ๆ รวมกันประกอบขึ้นเป็นโครงสร้างรวมแห่งอำนาจ ซึ่งเป็นเครือข่ายอันมหึมาที่โอบอุ้ม ค้ำจุน ร้อยรัด และกำกับการดำรงอยู่ของสังคมไทยในแต่ละขณะ" โครงสร้างอำนาจนี้ประกอบไปด้วยอำนาจพุทธธรรม อำนาจเทพนิกร อำนาจสถาบันพระมหากษัตริย์ อำนาจภูตผีปีศาจ อำนาจข้าราชการ อำนาจปัจเจกบุคคล จุดสำคัญที่ควรกล่าวถึงเป็นพิเศษคงจะเป็นสถาบันพระมหา-กษัตริย์ ซึ่งเป็นสถาบันที่เชื่อมโยง ผสมผสาน อำนาจทั้งมวลเหล่านี้เข้าเป็นเครือข่ายเดียวกัน อำนาจของสถาบันพระมหากษัตริย์ในสังคมไทยตามจารีตประเพณีมีสองมิติ คือ ในด้านหนึ่ง พระมหากษัตริย์ทรงเป็นที่ตั้งของอำนาจสูงสุดของมนุษย์ในสังคมการเมือง ส่วนในอีกด้านหนึ่ง ด้วยเหตุที่ทรงเป็นสมมติเทพ พระองค์จึงทรงเป็นจุดเชื่อมโยงที่ขาดไม่ได้ระหว่างอำนาจพุทธธรรม และอำนาจเทพยดาฟ้าดินกับความเป็นไปของสังคมการเมืองมนุษย์โดยส่วนรวม วัตรปฏิบัติของพระมหากษัตริย์ จึงเป็นดัชนีชี้บ่งความเจริญหรือความเสื่อมของสังคมการเมืองตามโลกทัศน์ไตรภูมิ คัมภีร์ **ไตรภูมิโลกวินิจฉยกถา** (พ.ศ. ๒๓๔๕) บรรยายเชื่อมโยงมิติทางธรรมกับความเจริญหรือเสื่อมของสังคมการเมือง ว่า

> *"...ถ้าท้าวพระยาทั้งปวงไม่เป็นธรรม พระยาอุปราชแลเสนาบดีแลเศรษฐีทั้งปวงไม่เป็นธรรมแล้ว ไพร่ฟ้าประชากร*

ชาวพระนคร แต่บรรดาที่อยู่ในเขตแคว้นสิ้นทั้งปวงนั้นก็จะไม่เป็นธรรม ตลอดทั้งจังหวัดขอบขัณฑสีมา ฝ่ายเทพยดาที่พิทักษ์รักษามนุษย์ทั้งปวง ครั้นมนุษย์ไม่เป็นธรรมแล้วก็จะพลอยไม่เป็นธรรมไปด้วยสิ้น ครั้นเทพยดาแลพรหมทั้งหลายไม่เป็นธรรมแล้ว พระจันทร์แลพระอาทิตย์ก็จะเวียนไปมิได้เสมอ ลมก็จะพัดวิปริต ฝนก็จะไม่ตกชอบฤดู แผ่นดินนั้นจะหาโอชะบ่มิได้ อาหารสรรพสิ่งทั้งปวงนั้นแต่ล้วนปราศจากโอชะไปสิ้นด้วยกัน สรรพว่านยาต่าง ๆ แต่บรรดาที่เป็นโอสถระงับโรคนั้นจะปราศจากโอชะสิ้นทุกสิ่งทุกประการ..."

ภายใต้ระบบคิดเกี่ยวกับสถาบันกษัตริย์นี้ ระเบียบจักรวาลซึ่งครอบคลุมทั้งอำนาจเหล่าทวยเทพ อำนาจภูตผีเปรต ตามภพภูมิต่าง ๆ และอำนาจกษัตริย์บนชมพูทวีปอันเป็นดินแดนแห่งเมืองมนุษย์ ล้วนแต่สัมพันธ์กันโดยมีศักยภาพที่จะเคลื่อนไหวย้ายภพภูมิได้ซึ่งกันและกัน กฎเกณฑ์อันเป็นเครื่องตัดสินการดำเนินไปของสรรพสิ่งตาม **ธรรม-ชาติ** เป็นกฎเกณฑ์แห่ง ธรรมะ หรือ จริยธรรม การมีทศพิธราชธรรมของพระมหากษัตริย์ จึงมิได้เป็นเพียง "จริยธรรม" ส่วนพระองค์พระมหากษัตริย์เท่านั้น หากแต่ส่งผลกว้างไกลไปสู่สากลจักรวาลด้วย จะเห็นได้ว่า ความเป็น "ธรรมชาติ" ตามคติไทยเดิมเป็นเรื่องที่ครอบคลุมกว้างไกลกว่าคติเกี่ยวกับ "ธรรมชาติ" ในความหมายที่เข้าใจกันในปัจจุบัน และกฎเกณฑ์การดำเนินไปของสรรพสิ่งก็มิได้แยกออกจากพฤติกรรมทางจริยะของ "เจ้า" ผู้ทรงสถิตย์ ณ จุดสุดยอดแห่งสังคมการเมือง "ชาติภพ" หรือชีวิตแห่งปัจเจกบุคคลก็ต้องเวียนว่ายตายเกิดดิ้นรนอยู่ภายใต้กฎเกณฑ์แห่ง "ธรรม" และกฎเกณฑ์แห่งกลุ่มอำนาจซึ่งเป็นผู้กำหนดกติกาทางสังคมในดินแดนมนุษย์ด้วย

ในสังคมไทยซึ่งสถาบันการปกครองสูงสุดดำรงอยู่ท่ามกลางพลังอำนาจหลายประเภทในหลากมิติ การสรรค์สร้าง **พลังทางจารีต** ที่เข้มแข็งคงจะเป็นกลไกทางวัฒนธรรมที่สำคัญ อันจะช่วยเสริมสร้างบารมีแห่งอำนาจปกครองโดยตรง การจัดระเบียบบุคคลตามสถานภาพเป็นเจ้า นาย ไพร่ ทาส ย่อมมีกฎเกณฑ์ทางสังคมวัฒนธรรมกำกับอยู่ด้วย ถึงแม้ว่า ระบบศักดินามิได้กำหนดกฎเกณฑ์แห่ง **"ศักดิ์ศรี"** ตามสถานภาพไว้อย่างชัดเจน แต่การถือ "ศักดิ์" ตามระบบศักดินา คงเป็นรากฐานทางวัฒนธรรมไทยมาช้านาน การกล่าวเช่นนี้มิได้หมายความว่า ความสำนึกในศักดิ์ศรี ตามสถานภาพเกิดขึ้นจากระบบศักดินา แต่ ศักดิ์ศรี น่าจะเป็นเรื่องสำคัญภายในสังคมที่ให้ความสำคัญแก่ ศักดิ์**ตามสถานะ** แนวคิดเรื่อง ศักดิ์ศรี เป็นปรากฏการณ์ทางสังคมอันซับซ้อน เป็นเครื่องหมายทางสัญลักษณ์ซึ่งบ่งบอกสถานภาพของบุคคลกลุ่มต่าง ๆ ในสังคม การครอบครองทรัพย์สินหรือ "วัตถุมีค่า" การถือชาติตระกูลหรือควบคุมผู้หญิง การควบคุม "บริการ" บางอย่างในสังคม ล้วนแต่เป็นช่องทางซึ่งแสดงออกซึ่งศักดิ์ศรีของกลุ่มคน ในสังคมไทย ศักดิ์ศรี ผูกพันกับ "เกียรติ" ตามสถานภาพ ตั้งแต่พระมหากษัตริย์สูงสุดลงมาจนถึง เจ้าพ่อ หรือนักเลงต่างก็มีกฎเกณฑ์แสดงศักดิ์ศรีของตน ธีรยุทธ บุญมี สรุปว่า

> *"...ศักดิ์ศรีเป็นตัวกลางสำคัญที่เชื่อมโยงโลกของวัตถุเข้ากับโลกของอำนาจและโลกแห่งการเมืองเข้ากับโลกทางสังคม กล่าวอีกนัยหนึ่งเมื่อมนุษย์อยู่ในสังคมในสถานะหนึ่ง ๆ ของสังคมนั้น มนุษย์ไม่ได้มีเพียงบทบาทหรือหน้าที่เท่านั้น แต่มนุษย์ยังมีค่าทางสัญลักษณ์ ซึ่งก็คือ ศักดิ์ศรีเป็นอีกมิติหนึ่งที่สำคัญอย่างยิ่งด้วย การมีค่าทางสัญลักษณ์ยังส่งผลต่อให้เกิดหน้าที่ทางสัญลักษณ์อีกด้วย เช่น พิธีเปิด-ปิด*

งานสำคัญขององค์กรแห่งหนึ่ง ก็ต้องกำหนดให้ผู้บังคับบัญชาของหน่วยงานนั้นเป็นผู้ทำ เป็นต้น...”

การจัดลำดับบุคคลในสังคมซึ่งแสดงออกตามกฎเกณฑ์การแสดงศักดิ์ศรีหรือเกียรติของบุคคลตามสถานภาพนี้ พิจารณาในแง่หนึ่งจะเห็นได้ว่า การมีบทบาทเป็น**ที่พึ่ง** ของผู้อยู่ในสถานภาพสูงเป็นบทบาทหลักประการหนึ่งในสังคมวัฒนธรรมไทยซึ่งช่วยเสริมศักดิ์ศรีบารมีของผู้เป็นที่พึ่ง ในระบบศักดินาของไทย พระมหากษัตริย์ทรงพระราชทานยศศักดิ์ ตำแหน่ง และอำนาจแก่บุคคลต่าง ๆ ในสังคม ตามแต่ “บุญ” คือคุณงามความดีของบุคคลเหล่านั้น ส่วนหนึ่งที่สำคัญของคุณความดีคือ การให้ความช่วยเหลือเกื้อกูล และคุ้มครองผู้น้อย คือผู้ที่ด้อยกว่าในยศศักดิ์ อำนาจ และโภคทรัพย์ อาจกล่าวได้ว่า ความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ซึ่งแสดงออกในลักษณะที่ฝ่ายหนึ่งเป็น “ผู้ใหญ่” เป็น “ที่พึ่ง” กับอีกฝ่ายหนึ่งเป็น “ผู้น้อย” เป็นผู้พึ่งพา นี้เป็นลักษณะความสัมพันธ์อันเป็นแกนหลักของโครงสร้างสังคมไทยทีเดียว ดังคำโบราณว่า “น้ำพึ่งเรือ เสือพึ่งป่า ข้าพึ่งเจ้า บ่าวพึ่งนาย” คนที่ปราศจากที่พึ่ง เป็นคนที่อาภัพน่าอนาถเป็นอย่างยิ่ง เช่น มหาฤกษ์ รำพันไว้ในนิราศทวาราวดี ในราวต้นรัชกาลที่ ๕ ว่า “ข้าคับแค้นแสนประดาษในชาตินี้ ไม่มีที่พึ่งพาอนาโถ ทั้งสิ้นทุนสูญขาดญาติโย เที่ยวเซโซบัดสีนี่กระไร” ในทางกลับกัน เมื่อผู้ใหญ่ไม่สามารถเป็นที่พึ่งแก่ผู้น้อย ก็เกิดปัญหาเช่นกัน สุนทรภู่สอนไว้ในเพลงยาวถวายโอวาท ความตอนหนึ่งว่า “ถ้าคร้านเกียจเกียรติยศก็ถดถอย ข้าไทพลอยแพลงพลิกออกหลีกหนี” และ “อันข้าไทได้พึ่งเขาจึงรัก แม้นถอยศักดิ์สิ้นอำนาจวาสนาเขาหน่ายหนีมิได้อยู่คู่ชีวา”

หากที่พึ่งเป็นลักษณะสำคัญพื้นฐานของความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลในสังคมไทย ความสำนึกในเรื่อง **“บุญคุณ”** ก็น่าจะเป็น

คุณธรรมหลักประการหนึ่ง ซึ่งเชื่อมโยงผูกพันผู้คนเข้าด้วยกัน เป็นลักษณะตอบแทนความช่วยเหลือเกื้อกูลที่ได้รับ ส่วนใหญ่เป็นการแสดงความสำนึกคุณโดยที่ผู้น้อยเข้ารับใช้ในกิจกรรมต่าง ๆ ของผู้มีบุญคุณ ไม่ว่าจะเป็นผู้ใหญ่ ผู้บังคับบัญชา หรือพ่อแม่ ความ**เกรงใจ** ก็เป็นคุณสมบัติทางความรู้สึกอีกประการหนึ่งซึ่งมีความสำคัญมาก เป็นการป้องกันไม่ให้เกิดการขัดแย้งในความสัมพันธ์ส่วนตัว อาจด้วยเหตุเพราะความกลัวเกรง หรือระวังไม่กระทำการซึ่งอาจเป็นการละเมิดขอบเขตแห่งศักดิ์ศรี หรือสถานภาพของผู้อื่น บ่อยครั้งความเกรงใจเป็นการแสดงพฤติกรรมอันอ่อนน้อมถ่อมตน ต่อผู้เป็นผู้ใหญ่หรือเป็นที่พึ่ง เป็นผู้มีบุญคุณต่อตนในบางลักษณะ นอกจากนี้การมี **น้ำใจ** อันเป็นการแสดงความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ทั้ง ๆ ที่ในอดีต คำว่าน้ำใจ มีความหมายใกล้เคียงไปในทางจิตใจ คือเป็นสิ่งที่เกี่ยวกับความรู้สึกนึกคิด ซึ่งบังคับควบคุมยาก มากกว่าความหมายของความมีใจเอื้อเฟื้อต่อกันอย่างในปัจจุบัน เคยมีผู้ศึกษาค้นคว้าไว้ว่า ในภาษาไทย มีคู่คำที่ใช้กับคำว่า ใจ กว่า ๓๐๐ คู่คำด้วยกัน ซึ่งน่าจะเป็นเครื่องชี้บ่งได้ว่ามิติทางความรู้สึกนึกคิดและ**จิตใจ**ของผู้คนเป็นเรื่องที่มีความสำคัญมากในสังคมไทย มนุษย์ผู้อยู่ในเครือข่ายความสัมพันธ์ซึ่งต้องพึ่งพาอาศัยกันอยู่ตลอดเวลานี้ การระวังไม่กระทบกระทั่งทางความรู้สึกและจิตใจต่อกันเป็นเรื่องสำคัญที่ต้องคำนึงถึงอยู่เสมอ ทั้งนี้เพราะไม่เพียงแต่เราต้องอาศัยพึ่งพาผู้อยู่ในสถานภาพสูงกว่าเท่านั้น หากแต่ว่าจิตใจมนุษย์เป็นเรื่องซับซ้อนเข้าใจยาก ดังสุภาษิตคำโคลงที่ว่า "จิตมนุษย์ไซร้ ยากแท้ หยั่งถึง"

เล่นกับจารีต

อาจกล่าวได้ว่า ข้อพิจารณาข้างต้นนี้ล้วนแต่แสดงให้เห็นถึงภูมิปัญญาไทยในแง่ที่สร้างสรรค์ **พลังเกาะเกี่ยว ยึดถือทางความรู้สึก**

ระหว่างผู้คน ซึ่งมีความจำเป็นต้องพึ่งพาอาศัยและสัมพันธ์กันตลอดเวลา กฎเกณฑ์ความสัมพันธ์เหล่านี้มักจะค่อนข้างตายตัว มีรูปแบบที่แน่ชัด ถึงแม้กิจกรรมอาจหลายหลากไปตามกาละเทศะ การพูดจา การวางตัวของผู้น้อยต่อผู้ใหญ่ มีกฎเกณฑ์ที่มองไม่เห็นคอยกำกับอยู่ ผู้มีเกียรติสูงสุดในงานจะต้องได้รับการเชื้อเชิญให้นั่งในที่พิเศษ โดดเด่นและสำคัญกว่าผู้อื่น การไม่ยืนค้ำศีรษะผู้ใหญ่ การไม่โทรศัพท์ไปหาผู้ใหญ่โดยตรง สิ่งเหล่านี้อาจเรียกรวม ๆ กันได้ว่าเป็น **พลังทางจารีต** ในวัฒนธรรมไทย ซึ่งมีกฎเกณฑ์กำหนดลักษณะการแสดงออก มีพลังยึดเหนี่ยวเกาะเกี่ยวบุคคลให้ธำรงไว้ซึ่งความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์อันซับซ้อนไว้

อย่างไรก็ตาม ในอีกด้านหนึ่งของวัฒนธรรมไทย เราจะพบคติที่สอนไม่ให้ติดยึดกับสิ่งใด สอนให้ผลักไสความรู้สึก ความจริงจังที่มีต่อสรรพสิ่งทั้งมวล รวมทั้งความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลด้วย หากจะมองว่า พลังตามแนวจารีตของไทยเป็นพลังผูกพันบังคับควบคุม ให้มนุษย์เกาะเกี่ยวสัมพันธ์กันในบางลักษณะเราจะพบว่าในอีกด้านหนึ่งภูมิปัญญาไทยก็เว้นช่องว่างไว้ให้สำหรับการ **"ถอยห่าง"** ออกจากพลังตามแนวจารีตนั้น สร้างระยะห่างระหว่างบุคคลด้วยท่าทีที่ไม่จริงจังเคร่งครัด เป็น "ไท" แก่ตน ในสภาพที่สถานการณ์บางอย่างเกิดขึ้นแล้วและไม่มีทางแก้ไขให้กลับคืนหรือเป็นอย่างอื่นได้ ตั้งแต่เรื่องการพลัดพรากจากกัน เรื่องการเมือง หรือเรื่องชีวิตคู่มีปัญหา บ่อยครั้งจะมีทางออกให้ **"ปลง"** คือให้ตัดใจ เลิกคิดเศร้าโศกหรือขัดใจ เป็นการยอมรับสภาพที่เกิดขึ้น ไม่คิดขัดขืนให้เป็นอื่น นอกจากนี้ยังมีวลีว่า **"ไม่เป็นไร"** ซึ่งบ่งความหมายว่าปัญหาหรือสถานการณ์ที่เผชิญอยู่นั้นไม่ใช่เรื่องสำคัญร้ายแรง หรือเป็นการให้อภัย ไม่ติดใจ ไม่ข้องใจในความผิดพลาด ซึ่งผู้อื่นอาจกระทำต่อเราได้ ในการมีปฏิสัมพันธ์ต่อกัน

คนไทยได้รับการอบรมให้เก็บความรู้สึกไม่พอใจของตนไว้ ขณะเดียวกันก็ให้รู้จักแสดงให้คนอื่นเห็นว่า สภาวะที่ไม่น่าพอใจที่ผู้อื่นกระทำแก่ตนนั้นเป็นเรื่องเล็กน้อย จะเห็นได้ว่าสังคมไทยให้ความสำคัญแก่การรักษา "ความสัมพันธ์ที่ดี" รักษาความรู้สึกที่ดีระหว่างบุคคลไว้ให้มาก นอกจากท่าทีแบบ "ไม่เป็นไร" แล้ว ยังมีท่าทีความรัก **"สนุก"** ซึ่งมีบทบาทสำคัญยิ่งในวัฒนธรรมไทยเป็นกลไกอีกแบบหนึ่งซึ่งช่วยรักษาความสัมพันธ์ทางสังคมให้ราบรื่น ไม่ขัดแย้ง ในบรรยากาศแห่งความสนุกสนาน รื่นเริง ผู้คนย่อมสามารถหลีกเลี่ยงการเผชิญหน้าได้โดยง่าย อาจารย์เคลาสเนอร์ เสนอข้อสังเกตเกี่ยวกับบทบาทของ "สนุก" ไว้อย่างน่าฟังว่า

> *"...ในสังคมซึ่งคนแต่ละคนต้องคอยบีดรัดตนเองให้ยอมอยู่ใต้ข้อจำกัดทางสังคมตลอดเวลา ความสนุกเป็นเครื่องช่วยปลดปล่อยปัจเจกบุคคลจากขีดจำกัดและข้อเรียกร้องของสังคม ซึ่งพ่วงติดมากับการยอมรับตำแหน่งแห่งที่ของแต่ละคนในโครงสร้างสังคมที่ลดหลั่นเป็นช่วงชั้น คนแต่ละคนต้องคอยแสดงความเคารพ การให้เกียรติ ความนับถือผู้อยู่ในสถานภาพที่สูงกว่า หรือมีอาวุโสกว่า หรือมียศสูงกว่าตลอดเวลา ความสนุกที่มาจากการละเล่น การมีกิจกรรมอันสราญใจ ย่อมเป็นการผ่อนคลายความบีบรัด และแรงกดดันอันมีไม่หยุดหย่อนจากการยอมรับอำนาจตามสถานภาพแห่งช่วงชั้นในสังคม..."*

นอกจากจะเป็นกลไกแห่งการผ่อนคลายถอยห่างออกข้อกำหนดทางจารีตอันบีบรัดทุกขณะของชีวิต เราอาจมองได้ว่าความสนุกสนานเป็นการหลีกลี้จากความเคร่งเครียดจริงจัง เป็นการให้ความมั่นใจว่า

เราจะไม่เอาอารมณ์ความรู้สึกไปผูกพันกับสิ่งต่าง ๆ มากจนเกินไปในตามคติทางพุทธศาสนาซึ่งสอนว่า สิ่งทั้งมวลล้วนแต่ไม่จีรังยั่งยืน

แม้แต่สิ่งที่เป็นการเป็น**งาน** เช่น การทำงานในไร่นา การประชุมทางวิชาการ หรือแม้แต่การนัดหยุดงาน ก็ยังต้องมีกิจกรรมเพื่อความสนุกสนานไปในตัวรวมอยู่ด้วยเสมอ

นอกจากความรักสนุกแล้ว สังคมไทยยังมีคติเกี่ยวกับเรื่อง **"เล่น"** ซึ่งมีความหมายอันซับซ้อนละเอียดอ่อน ตั้งแต่การเล่นของเด็ก การเล่นเกมส์กีฬา การเล่นเชิงพิธีและการแสดงและการเล่นในทางสำนวนภาษา ซึ่งส่อแสดงท่าทีต่อชีวิตอันน่าสนใจหลายประการ ในวัฒนธรรมไทย "เล่น" มีความหมายกว้าง กินความตั้งแต่กิจกรรมเพื่อความสนุกสนานเพลิดเพลิน ไปจนถึงกิจกรรมที่กระทำกันอย่างจริงจัง เช่น เล่นกล้วยไม้ หมายถึง "รู้เรื่องกล้วยไม้ดี" สนใจเรื่องกล้วยไม้อย่างจริงจัง หรือเล่นการเมือง หมายถึง การอยู่ในกิจกรรมทางการเมืองโดยตรงอย่างจริงจัง การใช้คำว่า "เล่น" สำหรับเรื่องเล่นและเรื่องจริงจังไปพร้อม ๆ กันนี้ ดร.ปริตตา เฉลิมเผ่า กออนันตกูล ตั้งข้อสังเกตที่น่าสนใจอย่างยิ่งว่า

> *"...ความกำกวมนี้จึงมีประโยชน์ต่อการอำพรางเจตนาที่แท้จริง รวมทั้งทำให้น้ำหนักของความรุนแรงลดระดับลงบ้าง เช่น การใช้คำว่า เล่นชู้ ดูจะเลวร้ายน้อยกว่าคำว่า คบชู้ หรือคำว่า เล่นตลก ดูจะน่ากลัวน้อยกว่าคำว่าแกล้งหรือหักหลัง การมีสำนวนที่ใช้คำว่าเล่น จึงอาจจะแสดงถึงท่าทีหรือโลกทัศน์ที่วัฒนธรรมไทยมีต่อเหตุการณ์ที่ล่อแหลมอันตราย ไม่พึงปรารถนาท่าทีนั้นเป็นท่าทีของการหลีกเลี่ยงหรือการเผื่อช่องทางไว้สำหรับหลบหลีก หรือพลิกแพลงเป็นอย่างอื่นเมื่อจำเป็น..."*

ท่าทีต่อชีวิตซึ่งสามารถ ปลง ไม่เป็นไร รักสนุก และเล่น กับเหตุ-การณ์และกิจกรรมต่าง ๆ ของชีวิต อาจจะเป็นอีกด้านหนึ่งของวัฒนธรรมไทย ซึ่งมีความสำคัญมากทั้งในแง่ที่เป็นกลไกทางสังคมที่จะป้องกันการกระทบกระทั่งหรือการเผชิญหน้ากัน เป็นการรักษา "ความราบรื่น" ในความสัมพันธ์กับบุคคลอื่น ๆ หรืออาจพิจารณาได้ว่าคุณลักษณะของความเป็นไทยเหล่านี้ เป็นการป้องกันการยึดติดทางอารมณ์ความรู้สึกต่อสรรพสิ่งทั้งมวลในชีวิตซึ่งชาวพุทธถือว่าไม่จีรังยั่งยืน หรืออาจพิจารณาได้เช่นกันว่า ท่าทีเช่นนี้เป็นพลังซึ่งพยายามถอยห่าง ลดความเคร่งครัดจริงจังจากข้อกำหนดตามจารีต ไม่ว่าจะเป็นสถานภาพผู้ใหญ่ผู้น้อย ความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ ซึ่งผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์ต้องคอย "เกรงกลัว" เอาอกเอาใจเพื่อความช่วยเหลือเกื้อกูลต่าง ๆ อันจะยังชีวิตให้อยู่รอดได้

ผู้เขียนมีความเห็นว่า **ปรีชาญาณแห่งภูมิปัญญาไทยดำรงอยู่ ณ จุดเชื่อมต่อระหว่างจุดสองจุดที่ขัดแย้งกันนี้เอง ในแง่หนึ่งความเข้าใจเกี่ยวกับวัฒนธรรมไทยไม่อาจแยกออกจากการยอมรับข้อกำหนดตามจารีตได้ ทั้งในแง่กฎเกณฑ์แห่งพฤติกรรมในสังคม หรือกฎเกณฑ์อันเคร่งครัดทางศิลปะแนวจารีตแขนงต่าง ๆ แต่ในขณะเดียวกันเราก็ไม่อาจเข้าใจวัฒนธรรมไทยได้ครบถ้วน หากไม่พิจารณามิติแห่งการถอยห่างออกจากข้อกำหนดตามแนวจารีตทั้งปวง** คำตอบที่ชาญฉลาดที่สุดต่อคำอธิบายว่า ชีวิตเป็นทุกข์ ไม่จีรังและไร้ตัวตน จะเป็นอย่างอื่นไปได้อย่างไร นอกจากบทสรุปที่ว่า ข้อกำหนดกฎเกณฑ์หรือระเบียบต่าง ๆ น่าจะเป็นความจำเป็นชั่วคราว ซึ่งต้องกระทำเมื่อหลีกเลี่ยงไม่ได้เท่านั้น แต่การรู้จักไม่เคร่งครัดจริงจัง รู้จักเล่น รักสนุกและพัฒนาจิตใจแบบ "ไม่เป็นไร" น่าจะเป็นท่าทีต่อชีวิตที่ถูกต้องด้วยเหตุผลมิใช่หรือ

บทที่ ๒ : ระเบียบจักรวาล ระบบศีลธรรม

ภพ สัมพันธ์กันในชีวิตที่มีอยู่ว่า บุคคลเกิดจะทำลายเงื่อนไขของตัวเขาในช่วงเวลาหนึ่ง ๆ

เรื่องเวลาเกี่ยวข้องกับการตีความหลักปฏิจจสมุปบาทสองแบบที่แตกต่างกัน ในขณะที่แบบแรกมุ่งแสดงกระบวนการที่หมุนเวียนอยู่ตลอดเวลาในทุกขณะของการดำรงชีวิต โดยถือว่าหลักธรรมมีเจตนารมณ์ที่จะใช้กับชีวิตปัจจุบันโดยเฉพาะ แต่แบบที่แพร่หลายมากกว่ากลับเป็นแบบที่สอง ซึ่งมุ่งแสดงกระบวนการช่วงกว้างระหว่างชีวิตต่อชีวิต ที่เรียกกันอย่างติดปากทั่วไปว่า แบบ "ข้ามภพข้ามชาติ" การตีความแบบหลังนี้แสดงถึงสังสารวัฏ คือ การเวียนว่ายตายเกิด ข้ามภพข้าม

ชาติภพ

เฉลิมเกียรติ ผิวนวล

คำว่า "ชาติภพ" เป็นคำนามในภาษาบาลี เป็นศัพท์สำคัญทั้งในหลักพุทธธรรมและในวัฒนธรรมไทย ตามหลักพุทธธรรม ศัพท์นี้ปรากฏใช้แยกเป็นสองคำคือ "ชาติ" กับ "ภพ" เช่นในเรื่องปฏิจจสมุปบาท อันเป็นแก่นคำสอนของหลักพุทธธรรม เรื่องปฏิจจสมุปบาท

ชาติ ให้เห็นความต่อเนื่องกันของภาวะชีวิตในสามช่วงเวลาคืออดีต ปัจจุบัน และอนาคต จะเห็นได้ว่า การตีความสองแบบนี้ต่างกันที่เรื่อง **เวลา**เป็นสำคัญ ซึ่งทำให้เห็นในมุมกลับได้ด้วยว่า การดำรงอยู่ของเวลาขึ้นอยู่กับการตระหนักถึงภาวะชีวิตของตัวบุคคล

ทัศนะแบบหลังแพร่หลายอยู่ในสังคมไทย และเราก็ใช้คำว่า "ชาติภพ" ในความหมายนี้กัน โดยใช้ควบคู่กับความเชื่อเรื่องกรรมและวิญญาณอันเป็นตัวตนที่เป็นอสสาร ใน **ชาติก่อนชาติหน้า** เสฐียรโกเศศกล่าวถึงเรื่องคนตายไปแล้วกลับมาเกิดใหม่ ท่านระบุว่านี่เป็นความเชื่อที่ชาวบ้านยึดถืออยู่ คือ แม้คนจะตายไป แต่ตัวตนหรือสิ่งที่เรียกว่า "เรา" ของคนนั้นไม่ตาย แต่กลับไปเกิดใหม่เป็นอีกคนหนึ่ง "เรา" จึงยังอยู่ เพียงแต่เปลี่ยนที่ใหม่เท่านั้น ซึ่งบางคนก็จำ "ชาติก่อน" ของตัวเองได้ด้วย[๒] ตัว**เรา**ที่เสฐียรโกเศศกล่าวถึงนี้ ก็คือ**วิญญาณ** และคำว่า "ชาติ" ก็เป็นคำเรียกสั้น ๆ ของคำว่า "ชาติภพ" ตามความหมายที่ได้พิจารณามาแล้วข้างต้น

วศิน อินทสระ ซึ่งเคยเป็นอาจารย์ประจำมหามกุฏราชวิทยาลัย อันเป็นมหาวิทยาลัยพุทธศาสนา (ของสงฆ์) ที่สำคัญแห่งหนึ่งของประเทศ ก็ถือทัศนะเรื่อง วิญญาณและการเวียนว่ายตายเกิด ข้ามภพข้ามชาติ แบบนี้ ใน **หลักกรรมและการเวียนว่ายตายเกิด** เขาระบุว่า วิญญาณคือผู้รับวิบาก (ผล) ของกรรมซึ่งทำให้มีการเวียนว่ายตายเกิด "การเกิดใหม่ของสัตว์ ย่อมต้องอาศัย กรรม กิเลส (ตัณหา) และวิญญาณ ...พระพุทธเจ้าทรงยืนยันเรื่องการเวียนว่ายตายเกิดของวิญญาณที่ยังมีกิเลสและกรรม ยังมีเจตนามีความปรารถนาในกามภพ รูปภพและอรูปภพ สัตว์จะไปเกิดในภพใดก็สุดแล้วแต่กิเลสและกรรมของเขาที่เกี่ยวกับภพนั้น เหมือนบุคคลฝึกฝนสิ่งใด พอใจกระทำสิ่งใด ย่อมได้รับผลของสิ่งนั้น"[๓] วศินได้เสนอข้ออ้างเหตุผลถึง ๑๒ ข้อ เพื่อ

พิสูจน์ว่าคนตายแล้วเกิดใหม่ ในที่นี้ ขอยกตัวอย่างที่น่าสนใจ ๔ เรื่อง ซึ่งมักมีผู้กล่าวอ้างกันอยู่บ่อย ๆ ข้ออ้างเหตุผลเรื่องแรกคือ กรณีที่เด็กในครอบครัวเดียวกัน เกิดจากพ่อแม่เดียวกัน อยู่ในสิ่งแวดล้อมอย่างเดียวกัน แต่มีความโน้มเอียงต่างกัน แม้เด็กฝาแฝดก็ยังแตกต่างกันในอุปนิสัย แสดงว่าร่องรอยในอดีตของเขาไม่เหมือนกัน เรื่องที่สองเกี่ยวกับอุปนิสัยชั่วหรือดีโดยกำเนิด เด็กบางคนมีพ่อแม่ดี แต่ตัวเด็กเองกลับไม่ดี ทั้งที่พ่อแม่ก็อบรมสั่งสอน แต่เนื่องจากสันดานชั่วอันติดมาจากชาติก่อนของเด็กหนามากจนไม่อาจขัดเกลาให้เปลี่ยนแปลงไปในทางที่ดีได้ เรื่องที่สามคือหญิงที่มีลักษณะชาย หรือชายที่มีลักษณะหญิง แสดงถึงความเคยชินในอดีต คือมีอุปนิสัยและลักษณะของเพศเดิมติดมาด้วย เนื่องจากทุกคนที่เคยท่องเที่ยวอยู่ในสังสารวัฏนั้น เคยเกิดเป็นชายบ้างหญิงบ้างมาแล้วอย่างนับไม่ถ้วน บางชาติเป็นชาย บางชาติเป็นหญิง หากเคยชินกับอุปนิสัยในอดีตชาติที่เป็นชาย แต่ชาตินี้เกิดเป็นหญิง ก็กลายเป็นหญิงที่มีลักษณะชาย ส่วนเรื่องสุดท้ายที่จะยกตัวอย่างในที่นี้ เป็นเรื่องความหวาดกลัวที่อธิบายไม่ได้ เช่น บางคนกลัวทะเล โดยที่ชีวิตของเขาในชาติปัจจุบันไม่เคยเกี่ยวข้องกับทะเลเลย แสดงถึงความทรงจำในอดีตที่เขาเคยประสบมาในชาติก่อน เขาอาจเคยตายหรือได้รับความลำบากเพราะทะเล และความหวาดกลัวในครั้งนั้น ยังคงสถิตอยู่ในวิญญาณของเขา[๔] นอกจากนี้ วศินยังยกเรื่องการระลึกชาติได้ เป็นหลักฐานพิสูจน์ว่าชาติก่อนและการเวียนว่ายตายเกิดเป็นเรื่องจริงด้วย

เกี่ยวกับเรื่องการระลึกชาตินี้ มีเรื่องเล่าอยู่ไม่น้อย ใน **ปรากฏการณ์ของโอปปาติกะและผู้ระลึกชาติได้ในเมืองไทย** ผู้เขียนได้กล่าวถึงสามราย ทั้งที่เป็นเด็ก, ผู้ใหญ่, และพระภิกษุ ลองพิจารณาตัวอย่างรายเด็กชาย บงกช พรหมศิลป ชาวอำเภอท่าตะโก จังหวัดนครสวรรค์

เรื่องมีอยู่ว่า เมื่อเดือนมีนาคม ๒๕๐๘ ได้มีข่าวเกรียวกราวในหน้าหนังสือพิมพ์รายวันหลายฉบับเกี่ยวกับการที่เด็กชายผู้หนึ่งอายุสามขวบสามารถระลึกชาติได้ เขาเป็นลูกชายครูใหญ่โรงเรียนวัดแรงในอำเภอนั้น เด็กชายบงกชอ้างว่าเมื่อชาติก่อนตอนอายุราว ๑๙ ปี ได้ถูกเพื่อนแทงตายขณะกลับจากเที่ยวงาน เขาได้รบเร้าให้แม่คนปัจจุบันพาไปเยี่ยมบ้านเดิม ซึ่งห่างกันเกือบสิบกิโลเมตร และเมื่อได้พบกับแม่ในชาติก่อนก็ร้องถามเรื่องทรัพย์สินที่เคยใช้ ซึ่งแม่คนเดิมรับรองว่าตรงกันทุกอย่างรวมทั้งเรื่องที่ลูกชายถูกเพื่อนแทงตายเมื่อหลายปีก่อนด้วย[๕]

เรื่องการระลึกชาตินี้ เป็นตัวอย่างของการที่บุคคลตระหนักรู้ถึงภาวะชีวิตในอดีตของเขา ตามความหมายนี้ "ชาติภพ" (หรือที่เรียกสั้น ๆ ว่า "ชาติ") จึงแสดงนัยของการที่บุคคลเกิดขึ้นและดำรงอยู่ในปัจจุบัน ความเป็นมาในอดีต (คือ "ชาติก่อน") และภาวะที่อาจเป็นไปในอนาคต (คือ "ชาติหน้า") เนื่องจากดำรงอยู่ในสังสารวัฏ บุคคลจึงมีการเกิดและตายหลายครั้ง ในสภาพชีวิตที่แตกต่างกันตามที่วิญญาณต้องรับผลกรรม ซึ่งเรียกง่าย ๆ ว่า "เวียนว่ายตายเกิด" โดยที่บางคนสามารถระลึกถึงอดีตชาติของตนเองได้ด้วย

เป็นที่น่าสังเกตว่า เราสามารถใช้ความหมายของ "ชาติภพ" ดังกล่าวทำความเข้าใจเรื่อง "ชาติ" ในความหมายที่เป็น "ประเทศ" ได้ด้วย กล่าวคือชาติเป็นบ้านเมืองที่อยู่อาศัยของผู้ที่เกิดมา "ชาติภพ" หนึ่งเป็นที่เกิดเมืองนอน ที่อาศัยทำมาหากิน ดำรงชีวิตอยู่ และมีวงศ์ตระกูล เมื่อ "ชาติภพ" แสดงภาวะการดำรงอยู่ของตัวตนของบุคคล ก็ย่อมต้องมีสถานที่ดำรงตน คือ "ชาติ" นั่นเอง ความเข้าใจแนวนี้ สอดคล้องกับการใช้ศัพท์อื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องด้วย เช่น "สัญชาติ" ซึ่งแปลว่าการเกิดหรือการเป็นขึ้น และ "เชื้อชาติ" ที่หมายถึงผู้ร่วมเผ่าพันธุ์เดียวกัน

เนื่องจาก "ชาติภพ" ของมนุษย์ต้องอาศัยการปฏิสนธิและการเลี้ยงดูของครอบครัว

กล่าวโดยสรุป ศัพท์ "ชาติภพ" ที่แพร่หลายอยู่ในวัฒนธรรมไทยมีร่องรอยสืบมาจากการเข้าใจหลักพุทธธรรมเรื่องปฏิจสมุปบาทแบบหนึ่ง ความหมายหลักของศัพท์นี้คือ การที่บุคคลตระหนักถึงภาวะชีวิตของตัวเขาในช่วงเวลาหนึ่ง ๆ โดยมองช่วงเวลานี้เป็นช่วงกว้างถึงระหว่างชีวิตต่อชีวิตคือการเกิดใหม่ภายหลังการตาย นอกจากนี้เมื่อภาวะชีวิตย่อมเกี่ยวข้องกับการเกิดและดำรงชีวิตอยู่ "ชาติภพ" ของบุคคลก็สัมพันธ์กับสถานที่หรือประเทศด้วย

เป็นที่คาดได้ว่า ศัพท์ "ชาติภพ" ในความหมายตามวัฒนธรรมนี้ย่อมคงอยู่ได้ในโลกของวิทยาการสมัยใหม่ เช่นเดียวกับศัพท์ "วิญญาณ" เนื่องจากมีบทบาทสำคัญสองด้านคือความรู้และจริยธรรม ในด้านความรู้ "ชาติภพ" มีบทบาทในการอธิบายภาวะของชีวิตบุคคล โดยสัมพันธ์กับหลักกรรม ขอให้พิจารณาทัศนะของ วศิน อินทสระ อีกครั้ง เขาระบุอย่างตรงไปตรงมาว่า "หลักกรรมจะเป็นไปไม่ได้" ถ้าไม่มีการเกิดใหม่หรือการเวียนว่ายตายเกิด หรือที่เรียกว่า "สังสารวัฏ" เช่น ปัญหาเรื่องคนดีบางคนมีชีวิตอยู่อย่างทุกข์ทรมาน และคนชั่วบางคนมีชีวิตอยู่อย่างสุขสำราญ เป็นต้น ปัญหานี้จะเป็นเรื่องค้างโลก ถ้ากฎแห่งกรรมและการเกิดใหม่ไม่เข้ามาช่วยแก้...การเกิดใหม่จะช่วยอธิบายกรรมในอดีตของคนได้อย่างดีที่สุด"[๖] ส่วนบทบาทด้านจริยธรรมนั้นนอกจากจะเป็นเหตุผลสำหรับการอบรมสั่งสอนให้ผู้คนตั้งมั่นอยู่ในศีลธรรมโดยเพียรสะสมกรรมดีและขยาดต่อกรรมชั่วแล้ว ผู้ที่ยอมรับเรื่องนี้ก็จะสามารถดำเนินชีวิตในแนวทางที่ถูกต้อง ก่อความสุข สงบและช่วยพัฒนาชีวิตจิตใจให้สูงส่งขึ้นด้วย

เชิงอรรถ

[๑] พระราชวรมุนี, *พุทธธรรม* : ฉบับปรับปรุงและขยายความ, (กรุงเทพฯ : คณะระดมธรรม จัดพิมพ์, ๒๕๒๕), น. ๘๑-๒. คำอธิบายเรื่องปฏิจจสมุปบาท ทั้งหมดที่กล่าวถึงในบทความนี้ ได้มาจากหนังสือเล่มนี้.

[๒] เสฐียรโกเศศ, *ชาติก่อน ชาติหน้า.* ฉบับพิมพ์เนื่องในงานฌาปนกิจศพ นางยกเห้ว ชนะบุรี, มีนาคม ๒๕๐๕, น. ๑.

[๓] วศิน อินทสระ, *หลักกรรมและการเวียนว่ายตายเกิด.* สภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัย จัดพิมพ์เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพ ม.ล.เดช สนิทวงศ์, ธันวาคม ๒๕๑๘, น. ๑๓๑-๒.

[๔] ดูข้ออ้างเหตุผลทั้งหมดใน *เพิ่งอ้าง*, น. ๑๓๔-๔๖.

[๕] เต็ม สุวิกรม, *ปรากฏการณ์ของโอปปาติกะและผู้ระลึกชาติได้ในเมืองไทย.* (กรุงเทพฯ : สหประชาพาณิชย์, ๒๕๑๘), น. ๑๓๘-๕๔.

[๖] วศิน อินทสระ. เรื่องเดิม, น. ๒-๓.

พรหมลิขิต

เนื่องน้อย บุณยเนตร

"พรหมลิขิต" เป็นคำกล่าวที่สะท้อนให้เห็นถึงโลกทัศน์แบบชะตากรรมนิยม (fatalism) อย่างเห็นได้ชัดคำหนึ่งในภาษาไทย คำ ๆ นี้บ่งบอกการมองเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดกับชีวิตของเราว่าถูกกำหนดมาแล้วอย่างตายตัวเข้าทำนองว่า "อะไรจะเกิดมันก็ต้องเกิด" ไม่มีใครหรืออะไรสามารถเปลี่ยนแปลงได้และผู้ที่มีอำนาจกำหนดก็คือพระพรหมนั่นเอง

คำ ๆ นี้มักใช้กับเหตุการณ์ที่ทำให้ชีวิตผกผันไปอย่างมาก หรือไม่ก็เป็นเหตุการณ์ที่ไม่คาดฝันว่าจะเกิดขึ้นได้เนื่องด้วยสถานการณ์ต่าง ๆ ดูไม่เอื้อ ดังตอนหนึ่งของเพลง "พรหมลิขิต" ที่กล่าวไว้ว่า

"พรหมลิขิตบันดาลชักพา
ดลให้มาพบกันทันใด
ก่อนนี้อยู่กันแสนไกล
พรหมลิขิตดลจิตใจ
ฉันจึงได้มาใกล้กับเธอ
เนื้อคู่ถึงอยู่แสนไกลก็ไม่คลาดครา....

คำว่า "พรหมลิขิต" ในบทเพลงนี้ใช้ในเรื่องความรักอันเป็นบริบทที่คำ ๆ นี้มักจะถูกอ้างถึงอยู่เสมอ และใช้ในกรณีที่ความรักนั้นก่อให้เกิดความสุขแก่คู่ครอง หากเป็นกรณีที่ความรักหรือการครองคู่ก่อให้เกิดความทุกข์ เรามักจะพูดว่าคู่ครองคู่นี้เป็น "คู่เวรคู่กรรม" มากกว่าจะใช้คำว่า "พรหมลิขิต"

อย่างไรก็ดีคำ ๆ นี้ใช้กับกรณีอื่นที่มิใช่เรื่องของความรักด้วย เช่น ในเรื่องของความตาย มักจะเชื่อกันว่าเด็กที่เกิดมาได้หกวันพระพรหมจะเขียนไว้เป็นเส้นที่หน้าผาก เพื่อแสดงให้รู้ว่าจะตายเมื่อไร และเรียกความเป็นความตายนี้ว่า "พรหมลิขิต"

ถึงแม้คำว่า "พรหมลิขิต" จะสะท้อนให้เห็นถึงโลกทัศน์ที่คล้ายกับโลกทัศน์ที่อ้าง "ดวง" แต่ "ดวง" ของคนเรายังมีโอกาสเปลี่ยนแปลงได้ เพราะส่วนหนึ่งของดวงเป็นเรื่องของกรรมเก่าที่ในชาติภพนี้เราสามารถทำกรรมดีเพื่อแก้ไขปรับปรุงได้ หรือสามารถสะเดาะได้ตามความเชื่อทางไสยศาสตร์ ในขณะที่เรื่องของพรหมลิขิตเป็นเรื่องที่ไม่มีการเปลี่ยนแปลง ไม่มีทางแก้ไข ไม่มีทางหลีกหนี

ที่มาของโลกทัศน์ที่อ้างพรหมลิขิตนี้เชื่อว่ามาจากความเชื่อเรื่องพระพรหม อันเป็นความเชื่อของศาสนาฮินดูซึ่งพัฒนามาจากศาสนาพราหมณ์ พระพรหมหรือพรหมัน ในศาสนานี้คือผู้สร้างโลกและทุกสิ่งทุกอย่างในโลกและเป็นผู้กำหนดวิถีชีวิตของมนุษย์ทุกคน เสฐียรโกเศศเรียกความเชื่อเรื่องพระพรหมแบบนี้ว่าเป็นความเชื่อ "ลัทธิไสย" "...ชาวไทยนับถือพุทธศาสนาและลัทธิไสยศาสตร์ปน ๆ กันไป สืบกันเป็นประเพณีมาแต่โบราณกาล ดังคำกล่าวเข้าคู่กันว่า "พุทธกับไสย"[๑]

"พรหม" มิได้ปรากฏแต่ในความเชื่อแบบฮินดูเท่านั้น แต่ยังปรากฏในพระไตรปิฎกและในหนังสือไตรภูมิพระร่วงอีกด้วย ในพระไตรปิฎกตอน "มาณพถามถึงทางไปสู่พระพรหม" ได้มีมาณพชื่อ วาเสฏฐมาณพกราบทูลถามพระพุทธองค์ถึงทางไปสู่ความเป็นผู้ร่วมกับพระพรหม พระองค์ทรงตอบว่าพระองค์ทรงรู้จักพระพรหม พรหมโลก ข้อปฏิบัติเพื่อให้ไปสู่พรหมโลก ตลอดจนพระพรหมผู้ปฏิบัติอย่างไรจึงจะเข้าถึงพรหมโลกได้ และทรงตรัสถึงการเข้าถึงพรหมโลกและทางเข้าไปสู่ความ

เป็นผู้ร่วมกับพระพรหมว่า จะต้องออกประพฤติพรหมจรรย์ตั้งอยู่ในศีล ละนิวรณ์ได้ แผ่เมตตาจิตไปสู่สี่ทิศ ชื่อว่ามีคุณสมบัติเปรียบเทียบเข้ากันได้กับพระพรหม[๒] เป็นที่น่าสังเกตว่า พระพุทธองค์ทรงเน้นด้านที่มนุษย์ปฏิบัติได้ มนุษย์มีอำนาจในตนที่จะเข้าถึงพระพรหมตามคติฮินดู

ในไตรภูมิพระร่วงซึ่งสันนิษฐานว่าเป็นฉบับที่พระยาลิไทยแห่งกรุงศรีสัชนาลัย สุโขทัยแต่งขึ้นเพื่ออธิบายเพิ่มเติมข้อความในพุทธศาสนาได้กล่าวถึงพรหมโลกอันเป็นที่อยู่ของพวกพรหม พรหมโลกที่หนังสือไตรภูมิกล่าวถึงนั้นอยู่เหนือสวรรค์ชั้นสูงสุด พรหมโลกจัดเป็นสองพวกคือพวกที่มีรูปร่างเรียกว่ารูปพรหม อีกพวกหนึ่งไม่มีรูปร่างเรียกว่าอรูปพรหม ทั้งสองพวกนี้ก็ยังแบ่งเป็นประเภทย่อย ๆ อีกและอยู่ในพรหมโลกซึ่งมีทั้งหมดสิบหกชั้น ผู้ที่จะไปเกิดเป็นพรหมนั้นคือผู้ที่เข้าฌานบรรลุตามขั้นที่มีกำหนดไว้ ถ้าเข้าฌานขั้นนั้น ๆ ก็จะไปเกิดในพรหมโลกชั้นนั้น ๆ ในพรหมโลกนั้นมีแต่พรหมผู้ชาย แต่นั่นมิได้หมายความว่าผู้หญิงจะไปเกิดเป็นพรหมไม่ได้ พรหมเหล่านี้มีอายุยืนแต่ก็มิได้เป็นนิรันดร์[๓]

เมื่อพิจารณาคำว่า "พรหม" จากหลักฐานทางพุทธศาสนาสองแหล่งนี้จะเห็นได้ว่าพรหมในศาสนาฮินดูซึ่งพัฒนามาจากศาสนาพราหมณ์นั้นแตกต่างจากพรหมที่กล่าวถึงในพุทธศาสนา เพราะพรหมในพุทธศาสนามิได้มีเพียงหนึ่งเดียว แต่เป็นมนุษย์ผู้ปฏิบัติธรรมถึงขั้นหนึ่งและก็มิได้เป็นผู้สร้างโลกหรือลิขิตชะตาชีวิตของมนุษย์

ด้วยเหตุนี้ คำว่า "พรหม" ตามคติพุทธศาสนาในภาษาไทยที่ใช้กันทั่วไปจึงอาจหมายถึงความประพฤติที่ดีงาม เช่นคำว่า "พรหมจรรย์" หรือ "พรหมวิหาร" หมายถึงการมีเมตตากรุณา มุทิตาและอุเบกขา ซึ่งเป็นคุณธรรมในทางพุทธศาสนา

หากจะพิจารณาถึงนัยทางพฤติกรรมของโลกทัศน์ที่อ้างพรหมลิขิตนี้ก็อาจกล่าวได้ว่าแสดงให้เห็นถึงท่าทีที่ยอมจำนนต่อสิ่งที่เกิดขึ้นกับชีวิต ทำให้ยอมรับสิ่งที่เกิดขึ้นหากเป็นสิ่งที่ดีก็ดีไป แต่หากเป็นสิ่งเลวร้ายก็ไม่คิดจะต่อสู้เพราะเชื่อว่าไม่มีทางจะเปลี่ยนแปลงได้ ทุกอย่างสุดแล้วแต่ "พรหมลิขิต"

ในปัจจุบันพระพรหมยังเป็นที่เคารพบูชาของคนไทย โดยเฉพาะผู้ที่ตกอยู่ในความเดือดร้อนจะมาบนบานขอให้พระพรหมช่วยเหลือ ดังจะเห็นได้จากจำนวนของผู้คนที่มาบนบานและที่มาแก้บนต่อพระพรหมหน้าโรงแรมเอราวัณเก่าในกรุงเทพมหานคร แต่พระพรหมในที่นี้ไม่แตกต่างไปจาก "เจ้าพ่อ" "เจ้าแม่" อื่น ๆ ที่ช่วยดลบันดาลให้ผู้บนได้ในสิ่งที่ต้องการ และเวลาที่ผู้บนได้สิ่งที่ต้องการก็มักจะไม่ใช้คำว่า "พรหมลิขิต" แต่จะบอกว่าพระพรหมช่วย คำว่า "พรหมลิขิต" ในปัจจุบันจะใช้แค่ในเรื่องของความรักและความตายมากกว่า ในอนาคตที่ทุนนิยมจะเข้าเป็นโลกทัศน์ที่สำคัญยิ่งอีกกรอบหนึ่งของคนไทย เมื่อเรื่องคู่ครองมีเหตุผลทางเศรษฐกิจเข้ามาเป็นอิทธิพลหลัก "พรหมลิขิต" ในเรื่องนี้ก็คงจะลดถอยความสำคัญลงไป เพราะมีปัจจัยอื่นมา "ลิขิต" แทน

เชิงอรรถ

[๑] เสฐียรโกเศศ, *เล่าเรื่องในไตรภูมิ.* พระนคร : คลังวิทยา, ๒๕๑๑, น. ๑๘๔.

[๒] สุชีพ ปุญญานุภาพ, *พระไตรปิฎกฉบับสำหรับประชาชน.* กรุงเทพฯ : คณะเทอดทูนธรรม, ๒๕๒๒, น. ๓๑๔-๓๑๕.

[๓] เสฐียรโกเศศ, *อ้างแล้ว.* น. ๑๗๑-๑๗๕.

โชค

เนื่องน้อย บุณยเนตร

โดยทั่วไป "โชค" หมายถึง สิ่งที่ดีหรือสิ่งที่นำมาซึ่งสิ่งที่ดี หรือสิ่งที่เลวร้าย หรือสิ่งที่นำมาซึ่งสิ่งที่เลวร้าย เช่น "เขาเป็นคนที่มีโชคในเรื่องคู่ครอง" หรือ "เพราะโชคแท้ ๆ ที่ทำให้เขาต้องบ้านแตกสาแหรกขาด" การเอ่ยถึงโชคนี้มักมีนัยบ่งถึงสภาวะที่ผู้พูด ประสบกับเหตุการณ์หนึ่ง ๆ โดยมิได้คาดหมายและอยู่นอกเหนืออำนาจการควบคุมและการกำหนดของเขา เรื่องของโชคเป็นเรื่องที่บุคคลมิอาจสร้างขึ้นมาเองหรือห้ามให้เกิดแก่ตนเองได้

การใช้คำว่า "โชค" ถ้าใช้โดด ๆ มักหมายไปในทางดี เช่น การพูดว่า "เขาเป็นคนมีโชค" ก็หมายความว่าเขาเป็นคนที่มักจะได้สิ่งที่ดีหรือเกิดสภาวะที่ช่วยให้เกิดสิ่งที่ดีแก่เขาอันอาจเป็นคนละเรื่องกับความสามารถในการได้มาซึ่งสิ่งที่ดีนั้น ๆ ปัจจุบันอาจเห็นได้จากคำกล่าวที่ว่า "เก่งกับเฮง" ซึ่งเป็นการแยกความสามารถ ("เก่ง") ออกจากเรื่องของโชค ("เฮง") กล่าวคือ การที่คน ๆ หนึ่งมีความสามารถ มิได้หมายความว่าเขาจะทำให้เกิดสิ่งที่ดีแก่ตัวเองได้เสมอไป เพราะหาก "ซวย" หรือโชคร้ายเสียแล้วก็อาจประสบความล้มเหลวได้ ระหว่างคนเก่งกับคนโชคดี คนโชคดีอาจชนะคนเก่งก็ได้

นอกจากจะใช้คำว่า "โชค" นี้โดด ๆ แล้วยังอาจใช้ควบคู่ไปกับคำอื่น เช่น "โชคเคราะห์" "โชคลาง" "โชคชะตา" ฯลฯ หรืออาจใช้คำอื่นแต่มีความหมายเดียวกับโชค เช่น "บุญหล่นทับ" "ส้มหล่น" "ถูกแจ๊คพอท" ฯลฯ คำเหล่านี้ล้วนเกี่ยวกับเรื่องโชคทั้งสิ้น และแม้จะมีความหมายในรายละเอียดต่างกัน แต่ความหมายหนึ่งที่เหมือนกันคือ โชค

เป็นเรื่องที่ผู้ประสบมักมิได้คาดหมาย และที่สำคัญคือเป็นเรื่องที่มิอาจห้ามหรือขัดขวางให้เกิดขึ้นได้

อย่างไรก็ดีถึงแม้การใช้คำว่า "โชค" จะแสดงให้เห็นถึงการมองเหตุการณ์หรือสภาวะที่เกิดขึ้นแก่บุคคลผู้หนึ่งผู้ใดในแง่ที่บุคคลผู้นั้นมิอาจห้ามหรือขัดขวางให้เกิดแก่ตนได้ แต่ก็มิได้หมายความว่าเหตุการณ์เหล่านั้นไร้สาเหตุ การอ้าง "โชค" คือการอ้างสาเหตุของเหตุการณ์ซึ่งอาจเป็นสาเหตุในสองลักษณะ ลักษณะแรก คือการที่โชคของคน ๆ หนึ่งเป็นเรื่องของการถูกกำหนดจากกรรมเก่าในอดีตของเขาเอง กอปรกับการโคจรของดวงดาวซึ่งจะเป็นกรอบการมองเหตุการณ์ต่าง ๆ ของโหราศาสตร์และพุทธศาสนาผสมกันไป "โชค" ในแง่นี้จะใช้ควบคู่ไปกับคำว่า "ชะตา" หรือ "ชะตาราศี" หรือบางครั้งก็ใช้กับคำว่า "ดวงชะตา" หรือ "ดวงชะตาราศี" คำว่า "โชคชะตา" นี้มักจะใช้อ้าง หรือใช้เป็นกรอบการมองเหตุการณ์ที่ทำให้ชีวิตของคนผู้นั้นผันแปรไปอย่างมาก เช่น "โชคชะตาของเขาทำให้เขาต้องตกยากในบั้นปลายของชีวิต" กล่าวคือหากคำว่า "โชค" ใช้ควบคู่ไปกับคำว่า "ชะตา" หรือ "ชะตาราศี" แล้วมักจะใช้เป็นกรอบการมองเหตุการณ์ที่มากระทบวัฏจักรพื้นฐานสำคัญ ๆ ของชีวิต เช่น การเกิด แก่ เจ็บ ตาย และสถานภาพสำคัญ ๆ ในชีวิต เป็นต้น การอ้างโชคในแง่นี้ไม่ต่างกันกับการอ้าง "ดวงชะตา" ซึ่งอิงกรอบการมองจากความเชื่อในทางโหราศาสตร์และคติทางพุทธศาสนาผสมกัน

อย่างไรก็ตาม การอ้างโชคก็อาจเป็นการอ้างสาเหตุในลักษณะอื่นที่ต่างไปจากการถูกกำหนดจากกรรมเก่าและการโคจรของดวงดาว กล่าวคือการอ้างโชคในกรณีดังต่อไปนี้ "วันนี้โชคดีจริง ๆ รถไม่ติดเลยมาทำงานไม่สาย" หรือ "เมื่อวานโชคร้ายสุนัขกัดเลยต้องเสียเงิน" เป็นการอ้างสาเหตุในแง่ของความบังเอิญที่สถานการณ์ทั้งหลายมาประจวบ

ความคิดและภูมิปัญญาไทย

คำ : ร่องรอยความคิด ความเชื่อไทย

KEY TERMS IN THAI THOUGHTS

ด้วยอภินันทนาการจาก
โครงการเผยแพร่ผลงานวิจัย
กองส่งเสริมและประสานงานวิจัย
ฝ่ายวิจัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

Assistant Professor Dr.Suwanna Satha-anand
Assistant Professor Nuangnoi Boonyanate

๑๒๕.-

ปก : *สุธัญ เครือแก้ว*
จัดการ : *อมรรัตน์ วสุนธรา*
จัดพิมพ์โดย
โครงการเผยแพร่ผลงานวิจัย ฝ่ายวิจัย
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
เดือนพฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๓๕ จำนวน ๑๐๐๐ เล่ม

ความคิดและภูมิปัญญาไทย
คำ : ร่องรอยความคิด ความเชื่อไทย

สุวรรณา สถาอานันท์
เนื่องน้อย บุณยเนตร

รายนามผู้ทรงคุณวุฒิและคำที่เขียน

๑) ชาติภพ, วิญญาณ	รองศาสตราจารย์ เฉลิมเกียรติ ผิวนวล คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
๒) พรหมลิขิต, โชค, ดวง, ครอบครัว	ผู้ช่วยศาสตราจารย์ เนื่องน้อย บุณยเนตร คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
๓) ผี, ไสยศาสตร์	รองศาสตราจารย์ ดร.เสรี พงศ์พิศ สถาบันพัฒนาชนบท
๔) ขวัญ	รองศาสตราจารย์ ดร.วิไลวรรณ ขนิษฐานันท์ คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
๕) กรรม	พระเมธีธรรมาภรณ์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย
๖) นรก-สวรรค์	ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.สุวรรณา สถาอานันท์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
๗) ศีลธรรม	ดร.อุทัย ดุลยเกษม คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร
๘) พี่น้อง	ศาสตราจารย์ ดร.สนิท สมัครการ สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์
๙) พรรคพวก, ไม่เป็นไร	รองศาสตราจารย์ ดร.ชาย โพธิสิตา มหาวิทยาลัยมหิดล
๑๐) ผู้ใหญ่-ผู้น้อย	ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ฉวีวรรณ ประจวบเหมาะ คณะสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
๑๑) ผู้ดี	รองศาสตราจารย์ ดร.ขวัญดี อัตวาวุฒิชัย คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
๑๒) แม่	รองศาสตราจารย์ ดร.ยศ สันตสมบัติ สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา

สารบัญ

ความคิดและภูมิปัญญาไทย

คำ : ร่องรอยความคิด ความเชื่อไทย

KEY TERMS IN THAI THOUGHTS

ด้วยอภินันทนาการจาก
โครงการเผยแพร่ผลงานวิจัย
กองส่งเสริมและประสานงานวิจัย
ฝ่ายวิจัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

Assistant Professor Dr.Suwanna Satha-anand
Assistant Professor Nuangnoi Boonyanate

๑๒๕.-

ปก : *สุธัญ เครือแก้ว*
จัดการ : *อมรรัตน์ วสุนธรา*
จัดพิมพ์โดย
โครงการเผยแพร่ผลงานวิจัย ฝ่ายวิจัย
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
เดือนพฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๓๕ จำนวน ๑๐๐๐ เล่ม

ความคิดและภูมิปัญญาไทย
คำ : ร่องรอยความคิด ความเชื่อไทย

สุวรรณา สถาอานันท์
เนื่องน้อย บุณยเนตร

รายนามผู้ทรงคุณวุฒิและคำที่เขียน

๑) ชาติภพ, วิญญาณ	รองศาสตราจารย์ เฉลิมเกียรติ ผิวนวล คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
๒) พรหมลิขิต, โชค, ดวง, ครอบครัว	ผู้ช่วยศาสตราจารย์ เนื่องน้อย บุณยเนตร คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
๓) ผี, ไสยศาสตร์	รองศาสตราจารย์ ดร.เสรี พงศ์พิศ สถาบันพัฒนาชนบท
๔) ขวัญ	รองศาสตราจารย์ ดร.วิไลวรรณ ขนิษฐานันท์ คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
๕) กรรม	พระเมธีธรรมาภรณ์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย
๖) นรก-สวรรค์	ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.สุวรรณา สถาอานันท์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
๗) ศีลธรรม	ดร.อุทัย ดุลยเกษม คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร
๘) พี่น้อง	ศาสตราจารย์ ดร.สนิท สมัครการ สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์
๙) พรรคพวก, ไม่เป็นไร	รองศาสตราจารย์ ดร.ชาย โพธิสิตา มหาวิทยาลัยมหิดล
๑๐) ผู้ใหญ่-ผู้น้อย	ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ฉวีวรรณ ประจวบเหมาะ คณะสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
๑๑) ผู้ดี	รองศาสตราจารย์ ดร.ขวัญดี อัตวาวุฒิชัย คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
๑๒) แม่	รองศาสตราจารย์ ดร.ยศ สันตสมบัติ สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา

สารบัญ

ความคิดและภูมิปัญญาไทย

คำ : ร่องรอยความคิด ความเชื่อไทย

KEY TERMS IN THAI THOUGHTS

ด้วยอภินันทนาการจาก
โครงการเผยแพร่ผลงานวิจัย
กองส่งเสริมและประสานงานวิจัย
ฝ่ายวิจัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

Assistant Professor Dr.Suwanna Satha-anand
Assistant Professor Nuangnoi Boonyanate

๑๒๕.-

ปก : *สุธัญ เครือแก้ว*
จัดการ : *อมรรัตน์ วสุนธรา*
จัดพิมพ์โดย
โครงการเผยแพร่ผลงานวิจัย ฝ่ายวิจัย
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
เดือนพฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๓๕ จำนวน ๑๐๐๐ เล่ม

ความคิดและภูมิปัญญาไทย
คำ : ร่องรอยความคิด ความเชื่อไทย

สุวรรณา สถาอานันท์
เนื่องน้อย บุณยเนตร

รายนามผู้ทรงคุณวุฒิและคำที่เขียน

๑) ชาติภพ, วิญญาณ	รองศาสตราจารย์ เฉลิมเกียรติ ผิวนวล คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
๒) พรหมลิขิต, โชค, ดวง, ครอบครัว	ผู้ช่วยศาสตราจารย์ เนื่องน้อย บุณยเนตร คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
๓) ผี, ไสยศาสตร์	รองศาสตราจารย์ ดร.เสรี พงศ์พิศ สถาบันพัฒนาชนบท
๔) ขวัญ	รองศาสตราจารย์ ดร.วิไลวรรณ ขนิษฐานันท์ คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
๕) กรรม	พระเมธีธรรมาภรณ์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย
๖) นรก-สวรรค์	ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.สุวรรณา สถาอานันท์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
๗) ศีลธรรม	ดร.อุทัย ดุลยเกษม คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร
๘) พี่น้อง	ศาสตราจารย์ ดร.สนิท สมัครการ สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์
๙) พรรคพวก, ไม่เป็นไร	รองศาสตราจารย์ ดร.ชาย โพธิสิตา มหาวิทยาลัยมหิดล
๑๐) ผู้ใหญ่-ผู้น้อย	ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ฉวีวรรณ ประจวบเหมาะ คณะสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
๑๑) ผู้ดี	รองศาสตราจารย์ ดร.ขวัญดี อัตวาวุฒิชัย คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
๑๒) แม่	รองศาสตราจารย์ ดร.ยศ สันตสมบัติ สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา

สารบัญ

ความคิดและภูมิปัญญาไทย

คำ : ร่องรอยความคิด ความเชื่อไทย

KEY TERMS IN THAI THOUGHTS

ด้วยอภินันทนาการจาก
โครงการเผยแพร่ผลงานวิจัย
กองส่งเสริมและประสานงานวิจัย
ฝ่ายวิจัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

Assistant Professor Dr.Suwanna Satha-anand
Assistant Professor Nuangnoi Boonyanate

๑๒๕.-

ปก : *สุธัญ เครือแก้ว*
จัดการ : *อมรรัตน์ วสุนธรา*
จัดพิมพ์โดย
โครงการเผยแพร่ผลงานวิจัย ฝ่ายวิจัย
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
เดือนพฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๓๕ จำนวน ๑๐๐๐ เล่ม

ความคิดและภูมิปัญญาไทย
คำ : ร่องรอยความคิด ความเชื่อไทย

สุวรรณา สถาอานันท์
เนื่องน้อย บุณยเนตร

เนื่องในศุภมงคลวโรกาส
สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี
ทรงมีพระชนมายุ ๓๖ พรรษา ในวันที่ ๒ เมษายน พุทธศักราช ๒๕๓๔
ข้าพระพุทธเจ้า คณะผู้วิจัย โครงการความคิดความเชื่อไทย
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
ขอทูลเกล้าทูลกระหม่อม ถวายงานวิจัยนี้เป็นวิชชาภิวันทนาการ
สนองพระราชปณิธานในการส่งเสริมการศึกษาไทย
แสดงความจงรักภักดีอย่างลึกซึ้งสูงสุดแด่องค์ขัตติยนารี
ผู้นำทางวิชาการและมิ่งขวัญของปวงชนชาวไทย

ขอจงทรงพระเจริญ
ข้าพระพุทธเจ้า คณะผู้วิจัย

รายนามผู้ทรงคุณวุฒิและคำที่เขียน

๑) ชาติภพ, วิญญาณ	รองศาสตราจารย์ เฉลิมเกียรติ ผิวนวล คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
๒) พรหมลิขิต, โชค, ดวง, ครอบครัว	ผู้ช่วยศาสตราจารย์ เนื่องน้อย บุณยเนตร คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
๓) ผี, ไสยศาสตร์	รองศาสตราจารย์ ดร.เสรี พงศ์พิศ สถาบันพัฒนาชนบท
๔) ขวัญ	รองศาสตราจารย์ ดร.วิไลวรรณ ขนิษฐานันท์ คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
๕) กรรม	พระเมธีธรรมาภรณ์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย
๖) นรก–สวรรค์	ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.สุวรรณา สถาอานันท์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
๗) ศีลธรรม	ดร.อุทัย ดุลยเกษม คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร
๘) พี่น้อง	ศาสตราจารย์ ดร.สนิท สมัครการ สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์
๙) พรรคพวก, ไม่เป็นไร	รองศาสตราจารย์ ดร.ชาย โพธิสิตา มหาวิทยาลัยมหิดล
๑๐) ผู้ใหญ่–ผู้น้อย	ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ฉวีวรรณ ประจวบเหมาะ คณะสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
๑๑) ผู้ดี	รองศาสตราจารย์ ดร.ขวัญดี อัตวาวุฒิชัย คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
๑๒) แม่	รองศาสตราจารย์ ดร.ยศ สันตสมบัติ สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา

๑๓) ชาวบ้าน	รองศาสตราจารย์ ดร.ฉัตรทิพย์ นาถสุภา คณะเศรษฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ศิราพร ฐิตะฐาน สาขาวิชาศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช
๑๔) นักเลง, เจ้าพ่อ	คุณอัจฉราพร กมุทพิสมัย สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
๑๕) เจ้านาย, เจ้า, น้ำใจ	ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.สมเกียรติ วันทะนะ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์
๑๖) ศักดิ์ศรี-หน้าตา	อาจารย์ ธีรยุทธ บุญมี คณะสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
๑๗) ที่พึ่ง, บุญคุณ, เกรงใจ	ศาสตราจารย์ ดร.ม.ร.ว.อคิน รพีพัฒน์ สถาบันวิจัยเพื่อพัฒนาประเทศไทย
๑๘) จิตใจ	อาจารย์ ดร.ประพจน์ อัศววิรุฬหการ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.สุวรรณา สถาอานันท์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
๑๙) ปลง	ศาสตราจารย์ ดร.พัทยา สายหู คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
๒๐) สนุก	อาจารย์ ดร.วิลเลี่ยม เจ เคลาสเนอร์ มูลนิธิฟอร์ด
๒๑) งาน	รองศาสตราจารย์ ผ่องพันธุ์ มณีรัตน์ คณะสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
๒๒) เล่น	อาจารย์ ดร.ปริตตา เฉลิมเผ่า กออนันตกูล คณะสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

คำนำ

เนื่องในวโรกาสที่สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ทรงมีพระชนมายุครบ ๓๖ พรรษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณที่ทรงสนพระทัยและทรงบำเพ็ญพระกรณียกิจเป็นอเนกประการเพื่อธำรงส่งเสริมความรู้และแบบแผนการปฏิบัติที่เนื่องด้วยวัฒนธรรมไทย จึงได้ส่งเสริมการค้นคว้าวิจัยที่มีคุณค่าและคุณประโยชน์อย่างกว้างขวางสำหรับปวงชนชาวไทยทั่วไปขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายเป็นส่วนหนึ่งของการเฉลิมฉลองและเทิดพระเกียรติ

โครงการวิจัยที่จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยส่งเสริมให้ดำเนินการในวโรกาสดังกล่าว ประกอบด้วยโครงการใหญ่ ๒ โครงการ คือ โครงการวิจัยเรื่อง "ภาษาและวรรณคดีเพื่อความสุขและความเข้าใจอันดีของชนในชาติ" ซึ่งดำเนินการวิจัยโดยคณาจารย์คณะอักษรศาสตร์ และโครงการวิจัยเรื่อง "ความคิดและภูมิปัญญาไทย" ซึ่งสถาบันไทยศึกษาเป็นผู้ดำเนินการ

ปัจจุบันสังคมไทยประสบปัญหาการสืบสานความรู้ความเข้าใจที่เกี่ยวกับวัฒนธรรมประจำชาติ โดยเฉพาะเรื่องความคิดและภูมิปัญญาของบรรพบุรุษไทยในด้านต่าง ๆ เช่น การดำรงชีวิต การประสานสัมพันธ์เพื่อความสงบสุขในสังคม การปรับตัวกับสภาพแวดล้อม การทำมาหากิน การอบรมเลี้ยงดูเยาวชน ตลอดจนการสร้างสรรค์ศิลปกรรมต่าง ๆ การสืบทอดความรู้ความเข้าใจในเรื่องภูมิปัญญาไทยนี้มีความสำคัญอย่างยิ่ง มีผลต่อความมั่นคงของชาติ โดยเฉพาะการอยู่ร่วมกันอย่างร่มเย็นผาสุก ทั้งยังเป็นรากฐานสำคัญในการพัฒนาประเทศต่อไปในอนาคต ฝ่ายวิจัยจึงรู้สึกมีความยินดีอย่างยิ่งที่สถาบันไทยศึกษาได้ส่งเสริมสนับสนุนให้คณาจารย์ในสาขาวิชาต่าง ๆ ของจุฬาลงกรณ์-

มหาวิทยาลัยร่วมกันดำเนินการวิจัยเรื่อง "ความคิดและภูมิปัญญาไทย" ขึ้น เพื่อเป็นการศึกษาวิเคราะห์และแสวงหาข้อมูลความรู้อันเป็นความคิดและภูมิปัญญาในด้านต่าง ๆ ที่มีความสำคัญควรแก่การศึกษาสืบทอดหรือปรับประยุกต์ใช้ในสังคมไทยในปัจจุบันและอนาคตอย่างกว้างขวางต่อไป

ฝ่ายวิจัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ขอขอบคุณและชื่นชมต่อผู้วิจัยและสถาบันไทยศึกษา ที่ได้ดำเนินการจนได้ผลงานอันทรงคุณค่าและเป็นประโยชน์ต่อวงการวิชาการและประเทศอย่างยิ่ง

(รองศาสตราจารย์ ดร.ศลักษณ์ ทรรพนันทน์)
รองอธิการบดีฝ่ายวิจัย

ถ้อยแถลง

ชาติไทยมีอารยธรรมเป็นมรดกที่สำคัญอย่างยิ่งที่บรรพบุรุษได้สืบทอดมายังชนรุ่นหลัง โดยผ่านกระบวนการสั่งสม ถ่ายทอดและพัฒนาในแต่ละยุคสมัย ทั้งในด้านวิถีการดำรงชีวิต ภูมิปัญญาในการทำมาหากิน การเมืองการปกครอง เศรษฐกิจ เทคโนโลยี ความเชื่อ ประเพณี และศิลปกรรมแขนงต่าง ๆ ซึ่งนอกจากแสดงว่าสังคมไทยมีความเจริญรุ่งเรืองมาแต่อดีตแล้วยังมีผลให้คนไทยและสังคมไทยมีเอกลักษณ์ที่น่าภาคภูมิใจไม่ยิ่งหย่อนไปกว่าชาติใด ๆ

อย่างไรก็ดี ในช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่ ๒ กระแสอารยธรรมต่างชาติได้เข้ามาสู่สังคมไทยอย่างรวดเร็ว จนเกิดการเปลี่ยนแปลงในด้านวิถีการดำเนินชีวิต ทัศนคติและค่านิยมต่าง ๆ เป็นอย่างมาก อาจกล่าวได้ว่าสังคมและวัฒนธรรมไทยอยู่ในภาวะวิกฤต เนื่องจากการรับอารยธรรมชาติอื่นมาใช้ โดยขาดการไตร่ตรองทั้งยังขาดความเข้าใจในเรื่องความหมายและความสำคัญของมรดกทางวัฒนธรรมไทยด้วย

ในวโรกาสที่สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ทรงมีพระชนมายุครบ ๓๖ พรรษา ในปี พ.ศ. ๒๕๓๔ สถาบันไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย สำนึกในพระมหากรุณาธิคุณ จึงได้ส่งเสริมสนับสนุนโครงการวิจัยเรื่อง "ความคิดและภูมิปัญญาไทย" ขึ้นทูลเกล้าฯ ถวาย เป็นส่วนหนึ่งของการเฉลิมฉลองเพื่อเทิดพระเกียรติ โครงการวิจัยในวโรกาสดังกล่าวนี้สถาบันไทยศึกษาได้รับทุนอุดหนุนจากฝ่ายวิจัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย แบ่งเป็นโครงการย่อย ๗ โครงการ คือ โครงการวิจัย ความคิดและภูมิปัญญาไทยในด้านความคิดความเชื่อ ความเป็นอยู่และการทำมาหากิน การศึกษา การเมืองการปกครอง การดูแล

สุขภาพอนามัย ดุริยางคศิลป์ และนาฏศิลป์ เป็นผลงานของคณาจารย์จากคณะอักษรศาสตร์ คณะรัฐศาสตร์ คณะวิศวกรรมศาสตร์ คณะแพทยศาสตร์ และคณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย และนักวิชาการจากภายนอก

สถาบันไทยศึกษาหวังว่า ผลงานวิจัยชุดนี้จะเป็นประโยชน์ทั้งด้านวิชาการและการนำไปประยุกต์ใช้ในสังคมต่อไป

ประคอง นิมมานเหมินท์

(รศ.ดร.ประคอง นิมมานเหมินท์)

ผู้อำนวยการสถาบันไทยศึกษา

กิตติกรรมประกาศ

คณะผู้วิจัยขอขอบคุณ สถาบันไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ที่ได้กรุณาให้ทุนอุดหนุนการศึกษาวิจัยโครงการนี้ เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของโครงการภูมิปัญญาไทย ซึ่งได้จัดขึ้นเพื่อเป็นการร่วมเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ในวโรกาสที่ทรงเจริญพระชนมายุครบ ๓๖ พรรษา ในพุทธศักราช ๒๕๓๔ นี้

ความกรุณาและน้ำใจที่ท่านผู้ทรงคุณวุฒิทั้ง ๒๐ ท่าน ได้แสดงต่อคณะผู้วิจัยเมื่อรับเขียนคำต่าง ๆ ให้จนสำเร็จเป็นงานศึกษาชิ้นนี้ จะอยู่ในสำนึกของคณะผู้วิจัยตลอดไป

คณะผู้วิจัยขอขอบคุณ คุณสุภาภรณ์ เนตรสงคราม คุณศรัณย์ ทองปาน คุณวิมาลา ศิริพงษ์ และคุณสุชาดา ภัทรโชคช่วย ที่ช่วยกรุณาค้นคว้าข้อมูลประกอบการวิจัยได้อย่างดี

ข้อจำกัดด้านความรู้ ความเข้าใจ และคณะผู้วิจัย เกี่ยวกับเรื่องความคิดความเชื่อไทย คงจะได้รับการขัดเกลาให้เบาบางไปได้บ้าง เมื่อได้รับความเมตตาและคำปรึกษาอันทรงค่ายิ่งจากคณะที่ปรึกษาทั้ง ๓ ท่าน พระเมธีธรรมาภรณ์ คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณ์-ราชวิทยาลัย ดร.สมบัติ จันทรวงศ์ คณะรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัย-ธรรมศาสตร์ และ ดร.ปริตตา เฉลิมเผ่า กออนันตกูล คณะสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ได้กรุณาสละเวลาอันมีค่าอ่านต้นฉบับ เสนอแนะข้อควรปรับปรุงแก้ไขให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น ความกรุณาและมิตรภาพทางวิชาการที่คณะผู้วิจัยได้รับอย่างสม่ำเสมอ ตลอดระยะเวลาโครงการจะเป็นแรงบันดาลใจทางวิชาการแก่คณะผู้วิจัยสืบไป

สุวรรณา สถาอานันท์
เนื่องน้อย บุณยเนตร
คณะผู้วิจัย
กันยายน ๒๕๓๔

สารบัญ

บทนำ

สู่ความคิดความเชื่อไทย

การศึกษาเกี่ยวกับความคิด ความเชื่อ ไม่ว่าจะเป็นของชนชาติใดก็ตาม ย่อมเป็นเรื่องที่ละเอียดอ่อน ลึกซึ้ง ยากที่จะอธิบายได้ครบถ้วนสมบูรณ์ การศึกษาเกี่ยวกับความคิดความเชื่อไทยก็มิใช่ข้อยกเว้น ชนชาติไทยมีประวัติศาสตร์ความเป็นมาที่ยาวนานซับซ้อน มีการผสมผสานทางความเชื่อ มีความหลากหลายทางวัฒนธรรม มีพัฒนาการทางสังคมหลายขั้นตอน และมีการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองที่สำคัญอยู่เป็นระยะ ปัจจัยแวดล้อมทั้งหมดนี้ล้วนแต่มีส่วนกำหนดความเป็นไปของวิถีชีวิตของผู้คนในระดับต่าง ๆ ในสังคมไทย ให้มีลักษณะร่วมและลักษณะที่แตกต่างกันออกไปตามกาละและตามสภาพการณ์ งานศึกษาวิจัยเกี่ยวกับความคิดความเชื่อไทยนี้ไม่อาจอวดอ้างได้ว่าได้ครอบคลุมมิติต่าง ๆ เหล่านี้ งานศึกษานี้ไม่ได้ให้คำอธิบายว่าอะไรคือเงื่อนไขปัจจัยทางประวัติศาสตร์ที่มีส่วนก่อร่างสร้างสรรค์ ความคิดความเชื่อไทยไม่ได้แสดงความแตกต่างหลากหลายทางความคิดความเชื่อตามภูมิภาคต่าง ๆ ของประเทศ และไม่ได้ชี้แสดงเกี่ยวกับความคิดความเชื่อไทยผ่านกรอบการเปรียบเทียบกับชนชาติวัฒนธรรมอื่นในภูมิภาคเอเชียอาคเนย์ คุณูปการของงานศึกษาชิ้นนี้หากจะมีอยู่บ้างก็คงจะเป็นความพยายามที่รวบรวมคติทัศน์ต่าง ๆ เกี่ยวกับรากฐานแห่ง "ความเป็นไทย" ไว้ในที่เดียวกัน จากสามแง่มุมใหญ่ ๆ คือ คติเกี่ยวกับจักรวาลและศีลธรรม ระบบระเบียบแห่งสังคม และท่าทีต่อความเป็นไปของชีวิตชาวไทยโดยทั่วไป ทั้งนี้โดยตั้งฐานคติอยู่ที่หลักฐานข้อมูลจากจารีตที่ผูกพันกับลายลักษณ์เป็นหลัก มิใช่ด้วยเจตนาจะเน้นแต่วัฒนธรรมหลวง โดยไม่ใส่ใจกับคติพื้นเมือง แต่ด้วยข้อจำกัดทางเวลาและข้อจำกัด

ทางความรู้ของคณะผู้ศึกษาเอง คุณูปการอีกประการหนึ่งซึ่งอาจจะกล่าวถึงได้บ้างคงจะเป็นความพยายามที่จะแสดงให้เห็นว่า ภายใต้บริบทแห่งการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจสังคมอย่างรวดเร็วในรอบ ๓-๔ ทศวรรษที่ผ่านมา คติทัศน์ต่าง ๆเกี่ยวกับความคิด ความเชื่อไทยได้เปลี่ยนแปลงไปในทิศทางใดบ้าง ความหมายของคำต่าง ๆ เช่นคำว่า เจ้า ผู้ดี ที่พึ่ง บุญคุณ เล่น ในสังคมไทยได้พัฒนาความหมายไปอย่างใด ได้เปลี่ยนแปลงหรือครอบคลุมกิจกรรม คติ คุณค่าใหม่ ๆ เข้ามาในลักษณะใด ทั้งนี้ทั้งนั้นแม้แต่จุดมุ่งหมายสองประการของงานศึกษานี้ตามที่กล่าวข้างต้น ก็ยังไม่ครบถ้วนสมบูรณ์ ยังมีแง่มุมและหลักฐานต่าง ๆ ที่ต้องพิจารณาประกอบกันอีกมากในโอกาสต่อไป

กระบวนการศึกษาวิจัย

ในชั้นต้นเมื่อเริ่มโครงการนี้ เป็นที่เข้าใจว่าจะเป็นความพยายามที่จะจัดทำงานศึกษานี้ในรูปของสารานุกรม โดยแบ่งหน่วยการศึกษาออกเป็นคำ ๆ มีการอธิบายแก่นสารอันสำคัญอย่างกระชับ รัดกุม เพื่อนำมาเรียบเรียงเพื่อการค้นคว้าอ้างอิงต่อไป คณะผู้วิจัยได้ขอความร่วมมือจากผู้ทรงคุณวุฒิเกี่ยวกับภูมิปัญญาไทย ผู้เป็นที่ยอมรับกันโดยทั่วไป จำนวน ๑๐ ท่าน เสนอคำเพื่อการศึกษาวิจัย ได้มาประมาณ ๑๒๐ คำ แล้วมาจัดกลุ่มความคิดและคัดเลือก เหลือ ๓๖ คำ (ตามจำนวนพระชันษาในสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ใน พ.ศ. ๒๕๓๔ นี้) คณะผู้วิจัยได้ปรึกษากับที่ปรึกษาโครงการทั้ง ๓ ท่านโดยใกล้ชิด เพื่อคัดเลือกคำ และผู้ทรงคุณวุฒิที่จะช่วยเขียน (ตามรายละเอียดในรายนามผู้ทรงคุณวุฒิและคำที่เขียน)

ต่อมาเมื่อคณะผู้วิจัยได้ต้นฉบับมาครบถ้วนแล้ว ก็ได้รับทราบว่ามีการเปลี่ยนแปลงมติเกี่ยวกับลักษณะงานศึกษาวิจัยชุด "ภูมิปัญญาไทย" ว่า อาจจะไม่ต้องเคร่งครัดกับความเป็น "สารานุกรม" ตามจุดประสงค์

แรกเริ่ม คณะผู้วิจัยจึงได้ใช้วิธีจัดระบบคำต่าง ๆ ทั้ง ๓๖ คำนี้ให้อยู่ในหัวข้อ ๓ หัวข้อด้วยกัน ได้แก่

๑) ระเบียบจักรวาล ระบบศีลธรรม
๒) ระบบศีลธรรม ระเบียบสังคม
๓) เล่นกับจารีต

ทั้งนี้โดยจัดให้ ๓ หัวข้อนี้เป็นบทที่ ๒, ๓ และ ๔ ตามลำดับ โดยหัวหน้าโครงการเขียนบทนำ เชื่อมโยงเนื้อหาทั้งหมดเข้าด้วยกัน เป็นบทที่ ๑ และเขียนบทที่ ๕ เพิ่มเติม ในหัวข้อ "มิติแห่งการเปลี่ยนแปลง" เพื่อชี้ให้เห็นภาพอันเป็นพลวัตรของความคิด-ความเชื่อไทยในสมัยปัจจุบัน

บทที่ ๑ คำ : ร่องรอยความคิดความเชื่อไทย

ระเบียบจักรวาล ระบบศีลธรรม

คำประกาศเกี่ยวกับลักษณะพื้นฐานของการดำรงอยู่ตามคติพุทธศาสนาที่ว่าสรรพสิ่งล้วนแต่ "ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และปราศจากตัวตน" คงจะเป็นปริศนาข้อใหญ่สำหรับสังคมวัฒนธรรมใดก็ตามที่น้อมรับเอาพุทธศาสนามาเป็นคำอธิบายพื้นฐานเกี่ยวกับชีวิตมนุษย์และสรรพสิ่งทั้งมวล ภายในกรอบคำอธิบายดังกล่าวนี้ ปัญหาเรื่องความต่อเนื่องแห่งการดำรงอยู่ย่อมจะเป็นคำถามพื้นฐานที่ต้องตอบให้ได้ หากประเด็นเรื่อง "ความจริง" เกี่ยวกับชีวิตยังเป็นสิ่งที่มีความหมายอยู่ ภายในบริบทของสังคม วัฒนธรรมไทย ถึงแม้ว่าการมีพฤติกรรมเยี่ยงชาวพุทธที่ดีตามหลักศีลห้า คงจะยังมิใช่สัญลักษณ์ของความเป็นไทยทั่วไป แต่ดูเหมือนว่า "ความเป็นพุทธ" ก็เป็นสิ่งที่ควบคู่ไปกับคำอธิบายเกี่ยวกับชีวิตไทยอยู่ไม่น้อย ดังจะเห็นได้จากการเรียกชีวิตมนุษย์ว่า **ชาติภพ** อันเป็นคติซึ่งแสดงถึง **ความต่อเนื่อง** ระหว่างชีวิตหลายชีวิตของคน ๆ เดียว ในแง่กาลเวลา ชาติภพ ชี้บ่งถึงภาวะของชีวิตที่เป็นอยู่ใน**แต่ละช่วงเวลา** ซึ่งโดยทั่วไปเป็นที่เข้าใจกันว่าหมายถึง ช่วงเวลาทั้งชีวิตในชาติภพนี้ ซึ่งย่อมชี้บ่งสู่ชาติภพก่อนและชาติภพหน้าอยู่ในตัว ในแง่สถานที่ ชาติภพชี้บ่งถึงภาวะของชีวิตซึ่งดำรงอยู่ระหว่างภพภูมิทั้งหลาย ซึ่งประกอบกันเข้าเป็น จักรวาลวิทยา ตามคติไตรภูมิของไทย พิจารณาในแง่นี้จะเห็นได้ว่า ชาติภพ บ่งบอกว่าชีวิตของมนุษย์เป็นความต่อเนื่องอันสืบมาจากกาลเวลาอื่น ซึ่งครอบคลุมเกินกว่าระยะเวลาในชีวิตนี้ อีกทั้งมีความสัมพันธ์เชิงภูมิสัณฐานกับภพภูมิอื่นในขณะเดียวกัน

ชีวิตซึ่งถูกอธิบายด้วยคติ "ชาติภพ" นี้ เป็นชีวิตที่ยังต้อง "เวียนว่ายตายเกิด" อยู่ต่อไปอย่างต่อเนื่อง ตราบเท่าที่มนุษย์ยังมีกิเลส

ตัณหา กิจกรรมของมนุษย์อันเกี่ยวเนื่องด้วยบาปและบุญ ย่อมนำมาซึ่งคุณและโทษอย่างต่อเนื่องข้ามชาติข้ามภพ โดยนัยนี้รากฐานแห่งชีวิตย่อมผูกพันกับมิติทางศีลธรรมอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ พลังทางศีลธรรมเป็นพลังที่ขับเคลื่อนชีวิตภายในวัฏฏสงสาร

อย่างไรก็ตาม คงเป็นที่ยอมรับกันได้โดยทั่วไปว่า คำอธิบายทางพุทธศาสนามิใช่คำอธิบายเพียงชุดเดียวที่มีอิทธิพลต่อความเข้าใจชีวิตไทย พระยาอนุมานราชธนได้กล่าวไว้ว่า "ชนชาติไทยนับถือศาสนาต่าง ๆ ซ้อนอยู่อย่างรูปเจดีย์อีกเหมือนกัน คือนับถือผีสางเป็นพื้นฐาน ถัดขึ้นไปนับถือไสยศาสตร์ซึ่งมีอยู่ในศาสนาพราหมณ์และฮินดู แล้วจึงนับถือพุทธศาสนา" (**การศึกษาเรื่องประเพณีไทยและชีวิตชาวไทยสมัยก่อน,** หน้า ๒๕๓) การดำรงอยู่ของคติความเชื่อทั้งสามชุดต่างได้มีบทบาทในการอธิบายชีวิตไทยในมิติต่าง ๆ ซึ่งถึงแม้ว่าโดยตรรกวิทยาแล้ว เป็นระบบความเชื่อที่ขัดแย้งกันในขั้นพื้นฐาน แต่กลับดำรงอยู่ร่วมกันได้อย่างดีในชีวิตชาวไทยตั้งแต่โบราณมา ในขณะที่ชีวิตมนุษย์เป็น "ชาติภพ" อันมีขอบเขตจำกัด มีความไม่เที่ยง แต่เป็นความไม่เที่ยงที่ต่อเนื่องระหว่างชีวิต พลังในรูปแบบต่าง ๆ ซึ่งคอยกำกับควบคุมมนุษย์ในชาติภพนี้ ก็ไม่ได้จำกัดอยู่แต่เพียงกิเลสตัณหาในใจมนุษย์เท่านั้น หากแต่ยังมี **พรหมลิขิต โชค ดวง** ซึ่งมีรากฐานมาจากคติพราหมณ์และโหราศาสตร์ ซึ่งต่างก็มีบทบาทต่อคติเกี่ยวกับชีวิตชาวไทยมิใช่น้อย พรหมลิขิตอาจเป็นอำนาจซึ่งกำหนดความสุขสดชื่นแก่คู่รักได้ หรืออาจจะบงการความตายอันเฉียบพลันได้เช่นกัน แต่ในทั้งสองกรณี พรหมลิขิตเป็นคำอธิบายเหตุการณ์อันไม่คาดคิดและหลีกเลี่ยงไม่ได้ ภายใต้กฎเกณฑ์แห่งพระพรหม มนุษย์ดูจะมีอำนาจกำหนดตนเองในขีดขั้นที่ต่ำที่สุดในเรื่องที่สำคัญที่สุดในชีวิต เช่น เรื่องคู่ครองและความตาย นอกจากนี้เหตุการณ์อันไม่คาดคิดในชีวิตก็ยังสามารถ

อธิบายได้ด้วยโชค โชคชะตา ดวงหรือดวงชะตา ซึ่งอธิบายกฎแห่งสาเหตุและผลโดยอาศัยคติเรื่องเวลากำเนิดของบุคคลแต่ละคน มนุษย์ดำรงอยู่และดำเนินไปภายใต้กฎเกณฑ์มากมายที่มนุษย์อาจจะรู้ได้ไม่หมดครบและเป็นพลังภายนอกตัวมนุษย์เอง ทางโคจรของดวงดาวในจักรวาลต่าง ๆ อันมีองค์ประกอบเป็น ดิน น้ำ ลม ไฟ เช่นเดียวกับมนุษย์ ย่อมมีส่วนในการกำหนดแนวทางเดินของมนุษย์ได้เช่นกัน การเชื่อถือฤกษ์ยาม โชคลาง การสะเดาะเคราะห์ การปรึกษาหมอดูกิจกรรมเหล่านี้ล้วนแต่เป็นกลไกวิธี "ติดต่อ" "จัดการ" กับพลังอำนาจแห่งสากลจักรวาลซึ่งมนุษย์ต้องอิงอาศัยอยู่ คติทางลัทธิพราหมณ์และโหราศาสตร์เหล่านี้ถูกนำมา "ผูกพัน" กับคติพุทธศาสนา เมื่อดวงชะตาและพรหมลิขิตล้วนแต่ได้รับการอธิบายว่าเป็นเรื่องของ "กรรมเก่า" ทั้งสิ้น ในขณะที่คติจากลัทธิพราหมณ์และหลักโหราศาสตร์ ได้ผลักให้มนุษย์ต่ำเตี้ยไร้อำนาจกำหนดชะตาชีวิตของตน ชาวพุทธไทยก็ผูกพันพลังเหล่านี้เข้ากับการกระทำในอดีตของมนุษย์เอง

คติเกี่ยวกับพลังอำนาจเหนือมนุษย์อีกชุดหนึ่งที่จะละเว้นไม่กล่าวถึงไม่ได้คือคติเรื่อง **ผี** ผีเป็น "ปรากฏการณ์" หนึ่งในวัฒนธรรมดั้งเดิมของไทย เป็น "จิต" ของจักรวาลและสังคม ครอบคลุมมิติต่าง ๆ ของชีวิต ดำรงอยู่ใน คน สัตว์ พืช สิ่งของ วิญญาณบรรพบุรุษ เมื่อพิจารณาความสัมพันธ์ระหว่างคนกับผีแล้วจะพบกฎเกณฑ์และระเบียบแบบแผนความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน คนกับชุมชน คนกับธรรมชาติ ความสัมพันธ์เต็มไปด้วยความเคารพยำเกรง ความอ่อนน้อมถ่อมตน การสำนึกใน "บุญคุณ" ของผีซึ่งให้สิ่งต่าง ๆ และคอยดูแลมนุษย์อยู่ ผีปู่และย่า และ ผีป่า ผีนา ผีเขา ผีบ้านผีเมือง ความเชื่อเรื่องผีแสดงให้เห็นว่าสิ่งต่าง ๆ อันมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อชีวิตมนุษย์เป็นชีวิตนามธรรมซึ่งพึงได้รับความเคารพ แน่นอน ผีมีทั้งดีและร้าย ซึ่งหมายถึงว่าจะ

ส่งผลดีหรือเป็นอันตรายต่อชีวิตมนุษย์ มนุษย์เองก็มีวิธีการต่าง ๆ ที่จะติดต่อสื่อสาร "เอาใจ" และ "ขอขมา" ต่อผี มองในแง่หนึ่ง ผีคือ "ชีวิต" ของสิ่งต่าง ๆ ที่ไม่ใช่มนุษย์ หากจะกล่าวถึงแก่นสารแห่งชีวิตที่เป็นมนุษย์ เราจะใช้คำว่า **ขวัญ** ซึ่งอาจหมายถึงส่วนต่าง ๆ ของร่างกาย หรือเป็นตัวแทนแห่งศูนย์กลางชีวิตมนุษย์ เมื่อพุทธศาสนาเข้ามาในสังคมไทยแล้ว **วิญญาณ** ก็เป็นอีกคำหนึ่งที่ใช้แทน "ขวัญ" ได้ในบางกรณี แต่เป็นที่น่าสังเกตว่าเมื่อชีวิตมนุษย์จบสิ้นแล้ว วิญญาณกลับใช้คู่กับคำว่า "ผี" ได้

พลังอำนาจต่าง ๆ ซึ่งมีบทบาทต่อชีวิตมนุษย์เหล่านี้ จำเป็นจะต้องมีวิธีการที่จะ "จัดการ" ได้ กลไกวิธีประการหนึ่งซึ่งสำคัญยิ่งในบริบทแห่งสังคม วัฒนธรรมไทย คือ **ไสยศาสตร์** ซึ่งหมายถึง วิชาและวิธีปฏิบัติที่เกี่ยวกับการพยายาม "ใช้" อำนาจและพลังอันลึกลับในธรรมชาติ เพื่อประโยชน์และโทษของผู้ที่เกี่ยวข้อง โดยมีวิธีการ เครื่องมือ และเป้าหมายที่เฉพาะเจาะจง ได้รับการถ่ายทอดมาแต่โบราณ ไสยศาสตร์เป็น "วิชา" แขนงหนึ่งซึ่งมีอิทธิพลมากที่สุดวิชาหนึ่งในสังคมไทยมาแต่โบราณ เสภาขุนช้างขุนแผนกล่าวถึงการเรียนวิชาของพลายงามไว้ว่า

"อันเรื่องราวกล่าวความพลายงามน้อย ค่อยเรียบร้อยเรียนรู้ครูทองประศรี
ทั้งขอมไทยได้สิ้นก็ยินดี เรียนคัมภีร์พุทธเวทมนต์
ปักมังตั้งตัวนะปัดตลอด แล้วถอนถอดถูกต้องเป็นล่องหน
หัวใจกริชอิทธิเจเสน่ห์กล แล้วเล่ามนต์เสกขมิ้นกินน้ำมัน
เข้าในห้องลองวิชาประสาเด็ก แทงจนเหล็กแหลมลู่ยู่ขยั้น
มหาหมื่นยืนยงคงกระพัน ทั้งเลขยันต์ลากเหมือนไม่เคลื่อนคลาย
แล้วทำหัวใจอิติปิโส เสดาะโซ่ตรวนได้ดั่งใจหมาย
สะกดคนมนต์จังงังกำบังกาย เมฆฉายสูรย์จันทร์ขยันดี

ทั้งเรียนธรรมกรรมฐานนิพพานสูตร ร้องเรียกภูตพรายปราบกำหราบผี
ผูกหุ่นยนต์หุ่นหญ้าเข้าราวี ทองประศรีสอนหลานชำนาญมา"

การดำรงอยู่คู่กันระหว่างพุทธกับไสยนี้เป็นปรากฏการณ์ธรรมดาในสังคมวัฒนธรรมไทย เรื่องคงกระพันชาตรี ลงสักลงยันต์ เครื่องรางของขลัง การปลุกเสกด้วยคาถาอาคมเพื่อเพิ่ม "อิทธิฤทธิ์" แก่วัตถุวิเศษต่าง ๆ เป็นเรื่องที่นิยมกันแพร่หลาย พระเครื่อง พระกริ่ง ซึ่งผ่านพิธีพุทธาภิเศก หรือมีอาจารย์ทางวิปัสสนามานั่งเข้าสมาธิ ส่งกระแสจิตบริกรรมคาถาต่าง ๆ ลงในพระเครื่อง จะถือว่าเป็นของ "ขลัง" มีคนนิยม "เช่า" มาห้อยบูชากันภัยอันตรายต่าง ๆ ความแพร่หลายของกิจกรรมทางไสยศาสตร์คงจะสะท้อนให้เห็นว่า ตามความเข้าใจของคนไทยในโลกแห่งสัตว์ทั้งปวงนั้นคงจะมีพลังอำนาจลึกลับอยู่มากมาย ซึ่งส่งผลกำหนดวิถีชีวิตของผู้คน เมื่อพลังลึกลับมีมากมายหลายประเภท ช่องทางหรือวิธีการติดต่อจัดการกับพลังอำนาจเหล่านั้นก็ไม่น่าจะจำกัดเช่นกัน เวลาคนไทยอวยพรปีใหม่ นอกจากจะขออำนาจคุณแห่งพระศรีรัตนตรัยแล้ว ยังมีความจำเป็นที่จะต้องเอ่ยอ้างถึง "สิ่งศักดิ์สิทธิ์ในสากลโลก" เพื่ออำนวยพรและป้องกันภัยต่าง ๆ แก่ตนและญาติมิตร

อาจกล่าวได้ว่า ในความคิดความเชื่อของคนไทยนั้น ชีวิตเป็นระยะเวลาที่จำกัดระหว่างกาลเวลาและสถานที่อื่น ชีวิตต้องดำรงอยู่ท่ามกลางความไม่จีรังของสรรพสิ่ง เป็นเวทีซึ่งมีพลังอำนาจอันลึกลับทั้งพระพรหม กฎเกณฑ์ของดวงดาว และภูติผีชนิดต่าง ๆ ล้วนแต่โลดแล่นอย่างมีชีวิตชีวา ความเชื่อในพลังอำนาจ **ภายนอก** มนุษย์เหล่านี้ คงเป็นมิติทางอภิปรัชญาที่มีผลต่อวิถีชีวิตของคนไทยมากที่สุด อย่างไรก็ตาม ในสังคมวัฒนธรรมไทยก็ยังมีช่องว่างให้แก่ความเชื่อในพลังอำนาจของมนุษย์ด้วยเช่นกัน คำอธิบายที่มีอิทธิพลมากที่สุดในมิตินี้คงจะเป็นเรื่องของ **กรรม** แนวคิดเรื่องกรรมตามคติพุทธศาสนา

นี้เป็นกรอบอธิบายชีวิตพื้นฐานประการเดียวที่สำคัญที่สุดในการเชื่อมโยงการกระทำของปัจเจกบุคคลเข้ากับวิถีความเป็นไปของสรรพสิ่ง กล่าวอีกนัยหนึ่งคือ คนแต่ละคนมีพลังอำนาจที่จะกำหนดชีวิตของตนเองด้วย และพลังอำนาจนี้เป็นพลังอำนาจทางศีลธรรม ดังคำกล่าว "ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว" อย่างไรก็ตาม เป็นที่น่าสังเกตว่า "กรรม" ในบริบทแห่งสังคมวัฒนธรรมไทยมีนัยในเชิงลบและเป็นผลจากอดีตโดยเฉพาะอย่างยิ่ง อดีตชาติ มากกว่าเป็นคำสอนซึ่งจะเพิ่มพูนความเชื่อมั่นในพลังแห่งการกระทำหรืออำนาจของมนุษย์เอง กล่าวอีกนัยหนึ่ง "กรรม" ในสังคมวัฒนธรรมไทย ถึงแม้ว่าจะเป็นของมนุษย์แต่ละคน แต่ก็ได้กลายเป็นพลัง **ภายนอก** เพราะเป็นเงื่อนไขในเชิงลบซึ่งเกิดขึ้นในอดีต และบ่อยครั้งมีนัยว่าแก้ไขอะไรไม่ได้จนกว่าต้องคอยถึงชาติภพต่อไป อย่างไรก็ตาม เป็นที่น่าสังเกตว่า ยังมีคำอีกสองคำ ซึ่งกลับมีพลังในการอธิบายชีวิตในชาติภพปัจจุบันมากกว่า คือคำว่า "วาสนา" "บารมี" พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕ นิยาม "วาสนา" ว่า หมายถึง "บุญบารมี กุศลที่ทำให้ได้รับ **ลาภยศ**" ส่วน "บารมี" มีอธิบายไว้ว่า หมายถึง "คุณสมบัติที่ทำให้ยิ่งใหญ่ เช่น พระบารมีปกเกล้าฯ" ไม่ว่าความหมายดั้งเดิมที่ถูกต้องในทางพุทธธรรมจะเป็นอย่างไร แต่บุญกรรม วาสนา บารมี ในสังคมไทย เป็นคำอธิบายซึ่งเน้นอดีต "กรรม" จะมีความหมายเชิงจำกัดอำนาจของมนุษย์ ส่วน "วาสนาบารมี" หมายถึง การได้ลาภยศ หรือความยิ่งใหญ่ ซึ่งเป็น "คุณ" ในทางฝ่ายโลกมากกว่าเป็น "คุณ" ในทางพุทธธรรม ดังบทสรุปของพระเมธีธรรมาภรณ์ ความว่า

> *"...ความเชื่อเรื่องบุญบารมี ทำให้คนยอมรับสถานภาพของกันและกัน นั่นคือ เมื่อใครเชื่อว่าผู้มีบุญบารมีหรือบุญหนักเท่านั้นจึงจะมีสิทธิได้ศักดิ์ใหญ่ และพิจารณาเห็นว่าตนเอง*

มีบุญน้อยด้อยวาสนา เขาย่อมไม่คิดแย่งชิงตำแหน่ง หรือแข่งบารมีกับผู้มีบุญหนักศักดิ์ใหญ่ ทั้งนี้เพราะเหตุที่ว่า "แข่งเรือพาย แข่งได้ แข่งบุญวาสนาแข่งไม่ได้" สิ่งที่ผู้น้อยควรถือปฏิบัติคือฝากตัวกับผู้ใหญ่เพื่อขอพึ่งใบบุญของท่าน บุญบารมีของผู้ใหญ่ย่อมปกแผ่คุ้มครองผู้น้อยให้อยู่ร่มเย็นเป็นสุข ระบบอุปถัมภ์ในวัฒนธรรมไทยดำรงอยู่ได้เพราะมีแนวคิดเรื่องบุญบารมีสนับสนุนอยู่นั่นเอง..."

เป็นที่น่าสังเกตว่า แนวคิดเรื่องบุญบารมี วาสนา เป็นคำอธิบายสนับสนุนบุคคลผู้อยู่ในสถานภาพระดับสูง ในขณะที่แนวคิดเรื่องบาปกรรม เป็นคำอธิบายชีวิตอันยากไร้ ต่ำต้อย ของผู้อยู่ในสถานภาพระดับต่ำ โดยนัยนี้พุทธศาสนาก็ผูกพันลึกซึ้งกับระเบียบสังคมไทย

นอกเหนือไปจาก กฎแห่งกรรม อันเป็นหลักเกณฑ์สากลซึ่งตัดสินผลการกระทำของมนุษย์ ทั้งในแง่ดีและชั่ว **นรก-สวรรค์** ก็เป็นความเชื่ออีกชุดหนึ่ง ซึ่งเป็นคำสัญญาแห่งรางวัล และคำขู่เตือนแห่งบทลงโทษสำหรับชีวิตแห่งกรรมดีกรรมชั่วในชาติภพนี้ ถึงแม้ว่า จริง ๆ แล้ว การทำความดีของชาวพุทธไม่ควรต้องรอการ "พิสูจน์" ว่า นรก-สวรรค์ มีจริงหรือไม่ แต่ความเสื่อมคลายของความเชื่อเกี่ยวกับ นรก-สวรรค์ ก็คงจะมีผลต่อความหย่อนยานทางศีลธรรมของผู้คนทั่วไปอยู่ไม่น้อย

จะเห็นได้ว่า ในวัฒนธรรมตามแนวจารีตของไทย ชีวิตเป็นช่วงระยะเวลาหนึ่งซึ่งแหวกว่ายอยู่ท่ามกลางสายธารแห่งพลังอำนาจหลายชนิดหลายระบบ ซึ่งล้วนแต่สามารถส่งอิทธิพลต่อชีวิตมนุษย์ได้อย่างสำคัญ การดิ้นรนต่อสู้จัดการกับพลังอำนาจเหล่านี้ ต้องอาศัยวิธีการต่าง ๆ ทั้งทางพุทธ และทางไสย ในขณะเดียวกัน ข้อคำสอนทางพุทธศาสนาตามที่ปรากฏในสังคมวัฒนธรรมไทย ดูเหมือนจะช่วยส่งเสริม

การยอมรับสถานภาพสูง-ต่ำ ของผู้คนในสังคม มากกว่าจะซื่อตรงต่อคติแห่งพุทธธรรม แต่ทั้งนี้พลังแห่งคติพุทธศาสนาก็ยังยืนยันมิติแห่ง **ศีลธรรม** ของชีวิต ซึ่งหากมนุษย์ไม่ปฏิบัติตาม สังคมก็จะเกิดความระส่ำระสายและอาจถึงการณ์วิบัติได้

ระบบศีลธรรม ระเบียบสังคม

หากจะเปรียบคำอธิบายเกี่ยวกับ ระเบียบจักรวาล ซึ่งกอปรด้วยพลังอำนาจนานาประการ และชีวิตในฐานะชาติภพ กับ บทละคร การกล่าวถึงระบบสังคมไทยก็คงจะเปรียบได้กับเวทีการแสดง ซึ่งมีผู้แสดงมากหน้าหลายตา หลายพวกหลายกลุ่มด้วยกัน ลีลาการแสดงบทบาทตามสถานภาพต่างก็อิงอาศัย "บท" ซึ่งเป็นคำอธิบายอันกว้างขวางครอบคลุมมิติต่าง ๆ ที่สำคัญของชีวิตไว้แล้ว ชาติภพจะมีความหมายเป็นรูปธรรมก็ต่อเมื่อถือกำเนิดมาใน **ครอบครัว** อันเป็นหน่วยสังคมพื้นฐานที่สุด ครอบครัวในสังคมวัฒนธรรมไทยนอกจากจะชี้บ่งถึงการรวมกลุ่มกันทางสายเลือดแล้ว ยังมีนัยอีกอย่างน้อยสองประการที่ควรกล่าวถึง ได้แก่ การ "ครอบ" บริเวณที่เป็น "ครัว" และการใช้คำนับญาติกับบุคคลอื่นซึ่งมิได้มีความสัมพันธ์ทางสายเลือดแต่อย่างใด ในประเด็นแรกพระยาอนุมานราชธน ได้อธิบายว่า "ครอบครัว" มีต้นกำเนิดมาจากการ **เข้าครอบครองครัว** ซึ่งเดิมทีเดียวในภาษาถิ่นหมายถึง ข้าวของเครื่องใช้ ในอดีตเมื่อแรกสร้างบ้านเมืองนั้น ผู้เป็นหัวหน้าเผ่าหรือชุมชนมักจะเริ่มจากการหาทำเลที่เหมาะสม ทั้งทางยุทธศาสตร์และเป็นแหล่งทรัพยากรธรรมชาติอันอุดมสมบูรณ์ แต่ทำเลเหล่านี้มักจะมีเจ้าของเดิมอยู่ก่อนแล้ว หากเจ้าของบ้านเมืองเดิมไม่ยินยอมก็เป็นอันต้องรบกัน ผู้แพ้ก็ถูกจับเป็นข้าเป็นบ่าว ส่วนผู้ชนะก็เป็นเจ้าเป็นนายไป ผู้ชนะนั้นนอกจากจะกวาดต้อนผู้คนไว้ใช้เป็น

แรงงานแล้ว ยังยึดข้าวของเครื่องใช้ของฝ่ายแพ้ เรียกว่า "ครัว" มาด้วย เรียกการกวาดต้อนผู้คนและของใช้นี้ว่า "กวาดต้อนเทครัว" คำว่า "เทครัว" ต่อมามีความหมายขยายไปถึงการได้หญิงมาเป็นภรรยา จากคำอธิบายนี้อาจสรุปได้ว่า "ครอบครัว" ในระยะต้นใช้ในความหมายที่เน้นการเป็น **เจ้าของ** ทรัพย์สิน ซึ่งรวมไปถึงหญิงผู้เป็นภรรยาด้วย และยังแสดงให้เห็นถึงการยอมรับอำนาจสูงสุดในครอบครัวว่าอยู่ในฝ่ายชาย ดังที่หมอบรัดเลอธิบาย "ครอบครัว" ว่า หมายถึง "ความคือลูกเมียด้วยกันทั้งเรือน **ที่ผัวได้ครอบครอง**" ครอบครัวและเครือญาติในสังคมไทย นอกจากจะหมายถึงสมาชิกที่สืบสายเลือดเดียวกันแล้ว ยังเป็นรากฐานการรวมกลุ่มเป็นพรรคพวกเดียวกันด้วย การใช้คำนับญาติกับบุคคลอื่น ๆ ที่ไม่ใช่ผู้สืบสายโลหิตร่วมกัน ก็เป็นสร้างความรู้สึกใกล้ชิด หรืออาจถึงขั้นเป็น "พรรคพวก" เดียวกัน

ถึงแม้ว่าในความหมายดั้งเดิมของคำว่า "ครอบครัว" จะบ่งบอกอำนาจที่เหนือกว่าของฝ่ายชาย แต่ในสังคมไทยก็ให้ความสำคัญแก่ผู้เป็น **แม่** ด้วย เพราะแม่เป็นทั้งแหล่งกำเนิด ผู้ดูแลรักษา และภายใต้เงื่อนไขการเกณฑ์แรงงานฝ่ายชายในระบบไพร่ แม่ย่อมมีบทบาทในฐานะหัวหน้าครอบครัวไปในตัว จนถึงกับมีการใช้คำ "แม่" เรียกผู้เป็นหัวหน้าหรือเป็นนาย บ่งบอกฐานะในการกำกับดูแลควบคุม เช่น แม่กอง แม่ทัพ เป็นต้น อย่างไรก็ตาม จุดลำดับญาติในครอบครัวซึ่งมีนัยชี้บ่งความหมายที่กว้างไกลและเกี่ยวข้องผูกพันกับโครงสร้างสังคมไทย ตลอดวิธีการมองแนวความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลในสังคมโดยทั่วไป น่าจะได้แก่ ความสัมพันธ์ระหว่าง **พี่กับน้อง** ซึ่งเป็นความสัมพันธ์ต่างระดับ แต่ให้ความรู้สึกใกล้ชิดสนิทสนม ผู้เป็นพี่มีหน้าที่ให้ความดูแลช่วยเหลือคุ้มครอง ส่วนผู้เป็นน้องก็มีหน้าที่ให้ความเคารพเชื่อฟัง ความสัมพันธ์ฉันพี่-น้องเป็นแม่แบบความสัมพันธ์รูปแบบ

หนึ่ง ซึ่งมีความสำคัญมากในสังคมวัฒนธรรมไทย บ่อยครั้ง แนวคิดแบบพี่-น้องถูกนำไปใช้เพื่อสร้างความรู้สึกผูกพันสัมพันธ์กับผู้มีทรัพย์สินหรือผู้มีสิทธิ์ลงคะแนนเสียงในทางการเมือง ดังวลีที่ว่า "มีเงินก็นับว่าน้อง มีทองก็นับว่าพี่" หรือ การเริ่มคำปราศัยหาเสียงของนักการเมืองที่ว่า "พ่อแม่พี่น้องประชาชนที่รักทั้งหลาย" เป็นต้น

จากคติเกี่ยวกับครอบครัวและเครือญาติดังกล่าวข้างต้นนี้ สะท้อนให้เห็นปรากฏการณ์ในสังคมวัฒนธรรมไทย ที่สำคัญยิ่งคือระบบ**พรรคพวก**

ในสังคมไทย การเป็น "พวก" เดียวกันช่วยทำให้เกิดความรู้สึกใกล้ชิดและเป็นกันเองคล้ายกับเป็นญาติกัน คอยช่วยเหลือเกื้อกูลทำประโยชน์แก่กันและกัน มีความผูกพันกัน เป็นความผูกพันชนิดที่จะนำมาซึ่งความผูกพันที่มากขึ้น และการทำประโยชน์ต่อกันมากขึ้น ระบบพรรคพวกนี้นำไปสู่แนวปฏิบัติซึ่งตัดสินคุณค่าหรืออำนวยประโยชน์บนพื้นฐานของความสัมพันธ์ส่วนตัวในหมู่ผู้อยู่ในพรรคพวกเดียวกันโดยถือว่าความสัมพันธ์**อยู่เหนือ**คุณค่าหรือความสามารถที่แท้จริง ทัศนคติและแนวปฏิบัติทำนองนี้อาจเป็นรากฐานของปรากฏการณ์ การคัดเลือกบุคคลเข้าปฏิบัติงานหนึ่ง ๆ ก็โดยเงื่อนไขแห่งสายสัมพันธ์ว่าเขาเป็นใครมากกว่าข้อพิจารณาว่า จริง ๆ แล้วเขาทำอะไรได้บ้าง

ปรากฏการณ์ของระบบพรรคพวกในสังคมวัฒนธรรมไทยดำรงอยู่คู่กับการคำนึงถึงเรื่อง **ผู้ใหญ่ผู้น้อย** บ่อยครั้งความเป็นพรรคพวกเดียวกันขึ้นอยู่กับการเป็นผู้น้อยซึ่งอาศัยพึ่งพิงผู้ใหญ่คนเดียวกัน ผู้ใหญ่ผู้มี "บารมี" สูงคือผู้ที่สามารถมีบทบาทในการเป็นผู้อุปถัมภ์ผู้น้อยจำนวนมากที่สุดคือสามารถเป็นที่พึ่งแก่ผู้ใหญ่ระดับรองลงมา ความคิดเรื่องผู้ใหญ่-ผู้น้อย นี้พัฒนามาจากระบบศักดินา ซึ่งปรากฏเป็นระบบ

ชัดเจนมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา จนถึงสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ที่มีการจำแนกฐานันดรหรือชนชั้นตามกฎหมายในระบบศักดินาของไทย กล่าวคือ มีการแบ่งลำดับจากสูงมาหาต่ำ เป็น เจ้า ขุนนาง ไพร่ ทาส โดยมีสิทธิในการถือครองที่นามากน้อยต่างกันเป็นลำดับชั้น ความแตกต่างในเรื่องสิทธิการถือครองที่นานี้เองเป็นที่มาของความแตกต่างในเรื่องอำนาจการควบคุมไพร่พล ซึ่งเป็นอำนาจทั้งในทางเศรษฐกิจ สังคมและการเมือง จะเห็นได้ว่า แกนกลางหรือหัวใจแห่งระบบความสัมพันธ์ในสังคมไทย เป็นความสัมพันธ์ในแนวดิ่ง ระหว่างผู้น้อยกับผู้ใหญ่ มากกว่าในแนวระนาบ คือระหว่างบุคคลที่แลกเปลี่ยนกันด้วยความเท่าเทียม

ในสังคมที่สถานภาพของบุคคลมีความสำคัญอย่างยิ่งในการกำหนดความหมายตามฐานะและบทบาทที่มีต่อผู้อื่น การพัฒนาแนวคิดเกี่ยวกับกลุ่มหรือชนชั้นของบุคคลซึ่งมีเครื่องหมายแสดงที่ปรากฏชัดของความ "เหนือกว่า" ทั้งในแง่ชาติกำเนิด การกระทำและกิริยามารยาท ก็คงจะเกิดขึ้นได้อย่างมีนัยสำคัญ ในอดีตเมื่ออำนาจทางสังคม เศรษฐกิจผูกพันกับระบบครอบครัวและเครือญาติ เมื่อกาลเวลาผ่านไป การสืบทอด "ลักษณะประจำ" ตระกูลหรือชนชั้นก็คงจะค่อย ๆ พัฒนาขึ้นกลายเป็น คุณลักษณะบางประการซึ่งมีแต่ในหมู่ **"ผู้ดี"** ในสังคมไทยมีคำ วลี ประโยค สำนวน ที่เกี่ยวเนื่องกับคำว่า "ผู้ดี" อยู่มาก ตัวอย่างเช่น ผู้ดีมีตระกูล ผู้ดีมีศักดิ์ ผู้ดีมีทรัพย์ ผู้ดีตกยาก ผู้ดีแปดสาแหรก ผู้ดีตีนแดงตะแคงตีนเดิน ผู้ดีว่าขี้ข้าพลอย ผู้ดีเดินตรอกขี้ครอกเดินถนน วลีเหล่านี้สะท้อนให้เห็นมิติที่หลากหลายของ "ผู้ดี" ซึ่งผูกพันกับชาติตระกูลกำเนิด มีศักดิ์ตามฐานะหรือมีทรัพย์สินเงินทอง อย่างไรก็ตาม ชะตากรรมของผู้ดีก็ใช่ว่าจะจีรังยั่งยืน การตกยากหรือตกจากฐานะ โดยเฉพาะอย่างยิ่งฐานะทางการเงินย่อมก่อให้เกิดสำนวนประชด

ประชันต่อบุคคลกลุ่มนี้ได้ ไม่ว่าจะเป็น ผู้ดีแปดสาแหรก หรือ ผู้ดีตีนแดง คือพวกที่ทำอะไรจริงจังและเป็นประโยชน์ไม่เป็น อย่างไรก็ตามปรากฏการณ์ "ผู้ดี" คงเป็นความพยายามสร้างภาพอันงดงามของคุณลักษณะประจำชนชั้น ซึ่งอาจเกิดจากชาติตระกูล หรือการอบรมบ่มเพาะกิริยามารยาท

ถ้าผู้ดีเป็นจุดศูนย์รวมอันเข้มข้นของฐานะอันสูงส่ง และวัฒนธรรมอันประณีต ซึ่งมักบ่งบอกถึงนิวาสถานในเมือง **ชาวบ้าน**ก็เป็นภาพของคนธรรมดาทั่วไป ซึ่งส่วนใหญ่มีอาชีพทางเกษตรกรรม ไม่มีฐานะทางยศศักดิ์ และขาดการกล่อมเกลาทางวัฒนธรรมตามแบบอย่างในเมือง ชาวบ้านมีวัฒนธรรมตามวิถีทางทำมาหากินของตน ซึ่งส่วนใหญ่อยู่ในเขตชนบท ในอดีตชาวบ้านมักจะตั้งรกรากทำมาหากิน**เฉพาะท้องถิ่น** การติดต่อสัมพันธ์กับโลกภายนอก หรือศูนย์กลางอำนาจในเมืองมีค่อนข้างจำกัด ในชุมชนขนาดเล็กที่จำกัดเฉพาะที่และค่อนข้างปลอดจากอำนาจภายนอก มักมีชาวบ้านบางคนซึ่งเข้ามามีบทบาทเป็นผู้ควบคุม "อาณาเขต" ของตน ทำหน้าที่ให้การปกป้องคุ้มครองชีวิต และทรัพย์สินของสมาชิกในชุมชนนั้น ชาวบ้านบางคนมีบุคลิกภาพที่เข้มแข็ง มีจิตใจกล้าหาญ นิยมการต่อสู้แบบเผชิญหน้าและตัดสินด้วยกำลัง แต่ไม่ใช่การรุกราน หรือมีพฤติกรรมเยี่ยงโจรหรืออันธพาล คนแบบนี้จะได้รับการยอมรับเป็น **นักเลง** หรือถ้ามีคนยอมรับมากก็อาจจะเรียกว่านักเลงโต คุณสมบัติสำคัญที่ต้องปรากฏในนักเลงโต คือมีใจกว้างขวาง กล้าได้กล้าเสีย พร้อมที่จะปกป้องลูกน้องและบริวาร ซึ่งถือเป็นเครื่องวัดบารมีของนักเลงโต

บทพิสูจน์ความสามารถและความแข็งแกร่งของนักเลงในอดีตอยู่ที่การขโมยควาย เพราะควายถือเป็นปัจจัยสำคัญในการผลิต เป็นความจำเป็นในการดำรงชีพ การขโมยควายจึงเปรียบเสมือนการแสดง

พลังเหนือชีวิตและทรัพย์สินของคนไทยสมัยนั้น และนับเป็นวีรกรรมอย่างหนึ่งของนักเลง ควายของใครหาย อยู่ที่ใครเป็นเรื่องที่รู้กันได้ในหมู่นักเลง ชาวบ้านต้องพึ่งพานักเลง ทั้งในแง่ที่เป็นผู้พิทักษ์ และช่วยแก้ปัญหาในเรื่องเกี่ยวกับชีวิตและทรัพย์สินของชุมชน ตลอดจนถึงการปกป้องคุ้มภัยจากการรุกรานของนักเลงต่างถิ่น หมู่บ้านในชนบทที่อำนาจควบคุมจากรัฐเข้าไปไม่ถึง จึงมักมีนักเลงทำหน้าที่ปกครองป้องภัย อาจกล่าวได้ว่า นักเลงคือผู้นำชุมชนในอดีตนั่นเอง

นอกเหนือไปจาก นักเลง แล้ว ยังมี "ผู้นำ" ท้องถิ่นอีกระดับหนึ่งซึ่งเรียกกันว่า **"เจ้าพ่อ"** ซึ่งก่อตัวและขยายอิทธิพลขึ้นในช่วงเวลาทางเศรษฐกิจสังคมในอีกระยะหนึ่ง กล่าวคือ การเกิดและเติบโตของเจ้าพ่อน่าจะเริ่มก่อรูปในระยะที่สังคมเศรษฐกิจไทยกำลังขยายตัวสู่ระบบการผลิตเพื่อตลาด ยังผลให้เกิดการเคลื่อนย้ายประชากรเพื่อเปิดพื้นที่ทำกินใหม่ การแก่งแย่งเพื่อครอบครองทรัพยากรธรรมชาติหรือการแข่งขันโดยการระดมทุนและแรงงานเพื่อให้ได้ผลผลิตสูงสุด "เจ้าพ่อ" มักจะเกิดขึ้นในสภาพการณ์ที่กลไกของรัฐที่ใช้ควบคุมการผลิตและการจัดการด้านตลาดยังไม่เข้มแข็งพอ ประกอบกับชุมชนในเขตที่มีการขยายตัวทางเศรษฐกิจยังไม่มีกลไกรัฐทำหน้าที่รองรับ ไม่ว่าจะเป็นด้านการบริการ หรือการพิทักษ์กฎเกณฑ์ การแบ่งผลประโยชน์ เจ้าพ่อจึงเข้ามาทำหน้าที่เป็นผู้ตัดสิน ต่อสู้ หรือให้ความคุ้มครองในบริเวณที่ระบบกรรมสิทธิ์ยังไม่ชัดเจน เช่น การบุกเบิกที่ดินบริเวณป่าสงวน การควบคุมทุน แรงงาน และการผลิตในพืชไร่ขนาดใหญ่ เช่น อ้อย ยาสูบ สวนยาง เจ้าพ่อไร่อ้อย พ่อเลี้ยง (เจ้าพ่อ) โรงบ่ม จึงเกิดขึ้น การที่เจ้าพ่อได้เป็นเจ้าของหรือผู้นำในกิจการต่าง ๆ ที่มีลักษณะการระดมทุนหรือการจัดการที่ต้องใช้อำนาจเบ็ดเสร็จ จึงจำเป็นต้องอาศัยปัจจัยสำคัญสองประการ คือ การเป็นเจ้าของทุนที่เหนือกว่าและ

ความสามารถในการควบคุมทรัพยากรอย่าง**สัมฤทธิผล** วิธีการควบคุมจัดการของเจ้าพ่อมักจะใช้วิธีสร้างบารมีและการใช้อำนาจควบคู่กันไป บารมีนั้นเกิดจากคุณความดีที่ทำให้คนอื่นในรูปแบบและระดับที่ต่างกัน มีทั้งให้บริการ ให้การจัดการ ให้ทาน ช่วยแก้ปัญหาในชีวิตประจำวัน ดังคติที่ว่า "ปกป้องให้พ้นผิดและคุ้มครองชีวิตให้ปลอดภัย" การมีบารมีของเจ้าพ่อต้องควบคู่กับการมีอำนาจด้วย ผู้ที่เป็นเจ้าพ่อต้องมีขีดความสามารถในการจัดการเพื่อให้ได้ในสิ่งที่ตนปรารถนา การปฏิบัติเพื่อให้บรรลุตามเป้าหมายของเจ้าพ่อ จึงต้องมีมาตรการในระดับต่าง ๆ กัน ไม่ว่าจะเป็นการข่มขู่ สั่งสอนให้หลาบจำ หรือลงโทษผู้ทรยศหักหลังด้วยการทำให้สาบสูญ (เสียชีวิต) เป็นต้น ในสภาพการณ์ซึ่งยังหาข้อยุติทางกฎหมายไม่ได้ การตัดสินปัญหาต่าง ๆ จึงอาศัยกลไกและกติกาที่เจ้าพ่อกำหนดขึ้น การตัดสินปัญหาด้วยวิธีการรุนแรง โดยอาศัยกองกำลังพิทักษ์ผลประโยชน์ของเจ้าพ่อ ซึ่งอาจเป็น "นักเลง" หรือ "มือปืน" จึงเป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นได้เสมอ การอุปถัมภ์ที่จะได้ผลเฉียบขาดแน่นอน ต้องมีบทลงโทษที่รุนแรงกำกับอยู่ด้วย

ตั้งแต่โบราณมาแล้ว ในขณะที่มีการกระจุกตัวของอำนาจเล็ก ๆ ในระดับท้องถิ่นทั่วไป ก็มีความพยายามจากศูนย์อำนาจระดับรัฐจากส่วนกลางที่จะสร้างจารีตการปกครองซึ่งเป็นเครือข่ายแผ่คลุมไปทั่วราชอาณาเขต การจัดตั้งระบบเจ้าขุนมูลนายดูแลไพร่เพื่อการเกณฑ์แรงงานนับได้ว่าเป็นกิจกรรมหลักประการหนึ่งของระบบศักดินา ซึ่งพัฒนาขึ้นเป็นรูปร่างที่ชัดเจนตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา ระบบศักดินานี้เป็นการจัดระเบียบโครงสร้างอำนาจการเมืองและสังคมไปในตัว โดยมี เจ้าและขุนนาง เป็นผู้ควบคุมดูแลกลไกอำนาจในระดับโครงสร้าง ภายในระบบนี้ **เจ้า** เป็นผู้มีอำนาจสูงสุด และสถิตย์ ณ จุดสุดยอดของโครงสร้างสังคม มี **"เจ้านาย"** ซึ่งอาจหมายถึงหน่อเชื้อพระวงศ์ และขุนนาง

ซึ่งเรียกว่า เจ้าขุนมูลนาย เป็นกลไกช่วยเหลือที่สำคัญในสังคมไทย ตามจารีตประเพณี เจ้า หมายถึงผู้เป็นใหญ่ เป็นหัวหน้า เป็นเจ้าของ และเป็นที่เคารพนับถือ ในกรณีที่หมายถึงสถาบันกษัตริย์ก็ชี้บ่งถึงความหมายทั้ง ๔ ประการ ในระดับที่สูงสุด สมเกียรติ วันทะนะ ชี้แจงให้เห็นว่า "เจ้า" ในสังคมไทยบ่งบอกถึงผู้มีอำนาจ หรือผู้เป็นใหญ่ในสังคมไทย หลายประเภท หลายระดับ "ความสัมพันธ์ที่บุคคลเหล่านี้มีต่อกันและต่อเพื่อนมนุษย์คนอื่น ๆ รวมกันประกอบขึ้นเป็นโครงสร้างรวมแห่งอำนาจ ซึ่งเป็นเครือข่ายอันมหึมาที่โอบอุ้ม ค้ำจุน ร้อยรัด และกำกับการดำรงอยู่ของสังคมไทยในแต่ละขณะ" โครงสร้างอำนาจนี้ประกอบไปด้วยอำนาจพุทธธรรม อำนาจเทพนิกร อำนาจสถาบันพระมหากษัตริย์ อำนาจภูตผีปีศาจ อำนาจข้าราชการ อำนาจปัจเจกบุคคล จุดสำคัญที่ควรกล่าวถึงเป็นพิเศษคงจะเป็นสถาบันพระมหากษัตริย์ ซึ่งเป็นสถาบันที่เชื่อมโยง ผสมผสาน อำนาจทั้งมวลเหล่านี้เข้าเป็นเครือข่ายเดียวกัน อำนาจของสถาบันพระมหากษัตริย์ในสังคมไทยตามจารีตประเพณีมีสองมิติ คือ ในด้านหนึ่ง พระมหากษัตริย์ทรงเป็นที่ตั้งของอำนาจสูงสุดของมนุษย์ในสังคมการเมือง ส่วนในอีกด้านหนึ่ง ด้วยเหตุที่ทรงเป็นสมมติเทพ พระองค์จึงทรงเป็นจุดเชื่อมโยงที่ขาดไม่ได้ระหว่างอำนาจพุทธธรรม และอำนาจเทพยดาฟ้าดินกับความเป็นไปของสังคมการเมืองมนุษย์โดยส่วนรวม วัตรปฏิบัติของพระมหากษัตริย์ จึงเป็นดัชนีชี้บ่งความเจริญหรือความเสื่อมของสังคมการเมืองตามโลกทัศน์ไตรภูมิ คัมภีร์ **ไตรภูมิโลกวินิจฉยกถา** (พ.ศ. ๒๓๔๕) บรรยายเชื่อมโยงมิติทางธรรมกับความเจริญหรือเสื่อมของสังคมการเมือง ว่า

> *"...ถ้าท้าวพระยาทั้งปวงไม่เป็นธรรม พระยาอุปราชแลเสนาบดีแลเศรษฐีทั้งปวงไม่เป็นธรรมแล้ว ไพร่ฟ้าประชากร*

ชาวพระนคร แต่บรรดาที่อยู่ในเขตแคว้นสิ้นทั้งปวงนั้นก็จะไม่เป็นธรรม ตลอดทั้งจังหวัดขอบขัณฑสีมา ฝ่ายเทพยดาที่พิทักษ์รักษามนุษย์ทั้งปวง ครั้นมนุษย์ไม่เป็นธรรมแล้วก็จะพลอยไม่เป็นธรรมไปด้วยสิ้น ครั้นเทพยดาแลพรหมทั้งหลายไม่เป็นธรรมแล้ว พระจันทร์แลพระอาทิตย์ก็จะเวียนไปมิได้เสมอ ลมก็จะพัดวิปริต ฝนก็จะไม่ตกชอบฤดู แผ่นดินนั้นจะหาโอชะบ่มิได้ อาหารสรรพสิ่งทั้งปวงนั้นแต่ล้วนปราศจากโอชะไปสิ้นด้วยกัน สรรพว่านยาต่าง ๆ แต่บรรดาที่เป็นโอสถระงับโรคนั้นจะปราศจากโอชะสิ้นทุกสิ่งทุกประการ..."

ภายใต้ระบบคิดเกี่ยวกับสถาบันกษัตริย์นี้ ระเบียบจักรวาลซึ่งครอบคลุมทั้งอำนาจเหล่าทวยเทพ อำนาจภูตผีเปรต ตามภพภูมิต่าง ๆ และอำนาจกษัตริย์บนชมพูทวีปอันเป็นดินแดนแห่งเมืองมนุษย์ ล้วนแต่สัมพันธ์กันโดยมีศักยภาพที่จะเคลื่อนไหวย้ายภพภูมิได้ซึ่งกันและกัน กฎเกณฑ์อันเป็นเครื่องตัดสินการดำเนินไปของสรรพสิ่งตาม **ธรรม-ชาติ** เป็นกฎเกณฑ์แห่ง ธรรมะ หรือ จริยธรรม การมีทศพิธราชธรรมของพระมหากษัตริย์ จึงมิได้เป็นเพียง "จริยธรรม" ส่วนพระองค์พระมหากษัตริย์เท่านั้น หากแต่ส่งผลกว้างไกลไปสู่สากลจักรวาลด้วย จะเห็นได้ว่า ความเป็น "ธรรมชาติ" ตามคติไทยเดิมเป็นเรื่องที่ครอบคลุมกว้างไกลกว่าคติเกี่ยวกับ "ธรรมชาติ" ในความหมายที่เข้าใจกันในปัจจุบัน และกฎเกณฑ์การดำเนินไปของสรรพสิ่งก็มิได้แยกออกจากพฤติกรรมทางจริยะของ "เจ้า" ผู้ทรงสถิตย์ ณ จุดสุดยอดแห่งสังคมการเมือง "ชาติภพ" หรือชีวิตแห่งปัจเจกบุคคลก็ต้องเวียนว่ายตายเกิดดิ้นรนอยู่ภายใต้กฎเกณฑ์แห่ง "ธรรม" และกฎเกณฑ์แห่งกลุ่มอำนาจซึ่งเป็นผู้กำหนดกติกาทางสังคมในดินแดนมนุษย์ด้วย

ในสังคมไทยซึ่งสถาบันการปกครองสูงสุดดำรงอยู่ท่ามกลางพลังอำนาจหลายประเภทในหลากมิติ การสรรค์สร้าง **พลังทางจารีต** ที่เข้มแข็งคงจะเป็นกลไกทางวัฒนธรรมที่สำคัญ อันจะช่วยเสริมสร้างบารมีแห่งอำนาจปกครองโดยตรง การจัดระเบียบบุคคลตามสถานภาพเป็นเจ้า นาย ไพร่ ทาส ย่อมมีกฎเกณฑ์ทางสังคมวัฒนธรรมกำกับอยู่ด้วย ถึงแม้ว่า ระบบศักดินามิได้กำหนดกฎเกณฑ์แห่ง **"ศักดิ์ศรี"** ตามสถานภาพไว้อย่างชัดเจน แต่การถือ "ศักดิ์" ตามระบบศักดินา คงเป็นรากฐานทางวัฒนธรรมไทยมาช้านาน การกล่าวเช่นนี้มิได้หมายความว่า ความสำนึกในศักดิ์ศรี ตามสถานภาพเกิดขึ้นจากระบบศักดินา แต่ ศักดิ์ศรี น่าจะเป็นเรื่องสำคัญภายในสังคมที่ให้ความสำคัญแก่ ศักดิ์**ตามสถานะ** แนวคิดเรื่อง ศักดิ์ศรี เป็นปรากฏการณ์ทางสังคมอันซับซ้อน เป็นเครื่องหมายทางสัญลักษณ์ซึ่งบ่งบอกสถานภาพของบุคคลกลุ่มต่าง ๆ ในสังคม การครอบครองทรัพย์สินหรือ "วัตถุมีค่า" การถือชาติตระกูลหรือควบคุมผู้หญิง การควบคุม "บริการ" บางอย่างในสังคม ล้วนแต่เป็นช่องทางซึ่งแสดงออกซึ่งศักดิ์ศรีของกลุ่มคน ในสังคมไทย ศักดิ์ศรี ผูกพันกับ "เกียรติ" ตามสถานภาพ ตั้งแต่พระมหากษัตริย์สูงสุดลงมาจนถึง เจ้าพ่อ หรือนักเลงต่างก็มีกฎเกณฑ์แสดงศักดิ์ศรีของตน ธีรยุทธ บุญมี สรุปว่า

> *"...ศักดิ์ศรีเป็นตัวกลางสำคัญที่เชื่อมโยงโลกของวัตถุเข้ากับโลกของอำนาจและโลกแห่งการเมืองเข้ากับโลกทางสังคม กล่าวอีกนัยหนึ่งเมื่อมนุษย์อยู่ในสังคมในสถานะหนึ่ง ๆ ของสังคมนั้น มนุษย์ไม่ได้มีเพียงบทบาทหรือหน้าที่เท่านั้น แต่มนุษย์ยังมีค่าทางสัญลักษณ์ ซึ่งก็คือ ศักดิ์ศรีเป็นอีกมิติหนึ่งที่สำคัญอย่างยิ่งด้วย การมีค่าทางสัญลักษณ์ยังส่งผลต่อให้เกิดหน้าที่ทางสัญลักษณ์อีกด้วย เช่น พิธีเปิด-ปิด*

งานสำคัญขององค์กรแห่งหนึ่ง ก็ต้องกำหนดให้ผู้บังคับบัญชาของหน่วยงานนั้นเป็นผู้ทำ เป็นต้น..."

การจัดลำดับบุคคลในสังคมซึ่งแสดงออกตามกฎเกณฑ์การแสดงศักดิ์ศรีหรือเกียรติของบุคคลตามสถานภาพนี้ พิจารณาในแง่หนึ่งจะเห็นได้ว่า การมีบทบาทเป็น**ที่พึ่ง** ของผู้อยู่ในสถานภาพสูงเป็นบทบาทหลักประการหนึ่งในสังคมวัฒนธรรมไทยซึ่งช่วยเสริมศักดิ์ศรีบารมีของผู้เป็นที่พึ่ง ในระบบศักดินาของไทย พระมหากษัตริย์ทรงพระราชทานยศศักดิ์ ตำแหน่ง และอำนาจแก่บุคคลต่าง ๆ ในสังคม ตามแต่ "บุญ" คือคุณงามความดีของบุคคลเหล่านั้น ส่วนหนึ่งที่สำคัญของคุณความดีคือ การให้ความช่วยเหลือเกื้อกูล และคุ้มครองผู้น้อย คือผู้ที่ด้อยกว่าในยศศักดิ์ อำนาจ และโภคทรัพย์ อาจกล่าวได้ว่า ความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ซึ่งแสดงออกในลักษณะที่ฝ่ายหนึ่งเป็น "ผู้ใหญ่" เป็น "ที่พึ่ง" กับอีกฝ่ายหนึ่งเป็น "ผู้น้อย" เป็นผู้พึ่งพา นี้เป็นลักษณะความสัมพันธ์อันเป็นแกนหลักของโครงสร้างสังคมไทยทีเดียว ดังคำโบราณว่า "น้ำพึ่งเรือ เสือพึ่งป่า ข้าพึ่งเจ้า บ่าวพึ่งนาย" คนที่ปราศจากที่พึ่ง เป็นคนที่อาภัพน่าอนาถเป็นอย่างยิ่ง เช่น มหาฤกษ์ รำพันไว้ในนิราศทวาราวดี ในราวต้นรัชกาลที่ ๕ ว่า "ข้าคับแค้นแสนประดาษในชาตินี้ ไม่มีที่พึ่งพาอนาโถ ทั้งสิ้นทุนสูญขาดญาติโย เที่ยวเซโซบัดสีนี่กระไร" ในทางกลับกัน เมื่อผู้ใหญ่ไม่สามารถเป็นที่พึ่งแก่ผู้น้อย ก็เกิดปัญหาเช่นกัน สุนทรภู่สอนไว้ในเพลงยาวถวายโอวาท ความตอนหนึ่งว่า "ถ้าคร้านเกียจเกียรติยศก็ถดถอย ข้าไทพลอยแพลงพลิกออกหลีกหนี" และ "อันข้าไทได้พึ่งเขาจึงรัก แม้นถอยศักดิ์สิ้นอำนาจวาสนาเขาหน่ายหนีมิได้อยู่คู่ชีวา"

หากที่พึ่งเป็นลักษณะสำคัญพื้นฐานของความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลในสังคมไทย ความสำนึกในเรื่อง **"บุญคุณ"** ก็น่าจะเป็น

เคร่งครัด เป็น "ไท" แก่ตน ในสภาพที่สถานการณ์บางอย่างเกิดขึ้นแล้วและไม่มีทางแก้ไขให้กลับคืนหรือเป็นอย่างอื่นได้ ตั้งแต่เรื่องการพลัดพรากจากกัน เรื่องการเมือง หรือเรื่องชีวิตคู่มีปัญหา บ่อยครั้งจะมีทางออกให้ **"ปลง"** คือให้ตัดใจ เลิกคิดเศร้าโศกหรือขัดใจ เป็นการยอมรับสภาพที่เกิดขึ้น ไม่คิดขัดขืนให้เป็นอื่น นอกจากนี้ยังมีวลีว่า **"ไม่เป็นไร"** ซึ่งบ่งความหมายว่าปัญหาหรือสถานการณ์ที่เผชิญอยู่นั้นไม่ใช่เรื่องสำคัญร้ายแรง หรือเป็นการให้อภัย ไม่ติดใจ ไม่ข้องใจในความผิดพลาด ซึ่งผู้อื่นอาจกระทำต่อเราได้ ในการมีปฏิสัมพันธ์ต่อกัน

คุณธรรมหลักประการหนึ่ง ซึ่งเชื่อมโยงผูกพันผู้คนเข้าด้วยกัน เป็นลักษณะตอบแทนความช่วยเหลือเกื้อกูลที่ได้รับ ส่วนใหญ่เป็นการแสดงความสำนึกคุณโดยที่ผู้น้อยเข้ารับใช้ในกิจกรรมต่าง ๆ ของผู้มีบุญคุณ ไม่ว่าจะเป็นผู้ใหญ่ ผู้บังคับบัญชา หรือพ่อแม่ ความ**เกรงใจ** ก็เป็นคุณสมบัติทางความรู้สึกอีกประการหนึ่งซึ่งมีความสำคัญมาก เป็นการป้องกันไม่ให้เกิดการขัดแย้งในความสัมพันธ์ส่วนตัว อาจด้วยเหตุ

คนไทยได้รับการอบรมให้เก็บความรู้สึกไม่พอใจของตนไว้ ขณะเดียวกันก็ให้รู้จักแสดงให้คนอื่นเห็นว่า สภาวะที่ไม่น่าพอใจที่ผู้อื่นกระทำแก่ตนนั้นเป็นเรื่องเล็กน้อย จะเห็นได้ว่าสังคมไทยให้ความสำคัญแก่การรักษา "ความสัมพันธ์ที่ดี" รักษาความรู้สึกที่ดีระหว่างบุคคลไว้ให้มาก นอกจากท่าทีแบบ "ไม่เป็นไร" แล้ว ยังมีท่าทีความรัก **"สนุก"** ซึ่งมีบทบาทสำคัญยิ่งในวัฒนธรรมไทยเป็นกลไกอีกแบบหนึ่งซึ่งช่วยรักษาความสัมพันธ์ทางสังคมให้ราบรื่น ไม่ขัดแย้ง ในบรรยากาศแห่งความสนุกสนาน รื่นเริง ผู้คนย่อมสามารถหลีกเลี่ยงการเผชิญหน้าได้โดยง่าย อาจารย์เคลาสเนอร์ เสนอข้อสังเกตเกี่ยวกับบทบาทของ "สนุก" ไว้อย่างน่าฟังว่า

> *"...ในสังคมซึ่งคนแต่ละคนต้องคอยบีดรัดตนเองให้ยอมอยู่ใต้ข้อจำกัดทางสังคมตลอดเวลา ความสนุกเป็นเครื่องช่วยปลดปล่อยปัจเจกบุคคลจากขีดจำกัดและข้อเรียกร้องของสังคม ซึ่งพ่วงติดมากับการยอมรับตำแหน่งแห่งที่ของแต่ละคนในโครงสร้างสังคมที่ลดหลั่นเป็นช่วงชั้น คนแต่ละคนต้องคอยแสดงความเคารพ การให้เกียรติ ความนับถือผู้อยู่ในสถานภาพที่สูงกว่า หรือมีอาวุโสกว่า หรือมียศสูงกว่าตลอดเวลา ความสนุกที่มาจากการละเล่น การมีกิจกรรมอันสราญใจ ย่อมเป็นการผ่อนคลายความบีบรัด และแรงกดดันอันมีไม่หยุดหย่อนจากการยอมรับอำนาจตามสถานภาพแห่งช่วงชั้นในสังคม..."*

นอกจากจะเป็นกลไกแห่งการผ่อนคลายถอยห่างออกข้อกำหนดทางจารีตอันบีบรัดทุกขณะของชีวิต เราอาจมองได้ว่าความสนุกสนานเป็นการหลีกลี้จากความเคร่งเครียดจริงจัง เป็นการให้ความมั่นใจว่า

เราจะไม่เอาอารมณ์ความรู้สึกไปผูกพันกับสิ่งต่าง ๆ มากจนเกินไปในตามคติทางพุทธศาสนาซึ่งสอนว่า สิ่งทั้งมวลล้วนแต่ไม่จีรังยั่งยืน

แม้แต่สิ่งที่เป็นการเป็น**งาน** เช่น การทำงานในไร่นา การประชุมทางวิชาการ หรือแม้แต่การนัดหยุดงาน ก็ยังต้องมีกิจกรรมเพื่อความสนุกสนานไปในตัวรวมอยู่ด้วยเสมอ

นอกจากความรักสนุกแล้ว สังคมไทยยังมีคติเกี่ยวกับเรื่อง **"เล่น"** ซึ่งมีความหมายอันซับซ้อนละเอียดอ่อน ตั้งแต่การเล่นของเด็ก การเล่นเกมส์กีฬา การเล่นเชิงพิธีและการแสดงและการเล่นในทางสำนวนภาษา ซึ่งส่อแสดงท่าทีต่อชีวิตอันน่าสนใจหลายประการ ในวัฒนธรรมไทย "เล่น" มีความหมายกว้าง กินความตั้งแต่กิจกรรมเพื่อความสนุกสนานเพลิดเพลิน ไปจนถึงกิจกรรมที่กระทำกันอย่างจริงจัง เช่น เล่นกล้วยไม้ หมายถึง "รู้เรื่องกล้วยไม้ดี" สนใจเรื่องกล้วยไม้อย่างจริงจัง หรือเล่นการเมือง หมายถึง การอยู่ในกิจกรรมทางการเมืองโดยตรงอย่างจริงจัง การใช้คำว่า "เล่น" สำหรับเรื่องเล่นและเรื่องจริงจังไปพร้อม ๆ กันนี้ ดร.ปริตตา เฉลิมเผ่า กออนันตกูล ตั้งข้อสังเกตที่น่าสนใจอย่างยิ่งว่า

> *"...ความกำกวมนี้จึงมีประโยชน์ต่อการอำพรางเจตนาที่แท้จริง รวมทั้งทำให้น้ำหนักของความรุนแรงลดระดับลงบ้าง เช่น การใช้คำว่า เล่นชู้ ดูจะเลวร้ายน้อยกว่าคำว่า คบชู้ หรือคำว่า เล่นตลก ดูจะน่ากลัวน้อยกว่าคำว่าแกล้งหรือหักหลัง การมีสำนวนที่ใช้คำว่าเล่น จึงอาจจะแสดงถึงท่าทีหรือโลกทัศน์ที่วัฒนธรรมไทยมีต่อเหตุการณ์ที่ล่อแหลมอันตราย ไม่พึงปรารถนาท่าทีนั้นเป็นท่าทีของการหลีกเลี่ยงหรือการเผื่อช่องทางไว้สำหรับหลบหลีก หรือพลิกแพลงเป็นอย่างอื่นเมื่อจำเป็น..."*

ท่าทีต่อชีวิตซึ่งสามารถ ปลง ไม่เป็นไร รักสนุก และเล่น กับเหตุ-การณ์และกิจกรรมต่าง ๆ ของชีวิต อาจจะเป็นอีกด้านหนึ่งของวัฒนธรรมไทย ซึ่งมีความสำคัญมากทั้งในแง่ที่เป็นกลไกทางสังคมที่จะป้องกันการกระทบกระทั่งหรือการเผชิญหน้ากัน เป็นการรักษา "ความราบรื่น" ในความสัมพันธ์กับบุคคลอื่น ๆ หรืออาจพิจารณาได้ว่าคุณลักษณะของความเป็นไทยเหล่านี้ เป็นการป้องกันการยึดติดทางอารมณ์ความรู้สึกต่อสรรพสิ่งทั้งมวลในชีวิตซึ่งชาวพุทธถือว่าไม่จีรังยั่งยืน หรืออาจพิจารณาได้เช่นกันว่า ท่าทีเช่นนี้เป็นพลังซึ่งพยายามถอยห่าง ลดความเคร่งครัดจริงจังจากข้อกำหนดตามจารีต ไม่ว่าจะเป็นสถานภาพผู้ใหญ่ผู้น้อย ความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ ซึ่งผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์ต้องคอย "เกรงกลัว" เอาอกเอาใจเพื่อความช่วยเหลือเกื้อกูลต่าง ๆ อันจะยังชีวิตให้อยู่รอดได้

ผู้เขียนมีความเห็นว่า **ปรีชาญาณแห่งภูมิปัญญาไทยดำรงอยู่ ณ จุดเชื่อมต่อระหว่างจุดสองจุดที่ขัดแย้งกันนี้เอง ในแง่หนึ่งความเข้าใจเกี่ยวกับวัฒนธรรมไทยไม่อาจแยกออกจากการยอมรับข้อกำหนดตามจารีตได้ ทั้งในแง่กฎเกณฑ์แห่งพฤติกรรมในสังคม หรือกฎเกณฑ์อันเคร่งครัดทางศิลปะแนวจารีตแขนงต่าง ๆ แต่ในขณะเดียวกันเราก็ไม่อาจเข้าใจวัฒนธรรมไทยได้ครบถ้วน หากไม่พิจารณามิติแห่งการถอยห่างออกจากข้อกำหนดตามแนวจารีตทั้งปวง** คำตอบที่ชาญฉลาดที่สุดต่อคำอธิบายว่า ชีวิตเป็นทุกข์ ไม่จีรังและไร้ตัวตน จะเป็นอย่างอื่นไปได้อย่างไร นอกจากบทสรุปที่ว่า ข้อกำหนดกฎเกณฑ์หรือระเบียบต่าง ๆ น่าจะเป็นความจำเป็นชั่วคราว ซึ่งต้องกระทำเมื่อหลีกเลี่ยงไม่ได้เท่านั้น แต่การรู้จักไม่เคร่งครัดจริงจัง รู้จักเล่น รักสนุก และพัฒนาจิตใจแบบ "ไม่เป็นไร" น่าจะเป็นท่าทีต่อชีวิตที่ถูกต้องด้วยเหตุผลมิใช่หรือ

บทที่ ๒ : ระเบียบจักรวาล ระบบศีลธรรม

ชาติ ให้เห็นความต่อเนื่องกันของภาวะชีวิตในสามช่วงเวลาคืออดีต ปัจจุบัน และอนาคต จะเห็นได้ว่า การตีความสองแบบนี้ต่างกันที่เรื่อง **เวลา**เป็นสำคัญ ซึ่งทำให้เห็นในมุมกลับได้ด้วยว่า การดำรงอยู่ของเวลาขึ้นอยู่กับการตระหนักถึงภาวะชีวิตของตัวบุคคล

ทัศนะแบบหลังแพร่หลายอยู่ในสังคมไทย และเราก็ใช้คำว่า "ชาติภพ" ในความหมายนี้กัน โดยใช้ควบคู่กับความเชื่อเรื่องกรรมและวิญญาณอันเป็นตัวตนที่เป็นอสสาร ใน **ชาติก่อนชาติหน้า** เสฐียรโกเศศกล่าวถึงเรื่องคนตายไปแล้วกลับมาเกิดใหม่ ท่านระบุว่านี่เป็นความเชื่อที่ชาวบ้านยึดถืออยู่ คือ แม้คนจะตายไป แต่ตัวตนหรือสิ่งที่เรียกว่า "เรา" ของคนนั้นไม่ตาย แต่กลับไปเกิดใหม่เป็นอีกคนหนึ่ง "เรา" จึงยังอยู่ เพียงแต่เปลี่ยนที่ใหม่เท่านั้น ซึ่งบางคนก็จำ "ชาติก่อน" ของตัวเองได้ด้วย[๒] ตัว**เรา**ที่เสฐียรโกเศศกล่าวถึงนี้ ก็คือ**วิญญาณ** และคำว่า "ชาติ" ก็เป็นคำเรียกสั้น ๆ ของคำว่า "ชาติภพ" ตามความหมายที่ได้พิจารณามาแล้วข้างต้น

วศิน อินทสระ ซึ่งเคยเป็นอาจารย์ประจำมหามกุฏราชวิทยาลัย อันเป็นมหาวิทยาลัยพุทธศาสนา (ของสงฆ์) ที่สำคัญแห่งหนึ่งของประเทศ ก็ถือทัศนะเรื่อง วิญญาณและการเวียนว่ายตายเกิด ข้ามภพข้ามชาติ แบบนี้ ใน **หลักกรรมและการเวียนว่ายตายเกิด** เขาระบุว่า วิญญาณคือผู้รับวิบาก (ผล) ของกรรมซึ่งทำให้มีการเวียนว่ายตายเกิด "การเกิดใหม่ของสัตว์ ย่อมต้องอาศัย กรรม กิเลส (ตัณหา) และวิญญาณ ...พระพุทธเจ้าทรงยืนยันเรื่องการเวียนว่ายตายเกิดของวิญญาณที่ยังมีกิเลสและกรรม ยังมีเจตนามีความปรารถนาในกามภพ รูปภพและอรูปภพ สัตว์จะไปเกิดในภพใดก็สุดแล้วแต่กิเลสและกรรมของเขาที่เกี่ยวกับภพนั้น เหมือนบุคคลฝึกฝนสิ่งใด พอใจกระทำสิ่งใด ย่อมได้รับผลของสิ่งนั้น"[๓] วศินได้เสนอข้ออ้างเหตุผลถึง ๑๒ ข้อ เพื่อ

พิสูจน์ว่าคนตายแล้วเกิดใหม่ ในที่นี้ ขอยกตัวอย่างที่น่าสนใจ ๔ เรื่อง ซึ่งมักมีผู้กล่าวอ้างกันอยู่บ่อย ๆ ข้ออ้างเหตุผลเรื่องแรกคือ กรณีที่เด็กในครอบครัวเดียวกัน เกิดจากพ่อแม่เดียวกัน อยู่ในสิ่งแวดล้อมอย่างเดียวกัน แต่มีความโน้มเอียงต่างกัน แม้เด็กฝาแฝดก็ยังแตกต่างกันในอุปนิสัย แสดงว่าร่องรอยในอดีตของเขาไม่เหมือนกัน เรื่องที่สองเกี่ยวกับอุปนิสัยชั่วหรือดีโดยกำเนิด เด็กบางคนมีพ่อแม่ดี แต่ตัวเด็กเองกลับไม่ดี ทั้งที่พ่อแม่ก็อบรมสั่งสอน แต่เนื่องจากสันดานชั่วอันติดมาจากชาติก่อนของเด็กหนามากจนไม่อาจขัดเกลาให้เปลี่ยนแปลงไปในทางที่ดีได้ เรื่องที่สามคือหญิงที่มีลักษณะชาย หรือชายที่มีลักษณะหญิง แสดงถึงความเคยชินในอดีต คือมีอุปนิสัยและลักษณะของเพศเดิมติดมาด้วย เนื่องจากทุกคนที่เคยท่องเที่ยวอยู่ในสังสารวัฏนั้น เคยเกิดเป็นชายบ้างหญิงบ้างมาแล้วอย่างนับไม่ถ้วน บางชาติเป็นชาย บางชาติเป็นหญิง หากเคยชินกับอุปนิสัยในอดีตชาติที่เป็นชาย แต่ชาตินี้เกิดเป็นหญิง ก็กลายเป็นหญิงที่มีลักษณะชาย ส่วนเรื่องสุดท้ายที่จะยกตัวอย่างในที่นี้ เป็นเรื่องความหวาดกลัวที่อธิบายไม่ได้ เช่น บางคนกลัวทะเล โดยที่ชีวิตของเขาในชาติปัจจุบันไม่เคยเกี่ยวข้องกับทะเลเลย แสดงถึงความทรงจำในอดีตที่เขาเคยประสบมาในชาติก่อน เขาอาจเคยตายหรือได้รับความลำบากเพราะทะเล และความหวาดกลัวในครั้งนั้น ยังคงสถิตอยู่ในวิญญาณของเขา[๔] นอกจากนี้ วศินยังยกเรื่องการระลึกชาติได้ เป็นหลักฐานพิสูจน์ว่าชาติก่อนและการเวียนว่ายตายเกิดเป็นเรื่องจริงด้วย

เกี่ยวกับเรื่องการระลึกชาตินี้ มีเรื่องเล่าอยู่ไม่น้อย ใน **ปรากฏการณ์ของโอปปาติกะและผู้ระลึกชาติได้ในเมืองไทย** ผู้เขียนได้กล่าวถึงสามราย ทั้งที่เป็นเด็ก, ผู้ใหญ่, และพระภิกษุ ลองพิจารณาตัวอย่างรายเด็กชาย บงกช พรหมศิลป ชาวอำเภอท่าตะโก จังหวัดนครสวรรค์

เรื่องมีอยู่ว่า เมื่อเดือนมีนาคม ๒๕๐๘ ได้มีข่าวเกรียวกราวในหน้าหนังสือพิมพ์รายวันหลายฉบับเกี่ยวกับการที่เด็กชายผู้หนึ่งอายุสามขวบสามารถระลึกชาติได้ เขาเป็นลูกชายครูใหญ่โรงเรียนวัดแรงในอำเภอนั้น เด็กชายบงกชอ้างว่าเมื่อชาติก่อนตอนอายุราว ๑๙ ปี ได้ถูกเพื่อนแทงตายขณะกลับจากเที่ยวงาน เขาได้รบเร้าให้แม่คนปัจจุบันพาไปเยี่ยมบ้านเดิม ซึ่งห่างกันเกือบสิบกิโลเมตร และเมื่อได้พบกับแม่ในชาติก่อนก็ร้องถามเรื่องทรัพย์สินที่เคยใช้ ซึ่งแม่คนเดิมรับรองว่าตรงกันทุกอย่างรวมทั้งเรื่องที่ลูกชายถูกเพื่อนแทงตายเมื่อหลายปีก่อนด้วย[๕]

เรื่องการระลึกชาตินี้ เป็นตัวอย่างของการที่บุคคลตระหนักรู้ถึงภาวะชีวิตในอดีตของเขา ตามความหมายนี้ "ชาติภพ" (หรือที่เรียกสั้น ๆ ว่า "ชาติ") จึงแสดงนัยของการที่บุคคลเกิดขึ้นและดำรงอยู่ในปัจจุบัน ความเป็นมาในอดีต (คือ "ชาติก่อน") และภาวะที่อาจเป็นไปในอนาคต (คือ "ชาติหน้า") เนื่องจากดำรงอยู่ในสังสารวัฏ บุคคลจึงมีการเกิดและตายหลายครั้ง ในสภาพชีวิตที่แตกต่างกันตามที่วิญญาณต้องรับผลกรรม ซึ่งเรียกง่าย ๆ ว่า "เวียนว่ายตายเกิด" โดยที่บางคนสามารถระลึกถึงอดีตชาติของตนเองได้ด้วย

เป็นที่น่าสังเกตว่า เราสามารถใช้ความหมายของ "ชาติภพ" ดังกล่าวทำความเข้าใจเรื่อง "ชาติ" ในความหมายที่เป็น "ประเทศ" ได้ด้วย กล่าวคือชาติเป็นบ้านเมืองที่อยู่อาศัยของผู้ที่เกิดมา "ชาติภพ" หนึ่งเป็นที่เกิดเมืองนอน ที่อาศัยทำมาหากิน ดำรงชีวิตอยู่ และมีวงศ์ตระกูล เมื่อ "ชาติภพ" แสดงภาวะการดำรงอยู่ของตัวตนของบุคคล ก็ย่อมต้องมีสถานที่ดำรงตน คือ "ชาติ" นั่นเอง ความเข้าใจแนวนี้ สอดคล้องกับการใช้ศัพท์อื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องด้วย เช่น "สัญชาติ" ซึ่งแปลว่าการเกิดหรือการเป็นขึ้น และ "เชื้อชาติ" ที่หมายถึงผู้ร่วมเผ่าพันธุ์เดียวกัน

เนื่องจาก "ชาติภพ" ของมนุษย์ต้องอาศัยการปฏิสนธิและการเลี้ยงดูของครอบครัว

กล่าวโดยสรุป ศัพท์ "ชาติภพ" ที่แพร่หลายอยู่ในวัฒนธรรมไทยมีร่องรอยสืบมาจากการเข้าใจหลักพุทธธรรมเรื่องปฏิจสมุปบาทแบบหนึ่ง ความหมายหลักของศัพท์นี้คือ การที่บุคคลตระหนักถึงภาวะชีวิตของตัวเขาในช่วงเวลาหนึ่ง ๆ โดยมองช่วงเวลานี้เป็นช่วงกว้างถึงระหว่างชีวิตต่อชีวิตคือการเกิดใหม่ภายหลังการตาย นอกจากนี้เมื่อภาวะชีวิตย่อมเกี่ยวข้องกับการเกิดและดำรงชีวิตอยู่ "ชาติภพ" ของบุคคลก็สัมพันธ์กับสถานที่หรือประเทศด้วย

เป็นที่คาดได้ว่า ศัพท์ "ชาติภพ" ในความหมายตามวัฒนธรรมนี้ย่อมคงอยู่ได้ในโลกของวิทยาการสมัยใหม่ เช่นเดียวกับศัพท์ "วิญญาณ" เนื่องจากมีบทบาทสำคัญสองด้านคือความรู้และจริยธรรม ในด้านความรู้ "ชาติภพ" มีบทบาทในการอธิบายภาวะของชีวิตบุคคล โดยสัมพันธ์กับหลักกรรม ขอให้พิจารณาทัศนะของ วศิน อินทสระ อีกครั้ง เขาระบุอย่างตรงไปตรงมาว่า "หลักกรรมจะเป็นไปไม่ได้" ถ้าไม่มีการเกิดใหม่หรือการเวียนว่ายตายเกิด หรือที่เรียกว่า "สังสารวัฏ" เช่น ปัญหาเรื่องคนดีบางคนมีชีวิตอยู่อย่างทุกข์ทรมาน และคนชั่วบางคนมีชีวิตอยู่อย่างสุขสำราญ เป็นต้น ปัญหานี้จะเป็นเรื่องค้างโลก ถ้ากฎแห่งกรรมและการเกิดใหม่ไม่เข้ามาช่วยแก้...การเกิดใหม่จะช่วยอธิบายกรรมในอดีตของคนได้อย่างดีที่สุด"[๖] ส่วนบทบาทด้านจริยธรรมนั้นนอกจากจะเป็นเหตุผลสำหรับการอบรมสั่งสอนให้ผู้คนตั้งมั่นอยู่ในศีลธรรมโดยเพียรสะสมกรรมดีและขยาดต่อกรรมชั่วแล้ว ผู้ที่ยอมรับเรื่องนี้ก็จะสามารถดำเนินชีวิตในแนวทางที่ถูกต้อง ก่อความสุข สงบและช่วยพัฒนาชีวิตจิตใจให้สูงส่งขึ้นด้วย

เชิงอรรถ

[๑] พระราชวรมุนี, *พุทธธรรม* : ฉบับปรับปรุงและขยายความ, (กรุงเทพฯ : คณะระดมธรรม จัดพิมพ์, ๒๕๒๕), น. ๘๑-๒. คำอธิบายเรื่องปฏิจจสมุปบาท ทั้งหมดที่กล่าวถึงในบทความนี้ ได้มาจากหนังสือเล่มนี้.

[๒] เสฐียรโกเศศ, *ชาติก่อน ชาติหน้า.* ฉบับพิมพ์เนื่องในงานฌาปนกิจศพ นางยกเห้ว ชนะบุรี, มีนาคม ๒๕๐๔, น. ๑.

[๓] วศิน อินทสระ, *หลักกรรมและการเวียนว่ายตายเกิด.* สภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัย จัดพิมพ์เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพ ม.ล.เดช สนิทวงศ์, ธันวาคม ๒๕๑๘, น. ๑๓๑-๒.

[๔] ดูข้ออ้างเหตุผลทั้งหมดใน *เพิ่งอ้าง*, น. ๑๓๔-๔๖.

[๕] เต็ม สุวิกรม, *ปรากฏการณ์ของโอปปาติกะและผู้ระลึกชาติได้ในเมืองไทย.* (กรุงเทพฯ : สหประชาพาณิชย์, ๒๕๑๘), น. ๑๓๘-๕๔.

[๖] วศิน อินทสระ. เรื่องเดิม, น. ๒-๓.

พรหมลิขิต

เนื่องน้อย บุณยเนตร

"พรหมลิขิต" เป็นคำกล่าวที่สะท้อนให้เห็นถึงโลกทัศน์แบบชะตากรรมนิยม (fatalism) อย่างเห็นได้ชัดคำหนึ่งในภาษาไทย คำ ๆ นี้บ่งบอกการมองเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดกับชีวิตของเราว่าถูกกำหนดมาแล้วอย่างตายตัวเข้าทำนองว่า "อะไรจะเกิดมันก็ต้องเกิด" ไม่มีใครหรืออะไรสามารถเปลี่ยนแปลงได้และผู้ที่มีอำนาจกำหนดก็คือพระพรหมนั่นเอง

คำ ๆ นี้มักใช้กับเหตุการณ์ที่ทำให้ชีวิตผกผันไปอย่างมาก หรือไม่ก็เป็นเหตุการณ์ที่ไม่คาดฝันว่าจะเกิดขึ้นได้เนื่องด้วยสถานการณ์ต่าง ๆ ดูไม่เอื้อ ดังตอนหนึ่งของเพลง "พรหมลิขิต" ที่กล่าวไว้ว่า

"พรหมลิขิตบันดาลชักพา
ดลให้มาพบกันทันใด
ก่อนนี้อยู่กันแสนไกล
พรหมลิขิตดลจิตใจ
ฉันจึงได้มาใกล้กับเธอ
เนื้อคู่ถึงอยู่แสนไกลก็ไม่คลาดครา....

คำว่า "พรหมลิขิต" ในบทเพลงนี้ใช้ในเรื่องความรักอันเป็นบริบทที่คำ ๆ นี้มักจะถูกอ้างถึงอยู่เสมอ และใช้ในกรณีที่ความรักนั้นก่อให้เกิดความสุขแก่คู่ครอง หากเป็นกรณีที่ความรักหรือการครองคู่ก่อให้เกิดความทุกข์ เรามักจะพูดว่าคู่ครองคู่นี้เป็น "คู่เวรคู่กรรม" มากกว่าจะใช้คำว่า "พรหมลิขิต"

อย่างไรก็ดีคำ ๆ นี้ใช้กับกรณีอื่นที่มิใช่เรื่องของความรักด้วย เช่น ในเรื่องของความตาย มักจะเชื่อกันว่าเด็กที่เกิดมาได้หกวันพระพรหมจะเขียนไว้เป็นเส้นที่หน้าผาก เพื่อแสดงให้รู้ว่าจะตายเมื่อไร และเรียกความเป็นความตายนี้ว่า "พรหมลิขิต"

ถึงแม้คำว่า "พรหมลิขิต" จะสะท้อนให้เห็นถึงโลกทัศน์ที่คล้ายกับโลกทัศน์ที่อ้าง "ดวง" แต่ "ดวง" ของคนเรายังมีโอกาสเปลี่ยนแปลงได้ เพราะส่วนหนึ่งของดวงเป็นเรื่องของกรรมเก่าที่ในชาติภพนี้เราสามารถทำกรรมดีเพื่อแก้ไขปรับปรุงได้ หรือสามารถสะเดาะได้ตามความเชื่อทางไสยศาสตร์ ในขณะที่เรื่องของพรหมลิขิตเป็นเรื่องที่ไม่มีการเปลี่ยนแปลง ไม่มีทางแก้ไข ไม่มีทางหลีกหนี

ที่มาของโลกทัศน์ที่อ้างพรหมลิขิตนี้เชื่อว่ามาจากความเชื่อเรื่องพระพรหม อันเป็นความเชื่อของศาสนาฮินดูซึ่งพัฒนามาจากศาสนาพราหมณ์ พระพรหมหรือพรหมัน ในศาสนานี้คือผู้สร้างโลกและทุกสิ่งทุกอย่างในโลกและเป็นผู้กำหนดวิถีชีวิตของมนุษย์ทุกคน เสฐียรโกเศศเรียกความเชื่อเรื่องพระพรหมแบบนี้ว่าเป็นความเชื่อ "ลัทธิไสย" "...ชาวไทยนับถือพุทธศาสนาและลัทธิไสยศาสตร์ปน ๆ กันไป สืบกันเป็นประเพณีมาแต่โบราณกาล ดังคำกล่าวเข้าคู่กันว่า "พุทธกับไสย"[๑]

"พรหม" มิได้ปรากฏแต่ในความเชื่อแบบฮินดูเท่านั้น แต่ยังปรากฏในพระไตรปิฎกและในหนังสือไตรภูมิพระร่วงอีกด้วย ในพระไตรปิฎกตอน "มาณพถามถึงทางไปสู่พระพรหม" ได้มีมาณพชื่อ วาเสฏฐมาณพกราบทูลถามพระพุทธองค์ถึงทางไปสู่ความเป็นผู้ร่วมกับพระพรหม พระองค์ทรงตอบว่าพระองค์ทรงรู้จักพระพรหม พรหมโลก ข้อปฏิบัติเพื่อให้ไปสู่พรหมโลก ตลอดจนพระพรหมผู้ปฏิบัติอย่างไรจึงจะเข้าถึงพรหมโลกได้ และทรงตรัสถึงการเข้าถึงพรหมโลกและทางเข้าไปสู่ความ

เป็นผู้ร่วมกับพระพรหมว่า จะต้องออกประพฤติพรหมจรรย์ตั้งอยู่ในศีล ละนิวรณ์ได้ แผ่เมตตาจิตไปสู่สี่ทิศ ชื่อว่ามีคุณสมบัติเปรียบเทียบเข้ากันได้กับพระพรหม[๒] เป็นที่น่าสังเกตว่า พระพุทธองค์ทรงเน้นด้านที่มนุษย์ปฏิบัติได้ มนุษย์มีอำนาจในตนที่จะเข้าถึงพระพรหมตามคติฮินดู

ในไตรภูมิพระร่วงซึ่งสันนิษฐานว่าเป็นฉบับที่พระยาลิไทยแห่งกรุงศรีสัชนาลัย สุโขทัยแต่งขึ้นเพื่ออธิบายเพิ่มเติมข้อความในพุทธศาสนาได้กล่าวถึงพรหมโลกอันเป็นที่อยู่ของพวกพรหม พรหมโลกที่หนังสือไตรภูมิกล่าวถึงนั้นอยู่เหนือสวรรค์ชั้นสูงสุด พรหมโลกจัดเป็นสองพวกคือพวกที่มีรูปร่างเรียกว่ารูปพรหม อีกพวกหนึ่งไม่มีรูปร่างเรียกว่าอรูปพรหม ทั้งสองพวกนี้ก็ยังแบ่งเป็นประเภทย่อย ๆ อีกและอยู่ในพรหมโลกซึ่งมีทั้งหมดสิบหกชั้น ผู้ที่จะไปเกิดเป็นพรหมนั้นคือผู้ที่เข้าฌานบรรลุตามขั้นที่มีกำหนดไว้ ถ้าเข้าฌานขั้นนั้น ๆ ก็จะไปเกิดในพรหมโลกชั้นนั้น ๆ ในพรหมโลกนั้นมีแต่พรหมผู้ชาย แต่นั่นมิได้หมายความว่าผู้หญิงจะไปเกิดเป็นพรหมไม่ได้ พรหมเหล่านี้มีอายุยืนแต่ก็มิได้เป็นนิรันดร์[๓]

เมื่อพิจารณาคำว่า "พรหม" จากหลักฐานทางพุทธศาสนาสองแหล่งนี้จะเห็นได้ว่าพรหมในศาสนาฮินดูซึ่งพัฒนามาจากศาสนาพราหมณ์นั้นแตกต่างจากพรหมที่กล่าวถึงในพุทธศาสนา เพราะพรหมในพุทธศาสนามิได้มีเพียงหนึ่งเดียว แต่เป็นมนุษย์ผู้ปฏิบัติธรรมถึงขั้นหนึ่งและก็มิได้เป็นผู้สร้างโลกหรือลิขิตชะตาชีวิตของมนุษย์

ด้วยเหตุนี้ คำว่า "พรหม" ตามคติพุทธศาสนาในภาษาไทยที่ใช้กันทั่วไปจึงอาจหมายถึงความประพฤติที่ดีงาม เช่นคำว่า "พรหมจรรย์" หรือ "พรหมวิหาร" หมายถึงการมีเมตตากรุณา มุทิตาและอุเบกขา ซึ่งเป็นคุณธรรมในทางพุทธศาสนา

หากจะพิจารณาถึงนัยทางพฤติกรรมของโลกทัศน์ที่อ้างพรหมลิขิตนี้ก็อาจกล่าวได้ว่าแสดงให้เห็นถึงท่าทีที่ยอมจำนนต่อสิ่งที่เกิดขึ้นกับชีวิต ทำให้ยอมรับสิ่งที่เกิดขึ้นหากเป็นสิ่งที่ดีก็ดีไป แต่หากเป็นสิ่งเลวร้ายก็ไม่คิดจะต่อสู้เพราะเชื่อว่าไม่มีทางจะเปลี่ยนแปลงได้ ทุกอย่างสุดแล้วแต่ "พรหมลิขิต"

ในปัจจุบันพระพรหมยังเป็นที่เคารพบูชาของคนไทย โดยเฉพาะผู้ที่ตกอยู่ในความเดือดร้อนจะมาบนบานขอให้พระพรหมช่วยเหลือ ดังจะเห็นได้จากจำนวนของผู้คนที่มาบนบานและที่มาแก้บนต่อพระพรหมหน้าโรงแรมเอราวัณเก่าในกรุงเทพมหานคร แต่พระพรหมในที่นี้ไม่แตกต่างไปจาก "เจ้าพ่อ" "เจ้าแม่" อื่น ๆ ที่ช่วยดลบันดาลให้ผู้บนได้ในสิ่งที่ต้องการ และเวลาที่ผู้บนได้สิ่งที่ต้องการก็มักจะไม่ใช้คำว่า "พรหมลิขิต" แต่จะบอกว่าพระพรหมช่วย คำว่า "พรหมลิขิต" ในปัจจุบันจะใช้แค่ในเรื่องของความรักและความตายมากกว่า ในอนาคตที่ทุนนิยมจะเข้าเป็นโลกทัศน์ที่สำคัญยิ่งอีกกรอบหนึ่งของคนไทย เมื่อเรื่องคู่ครองมีเหตุผลทางเศรษฐกิจเข้ามาเป็นอิทธิพลหลัก "พรหมลิขิต" ในเรื่องนี้ก็คงจะลดถอยความสำคัญลงไป เพราะมีปัจจัยอื่นมา "ลิขิต" แทน

เชิงอรรถ

[๑] เสฐียรโกเศศ, *เล่าเรื่องในไตรภูมิ.* พระนคร : คลังวิทยา, ๒๕๑๑, น. ๑๘๔.

[๒] สุชีพ ปุญญานุภาพ, *พระไตรปิฎกฉบับสำหรับประชาชน.* กรุงเทพฯ : คณะเทอดทูนธรรม, ๒๕๒๒, น. ๓๑๔-๓๑๕.

[๓] เสฐียรโกเศศ, *อ้างแล้ว.* น. ๑๗๑-๑๗๕.

โชค

เนื่องน้อย บุณยเนตร

โดยทั่วไป "โชค" หมายถึง สิ่งที่ดีหรือสิ่งที่นำมาซึ่งสิ่งที่ดี หรือสิ่งที่เลวร้าย หรือสิ่งที่นำมาซึ่งสิ่งที่เลวร้าย เช่น "เขาเป็นคนที่มีโชคในเรื่องคู่ครอง" หรือ "เพราะโชคแท้ ๆ ที่ทำให้เขาต้องบ้านแตกสาแหรกขาด" การเอ่ยถึงโชคนี้มักมีนัยบ่งถึงสภาวะที่ผู้พูด ประสบกับเหตุการณ์หนึ่ง ๆ โดยมิได้คาดหมายและอยู่นอกเหนืออำนาจการควบคุมและการกำหนดของเขา เรื่องของโชคเป็นเรื่องที่บุคคลมิอาจสร้างขึ้นมาเองหรือห้ามให้เกิดแก่ตนเองได้

การใช้คำว่า "โชค" ถ้าใช้โดด ๆ มักหมายไปในทางดี เช่น การพูดว่า "เขาเป็นคนมีโชค" ก็หมายความว่าเขาเป็นคนที่มักจะได้สิ่งที่ดีหรือเกิดสภาวะที่ช่วยให้เกิดสิ่งที่ดีแก่เขาอันอาจเป็นคนละเรื่องกับความสามารถในการได้มาซึ่งสิ่งที่ดีนั้น ๆ ปัจจุบันอาจเห็นได้จากคำกล่าวที่ว่า "เก่งกับเฮง" ซึ่งเป็นการแยกความสามารถ ("เก่ง") ออกจากเรื่องของโชค ("เฮง") กล่าวคือ การที่คน ๆ หนึ่งมีความสามารถ มิได้หมายความว่าเขาจะทำให้เกิดสิ่งที่ดีแก่ตัวเองได้เสมอไป เพราะหาก "ซวย" หรือโชคร้ายเสียแล้วก็อาจประสบความล้มเหลวได้ ระหว่างคนเก่งกับคนโชคดี คนโชคดีอาจชนะคนเก่งก็ได้

นอกจากจะใช้คำว่า "โชค" นี้โดด ๆ แล้วยังอาจใช้ควบคู่ไปกับคำอื่น เช่น "โชคเคราะห์" "โชคลาง" "โชคชะตา" ฯลฯ หรืออาจใช้คำอื่นแต่มีความหมายเดียวกับโชค เช่น "บุญหล่นทับ" "ส้มหล่น" "ถูกแจ๊คพอท" ฯลฯ คำเหล่านี้ล้วนเกี่ยวกับเรื่องโชคทั้งสิ้น และแม้จะมีความหมายในรายละเอียดต่างกัน แต่ความหมายหนึ่งที่เหมือนกันคือ โชค

เป็นเรื่องที่ผู้ประสบมักมิได้คาดหมาย และที่สำคัญคือเป็นเรื่องที่มิอาจห้ามหรือขัดขวางให้เกิดขึ้นได้

อย่างไรก็ดีถึงแม้การใช้คำว่า "โชค" จะแสดงให้เห็นถึงการมองเหตุการณ์หรือสภาวะที่เกิดขึ้นแก่บุคคลผู้หนึ่งผู้ใดในแง่ที่บุคคลผู้นั้นมิอาจห้ามหรือขัดขวางให้เกิดแก่ตนได้ แต่ก็มิได้หมายความว่าเหตุการณ์เหล่านั้นไร้สาเหตุ การอ้าง "โชค" คือการอ้างสาเหตุของเหตุการณ์ซึ่งอาจเป็นสาเหตุในสองลักษณะ ลักษณะแรก คือการที่โชคของคน ๆ หนึ่งเป็นเรื่องของการถูกกำหนดจากกรรมเก่าในอดีตของเขาเอง กอปรกับการโคจรของดวงดาวซึ่งจะเป็นกรอบการมองเหตุการณ์ต่าง ๆ ของโหราศาสตร์และพุทธศาสนาผสมกันไป "โชค" ในแง่นี้จะใช้ควบคู่ไปกับคำว่า "ชะตา" หรือ "ชะตาราศี" หรือบางครั้งก็ใช้กับคำว่า "ดวงชะตา" หรือ "ดวงชะตาราศี" คำว่า "โชคชะตา" นี้มักจะใช้อ้าง หรือใช้เป็นกรอบการมองเหตุการณ์ที่ทำให้ชีวิตของคนผู้นั้นผันแปรไปอย่างมาก เช่น "โชคชะตาของเขาทำให้เขาต้องตกยากในบั้นปลายของชีวิต" กล่าวคือหากคำว่า "โชค" ใช้ควบคู่ไปกับคำว่า "ชะตา" หรือ "ชะตาราศี" แล้วมักจะใช้เป็นกรอบการมองเหตุการณ์ที่มากระทบวัฏจักรพื้นฐานสำคัญ ๆ ของชีวิต เช่น การเกิด แก่ เจ็บ ตาย และสถานภาพสำคัญ ๆ ในชีวิต เป็นต้น การอ้างโชคในแง่นี้ไม่ต่างกันกับการอ้าง "ดวงชะตา" ซึ่งอิงกรอบการมองจากความเชื่อในทางโหราศาสตร์และคติทางพุทธศาสนาผสมกัน

อย่างไรก็ตาม การอ้างโชคก็อาจเป็นการอ้างสาเหตุในลักษณะอื่นที่ต่างไปจากการถูกกำหนดจากกรรมเก่าและการโคจรของดวงดาว กล่าวคือการอ้างโชคในกรณีดังต่อไปนี้ "วันนี้โชคดีจริง ๆ รถไม่ติดเลยมาทำงานไม่สาย" หรือ "เมื่อวานโชคร้ายสุนัขกัดเลยต้องเสียเงิน" เป็นการอ้างสาเหตุในแง่ของความบังเอิญที่สถานการณ์ทั้งหลายมาประจวบ

กันทำให้ต้องประสบสิ่งที่ดีหรือร้าย ความบังเอิญเหล่านี้มิได้ไร้สาเหตุ แต่สาเหตุเหล่านี้ก็มิได้เป็นสาเหตุของกรรมเก่าหรือการโคจรของดวงดาว "โชค" ในลักษณะที่สองนี้มักจะใช้อ้างในเหตุการณ์ที่เป็นเหตุการณ์เฉพาะที่มิได้ทำให้ชีวิตของมนุษย์เปลี่ยนแปลงไปอย่างมากมาย และมักจะใช้คำว่า "โชค" โดด ๆ โดยไม่ใช้คู่กับ "ชะตา"

โดยสรุปแล้วจะเห็นได้ว่าการใช้คำว่า "โชค" เป็นการอธิบายสาเหตุของเหตุการณ์ที่เกิดกับชีวิตของเรา "โชค" เป็นกรอบการมองสาเหตุของเหตุการณ์ว่าเกิดขึ้นเพราะสาเหตุในอดีตหรือกรรมเก่าและการโคจรของดวงดาว ซึ่งก็มักจะเป็นกรอบการมองเหตุการณ์ที่ทำให้ชีวิตของเราผกผันไปอย่างมาก หรือไม่ก็เป็นการมองสาเหตุในแง่ของความประจวบเหมาะทางสถานการณ์ซึ่งมักจะถูกใช้เป็นกรอบการมองเหตุการณ์เฉพาะที่เกิดขึ้นในชีวิตประจำวัน

ในกรณีที่ใช้ "โชคชะตา" เป็นกรอบมองชีวิตและความเป็นไปสำคัญ ๆ ในชีวิตว่าถูกกำหนดมาแล้วอย่างตายตัว เพราะกรรมเก่าและดวงดาวนี้จะผูกพันกับความเชื่อในเรื่อง "โชคลาง" ด้วย กล่าวคือ เมื่อเชื่อว่าชีวิตถูกกำหนดมาแล้วอย่างตายตัว และจะต้องมีเหตุการณ์ต่าง ๆ เกิดขึ้นกับชีวิตของเราอย่างตายตัวเพราะถูกกำหนดมาแล้วนั้น ก่อนที่เหตุการณ์เหล่านั้นจะเกิดขึ้นก็จะต้องมีเหตุการณ์ที่เป็นลางบอกเหตุให้เรารู้ว่าจะมีเหตุดีหรือร้ายเกิดแก่เรา สิ่งปรากฏหรือเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่อาจถือได้ว่าเป็นเครื่องบอกเหตุอาจมีได้หลายรูปแบบ เช่น อาการของสัตว์ เช่น จิ้งจก "ทัก" หรือสัตว์ตกมาตาย

สิทธิการิยะจะกล่าวทำนาย ตำราภิปราย
แก่เหล่ามานุษยนิกรชน
หวังให้แจ้งยุบล ร้าย ดีแห่งตน
อันเกิดอุบัตินานา

โดยนัยแห่งคำตำรา แมงสาบแมงดา
จิ้งจกแลงูค้างคาว
นกกระจอกพิราบแมวคราว แมงป่องสำหาว
สัปปะแลหนูภุมรา
จรเข็บจรขาบจากคา หิ้งห้อยพรายตา
ผีเสื้อแลผึ้งแมงมุม
แม้ตกลงกลางชุมนุม อันตรายจักคุม
แก่คนอันนั่งบมิคลาย
แม้สัตว์นั้นตกลงตาย กลางชนทั้งหลาย
พวกนั้นจะสิ้นสูญพงษ์ .....[๑]

นอกจากนี้ ความฝันก็อาจมองได้ว่าเป็นเรื่องบอกเหตุดีหรือเหตุร้าย ดังจะเห็นได้จากวรรณกรรมทำนายฝันที่มีมาแต่โบราณ ไม่ว่าจะเป็นคำทำนายฝันพระยาปัตเถวน อันมีต้นกำเนิดจากอินเดียในสมัยพุทธ-กาล ซึ่งโหรกวีไทยได้นำมาแปลเป็นภาษาไทยบรรจุไว้ในสมุดข่อย หรือสุบินปาฐพยากรณ์ ซึ่งโหรกวีไทยได้แปลออกมาในรูปของอินทรวิเชียร-ฉันท[๒] และในวรรณกรรมของไทย เช่น ลิลิตพระลอในสมัยอยุธยา หรือวรรณกรรมในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ เช่น อิเหนา สังข์ทอง หรือขุนช้างขุนแผน วรรณกรรมเหล่านี้ล้วนมีตอนที่แสดงให้เห็นถึงการตีความความฝันว่าเป็นลางบอกเหตุทั้งสิ้น ดังเช่น ในขุนช้างขุนแผนตอนที่นางทองประศรีฝันว่าพระอินทร์ถือแหวนเพชรมามอบให้นางขุนไกรผู้เป็นสามีก็ทำนายว่า

"...ฝันว่าได้ธำรงค์วงวิเศษ ของโกสีย์ตรีเนตรอันเฉิดฉาย
เพชรรัตน์อร่ามงามเพริศพราย บรรยายว่าเป็นสิ่งมิ่งมงคล
จะมีครรภ์ลูกนั้นจะเป็นชาย ดังทหารพระนารายณ์มาปฏิสนธิ์
กล้าหาญการณรงค์คงทน ฤทธิรณปราบทั่วทั้งแดนไตร

ซึ่งว่าเพชรรัศมีสีกล้า ภายหน้าจะได้เป็นทหารใหญ่
มียศศักดิ์เป็นพระยาข้าใช้ ร่วมพระทัยพระทรงธรรม์พระพันปี..”

นอกจากนี้การเขม่นตามส่วนต่าง ๆ ของร่างกาย ปรากฏการณ์ทางธรรมชาติอื่น ๆ เช่น ดาวตก จะถือว่าเป็นลางบอกเหตุดีหรือเหตุร้ายเช่นกัน การมองเหตุการณ์เหล่านี้ว่าเป็นการบอกเหตุในอนาคตไม่ว่าอนาคตอันใกล้หรืออนาคตอันไกล เป็นการแสดงให้เห็นถึงโลกทัศน์ของคนไทยที่ให้ความหมายทางสัญลักษณ์แก่ปรากฏการณ์ต่าง ๆ กล่าวคือโลกทัศน์ของเรามิได้ทำให้เรารับรู้สิ่งปรากฏต่าง ๆ ที่ผ่านเข้ามาถึงผัสสะของเราเท่านั้น แต่ยังให้ความหมายทางสัญลักษณ์แก่ปรากฏการณ์นั้น ๆ ด้วย ในแง่นี้โลกทัศน์ของคนไทยเป็นโลกทัศน์ที่สะท้อนให้เห็นถึงกรอบทางอภิปรัชญาที่กว้างเกินกว่าอภิปรัชญาแบบวิทยาศาสตร์ ซึ่งมิได้สนใจคำถามที่ว่า “ทำไม” ปรากฏการณ์หนึ่ง ๆ จึงเกิดขึ้น วิทยาศาสตร์สนใจแต่จะตอบปัญหาว่าปรากฏการณ์ต่าง ๆ เกิดขึ้น “อย่างไร” เท่านั้น ในขณะที่โลกทัศน์ที่เกี่ยวกับโชคลางของเรานั้นให้กรอบความเข้าใจว่า “ทำไม” ปรากฏการณ์หนึ่งจึงเกิดขึ้น กล่าวคือปรากฏการณ์หรือเหตุการณ์เหล่านี้เกิดขึ้นก็เพราะกำลังจะ “สื่อสาร” อะไรบางอย่างให้เรารับรู้ ปรากฏการณ์เหล่านี้มิได้เกิดขึ้นอย่างลอย ๆ แต่มีจุดหมายและจุดหมายส่วนหนึ่งคือการบอกอนาคตแก่เรา

เมื่อโลกทัศน์ของเราทำให้เราสกัดความหมายทางสัญลักษณ์ออกมาจากปรากฏการณ์ต่าง ๆ และหากความหมายดังกล่าวเป็นการบอกเหตุร้าย บุคคลผู้ประสบเหตุการณ์หรือปรากฏการณ์ดังกล่าวก็อาจทำการป้องกันหรือบรรเทาเหตุร้ายที่จะเกิดขึ้นได้ เช่น โดยการรับการประพรมน้ำมนต์ซึ่งมีการเสกเป่ามาก่อน การเสกเป่านี้จะมีคาถาหลายคาถาไว้เพื่อการนี้โดยเฉพาะ เช่น คาถาโองการธรณีสาร สำหรับการเสกเป่าทำน้ำมนต์เพื่อประพรมผู้ที่ได้พบเห็นอาการสัตว์ต่าง ๆ หรือ

สัตว์ตกลงมาตายต่อหน้า เป็นต้น คาถาเหล่านี้มักจะเป็นคาถาปัดเป่าความชั่วร้ายที่อาจเกิดขึ้นโดยการบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลายซึ่งก็คือ "ผี" ต่าง ๆ เช่น ผีสางเทวดา พระพรหม และเนื่องจากโลกทัศน์ของเรามีพุทธศาสนาเป็นกรอบส่วนหนึ่งที่สำคัญ คาถาเหล่านี้ก็จะทำการบูชาพระรัตนตรัยด้วยดังตอนหนึ่งของโองการธรณีสารซึ่งเป็นโองการที่ใช้ในการทำน้ำมนต์ไล่โชคร้าย

นโม นะมัสการ เม แห่งข้าจะไหว้
ซึ่งพระปรเมศวรผู้เป็นเจ้า
เสด็จลงมาตั้งฟ้าแลดิน
ตั้งสมุทรสายสินธุ์อันอุดม
ข้าจะไหว้พระอินทร์ พระพรหม
พระยมพระกาฬ พระจตุโลกบาลทั้งสี่
พระฤาษีนารอท ยอดปิฎกกัณฑ์ไตร
พระสูตร พระวินัย พระปรมัตถ์
พระไตรสรณคมน์ ทั้งพระพ่อหมอเอก
ท่านจึงให้กูมาตั้งพิธีสารพัด
กันเสนียดจัญไร
กันที่ชั่วทั้งหลาย
อย่าระคายมาพ้องพาน...[๓]

ในการฝังเสาหลักเมืองกรุงเทพมหานคร ซึ่งได้กระทำเมื่อวันที่ 21 เมษายน พ.ศ. ๒๓๒๕ ก็มีปรากฏการณ์ที่ทำให้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงปริวิตกคือ ในขณะที่พระราชพิธีอัญเชิญเสาหลักเมืองลงสู่หลุมนั้นปรากฏว่ามีงูตัวเล็ก ๆ สี่ตัวลงไปในหลุม แต่เนื่องจากเห็นช้าเกินไปจึงต้องปล่อยเสาลงไปในหลุมตามพิธีโดยมิได้เอางูออก พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกก็ทรงเรียกประชุม เหล่าเสวกามาตย์ ราชบัณฑิต

ปุโรหิต โหราจารย์และพระราชาคณะว่าเป็นลางดีหรือลางร้าย บรรดาผู้ร่วมประชุมทั้งหลายก็เห็นพ้องต้องกันว่า งูทั้งสี่จะเป็นมูลเหตุนำความเสื่อมโทรมมาสู่พระนคร จึงถวายความเห็นว่าพระองค์ควรจะประกอบพระราชพิธีสะเดาะเคราะห์เพื่อขจัดปัดเป่าอวมงคลนิมิตหรือสิ่งชั่วร้ายออกไป[๔]

จะเห็นได้ว่าความเชื่อเรื่องโชคลางและการสะเดาะเคราะห์ (การไล่โชคร้ายออกไปด้วยมนต์คาถา) เป็นกรอบการมองโลกและเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่สำคัญของคนไทยมาแต่โบราณ กรอบการมองดังกล่าวมิได้มองเหตุการณ์ต่าง ๆ ว่าเกิดขึ้นอย่างโดดเดี่ยว แต่กลับมองว่าเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นมีความสัมพันธ์กับทุกสิ่งซึ่งมิได้มีแต่เพียงวัตถุสสารเท่านั้น แต่รวมไปถึงอำนาจนามธรรม เช่น จิตวิญญาณด้วย ในแง่นี้ชีวิตของมนุษย์มิได้อิงอาศัยวัตถุเท่านั้น แต่ยังต้องอิงอาศัยอำนาจนามธรรมอื่นในโลกและจักรวาลด้วย โลกทัศน์ดังกล่าวจะแสดงออกให้เห็นอย่างเด่นชัดเมื่อเราพิจารณาดูประเพณีการถือฤกษ์ยามของไทย เมื่อถึงวาระที่จะต้องทำกิจกรรมสำคัญ ๆ เช่น การวางเสาหลักเมือง การยกทัพไปรบข้าศึก การสมรส การปลูกบ้าน การเปิดร้านค้า คนไทยมักจะไปหาหมอดู หรือโหราจารย์เพื่อหา "ฤกษ์" หรือวันเวลาอันเหมาะสมสำหรับการประกอบกิจกรรมนั้น ๆ เพราะเชื่อว่าการทำกิจกรรมตามวันเวลาดังกล่าวจะทำให้เกิดมงคลหรือสิ่งที่ดี หรือนำโชคลางต่าง ๆ มาให้ ซึ่งในตำราโหราศาสตร์ของไทย เช่น ตำราอธิไทยในโพธิบาทว์ได้กล่าวถึงวันมงคล ๓ ประเภทด้วยกัน คือ วันอมฤตโชคอันเป็นวันอันควรประกอบการมงคลเพราะจะทำให้เกิดลาภผล วันสิทธิโชคควรประกอบการมงคลเพราะจะผ่านพ้นจากอันตราย และวันมหาสิทธิโชค ซึ่งในเสภาขุนช้างขุนแผน ขุนแผนได้คำนวณหาวันนี้และทำพิธีสร้างดาบฟ้าฟื้น[๕] แม้กระทั่งกิจกรรมที่ทำกันเป็นกิจวัตรก็จะมีประเพณีถือฤกษ์ถือโชคลาง

เช่นกัน ดังจะเห็นได้จากประเพณีที่ยึดถือปฏิบัติกันมา เช่น ประเพณีห้ามต่าง ๆ เช่น ห้ามตัดผมวันพุธ ห้ามนุ่งผ้าใหม่วันเสาร์ ฯลฯ หรือประเพณีให้ทำ เช่น ให้ก้าวขาขวาออกจากบ้าน ปลูกต้นไม้ก็ควรปลูกต้นไม้ที่มีชื่อดี ว่านแสงจันทร์ปลูกแล้วจะร่ำรวย ต้นมะขามปลูกไว้ในบ้านคนจะเกรงขาม ปลูกต้นยอผู้คนจะสรรเสริญเยินยอ[๖] เป็นต้น

หากจะถามว่าในปัจจุบันโลกทัศน์เรื่องโชคยังคงเป็นโลกทัศน์ที่สำคัญในการมองเหตุการณ์ต่าง ๆ ของคนไทยอยู่หรือไม่ คำตอบอาจเป็นไปได้ว่า ถึงแม้ปัจจุบันนี้โลกทัศน์แบบวิทยาศาสตร์จะเริ่มเข้ามาลดความหมายทางสัญลักษณ์ (โชคลาง) ออกไปจากโลกทัศน์ของเราและเริ่มที่จะทำให้เราใช้คำว่า "โชค" ในความหมายของสถานการณ์บังเอิญมากขึ้น แต่กระนั้นก็ตาม ตราบใดที่ชีวิตในอนาคตของเรายังเป็นสิ่งที่ไม่แน่นอน โลกทัศน์เรื่องโชคในแง่โชคชะตาก็น่าจะยังคงเป็นโลกทัศน์ที่สำคัญของเราอยู่ ดังจะเห็นได้จากข้อเท็จจริงที่ว่าคนไทยในปัจจุบันยังคงไป "ดูหมอ" ไปหาหมอดูให้ทำนายอนาคต ไม่ว่าจะเป็นอนาคตในเรื่องคู่สมรส หรือชีวิตการงาน ฯลฯ โลกทัศน์เรื่องโชคชะตามีบทบาทสำคัญกว้าง ๆ สองบทบาท บทบาทแรกคือ ช่วยทำให้เราเข้าใจว่าเหตุใดชีวิตในปัจจุบันของเราจึงเป็นดังที่เป็น ในแง่นี้เป็นบทบาทของการให้คำอธิบาย บทบาทที่สอง คือการให้คำทำนายอนาคต บทบาทหลังนี้น่าจะยังคงมีความสำคัญในชีวิตของคนปัจจุบัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสังคมซึ่งเปิดโอกาสหลายอย่าง เช่น โอกาสทางเศรษฐกิจให้แก่เรามากขึ้น ผู้ที่จะฉกฉวยโอกาสนี้ก็จะต้องพยายามให้เกิดความแน่ใจว่าจะบรรลุถึงจุดหมายในอนาคต (เช่น การทำธุรกิจ) ที่ตนเลือกไว้ ดังนั้นจึงเห็นได้ว่านักธุรกิจ นักการเมืองไทยมักจะมีหมอดูที่ตน "ขึ้น" ประจำ จึงอาจสรุปได้ว่าตราบใดที่เราไม่สามารถควบคุมสถานการณ์รอบข้างในอนาคตของเราได้ ตราบใดที่วิทยาศาสตร์ยังมิอาจให้คำทำนาย

ทุกแง่มุมของชีวิตเราได้ ตราบนั้นก็ยังมีที่สำหรับโลกทัศน์เรื่องโชคชะตาในแง่การทำนายอนาคตในโลกทัศน์ของคนไทยอยู่เสมอ

เชิงอรรถ

[๑] ลออง มีเศรษฐี, *ชุมนุมวรรณกรรมคำทำนายของโหรกวีไทย.* กรุงเทพฯ: รุ่งเรืองสาส์นการพิมพ์, ๒๕๒๗, น. ๔๙๖-๔๙๗.

[๒] *เพิ่งอ้าง,* น. ๑-๓๙.

[๓] *เพิ่งอ้าง,* น. ๔๗๖-๔๗๗.

[๔] เทพย์ สาริกบุตร, *โหราศาสตร์ในวรรณคดี.* กรุงเทพฯ : ศิลปะบรรณการ, ๒๕๐๖, น. ๑-๑๐.

[๕] *เพิ่งอ้าง,* น. ๔๘-๕๑.

[๖] จันทร์ศรี นิตยฤกษ์, *ความรู้เรื่องคติชนวิทยา.* กรุงเทพมหานคร: ภาควิชาภาษาไทย คณะวิชามนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ วิทยาลัยครูธนบุรี ไม่มีปีที่พิมพ์, น. ๑๑๕-๑๑๘.

ดวง

เนื่องน้อย บุณยเนตร

"ดวง" เป็นคำที่มักจะถูกเอ่ยถึงเมื่อเกิดเหตุการณ์ที่มิได้คาดฝันขึ้นกับผู้ใดผู้หนึ่ง อันเป็นเหตุการณ์ที่มิได้เกิดขึ้นบ่อยครั้ง เหตุการณ์นี้อาจจะดีหรือร้ายก็ได้ คำว่า "ดวง" จะเข้ามามีบทบาทอธิบายสาเหตุของเหตุการณ์นั้น ๆ โดยจะ**ชี้บ่งไปยังบุคคลผู้ประสบเหตุการณ์ว่าเป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้เหตุการณ์นั้นเกิดขึ้น** กล่าวคือเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นกับบุคคลผู้นั้นจะถูกมองว่ามีสาเหตุมาจาก "ดวง" ของผู้นั้นเป็นสำคัญ เช่นการพูดว่า "ดวงเขาถึงฆาต เดินอยู่ริมถนนดี ๆ รถวิ่งเข้ามาชนตายได้" นั่นก็คือ สาเหตุที่เขาถูกรถชนจนเสียชีวิตนั้นเป็นเพราะดวงของเขากำหนดว่าจะต้องเสียชีวิตในลักษณะตายโหง คนที่ขับรถมาชนเองก็อาจจะดวงไม่ดีด้วย

ในขณะเดียวกันคำว่า "ดวง" ก็อาจถูกใช้ในกรณีที่เกิดเหตุการณ์ทำนองเดียวกันกับบุคคลผู้ใดผู้หนึ่งบ่อยครั้งจนกลายเป็นสิ่งที่คาดการณ์ได้ล่วงหน้าทั้ง ๆ ที่บุคคลผู้นั้นเองมิได้พยายามจะทำให้เหตุการณ์นั้น ๆ เกิดขึ้น หรือทั้งที่บุคคลผู้นั้นได้คอยป้องกันและระวังมิให้เหตุการณ์นั้น ๆ เกิดขึ้นก็ตาม เช่น "สมชายเป็นคนมีดวงดีในเรื่องการพนันขันต่อ เล่นไพ่เล่นหวยทีไรชนะทุกที" หรือ "หญิงคนนี้มีดวงกาลกิณีแต่งงานกี่ครั้งกี่หนสามีเสียชีวิตทุกคน"

ไม่ว่า "ดวง" จะถูกใช้อธิบายเหตุการณ์ที่อาจถือได้ว่าเป็นเรื่องผิดปกติ นาน ๆ ครั้งจะเกิดกับใครสักคน หรือ อธิบายเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นบ่อย ๆ กับผู้หนึ่งผู้ใดก็ตาม การอ้างถึงดวงเป็นการอ้างทางสาเหตุที่มีจุดศูนย์กลางอยู่ที่ตัวผู้ประสบเอง นอกจากนี้ แม้บางครั้งเหตุการณ์

จะเกิดขึ้นกับบุคคลอื่น แต่ถ้าบุคคลอื่นเป็นผู้ซึ่งเป็นที่รักหรือสนิทสนมของบุคคลผู้นั้น เช่น เป็นบุตร เป็นสามี เหตุการณ์ที่เกิดแก่ผู้อื่นก็อาจได้รับการอธิบายโดยพาดพิงถึงดวงของผู้เป็นบิดามารดา หรือผู้เป็นภรรยาว่าเป็นสาเหตุส่วนหนึ่งด้วย ดังนั้นอาจสรุปได้ว่าการอ้างดวงเป็นการอ้างความรับผิดชอบทางสาเหตุของผู้ใดผู้หนึ่ง ในแง่นี้ "ดวง" มิได้เป็นสิ่งที่ลอยอยู่โดด ๆ แต่จะต้องมีเจ้าของ "ดวง" จะต้องเป็นดวงของใครคนใดคนหนึ่งและเป็นสิ่งกำหนดเส้นทางชีวิตของคน ๆ นั้น ดวงของแต่ละคนจะแตกต่างกันออกไปซึ่งก็จะทำให้ชีวิตของแต่ละคนไม่เหมือนกัน ดังคำกล่าวที่ว่า "ดวงใครดวงมัน ชีวิตใครชีวิตมัน" และชีวิตของคน ๆ หนึ่งอาจได้รับอิทธิพลจากดวงของผู้อื่นด้วยก็ได้

ประเด็นอีกประเด็นหนึ่งที่น่าสังเกตเกี่ยวกับการอ้างดวงคือ แม้การอ้างดวงจะเป็นการอ้างทางสาเหตุ แต่การอ้างทางสาเหตุนี้ไม่จำเป็นจะต้องเกี่ยวข้องกับความสามารถหรือความพยายามของผู้ที่ประสบเหตุการณ์นั้น ๆ กล่าวคือถึงให้พยายามหรือมีความสามารถอย่างไรถ้าดวงไม่ดีแล้วก็ไม่อาจเลี่ยงเหตุร้าย หรือความล้มเหลวในเรื่องนั้น ๆ ได้ ในทางตรงกันข้าม ในบางกรณีแม้มิได้พยายามหรือเป็นผู้ที่ไม่มีความสามารถในเรื่องนั้น ๆ แต่หากดวงดีเสียแล้วก็จะพบกับเหตุดี หรือพบกับความสำเร็จเอง จนเกิดคำพูดที่ว่า "แล้วแต่ดวง" หรือ "ของอย่างนี้มันอยู่ที่ดวง" นอกจากนี้การพูดเช่นนี้ยังมีนัยว่าเหตุการณ์ต่าง ๆ อันมีสาเหตุมาจากดวงของผู้นั้นเป็นเหตุการณ์ที่เขามิอาจหลีกเลี่ยงได้ ซึ่งก็มีนัยเหมือนกับการพูดว่า "อะไรจะเกิดมันก็ต้องเกิด"

สรุปแล้วคำว่า "ดวง" คือคำบ่งชี้สาเหตุโดยชี้ไปยังผู้เป็นเจ้าของดวงนั้น โดยที่การเป็นสาเหตุนี้ไม่จำเป็นจะต้องเกี่ยวข้องกับความสามารถของผู้นั้น และเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นโดยมีดวงของผู้ใดผู้หนึ่งเป็นสาเหตุเป็นเหตุการณ์ที่บุคคลผู้นั้นมิอาจหลีกเลี่ยงได้ ดวงคือสิ่งที่

มากำหนดวิถีชีวิตของแต่ละคน

คำถามที่อาจจะเกิดขึ้นต่อไปคือหากดวงเป็น "ของ" บุคคล ตัวดวงเองมีสถานะอย่างไร ตัวดวงเองคืออะไร แต่คำถามนี้อาจกล่าวได้ว่าเป็นคำถามที่ไร้สาระสำหรับคนไทย เพราะในการเอ่ยอ้างถึงดวงนั้นเราจะมองในฐานะที่ควบคู่ไปกับชีวิตเสมอ เรามิได้แยกมโนทัศน์ของดวงออกจากชีวิต เหตุนี้คำถามนี้จึงไม่อาจตอบได้ กระนั้นคำถามที่น่าถามและสามารถตอบได้คือ ดวงที่ทำให้ชีวิตของแต่ละคนแตกต่างกันนั้นเป็นเพราะอะไร คำตอบส่วนหนึ่งอาจจะดูได้จากการที่คนไทยมักจะใช้คำว่า "ดวง" คู่กับคำว่า "ชะตา" หรือ "ชาตา" ซึ่งหมายถึงเวลาเกิดของบุคคลนั้น ๆ ในแง่ที่ไม่ว่าดวงจะมีสถานะโดยตัวของมันเองเป็นอะไรก็ตาม แต่การที่ดวงสามารถกำหนดชีวิตของคนเราให้ต่างกันไปนั้นส่วนหนึ่งเป็นเพราะความแตกต่างในเวลาเกิดของแต่ละคน ความเชื่อเช่นนี้มีพื้นฐานมาจากความเชื่อแบบโหราศาสตร์ซึ่งโยงความสัมพันธ์ระหว่างดวงกับชาตาหรือเวลาตกฟาก (เวลาที่คลอดจากครรภ์มารดา) เวลาตกฟากนี้คือ เวลา วัน เดือน ปีที่เกิด โดยเรียกรวม ๆ ว่าลัคนา ตามความเชื่อนี้ลัคนาจะมีความสัมพันธ์โดยตรงกับการโคจรของดวงดาวต่าง ๆ โดยเฉพาะดาวเคราะห์ทั้งสิบสองดวงซึ่งจะทำมุมในท้องฟ้าเป็นสิบสองมุม และจะแยกมุมเหล่านี้เป็นราศีต่าง ๆ สิบสองราศี (ดังนั้นจึงใช้คำว่า "ดวงชาตาราศี") ตัวอย่างดาวเคราะห์เหล่านี้ได้แก่ ดวงอาทิตย์ (โหราศาสตร์ ถือว่าดวงอาทิตย์เป็นดาวเคราะห์) ดวงจันทร์ ดาวอังคาร ดาวพุธ เป็นต้น หลักโหราศาสตร์เชื่อว่าดวงดาวเหล่านี้มีกระแสธาตุที่ต่างกัน เช่น ดวงอาทิตย์มีกระแสธาตุไฟ ดวงจันทร์มีกระแสธาตุดิน ดาวอังคารมีกระแสธาตุลม ดาวพุธมีกระแสธาตุน้ำ เป็นต้น เนื่องจากมนุษย์ โลก และสิ่งของต่าง ๆ บนโลกเองก็มีกระแสธาตุเหล่านี้ ดังนั้นลักษณะการโคจรของดาวเคราะห์ต่าง ๆ เหล่านี้ย่อมมีผลกระทบต่อ

มนุษย์ โลก และสิ่งต่าง ๆ บนโลก โหราศาสตร์จึงศึกษาค้นคว้าข้อมูลต่าง ๆ ทางสถิติเพื่อค้นหาและคำนวณตำแหน่งของดวงดาวโดยเฉพาะดาวเคราะห์ทั้งสิบสองดวงนี้ และค้นคว้าถึงอำนาจของดวงดาวเหล่านี้ว่าหากมีกระแสธาตุเช่นนี้แล้ว เมื่อโคจรมาสัมผัสกับกระแสธาตุเดียวกันหรือต่างกันจะยังผลให้เกิดอะไรกับมนุษย์และโลกบ้าง

ตามหลักโหราศาสตร์นั้นอิทธิพลของดวงดาวจะส่งผลกระทบต่อชีวิตมนุษย์ในแง่ของความสั้นยาวของชีวิต สุขภาพ รูปร่างลักษณะ ยศฐาบรรดาศักดิ์ ทรัพย์สิน ชาติตระกูล และสติปัญญา ดังนั้น ดวงชะตาเป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้มนุษย์แต่ละคนมีชีวิตในด้านเหล่านี้แตกต่างกันไป เวลา วัน เดือน ปี ที่มนุษย์ถือกำเนิดกอปรกับการโคจรของดวงดาวคือ ตัวกำหนดชีวิตของเขา ชีวิตของมนุษย์แต่ละคนถูกกำหนดมาแล้วตั้งแต่วินาทีที่เขาเกิด

หากมองความเป็นไปของชีวิตมนุษย์ตามความเชื่อเกี่ยวกับดวงในความหมายนี้อาจกล่าวได้ว่าคนไทยมีโลกทัศน์แบบองค์รวม (holistic) คือมองทุกสิ่งทุกอย่างว่าเกี่ยวข้องสัมพันธ์กัน ไม่มีสิ่งใดที่อยู่อย่างโดด ๆ ในแง่หนึ่งการมองชีวิตโดยอ้างดวงซึ่งอ้างการโคจรของดวงดาวแสดงให้เห็นถึงท่าทีที่ "อ่อนน้อมถ่อมตน" ให้กับกระแสความเป็นไปทางธรรมชาติต่าง ๆ ว่าชีวิตของเรานั้นพึ่งพาอิงอาศัยปัจจัยทางธรรมชาติ กระนั้นการมองชีวิตเช่นนี้ก็ดูจะขัดแย้งกับหลักธรรมของพุทธศาสนาอันเป็นพื้นฐานทางความเชื่อที่สำคัญของไทย เนื่องจากโลกทัศน์ที่อ้างอิงโหราศาสตร์มุ่งมองเหตุการณ์ต่าง ๆ ในชีวิตมนุษย์โดยใช้จุดอ้างนอกตัวมนุษย์เป็นสำคัญ นั่นคือการโคจรของดวงดาวต่าง ๆ ในขณะที่พุทธศาสนาอธิบายเหตุการณ์ต่าง ๆ ในชีวิตมนุษย์โดยใช้จุดอ้างอิงจากตัวมนุษย์เองเป็นสำคัญ กล่าวคือ พุทธศาสนาอ้างกรรมหรือการกระทำของมนุษย์เป็นคำอธิบายหลัก

ความขัดแย้งทางโลกทัศน์ดังกล่าวมักจะมีผู้อธิบายว่าหาใช่ความขัดแย้งไม่ โหราจารย์มักจะอ้างว่าโหราศาสตร์นั้นแท้ที่จริงแล้วคือวิชาการอ่านกรรมเก่านั่นเอง๑ เนื่องจากมนุษย์ทั้งหลายมิได้มีญาณหยั่งรู้กรรมเก่าของตนได้จึงต้องอาศัยโหราศาสตร์อธิบายและทำนายชีวิตให้รู้ว่าเหตุไฉนเหตุการณ์เช่นนี้จึงเกิดขึ้นกับเรา เหตุไฉนคนบางคนจึงเกิดมาจน ในขณะที่บางคนร่ำรวยมียศฐาบรรดาศักดิ์ และกรรมที่เขาทำไว้ในชาติปางก่อนจะส่งผลให้เกิดอะไรกับเขาในชาตินี้บ้าง ดังนั้นโหราศาสตร์จึงมิใช่ "เดรัจฉานวิชชา" หรือวิชาที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ว่าจะไม่นำไปสู่การพ้นทุกข์แต่กลับเข้ากันได้ดีกับพุทธศาสนาซึ่งเชื่อในกรรมและกฎแห่งกรรม และด้วยเหตุนี้เอง "ดูเหมือนว่า (พุทธ) ศาสนากับโหราศาสตร์เป็นเรื่องที่แยกกันไม่ออก"๒

อย่างไรก็ดีคำอธิบายเช่นนี้ก็ดูจะยังไม่คลี่คลายความขัดแย้งในเรื่องจุดอ้างอิง ที่ถูกนำมาใช้อธิบายชีวิตมนุษย์ที่แตกต่างกันของโหราศาสตร์และพุทธศาสนาได้ กล่าวคือ แม้โหราจารย์จะอ้างว่าวิชาของตนเป็นการอ่านกรรมเก่า แต่ในขณะเดียวกันก็ยังเชื่อว่าชีวิตมนุษย์ก็ยังขึ้นอยู่กับการโคจรของดวงดาวต่าง ๆ ด้วยนั้น เป็นการอ้างถึงสิ่งที่มนุษย์เองมิได้มีส่วนร่วมในโซ่สาเหตุด้วยแต่อย่างใด การโคจรของดวงดาวมิได้ถูกกำหนดด้วยกฎแห่งกรรม หรือการกระทำของมนุษย์ แต่เป็นไปตามกฎทางดาราศาสตร์ ในทางตรงข้าม พุทธศาสนามองความเป็นไปในชีวิตมนุษย์โดยอ้างสาเหตุจากการกระทำหรือกรรมของมนุษย์ไม่ว่าจะเป็นกรรมทางกาย วาจา หรือใจ ในแง่นี้มนุษย์คือผู้รับผิดชอบโดยตรงต่อผลที่เกิดขึ้น (ผลกรรม) แก่ตัวเอง ในขณะที่โหราศาสตร์ดูจะบอกว่าสิ่งที่อยู่นอกตัวมนุษย์ซึ่งเป็นสิ่งที่อยู่เหนือการควบคุมของมนุษย์นั้นมีส่วนอย่างสำคัญยิ่งในการกำหนดชีวิตของเขา

นอกจากนี้การอ้างว่าโหราศาสตร์คือวิชาที่ว่าด้วยการอ่านกรรมเก่าดูจะเป็นการตีความหมายของ "กรรม" โดยเน้นส่วนที่เป็นผลของการกระทำเท่านั้น ซึ่งในแง่นี้โหราศาสตร์คือวิชาการอ่านผลหรือการทำนายผลของสาเหตุที่เกิดในอดีต ในทางตรงข้ามพุทธศาสนามิได้มอง "กรรม" ในความหมายของผลแต่เพียงอย่างเดียว "กรรม" ในความหมายของผลแต่เพียงอย่างเดียว "กรรม" ในพุทธศาสนาหมายถึงการกระทำซึ่งเมื่อกระทำแล้วจะต้องเกิดผลตามกฎแห่งกรรม ดังนั้น "กรรม" ในพุทธศาสนาคือสาเหตุที่ทำให้เกิดผล เมื่อเป็นเช่นนี้สาเหตุทางการกระทำหรือกรรมมิได้เกิดขึ้นแต่ในอดีตหรือชาติปางก่อนเท่านั้น หากเกิดขึ้นได้ในปัจจุบันและอนาคต ด้วยเหตุนี้พุทธศาสนาจึงมิได้เชื่อว่า "อะไรจะเกิดมันก็ต้องเกิด" หรือถ้าดวงไม่ดีก็เปลี่ยนแปลงอะไรไม่ได้ กล่าวคือพุทธศาสนามิได้เชื่อว่ามนุษย์ไม่มีความสามารถที่จะเปลี่ยนแปลงชีวิตของตนได้ด้วยการกระทำของมนุษย์เองดังพุทธภาษิตที่ว่า "ตนคือที่พึ่งแห่งตน" จริงอยู่ในวิชาโหราศาสตร์เองก็มีวิธีหรือพิธีสะเดาะเคราะห์แก่ผู้ที่ดวงไม่ดีเพื่อผ่อนบรรเทาเหตุการณ์ร้าย หรือช่วยให้เกิดเหตุการณ์ดีแก่บุคคลผู้นั้น และถึงแม้พิธีเหล่านี้จะมีการให้บุคคลผู้นั้นทำกรรมดีเช่นทำบุญทำทานอยู่ด้วย ซึ่งในแง่นี้ก็เข้ากันได้กับความเชื่อเรื่องกรรมในพุทธศาสนา แต่ในขณะเดียวกันพิธีเหล่านี้ก็จะต้องมีไสยศาสตร์ประกอบอยู่ด้วย สิ่งนี้คือการมองสาเหตุความเปลี่ยนแปลงของชีวิตมนุษย์ว่าส่วนหนึ่งขึ้นอยู่กับอำนาจลึกลับ ซึ่งอยู่นอกเหนือความรับผิดชอบทางสาเหตุของการกระทำของบุคคลผู้นั้น

อีกประการหนึ่ง กฎแห่งกรรมในพุทธศาสนาที่ว่า "ทำดีได้ดีทำชั่วได้ชั่ว" นั้นก็มิจำเป็นจะต้องแปลการ "ได้ดี" "ได้ชั่ว" ตามคติโหราศาสตร์ เช่น การได้ดีจะต้องเป็นการได้ดีทางวัตถุ หรือการได้ดีทางโลก เช่น ยศฐาบรรดาศักดิ์ ผลดีที่เกิดจากกรรมดีอาจเป็นตัวคุณธรรมเอง

ก็ได้ ดังที่พระราชวรมุนีได้กล่าวไว้ว่าการแปลกฎแห่งกรรมในลักษณะว่าให้ผลออกมาเป็นรูปธรรมและผลทางโลกเช่นนี้เป็นการ "โกง" หลักธรรมโดยเอาค่านิยมทางโลกมายัดเยียดให้หลักธรรมของพุทธศาสนา กฎแห่งกรรมที่ว่า "ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว" นี้ "ดี" "ชั่ว" ที่เป็นผลของกรรม หาใช่ "ของ" ไม่ แต่กลับเป็นความดีหรือความชั่วเอง เช่น เมื่อเรามีเมตตาผลที่เราได้ก็คือคุณธรรม หรือความมีเมตตาในจิตใจนั่นเอง[๓]

ข้อสรุปหนึ่งที่ได้จากการวิเคราะห์คำว่า "ดวง" คือ การมองชีวิตหรือโลกทัศน์เช่นนี้ประกอบด้วยโลกทัศน์อย่างน้อยสองชุดที่ดูขัดแย้งกัน แต่ก็อิงอาศัยกันอยู่ในชีวิตประจำวันของชาวไทย นั่นคือโลกทัศน์แบบโหราศาสตร์และโลกทัศน์แบบพุทธศาสนา หากเป็นเช่นนี้จริงคำถามที่เราต้องถามตัวเองคือ เราเป็นชาว "พุทธ" จริง ๆ หรือไม่ คำตอบอาจเป็นได้ว่าเราเป็น "ชาวพุทธแบบไทย ๆ" คือเป็นชาวพุทธที่มีโลกทัศน์หลายชุดที่ผสมผสานกัน แม้โลกทัศน์เหล่านี้จะขัดแย้งกันอยู่ในตัว แต่เราก็ปรับปรุงจนกลายเป็นโลกทัศน์ชุดเดียวกัน ดังที่เสฐียรโกเศศได้กล่าวไว้ว่า "ชนชาติไทยนับถือศาสนาต่าง ๆ ซ้อนอยู่อย่างรูปเจดีย์อีกเหมือนกัน คือนับถือผีสางเป็นพื้นฐาน ถัดขึ้นไปนับถือไสยศาสตร์ซึ่งอยู่ในศาสนาพราหมณ์และฮินดู แล้วจึงนับถือพุทธศาสนา"[๔] สิ่งที่น่าสังเกตคือโลกทัศน์ที่มีแหล่งที่มาหลายแหล่งและที่ถูกผสมผสานกันแล้วนี้ บางครั้งจะถูกแยกออกจากกันอีกกลายเป็นโลกทัศน์ย่อย ๆ หลายชุด เมื่ออยู่ในบริบทที่ต่างกัน เช่นในสถานการณ์เรามีความรู้สึกว่าเราช่วยตัวเองไม่ได้ เราจะมองชีวิตในกรอบของ "ดวง" เราจะพึ่งหมอดูเมื่อเรามีทุกข์ มีเรื่องเดือดร้อน หรือเมื่อต้องการประสบความสำเร็จและได้ทำทุกอย่างแล้วแต่ก็ดูว่าจะไม่ได้ผล หรือเมื่อต้องการเลี่ยงเหตุร้ายที่คาดว่าจะเกิดขึ้น เช่นนี้เป็นต้น ในทางตรงข้าม

เวลาที่เรามองชีวิตในระยะยาวเช่นชาติหน้าภพหน้า พุทธศาสนาจะถูกใช้เป็นกรอบการมองและการให้ค่าของเรา

อย่างไรก็ดี ความคิดเรื่องดวงชะตาซึ่งเป็นการผสมผสานระหว่างมโนทัศน์แบบโหราศาสตร์และมโนทัศน์บางส่วนของพุทธศาสนานี้มีอิทธิพลต่อการมองชีวิตของคนไทยมาตั้งแต่สมัยโบราณ ไม่ว่าจะเป็นกลุ่มผู้ปกครอง กลุ่ม "เจ้านาย" หรือกลุ่มชนชาวบ้านธรรมดา ในกลุ่มเจ้านายนั้นจะเห็นได้ว่ามีพระมหากษัตริย์ไทยพระองค์หนึ่งที่ได้ทรงบวชเรียนในพุทธศาสนา และในขณะเดียวกันก็ได้ทรงศึกษาตำราโหราศาสตร์มาอย่างชำนาญ จนกระทั่งทรงพระราชนิพนธ์กวีนิพนธ์ทางโหราศาสตร์ไว้คือ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๔ พระองค์ได้ทรงพระราชนิพนธ์กาพย์ตำราจอมตรีภพอันเป็นตำราทำนายดวงชาตา โดยนับวัน เดือน ปี ที่เกิดจากตำราทางโหราศาสตร์โบราณที่ได้ทรงศึกษามา และในขณะเดียวกันก็ได้ทรงใช้แนวคิดเกี่ยวกับบุญกรรมในพุทธศาสนาอธิบายดวงชาตาด้วย ดังตอนหนึ่งได้ทรงพระราชนิพนธ์ไว้ว่า

ตัวเราพระจอมเกล้า บำรุงเหล่าราษฎรสำราญ
เลี้ยงเสนาข้าราชการ ใช้แบบนี้ดีหนักหนา ฯ
ตำรานี้ชื่อตรีภพ จงปรารภเร่งศึกษา
หญิงชายที่เกิดมา ตามชะตาชั่วและดี ฯ

.....

จงสำเร็จเสร็จสิ้นสิบทัศน์ ครั้งแจ้งชัดควรทำนาย
จะดีชั่วคนทั้งหลาย เป็นบุญกรรมหนุนนำมา ฯ[๕]

งานนิพนธ์ของกวีเอกของไทยหลายท่านที่อาจถือได้ว่าสะท้อนให้เห็นโลกทัศน์ของคนกลุ่มชาวบ้าน หรือสามัญชน เช่น งานของสุนทรภู่หลายชิ้นสะท้อนให้เห็นกรอบการมองชีวิตที่ผสมผสานกันไป

ระหว่างความเชื่อเรื่องกรรมของพุทธศาสนา และความเชื่อที่ว่ามนุษย์ไม่อาจเปลี่ยนแปลงชะตาชีวิตของตนเองได้ ดังตัวอย่าง

"มาคำรพพบพุทธบาทแล้ว ขอคุณแก้วสามประการช่วยอุปถัมภ์
ฉันเกิดมาชาตินี้มีกรรม แสนระยำยุบยับด้วยอับจน
ได้เคืองแค้นแสนยากลำบากบอบ ไม่สมประกอบทรัพย์สินก็ขัดสน
แม้กลับชาติเกิดใหม่กลายเป็นคน ชื่อว่าจนแล้วจงจากกำจัดไกล"[๖]

นอกเหนือไปจากมนุษย์แล้ว เมืองก็มีดวงประจำเมือง และดวงประจำประเทศที่ถูกกำหนดมาแล้ว ดวงประจำเมืองและประเทศนี้ส่วนหนึ่งถูกกำหนดจากวัน เดือน ปีที่เมืองถือกำเนิด เช่น โดยดูจากการวางหลักเมืองและอีกส่วนหนึ่งถูกกำหนดโดยกรรมของผู้ปกครอง ซึ่งเป็นการผสมผสานกันระหว่างโหราศาสตร์และพุทธศาสนานั่นเอง ดังจะเห็นได้จากการทำนายดวงชาตาของกรุงศรีอยุธยาใน "พระนารายณ์เป็นเจ้านนบุรีทำนายกรุง" มีความตอนหนึ่งว่า

"...จนคำรพศักราชได้สองพัน
คราที่นั้นฝูงสัตว์ทั้งหลาย
จะเกิดความอันตรายเป็นแม่นมั่น
ด้วยพระมหากษัตริย์มิทรงทศพิธราชธรรม์
จึงเกิดเข็ญเป็นมหัศจรรย์สิบหกประการ

.....

จะสูญสิ้นการณรงค์สงคราม
กรุงศรีอยุธยาจะสูญแล้ว
จะลับรัศมีแก้วทั้งสาม
ไปจนคำรพปีเดือนคืนยาม
จนสิ้นนามศักราชห้าพัน

กรุงศรีอยุธยาเขษมสุข
แสนสนุกนี้ยิ่งล้ำเมืองสวรรค์
จะเป็นเมืองแพศยาอาธรรม์
นับวันจะเสื่อมสูญเอย ฯ๗

ดวงประจำกรุงศรีอยุธยานี้จะเน้นกรรมของกษัตริย์ที่ไร้ทศพิธราชธรรม ในขณะที่ดวงประจำประเทศสยามจะเน้นดวงชาตาของประเทศเอง ดังตอนหนึ่งในหนังสือชุมนุมวรรณกรรมคำทำนายของโหรกวีไทยกล่าวไว้ว่า

สิทธิการิยโหรา ดูดวงชาตา
ประเทศสยามนี้ดี
ตามดวงชาตาราศี วิเศษธานี
ที่หนึ่งในแดนแหลมทอง
บุรุษผู้นำดีผอง กล้าหาญ
ในกลยุทธนาการ
.....
ดวงสร้างกรุงเทพดีครัน จัดสบสุขสันต์
สรุปลงว่าดียิ่งแล๘ ฯ

ในปัจจุบันนี้จะเห็นได้ว่า "ดวง" ยังคงเป็นโลกทัศน์ที่คนไทยใช้มองชีวิตและความเป็นไปในชีวตอยู่ ดังจะเห็นได้จากหนังสือพิมพ์ประจำวันซึ่งจะต้องมีคอลัมน์ดวงชะตาราศีอยู่ด้วย "หมอดู" ซึ่งแต่ก่อนจำกัดอยู่ในหมู่พระสงฆ์ในวัดเป็นส่วนใหญ่ ก็ได้แพร่หลายกลายเป็นอาชีพของฆราวาสที่สามารถทำเงินได้อย่างมหาศาล จนกระทั่งต้องคำนวณลัคนาและผูกดวงกันโดยนำเครื่องคอมพิวเตอร์เข้ามาช่วย ผู้ที่มาดูดวงเองก็มิใช่บุคคลระดับชาวบ้านธรรมดา แต่รวมไปถึงนักธุรกิจ

ทหาร และนักการเมือง แม้แต่การวิเคราะห์ความเป็นไปทางเศรษฐกิจและการเมืองก็มิได้วิเคราะห์ในกรอบของสังคมศาสตร์เท่านั้น แต่ยังมีการวิเคราะห์ทางโหราศาสตร์อยู่ด้วย๙ อย่างไรก็ดีในปัจจุบันคำว่า "ดวง" มีความหมายเพิ่มขึ้นอีกความหมายหนึ่ง ที่นอกเหนือไปจากความหมายทางโหราศาสตร์ที่ได้กล่าวไปแล้ว คือคำว่า "ดวง" อาจแสดงให้เห็นวิธีการมองเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นกับบุคคลว่าเป็นความบังเอิญ หรือความประจวบเหมาะทางสถานการณ์ ซึ่งมิได้เกี่ยวข้องกับกรรมของบุคคลผู้นั้นเลย ดวงในความหมายนี้จะตรงกับความหมายหนึ่งของคำว่า "โชค" ซึ่งอาจจะถูกกล่าวอ้างถึงในภาษาปัจจุบันได้หลายแบบ เช่น "ส้มหล่น" "ถูกแจ๊คพอท" เป็นต้น "ดวง" ในความหมายนี้เป็นการมองความเป็นไปในชีวิตที่มิได้เกี่ยวกับดวงดาวหรือกรรมเก่า

คำถามที่จะต้องถามต่อไปก็คือโลกทัศน์แบบ "ดวง" ในความหมายดั้งเดิม (ถือตามคติโหราศาสตร์และกรรมเก่า) เป็นผลให้เกิดพฤติกรรมที่อาจเรียกได้ว่าเป็นพฤติกรรมเฉพาะของคนไทยอย่างไร คำตอบอาจเป็นไปได้ว่า เนื่องจากการอ้างดวงมาอธิบายให้ความหมายชีวิตและเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นแสดงให้เห็นการยอมรับสิ่งต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นว่าเป็นสิ่งที่มิอาจห้าม มิอาจควบคุม มิอาจแข่งขันกันหรือมิอาจเปลี่ยนแปลงได้ เพราะกรรมเก่าหรือดวงดาวกำหนดมาเช่นนี้ ดังนั้น การยอมรับว่าดวงของเรากำหนดให้เราเกิดมาต่ำต้อยอาจกลายเปลี่ยนเป็นการยอมรับว่าการที่เราต่ำต้อยเป็นสิ่งถูกต้องแล้ว หรือดวงของเรากำหนดมาให้เราเป็น "ไพร่" ให้ผู้อื่นเป็น "เจ้านาย" การเป็นไพร่ของเราและการเป็นเจ้านายของผู้อื่นจึงเป็นสิ่งถูกต้องแล้ว กล่าวอีกนัยหนึ่งคือการที่เรายอมรับว่าอะไรจะเกิดก็ต้องเกิด ทำให้เรายอมรับว่าอะไรที่เกิดขึ้นเป็นสิ่งที่ควรเกิดขึ้น หรืออะไรที่เกิดเป็นสิ่งที่ชอบธรรมแล้ว เพราะกรรมเก่าเราทำมาเช่นนี้ดวงเราจึงเป็นเช่นนี้ ในแง่นี้ดวงจึง

มิใช่แต่คำอธิบายเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นกับเราเท่านั้น แต่การยอมรับดวงยังเป็นการแสดงถึงการยอมรับความชอบธรรมของเหตุการณ์หรือความเป็นไปในชีวิตของเราด้วย เช่น ความไม่เท่าเทียมกันทางสังคม ไม่ว่าจะเป็นความไม่เท่าเทียมทางกฎหมายในสมัยโบราณ หรือความไม่เท่าเทียมทางเศรษฐกิจ อาจถูกมองได้ว่าเป็นสิ่งที่ชอบธรรมแล้ว ความไม่เท่าเทียมเหล่านี้อาจถูกมองว่าเกิดขึ้นตามความ "เหมาะสม" ที่แต่ละบุคคลพึงได้รับ ตามกรรมเก่าซึ่งไม่มีใครเปลี่ยนแปลงได้และก็ไม่ควรเปลี่ยนแปลง เพราะทุกคนล้วนมี "ตำแหน่ง" ในสังคมในชาตินี้ที่ถูกกำหนดมาแล้วทั้งสิ้นจากกรรมเก่าที่ทุกคนได้กระทำมา รวมทั้งจากดวงดาวที่ได้ร่วมกำหนดมาแล้ว ดังนั้นคนไทยจึงมักยอมรับเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นแก่ชีวิตตัวเองและความไม่เท่าเทียมทางสังคม โดยไม่ตั้งคำถามหรือประท้วงแต่จะ "ปลง" แทน และยังอาจทำให้ยอมแพ้และปล่อยชีวิตให้เป็น "ไปตามดวง" โดยไม่พยายามต่อสู้หรือพยายามปรับปรุงชีวิตของตนให้ดีขึ้น (แน่นอนส่วนหนึ่งอาจเป็นเพราะสถานการณ์ทั่ว ๆ ไปมิได้ให้ทางออกแก่เราในการปรับปรุงชีวิต เช่น เศรษฐกิจโดยส่วนรวมไม่ดี คนล้นงาน ฯลฯ) เพราะเชื่อว่า แม้จะพยายามเท่าใด แต่หากดวงกำหนดมาให้ยากจนเสียแล้วก็ต้องยากจนไปตลอดชีวิต

ในทางตรงข้าม คนที่มีพลังความสามารถน้อยก็อาจจะคิดปรับปรุงชีวิตของตนให้ดีขึ้นโดยใช้วิธีลัดหรือการ "เสี่ยงดวง" เช่น เล่นการพนันเผื่อดวงจะดีในทางนี้ ดังนั้นจะเห็นได้ว่าผู้ที่เล่นสลากกินแบ่งของรัฐบาลและการเล่น "หวยใต้ดิน" ส่วนใหญ่จะอยู่ในหมู่ผู้มีการศึกษาน้อยและมีรายได้ต่ำ ทั้งนี้อาจเป็นเพราะความรู้สึกช่วยตัวเองไม่ได้ไร้ความสามารถ กอปรกับสถานการณ์แวดล้อมทางสังคมทำให้ไม่มีทางออกอื่นนอกจากต้องเสี่ยงดวง

พฤติกรรมการยอมรับความเป็นไปในชีวิตดังกล่าวมาข้างต้นเริ่มมีการเปลี่ยนแปลง โดยเฉพาะในสมัยปัจจุบันที่ความคิดเสรีนิยมประชาธิปไตยอันเน้นถึงสิทธิเสรีภาพพื้นฐานและความเสมอภาคของประชาชนทุกคน กลายเป็นกรอบการมองชีวิตที่สำคัญอีกกรอบหนึ่งในสังคมไทย การยอมรับความเหลื่อมล้ำทางสังคมจึงเริ่มจะมีน้อยลง ดังจะเห็นได้จากการประท้วงจากกลุ่มเกษตรกรและกลุ่มแรงงานในส่วนต่าง ๆ ของประเทศและการอ้าง "สิทธิ" "ความเสมอภาค" ที่ถูกเอ่ยถึงบ่อย ๆ โดยคนทุกกลุ่มในสังคม ไม่ว่าจะเป็นกลุ่มผู้ปกครอง นักการเมือง นักวิชาการ หรือชาวบ้านธรรมดา จากแนวโน้มนี้เป็นไปได้ว่าในอนาคตหากสังคมไทยกลายเปลี่ยนเป็นสังคมอุตสาหกรรมใหม่ตามเจตนารมณ์ของรัฐบาล กรอบการมองชีวิตทางการเมือง เศรษฐกิจและสังคมแบบ "เป็นไปตามดวง" ในความหมายที่อิงโหราศาสตร์ และพุทธศาสนาจะลดความสำคัญลงและ "ดวง" ในความหมายของความบังเอิญทางสถานการณ์จะกลายเป็นกรอบการมองที่ถูกใช้มากขึ้น

เชิงอรรถ

๑ เบญญรัตน์ อภิชาตินานนท์, *สี่ศาสตร์.* กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์บริษัทสากลการศึกษา, ๒๕๓๐, น. ๓๔๙.

๒ *เพิ่งอ้าง,* น. ๓๔๙.

๓ พระราชวรมุนี, "ทำอย่างไรจึงจะให้เชื่อเรื่องกรรม", *ปรัชญาการศึกษาของไทย,* สำนักพิมพ์เคล็ดไทย, ๒๕๑๘, น. ๒๙๖-๓๔๐.

๔ เสฐียรโกเศศ, *การศึกษาเรื่องประเพณีไทยและชีวิตชาวไทยสมัยก่อน.* สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๑๕, น. ๒๕๓.

๕ สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "ตำราจอมตรีภพ" *ในชุมนุมวรรณกรรมคำทำนายของโหรกวีไทย* เรียบเรียงโดย ลออง มีเศรษฐี,

รุ่งเรืองสาส์นการพิมพ์, ๒๕๒๗ น. ๑๗๖-๑๗๘.

[๖]สุนทรภู่, *นิราศพระบาท,* กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๐๓, น. ๓๘.

[๗] *ชุมนุมวรรณกรรมคำทำนายของโหรกวีไทย,* รวบรวมเรียบเรียงโดย ลออง มีเศรษฐี, รุ่งเรืองสาส์นการพิมพ์, ๒๕๒๗, น. ๑๙๔-๒๐๐.

[๘] *เพิ่งอ้าง,* น. ๒๐๓-๒๐๘.

[๙] ตัวอย่างเช่นในมติชนรายสัปดาห์ฉบับเดือนเมษายน ๒๕๓๓ มีทั้งบทความวิเคราะห์ความปั่นป่วนทางการเมืองในแง่สังคมศาสตร์ ในบทความ "ชาติชายหน่ายเก้าอี้ เซ็งการเมืองยุบไม่ยุบ (สภาฯ) ออกไม่ออก จากการเป็นนายกรัฐมนตรี" และ บทความ "สถานการณ์การเมืองในแง่โหราศาสตร์" ซึ่งวิเคราะห์ "ดวง" ของรัฐบาลชุดนี้

ผี

เสรี พงศ์พิศ

ผีเป็น "ปรากฏการณ์" หนึ่งในวัฒนธรรมดั้งเดิมของไทย การพิจารณาเรื่องผีจึงต้องคำนึงถึงบริบททางวัฒนธรรม องค์ประกอบที่สำคัญในการเข้าใจบริบทวัฒนธรรมนี้ คือ กระบวนทรรศน์ (paradigm) ซึ่งหมายถึงวิธีคิด วิธีการให้คุณค่าและวิธีการปฏิบัติ ซึ่งตั้งอยู่บนทัศนะพื้นฐานประการหนึ่งที่คนมีต่อความเป็นจริง

ทัศนะพื้นฐานดั้งเดิมที่คนไทยมีต่อชีวิต สังคมและธรรมชาติมีลักษณะของความเป็นเอกภาพและดุลยภาพ ทุกสิ่งในจักรวาลล้วนสัมพันธ์กันและพึ่งพาอาศัยกัน มนุษย์เป็นเพียงส่วนหนึ่งของจักรวาลนี้ ไม่ได้ถือตนว่าเป็นผู้ที่เหนือกว่า มีอำนาจมากกว่าหรือเป็นผู้ควบคุมจัดการ ท่าทีของคนต่อสรรพสิ่งจึงมีลักษณะเคารพยำเกรงและอ่อนน้อมถ่อมตน พยายามรักษาเอกภาพและดุลยภาพความสัมพันธ์นี้ เชื่อมตัวเองให้เข้ากับศูนย์กลางของจักรวาล และกับนิรันดร์กาล การสร้างบ้านแปงเมืองจึงต้องดูที่ดูทางและลงเสาเอกจะกระทำการใด ๆ จึงต้องดูฤกษ์ดูยาม ชีวิตมีระเบียบแบบแผน กิจกรรมสำคัญในครอบครัวและชุมชนล้วนประกอบด้วยพิธีกรรม อันแสดงออกถึงกระบวนทรรศน์แบบดั้งเดิมนี้

ผีคือองค์ประกอบสำคัญที่สุดในกระบวนทรรศน์นี้ ผีคือกฎเกณฑ์และระเบียบแบบแผนของความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน คนกับชุมชน คนกับธรรมชาติ "ผิดผี" คือ ผิดกฎเกณฑ์ "เสียผี" คือการแก้ไขคืนดี ผีคือ "จิต" (spirit) ของจักรวาลและสังคม ครอบคลุมมิติต่าง ๆ แห่งชีวิต ผีอยู่ในคน สัตว์ พืช สิ่งของ ซึ่งไม่ได้เป็นอยู่อย่างโดดเดี่ยว หาก

แต่สัมพันธ์กับจักรวาล การสู่ขวัญข้าว สู่ขวัญควาย สู่ขวัญเกวียน มีความหมายในบริบทของกระบวนทรรศน์เช่นนี้ ผีกับขวัญมีความหมายที่แทนกันได้

กระบวนทรรศน์ดั้งเดิมมีลักษณะเป็นองค์รวม (holistic) สรรพสิ่งสัมพันธ์กันอย่างเป็นองคาพยพ (organism) ไม่เป็นกลไก (mechanistic) การทำมาหากิน การจัดระบบทางสังคม และระบบคุณค่า ซึ่งแสดงออกในชีวิตประจำวันของผู้คน ครอบครัว และชุมชน ตั้งแต่วันเกิดถึงวันตาย ตั้งแต่ต้นปีถึงปลายปี เหตุการณ์สำคัญและชีวิตประจำวันล้วนเชื่อมโยงเข้าหากันและมีการจัดความสัมพันธ์อย่างสมดุลย์ตลอดเวลา

การทำมาหากินของชาวบ้านพึ่งพาอาศัยธรรมชาติเป็นประการสำคัญ แม่ธรณีและแม่โพสพคือผู้ให้อาหารหลัก ผีแถนผีฟ้าให้ฝนและความชุ่มชื้น เจ้าป่าให้ผักหญ้าอาหารและไม้ใช้สอย แม่น้ำลำธารหล่อเลี้ยงชีวิตคนสัตว์พืชตลอดปี วิถีการผลิตเพื่อยังชีพไม่มีความจำเป็นที่จะไป "รุกราน" ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ข้าวปลาอาหารหามาเพียงเพื่อพออยู่พอกิน อยู่ในความดูแลของเจ้าที่เจ้าทาง ผีปู่และย่าและผีบ้าน ผีป่าผีนาผีเขา ชาวบ้านสำนึกในบุญคุณของผีเหล่านี้ซึ่งเอาใจใส่ "เลี้ยงดู" ตนจึงตอบแทนด้วยการเคารพกฎเกณฑ์ของผี จัดงานบุญและพิธีกรรมต่าง ๆ ถวายเป็นเครื่องหมายของความยำเกรงและรู้คุณ

การอยู่ร่วมกันในชุมชนมีกฎระเบียบและวิธีปฏิบัติต่าง ๆ ที่สืบทอดมาแต่ปู่ย่าตาทวด มีเจ้าโคตร คนเฒ่าคนแก่เป็นตัวแบบและตัวแทน เป็นจุดรวมการจัดการและการตัดสินใจ ผู้นำเหล่านี้ถือว่าตนเป็นแต่เพียงตัวแทนเท่านั้น มิได้อวดอ้างความเป็นเจ้าของกฎเกณฑ์หรือมีสิทธิเหนือระเบียบแบบแผนแต่อย่างใด ผีต่างหากที่เป็นเจ้าของ

กฎเกณฑ์ การผิดกฎจึงเป็นการผิดผี การขอขมาจึงต้องทำต่อผี ซึ่งคนเฒ่าคนแก่เป็นตัวแทน เจ้าโคตรเป็นตัวแทนผีประจำครอบครัว เจ้าจ้ำ (ทางอีสาน) เป็นตัวแทนผีปู่ตา หรือจะกระทำต่อผีโดยตรง หากเป็นเจ้าที่เจ้าทาง ผีน้ำผีนาผีป่าผีเขา ตามที่หมอธรรม หมอขวัญ หรือ "หมอ" ผู้สามารถสัมพันธ์กับผีจะเป็นผู้แนะนำ การไปการมา และการทำการณ์สำคัญใด ๆ ย่อมต้องบอกกล่าวเล่าขานให้ผีทราบ

วิถีทางวัฒนธรรมอันว่าด้วยระบบคุณค่า ความถูกต้องดีงาม ความพอดีและเหมาะสม ซึ่งแสดงออกทางประเพณีและพิธีกรรมต่าง ๆ ทั้งในครอบครัวและในชุมชนล้วนโยงเข้าหาจุดรวมแห่งความหมายในระดับมหภาค คือ จักรวาลและนิรันดร์กาล สื่ออันโยงไปสู่ความหมายนี้คือผี พิธีกรรมในการเกิด การเติบโตสู่วัยต่าง ๆ การแต่งงาน การสร้างบ้าน การเจ็บป่วยและการตาย พิธีแฮกนา (ของชาวอีสาน) พิธีก่อนและหลังการเก็บเกี่ยวข้าว และงานบุญอื่น ๆ ที่เกี่ยวกับข้าว เช่น บุญข้าวสาก ข้าวประดับดิน คือการสะท้อนระบบคุณค่าอันเป็นพื้นฐานของชีวิตแบบดั้งเดิมนี้ทั้งสิ้น

คนไทยนับถือ "ผี" ก่อนที่ศาสนาพราหมณ์และพุทธศาสนาจะเข้ามาในเมืองไทย เกิดการผสมผสานทางวัฒนธรรมขึ้นมาตามลำดับ โดยที่คนไทยส่วนใหญ่ โดยเฉพาะคนชนบทไม่ได้ละทิ้งความเชื่อและวิถีปฏิบัติดั้งเดิมไป มีแต่การปรับเปลี่ยนให้เข้ากับความเชื่อใหม่ แม้แต่ภายในบริเวณวัดหลายแห่งยังมีศาลพระภูมิเจ้าที่ แต่ก็ยังอยู่นอกบริเวณโบสถ์ พิธีกรรมต่าง ๆ เกี่ยวกับผีก็ยังยึดถือปฏิบัติ อย่างไรก็ดีชาวพุทธทั้งในชนบทและในเมืองต่างถือว่า พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ อยู่เหนือผีทั้งหลาย ไม่ว่าจะโดยอำนาจบารมีหรือความศักดิ์สิทธิ์ การนับถือผีเริ่มจะเปลี่ยนไปจากการกระบวนทรรศน์เดิมสู่กระบวนทรรศน์ของสังคมใหม่ ซึ่งมีสังคมเมืองเป็นตัวแบบมีรากฐานอยู่ที่ความรู้ทาง

วิทยาศาสตร์ เรื่องผีจึงกลายเป็นเรื่อง "ไสยศาสตร์" ที่ว่าด้วยอำนาจลึกลับที่ผู้คนพยายามหาวิธี "ใช้" (manipulate) เพื่อตอบสนองความต้องการของตนเองมากกว่าที่จะนับถือด้วยความเคารพยำเกรง และเพื่อเอกภาพและดุลยภาพแห่งชีวิตเหมือนแต่ก่อน ความสัมพันธ์ของคนกับคน คนกับสังคม และคนกับธรรมชาติ ได้เปลี่ยนไปตามกระบวนทรรศน์ใหม่ แต่รากเหง้าความเชื่อดั้งเดิมไม่ได้หมดไป เพราะกระบวนทรรศน์ใหม่ซึ่งมีวิทยาศาสตร์เป็นรากฐานก็ไม่สามารถให้คำตอบแก่ชีวิตมนุษย์ในทุกเรื่องทุกอย่างและทุกมิติ ความลึกลับและปัญหาสารพันยังคงมีอยู่ต่อไป ผีก็คงอยู่คู่กับคนต่อไปเช่นเดียวกัน แต่เปลี่ยนบทบาทหน้าที่และความสัมพันธ์กับผู้คน รวมทั้งจำนวนก็เปลี่ยนไปผีหลายตัวหลายชนิดก็ถูกลืมเลือนหรือเลิกการนับถือไป

ในความเชื่อของคนไทยปัจจุบัน ไม่ว่าในชนบทหรือในเมืองอาจจำแนกผีเป็นสองประเภทใหญ่ คือ ผีดีและผีร้าย ในปัจจุบัน คนอาจจะมีความรู้สึกว่า "ผี" เป็นสิ่งไม่ดี หรือเป็นผีร้าย ทั้งนี้คงเป็นอิทธิพลของ "เทวดา" ซึ่งเข้ามาพร้อมกับศาสนาพราหมณ์และพุทธศาสนา ทำให้ "ผีดี" มักเรียกกันว่าเทวดา เทพ เทพารักษ์ และ "ผีร้าย" คือ "ผี" อื่น ๆ ความจริง "ผี" ในความหมายหลังการเข้ามาของศาสนาพราหมณ์และพุทธศาสนาคงไม่ได้กลายเป็น "ผีร้าย" ไปเสียทั้งหมด หากเป็นการแสดงให้เห็นถึงการให้คุณค่ากับความเชื่อใหม่มากกว่าความเชื่อเดิมแม้ว่าจะไม่ได้ละทิ้งความเชื่อเดิมนั้นไป

ภาษาไทยมักใช้คำว่า "ผีสาง" พระยาอนุมานราชธนผู้ได้ศึกษาและรวบรวมเรื่องผีในสังคมไทยไว้มาก อธิบายคำว่า "สาง" ซึ่งมักจะต่อคำว่า ผี ว่ามีความหมายหลายอย่าง หมายถึงกลิ่นผีที่ตัวเหม็น (สางหรือสาบอยู่ในรากภาษาเดียวกัน) หรือแปลว่า ผี นอกนั้นยังแปลว่า

รุ่งเช้า และอาจหมายถึงสัตว์ที่คู่กับเสือ ซึ่งน่าจะหมายถึงช้าง ภาษาละว้าเรียกช้างว่า "สาง"[๑]

ประเภทของผี

ก. ผีฟ้าและเทพารักษ์ ผีฟ้าคือผีที่อยู่บนฟ้า คือ ผีแถน ผีแนน ผีกำเนิด ซึ่งหมายถึง ผีที่ได้ให้กำเนิดโลก ตามตำนานภาคอีสานเรียกผู้ให้กำเนิดว่า แถน ในประเพณีขอฝน มีการอ้อนวอนบนบานแถนให้ฝนตกและข้าวปลาอุดมสมบูรณ์ ในการรักษาคนป่วยมีลำผีฟ้า ขอให้ผีบนฟ้ามารักษาผู้ป่วย นอกจากผีบนฟ้าแล้วยังมีผีบนดิน น้ำ ป่าเขา ถ้ำ ต้นไม้ บ้าน เมือง ถือว่าผีเหล่านี้เป็น "เจ้า" เช่น เจ้าป่า เจ้าทุ่ง เจ้าเขา อีกนัยหนึ่งเป็นเทพารักษ์ หรือผู้พิทักษ์รักษา ผีเหล่านี้จัดว่าเป็นผีธรรมชาติ นอกนั้นยังแยกย่อยออกไปเป็นเฉพาะแห่งที่หรือประเภทของธรรมชาติ เช่น ต้นไม้ซึ่งเชื่อว่ามีรุกขเทวดา มีนางไม้ ที่เป็นที่รู้จักกันดี คือ นางตะเคียนและนางตานี คนเฒ่าคนแก่ในชนบทยังมีความยำเกรงและเชื่อเรื่องนี้อยู่มาก

ข. ผีบรรพบุรุษและผีวีรบุรุษ ผีเหล่านี้เดิมเป็นคน เมื่อตายไปแล้วคนก็ยังเคารพนับถือ เพราะเป็นบรรพบุรุษ ปู่ย่าตายาย หรือเป็นคนดีมีความเก่งกล้าสามารถพิเศษ เป็นผู้นำ นักรบ เป็นเจ้าเมืองหรือคนก่อตั้งบ้านเมือง ซึ่งทางภาคอีสานเรียกกันว่าผีมเหศักข์ ส่วนผีวีรบุรุษมักจะเป็นที่รู้จักกันดีในหมู่คนทรงเจ้าทั้งหลาย โดยเฉพาะชาวจีนคนทรงเจ้าแต่ละคนจะมี "เจ้า" ประจำ เช่น เจ้ากวนอู เมื่อเข้าทรงแล้วจะมีความสามารถพิเศษแสดงอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์ เช่น ลุยไฟ ใช้เหล็กดาบมีดแหลมแทงตามส่วนต่าง ๆ ของร่างกาย ไต่กระไดดาบ หรือมีตาทิพย์มองเห็นของหาย คนหาย ทำนายทายทักเคราะห์ร้ายภัยพิบัติ หรือโชคลาภต่าง ๆ

ค. ผีร้าย มักถือว่าเป็นผีไพร่ ผีชั้นเลว ผีร้ายซึ่งมีอยู่ในธรรมชาติทั่วไปเช่นเดียวกับผีดีอื่น ๆ คืออยู่บนฟ้า ในน้ำ บนบก ป่าเขา ในบ้าน-เมือง มีชื่อเรียกต่างกันไปตามท้องถิ่น คนรุ่นใหม่ส่วนใหญ่มักจะไม่รู้จัก อาจจะเพียงแต่เคยได้ยินคนเก่าแก่เล่าให้ฟังเท่านั้น เช่น ผีชะมบ ผีจะกละ ผีกะ ผีโพรง ผีกระหาง ผีโขมด ผีกองกอย ผีโป่งค่าง ผีหลัง-กลวง ผีห่า ที่ยังพอจะรู้จักดีหรือได้ยินได้ฟังบ่อย คือ ผีเผดหรือเปรต ซึ่งมักหมายถึงภูติผีปิศาจที่ชอบกินของสกปรก มีรูปร่างหน้าตาน่าเกลียดน่ากลัว ปากเท่ารูเข็ม ตัวผอมสูงคอยาวเป็นวา ชอบแลบลิ้นยาวออกมาหลอกหลอนคน เปรตมักจะเข้าไปเกี่ยวกับตำนานพงศาวดาร วรรณคดีและศิลปะต่าง ๆ ตามฝาผนังวัดโบสถ์เก่า ๆ ในชนบทเกจิอาจารย์มีชื่อเสียงบางคนชอบสลักหรือปั้นรูปเปรตไว้ในบริเวณวัด

ผีร้ายที่สำคัญอีกตัวหนึ่งซึ่งเป็นที่รู้จักกันดี โดยเฉพาะทางภาคอีสาน คือ ผีปอบ ผีตัวนี้ มีลักษณะพิเศษกว่าผีอื่นตรงที่เป็นคน เชื่อกันว่าคนที่เล่นของเล่นว่านคาถาอาคม แล้วทำผิดข้อห้ามจะกลายเป็นปอบ คนที่เป็นปอบชอบไปสิงอยู่ในผู้คนเพื่อกินตับไตไส้พุง จนผู้ที่ถูกสิงตาย หรือบางคนมีวิชาอาคมอาจจะเลี้ยงผีปอบไว้เพื่อไปทำอันตรายกับผู้ที่ตนเกลียดให้เจ็บป่วยล้มตายไป ใครที่ถูกชาวบ้านเชื่อว่าเป็นปอบจะถูกขับไล่ไสส่งออกจากหมู่บ้าน เป็นที่เกลียดกลัวของผู้คน นอกจากพวกที่เป็นปอบเพราะทำผิดข้อห้าม ยังมีคนที่เชื่อว่าเป็นปอบเพราะสืบทอดมาจากพ่อแม่พี่น้อง พวกนี้เรียกกันว่าปอบเชื้อ คนที่เป็นอาจจะไม่รู้เรื่องอะไรมาก่อนก็ได้ มารู้ก็ต่อเมื่อคนที่ถูกปอบเข้า "ออกปาก" เวลาถูกหมอธรรม หมอผีไล่ ต้องมารับเคราะห์หลบลี้ไปอยู่ที่อื่นหรือไปหาคนรักษา

ผีต่าง ๆ ทั้งหมดนี้มีทั้งผีมีศาลและผีไม่มีศาล ศาลที่สร้างมีทั้งถาวรและชั่วคราว ศาลชั่วคราวเรียกว่าศาลเพียงตา ที่สร้างขึ้นเฉพาะกาล

ให้เป็นที่พลีบูชา ขออนุญาตขอขมาหรือขอความคุ้มครอง เช่น การไปตัดไม้ในป่า การเริ่มทำการงาน ในสถานที่ใดที่หนึ่งซึ่งยังไม่มีศาล การไปพักแรมชั่วคราวในป่าในเขา เป็นต้น ศาลถาวร ในป่าเขา ห้วยหนอง แม่น้ำ ทุ่งนา ถนนหนทางก็มีมาก โดยเฉพาะที่ที่มีอันตรายซึ่งมักมีอุบัติเหตุบ่อย คนมักสร้างศาลไว้ รถราผ่านไปมาก็บีบแตรขออนุญาตหรือกราบไหว้ ขอความคุ้มครองให้เดินทางโดยสวัสดิภาพ

ศาลต่าง ๆ เรียกชื่อแตกต่างกันไป เช่น หอผี เรือนผี ศาลเจ้าพระภูมิเจ้าที่ มักมีคำอธิบายว่า ถ้าเป็นผีชนชั้นสูงจะปลูกศาลพระภูมิเสาจะมีเพียงต้นเดียวก่อเป็นอิฐปูน แต่ถ้าเป็นผีชนชั้นธรรมดาจะเป็นเรือนไม้มีสี่เสา คำอธิบายนี้ไม่น่าจะจริงเสมอไป ในหมู่บ้านทั่วไปมักไม่เห็นศาลพระภูมิอิฐปูนเสาเดียว สาเหตุคงเป็นเพราะอยู่ไกลเมืองไม่สามารถซื้อหาศาลพระภูมิที่มีคนทำสำเร็จรูปขายได้เหมือนคนในเมือง ปัจจุบันนี้เริ่มมีมากขึ้นเพราะไปมาสะดวก และชาวบ้านมีกำลังซื้อหาจนกระทั่งหลายแห่งกลายเป็นเครื่องวัดฐานะของเจ้าของบ้านไป ความจริง พระภูมิบ้านในชนบทหมายถึงพระภูมิของหมู่บ้าน คือ ศาลปู่ย่าตายาย (ทางภาคอีสานเรียกผีปู่ตา ภาคเหนือเรียกผีปู่ย่า ภาคใต้เรียกผีตายาย) พระภูมิสำหรับบ้านแต่ละหลังโดยปกติไม่มี โดยเฉพาะทางภาคอีสานซึ่งชาวบ้านปลูกเรือนอยู่ติดกันและไม่มีรั้วกั้นแบ่งเขตแดน (เพิ่งมีขึ้นตอนมีการประกวดหมู่บ้านในระยะหลังนี้เอง) ฉะนั้น พระภูมิบ้านเรือนจึงเป็นวัฒนธรรมของคนเมืองมากกว่า ซึ่งหมายถึงพระภูมิเจ้าที่ ไม่ได้หมายถึงผีพ่อแม่ปู่ย่าตายาย ซึ่งเรียกกันว่าผีเรือน ผีเรือนไม่มีศาล

พระยาอนุมานราชธนได้อ้างตำราที่แยกประเภทพระภูมิเจ้าที่ไว้ ๙ องค์ คือ ๑. พระภูมิบ้านเรือน ๒. พระภูมิรักษาประตูและหัวกระได ๓. พระภูมิรักษาเรือนหอ ๔. พระภูมิโรงวัวควาย ๕. พระภูมิ

ยุ้งข้าว ๖. พระภูมินา ๗. พระภูมิสวน ๘. พระภูมิน้ำ ๙. พระภูมิวัด[๒] พระภูมิถาวรมักจะมีพระภูมิบ้านและพระภูมิสวน สำหรับที่อื่น ๆ มักทำเป็นเพียงพระภูมิชั่วคราวหรือศาลเพียงตา ตั้งขึ้นเมื่อต้องการทำพิธีพลีบูชาเซ่นไหว้เท่านั้น พระภูมิวัดอาจจะเห็นน้อยในเมือง แต่ในชนบทจะพบเห็นบ่อย ๆ แต่เป็นที่สังเกตว่า พระภูมิที่ตั้งในบริเวณวัดนั้นจะอยู่นอกโบสถ์ ในกรณีที่โบสถ์ไม่มีบริเวณหรือกำแพงรั้วกั้นเฉพาะ ชาวบ้านจะปลูกพระภูมิไว้ในที่ห่างไกลออกไปจากตัวโบสถ์

พระภูมิบ้านพระภูมิเมืองแตกต่างไปจากผีบ้านผีเมือง การสร้างบ้านแปงเมืองครั้งแรก จะมีการตั้งศาลหรือหอขึ้นไว้สำหรับเป็นที่สถิตของผีบ้านผีเมือง และมักจะอยู่ในที่เดียวกันกับศาลผีพระภูมิเจ้าที่และศาลผีหลักเมือง บางครั้งก็อาจจะแยกกันอยู่คนละที่

ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับผีมีลักษณะแตกต่างไปตามท้องถิ่นและความเชื่อศรัทธา สิ่งที่เหมือนกันคือ การเซ่นสังเวยและบูชา แต่ก็กระทำแต่เฉพาะกับผีดีเท่านั้น สำหรับผีร้าย มีแต่วิธีจะหาทางกำจัดขับไล่ไปให้พ้นและป้องกันไม่ให้มารบกวนหรือทำอันตรายเท่านั้น การปัดเป่ารังควาน การลงเลขยันต์และคาถาอาคม วงด้ายสายสิญจน์หรือปักเฉลวไว้ตามเขตบริเวณบ้านหรือไร่นา ปิดเลขยันต์ไว้ที่ปากประตูบ้านก็คือการขับไล่ผีร้ายและตัวรังควาญให้ไปให้ห่างพ้น เหล่านี้เป็นพิธีกรรมที่ทั้งพระภิกษุและพราหมณ์ก็ทำกันทั้งในชนบทและในเมือง ผีร้ายที่ปรากฏในวรรณกรรม นิทาน ตำนาน นวนิยาย อาจมีรูปลักษณะเป็นสัตว์ประหลาด หรือคนที่มีรูปอัปลักษณ์ ในปัจจุบันผีร้ายมักหมายถึงผีดุหรือคนตายไปแล้วยังไม่หมดเวรหมดกรรม ยังเที่ยวมาหลอกหลอนชาวบ้าน อย่างกรณีเรื่องราวของแม่นาคพระโขนง จนกว่าผู้คนที่ยังมีชีวิตอยู่จะส่งส่วนกุศลไปให้ และผู้ตายนั้นหมดเวรกรรมไปก็จะไม่มาหลอกคนอีก

สำหรับผีดีนั้นจะมีการเซ่นสังเวย ที่พระยาอนุมานราชธนเรียกว่า "เซ่นสังเวยประจบประแจง" ที่ต้องเอาใจไม่ใช่เพียงเพราะต้องการอะไรบางอย่าง เช่น ให้ทำมาค้าขึ้น ให้ทำนาได้ผล ให้อยู่เย็นเป็นสุข ให้ถูกหวยได้โชคได้ลาภอย่างเดียว แต่เพราะผีทั้งหลายก็เหมือนคน บางคนโกรธง่าย ขี้โมโห ทำอะไรไม่ถูกใจอาจมาทำร้ายได้ ต้องเอาอกเอาใจถวายของที่ท่านชอบ ชอบเป็ดชอบไก่ หัวหมู สุราปลาปิ้ง ข้าวต้มขนมหวาน ผักผลไม้ รู้ว่าชอบอะไรก็หามาให้ สำหรับของพิเศษก็มักจะหามาให้ ถ้าหากบนบานไว้แล้วได้ผลสมความปรารถนา เช่น บนว่าหากว่าปีนี้ข้าวปลาอาหารสมบูรณ์จะเลี้ยงหัวหมู เหล้าอย่างดี อย่างนี้อาจจะไม่พิเศษ บางคนสัญญาเป็นช้างม้าวัวควาย หรือจะถวายทองเท่าฟักเท่ามะพร้าว เมื่อได้ตามที่บนบานเอาไว้ก็ไม่สามาถจะหาสิ่งที่ได้บนไว้ได้ จึงมีคนทำสัตว์เหล่านั้นด้วยไม้นำมาถวาย หรือเอาทองคำเปลวสองสามชิ้นไปแปะติดฟักหรือมะพร้าว แล้วเอาไปถวาย คงเป็นอุบายที่คนคิดขึ้น เมื่อเห็นว่าผีท่านไม่ได้ว่าอะไรก็กลายมาเป็นประเพณี จะว่าผีหลอกคนอย่างเดียวจึงไม่ใช่ คนก็หลอกผีได้เหมือนกัน อย่างกรณีที่เด็กเกิดมาหน้าตาน่ารักคนสมัยก่อนจะไม่ทักว่า น่ารักน่าเอ็นดูแต่จะพูดตรงกันข้ามว่า น่าเกลียดน่าชัง ทั้งนี้เพื่อไม่ให้ผีมาเอาไป คนเฒ่าคนแก่ชาวอีสานบางท่านบอกว่า การที่เรียกเด็ก ๆ ว่า "บักหำ" (คำว่า "หำ" ภาษาอีสานแปลว่าอวัยวะเพศชาย) เป็นการหลอกผีไม่ให้มาเอาเด็กไป (ดังกรณีที่ชาวอีสานเอาไม้มาทำเป็นรูปอวัยวะเพศชายตั้งไว้หน้าบ้านเรือนเพื่อไม่ให้ผีแม่ม่ายมาเอาตัวผู้ชายในบ้านไปโดยทำให้ "ไหลตาย" เหตุการณ์นี้เกิดขึ้นต้นปี ๒๕๓๓)

ยังมีพิธีกรรมและกรรมวิธีอื่น ๆ อีกมากที่คนสื่อกับผีในลักษณะของอุบายหลอกผีก็มี เช่น อุบายเสียกบาล เช่น กรณีคนเจ็บป่วย เอาดินเหนียวมาปั้นเป็นหุ่นตัวคน จะแทนคนไหนก็เอาของที่คนนั้น

ใช้ เช่นตัดเศษผ้านุ่งผ้าห่มไปแต่งหุ่น แล้วเอากาบกล้วยมากลึงเป็นรูปกะบะ เรียกว่ากบาล เอาหุ่นตั้งลงไปในกะบะ มีข้าวปลาใส่กะทงน้อย ๆ วางลงในกะบะนั้นด้วย เอากะบะไปตั้งไว้กลางแจ้ง ๓ วัน แล้วเอาไปทิ้งที่อื่นเป็นเสร็จพิธี จึงเรียกกันอยู่เสมอมาว่า ตุ๊กตาเสียกบาล ในท้องถิ่นอื่น ๆ ก็มีพิธีในลักษณะคล้ายคลึงกัน เช่น ที่เพชรบุรี ราชบุรี ทำพิธีเรียกว่า "พิธีปล่อยวัวปล่อยเกวียน" ทางภาคใต้เรียก "พิธีเสียรูปต่างตัว" ทางภาคเหนือเรียกว่า "ส่งสะตรงหรือสะโตง" นอกจากตุ๊กตาแล้วยังมีรูปสัตว์อื่น ๆ เช่น หมู หมา ช้าง ม้า วัว ควาย ซึ่งอาจจะมีความหมายต่างออกไป ในกรณีที่ชาวอีสานปั้นหรือทำถวายผีปู่ตา โดยไม่จำเป็นต้องเป็นดินเป็นไม้ แต่เป็นใบมะพร้าวมาทำเป็นรูปตัวแทน หรือในกรณีการบนบานกับพระพรหมหรือพระภูมิเจ้าที่อื่น ๆ

ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับผีปรากฏให้เห็นได้ชัดเจนในกรณีการเจ็บป่วย ชาวบ้านในกระบวนทรรศน์เดิมจะโยงเรื่องความผิดปกติในชีวิตเข้ามากับความเชื่อเรื่องผี พวกเขาเชื่อว่า การเจ็บป่วยหมายถึงการขาดความสมดุลย์ ขาดเอกภาพ เนื่องจากมีการผิดกฎระเบียบบางประการ อาการปวดหัวตัวร้อน ปวดท้องในกรณีทั่วไป แม้จะรู้ว่าไม่ใช่ "ผีทำ" แต่ก็รู้ว่าเป็นการขาดความสมดุลย์ระหว่างธาตุในร่างกายหรือระหว่างคนกับธรรมชาติ เช่น ถูกแดด ถูกฝน รับประทานอาหาร หรือทำงานหนักทำให้ร่างกายขาดความสมดุลย์ ในกรณีอื่นหลายกรณี การเจ็บป่วยเกิดจากการ "ผิดผี" หรือ "ผีทำ" หมอส่อง คนทรง หมอธรรมจะเป็นคนชี้สาเหตุของอาการคนไข้ หมอบางคนจะใช้ "ญาณ" และวิชาที่เล่าเรียนมาจากครูบาอาจารย์ในการ "ดู" วิชาของบางคนอาจประกอบด้วยการเชิญผีสางเทวดามาสิงสู่ที่ตัวเองเพื่อบอกให้ทราบว่า สาเหตุของโรคมาจากไหนโดยมากถ้าหากถึงขั้นที่ต้องทำ "หมอ" ดู ชาวบ้านทั่วไปสรุปไว้แต่เบื้องต้นแล้วว่า อาการของคนไข้ "ผิดปกติ" น่าจะถูกผีทำ

หรือโดนของ ผลของการ "วินิจฉัยโรค" ก็มักจะไม่พ้นเรื่องนี้เช่นกัน

ส่วนใหญ่ ถ้าเป็นกรณีผีเข้า หมอดูคนไข้เป็นคนเดียวที่รักษา เพราะมีชื่อว่าไล่ผีเก่ง ถ้าเป็นกรณีผิดผีและถูกผีทำ หมอดูหรือหมอส่องจะบอกวิธีการรักษาให้ เช่น ไปขอขมาถ้าได้กระทำผิดต่อผี (ผีนา ผีป่า ผีเขา ผีบ้าน ผีปู่ตา) หรือให้ไปหาหมอผีซึ่งเป็น "เจ้าผี" หรือหมอที่มีผีใหญ่ประจำอยู่ ให้ช่วย "กำหราบ" ผีเล็กที่มารังควาน เจ้าผีใหญ่อาจบอกให้ผู้ป่วยทำพิธีรับเอาผีเล็กที่มารังควานเข้ามาอยู่กับตนเอง หรือผีบางตัวอาจต้องการเพียงของเซ่นไหว้ อยากกินหมูเห็ดเป็ดไก่ผู้ป่วยก็จัดการหาไปถวาย ในกรณีผีปอบ หมอผีต้องหาวิธีไล่ให้ออกไปอย่างเดียว จะโดยอำนาจของหมอผีเอง หรือจะโดยบังคับให้ผู้ป่วยบอกว่าผีปอบที่สิงอยู่ในตัวนั้นเป็นใคร แล้วให้ชาวบ้านไปขู่บังคับให้เจ้าของผีปอบเรียกผีของตนกลับไปก็ได้ ในกรณีหมอลำผีฟ้าในภาคอีสาน เป็นการรักษาผู้ป่วยโดยการรำประกอบดนตรี (แคน) และมีลูกคู่หรือตัวประกอบจำนวนหนึ่งผสมโรงเรียกผีฟ้าลงมาช่วยให้ผู้ป่วย โดยคณะผู้รักษาจะร้องและรำพร้อมกับเชิญชวนให้ผู้ป่วยลุกขึ้นมาร่วมวงด้วย

การรักษาผู้ป่วยที่ชาวบ้านเชื่อว่าถูกผีทำอาจจะไม่ใช่เรื่องทำครั้งเดียวหายจะมีการ "รักษา" หลายครั้ง หากว่าหลายครั้งยังไม่หาย ญาติผู้ป่วยมักพาไปหาหมอคนใหม่ ซึ่งมีวิธีการรักษาแตกต่างกันไป รวมถึงหมอสมัยปัจจุบันในโรงพยาบาลหรือคลีนิกจนกว่าจะหาย โดยชาวบ้านไม่เห็นข้อขัดแย้งระหว่างการรักษาแผนปัจจุบันของจิตแพทย์ กับวิธีการรักษาของหมอผีพื้นบ้าน (รอบ ๆ โรงพยาบาลโรคจิตในกรุงเทพฯ และตามหัวเมือง มี "สำนัก" หมอผีอยู่มากมาย ญาติผู้ป่วยจำนวนมากนำคนไข้เข้าออกระหว่างโรงพยาบาลกับสำนักเหล่านี้)

ความเชื่อเรื่องผียังอยู่คู่กับสังคมไทย แม้กระบวนทรรศน์ใหม่จะเข้ามานานแล้ว จนกลายเป็นกระแสหลักของสังคม ระบบเศรษฐกิจ การเมือง สังคมปัจจุบันตั้งอยู่บนกระบวนทรรศน์นี้ แต่ทัศนะของคนไทยต่อความเป็นจริงของชีวิตก็หาได้เปลี่ยนไปทั้งหมดไม่ ในหลาย ๆ ด้านและหลายมิติ สังคมสมัยใหม่ไม่สามารถให้คำตอบใหม่แทนคำตอบเดิมได้ กระบวนทรรศน์เดิมและกระบวนทรรศน์ใหม่จึงผสมผสานหรืออยู่ร่วมกัน ดังที่ "ผี-พราหมณ์-พุทธ" ก็อยู่ร่วมกันมานานแล้ว จึงไม่เป็นเรื่องแปลกสำหรับคนไทยจำนวนมากที่จะเพิ่ม "วิทยาศาสตร์" เข้าไปเป็นองค์ประกอบที่สี่ในวิธีคิด วิธีให้คุณค่าและวิธีการปฏิบัติ ในกระบวนการปรับปรุงทางวัฒนธรรม

เชิงอรรถ

๑ เสฐียรโกเศศ, *เมืองสวรรค์และผีสางเทวดา.* พระนคร : แพร่พิทยา, ๒๕๐๓, น. ๓๔๘-๓๔๙.

๒ *เพิ่งอ้าง,* น. ๓๑๒-๓๑๓.

ขวัญ

วิไลวรรณ ขนิษฐานันท์

ที่มา

ขวัญเป็นมรดกทางความเชื่อของคนไทโบราณที่สืบทอดมาจนถึงปัจจุบัน ความเก่าแก่ของความเชื่อนี้เราอาจพิจารณาเห็นได้จากการที่คนไทกลุ่มต่าง ๆ ทั้งในประเทศไทย อินเดีย จีน เมียนมา ซึ่งก่อนหน้านี้ไม่ได้ติดต่อกันมาเป็นเวลานานนับร้อย ๆ ปี ก็ยังคงมีคำว่า "ขวัญ" ใช้อยู่ในภาษาเหมือนกันรวมทั้งมีขนบธรรมเนียมต่าง ๆ เกี่ยวกับพิธีขวัญในทำนองเดียวกันอีกด้วย ต่างจากคำที่เกี่ยวข้องกับศาสนาพุทธ เช่น คำว่า พระ วัด สวด คำเหล่านี้แตกต่างกันไปในภาษาไทกลุ่มต่าง ๆ ซึ่งแสดงว่าคนไทได้รับศาสนาพุทธหลังจากที่ได้แยกย้ายกันไปแล้วจึงใช้คำที่ต่างกันแม้จะกล่าวถึงสิ่งเดียวกันก็ตาม ส่วน "ขวัญ" นั้นมีอยู่ในสังคมของคนไทโบราณมาก่อนการแยกย้าย ความเชื่อเกี่ยวกับเรื่องนี้รวมทั้งคำว่า "ขวัญ" จึงปรากฏมีอยู่ในสังคมไทถิ่นต่าง ๆ ทั่วไปเหมือนกัน

การสะกดคำด้วย "ญ" อาจทำให้ดูคล้ายเป็นคำที่ยืมมาจากภาษาอื่น แต่ที่จริงแล้วในหลักฐานภาษาเขียนเก่า ๆ เช่น ในกฎหมายตราสามดวง ใช้ "น" สะกดเป็น "ขวัน" ในภาษาเขียนของคนไทกลุ่มอื่น ๆ ก็ใช้ "น" เช่นกัน การใช้ "ญ" สะกดจึงเป็นเรื่องใหม่ และในแง่ของความเก่าแก่แล้ว "ขวัญ" เป็นสิ่งที่มีอยู่ในสังคมไทโบราณมาก่อนที่จะมีภาษาเขียน[๑]

ความหมายโบราณของคำว่า "ขวัญ"

ขวัญเป็นความเชื่อของคนไทโบราณที่ว่า มนุษย์มีส่วนประกอบสำคัญ ๒ ส่วน คือ ส่วนที่มีตัวตน และส่วนที่ไม่มีตัวตน ส่วนแรกคือ

ร่างกาย ส่วนหลังคือ "ขวัญ" ซึ่งอยู่ในส่วนของร่างกาย คำเรียกขวัญของคนไทกลุ่มต่าง ๆ กล่าวถึงจำนวนขวัญต่าง ๆ กัน มีทั้ง ๓๒ ๔๐ ๙๙ ๑๐๐[๒] และคำที่เรียกให้ขวัญกลับเข้าสู่ร่างกายก็ระบุตำแหน่งต่าง ๆ ของขวัญ อาทิเช่น ขวัญหูให้กลับมาอยู่ที่หู ขวัญตาให้กลับมาอยู่ที่ตา ขวัญมือ ขวัญบ่า ขวัญหัว ขวัญขา ฯลฯ ซึ่งคำบอกตำแหน่งต่าง ๆ นี้ก็คือส่วนต่าง ๆ ทุกส่วนของร่างกายนั่นเอง แต่ขวัญของคน ๆ หนึ่งมีเพียงขวัญเดียวเท่านั้น เพราะในการเสี่ยงทายเพื่อดูว่าขวัญได้กลับเข้าสู่ร่างกายแล้วหรือไม่นั้น เป็นการดูขวัญโดยรวมเป็นหน่วยเดียวและไม่เคยปรากฏมีเรื่องว่า ขวัญของบางตำแหน่งในร่างกายออกจากหรือกลับเข้าสู่ร่างกายในเพียงบางตำแหน่ง การออกหรือการเข้าร่างกายของขวัญแสดงให้เห็นว่า ขวัญมีเพียงหน่วยเดียวและกระจายอยู่ทั่วทุกแห่งในร่างกาย โดยสรุปความหมายโบราณของคำว่า "ขวัญ" ก็คือส่วนประกอบอันไม่มีตัวตนของมนุษย์ ซึ่งมีความสำคัญมากเท่า ๆ กับส่วนประกอบที่มีตัวตนหรือร่างกาย ถ้าขวัญอยู่คู่กับร่างกาย เจ้าของขวัญก็จะมีความสุขสบาย ถ้าขวัญออกจากร่างกายไป เจ้าของขวัญก็จะไม่เป็นปกติ อาจเจ็บไข้และถึงแก่ความตายได้[๓] และเมื่อใดก็ตามที่เจ้าของขวัญเจ็บป่วยมาก ย่อมแสดงว่าขวัญไม่ได้อยู่กับตัว ผู้ใหญ่ในครอบครัวจำเป็นที่จะต้องจัดให้มีการเรียกขวัญให้กลับเข้าสู่ตัว เพื่อความอยู่ดีมีสุข และเป็นศิริมงคลแก่เจ้าของขวัญ และในความหมายโบราณ "ขวัญ" เป็นสิ่งที่ยังคงมีอยู่ได้แม้ร่างกายเจ้าของขวัญจะตายไปแล้วก็ตาม ความหมายนี้ยังคงใช้กันอยู่ในภาษาไทถิ่นในประเทศอินเดีย จีน และเมียนมา ซึ่งสะท้อนอยู่ในความคิดความเชื่อที่ว่า เมื่อคนตายไปได้ ๗ วันขวัญของผู้ตายจะพยายามกลับเข้าบ้าน

สำหรับคนไทยบ้านเรานั้น "ขวัญ" เป็นเรื่องของคนที่ยังมีชีวิตอยู่เท่านั้น เมื่อใดก็ตามที่คนตายไปเราก็จะไม่กล่าวถึง "ขวัญ" อีก แต่ไป

ใช้คำว่า "วิญญาณ" แทน ซึ่งเท่ากับเป็นการแบ่งว่าคนที่ยังมีชีวิตอยู่เท่านั้นที่มีขวัญได้ ส่วน "วิญญาณ" เป็นเรื่องของคนตาย และที่โยงใยกับการแบ่งนี้ก็คือ "พิธีขวัญ" เป็นเรื่องของญาติผู้ใหญ่จัดให้มีขึ้นโดยมีจุดมุ่งหมายที่จะให้การรักษาโรค หรือให้กำลังใจแก่เจ้าของขวัญ ภาษาที่ใช้ในพิธีก็เป็นภาษาไทยซึ่งเจ้าของขวัญสามารถเข้าใจได้ ส่วน "วิญญาณ" เป็นเรื่องของคนตายและเป็นเรื่องของพิธีทางศาสนา ภาษาที่ใช้ในพิธีก็เป็นภาษาบาลีซึ่งแสดงว่าความเข้าใจภาษาไม่ใช่สิ่งที่สำคัญหากแต่ความสำคัญหรือความศักดิ์สิทธิ์อยู่ที่พิธี แม้ "ขวัญ" และ "วิญญาณ" จะเป็นคำที่อ้างถึงสิ่งที่ไม่มีตัวตนที่คล้ายกัน แต่ในทางปฏิบัติ ๒ สิ่งนี้แบ่งแยกกันชัดเจน[๔] (ดู Tambiah ค.ศ.๑๙๗๐) ซึ่งการแบ่งนี้ชี้ให้เห็นถึงวิวัฒนาการ หรือการเปลี่ยนแปลงของขวัญ ซึ่งเกี่ยวข้องกับการเปลี่ยนแปลงทางสังคมด้วย กล่าวคือ สังคมไทยได้รับเอาความเชื่อทางพุทธศาสนาเข้ามาแทนที่ความเชื่อดั้งเดิมในบางส่วน โดยเฉพาะในส่วนที่เกี่ยวข้องกับความตาย

วิวัฒนาการของ "ขวัญ" ในประเทศไทย

หลักฐานที่แสดงว่าความเชื่อเรื่องขวัญได้ฝังรากลึกอยู่ในวัฒนธรรมของคนไทยนั้น เราอาจเห็นได้จากการที่คนไทยมีพิธีกรรมต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับขวัญในทุกช่วงสำคัญของชีวิต ตั้งแต่เกิดไปจนถึงวาระสุดท้ายก่อนตาย ดังเรามีพิธีรับขวัญเด็กเกิดใหม่ พิธีทำขวัญนาค พิธีขวัญในงานแต่งงาน พิธีสู่ขวัญบายศรีต้อนรับแขกผู้มาเยือน พิธีขวัญสำหรับหญิงมีครรภ์ พิธีเรียกขวัญคนเจ็บไข้ ฯลฯ เราอาจจะกล่าวได้ว่าทุกครั้งที่มีเรื่องสำคัญเกิดขึ้นกับคนในครอบครัว หรือในสังคมรอบตัวคนไทยจะจัดให้มีพิธีกรรมเกี่ยวกับขวัญ นอกจากคนแล้วสิ่งใดก็ตามที่มีความสำคัญต่อชีวิตของคนก็นับว่ามีขวัญด้วย คนไทยจึงมีพิธีทำ

ขวัญเรือน ขวัญเรือ ขวัญข้าวหรือแม่โพสพ และพิธีขวัญสำหรับสัตว์ เช่น ช้าง ควาย

พิธีขวัญสะท้อนให้เห็นถึงความสัมพันธ์และความผูกพันระหว่างบุคคลกับครอบครัว และบุคคลกับสังคม โดยเฉพาะอย่างยิ่งสังคมเกษตรกรรม ซึ่งเป็นความสัมพันธ์ที่เกิดจากระบบญาติและครอบครัวเป็นหลัก พิธีกรรมเกี่ยวกับขวัญสำหรับคนในครอบครัว ไม่ว่าจะเป็นเด็กหรือผู้ใหญ่ก็ตาม มักเกิดจากการริเริ่มของญาติผู้ใหญ่ซึ่งมองเห็นว่ามีความจำเป็นที่จะต้องจัดให้มีขึ้น ซึ่งอาจเป็นเพราะมีผู้เจ็บป่วยในครอบครัว มีผู้ตั้งครรภ์ มีเด็กเกิดใหม่ มีผู้กลับมาจากการเดินทางไกล ฯลฯ ในพิธีกรรมขวัญแบบง่าย ๆ ผู้ที่ร่วมอยู่ในพิธีมีแต่เพียงเจ้าของขวัญ ญาติและผู้ใหญ่ผู้ประกอบพิธีเท่านั้น สำหรับพิธีขวัญที่เกี่ยวข้องกับสังคมหรือส่วนรวม ผู้ประกอบพิธีมักเป็นผู้รู้ซึ่งอาจจะไม่ได้เป็นญาติกับเจ้าของขวัญ และผู้ที่มาร่วมพิธีด้วยก็อาจจะมิใช่ญาติของเจ้าของขวัญก็ได้ แต่เป็นผู้มารับรู้เกี่ยวกับสถานภาพทางสังคมที่กำลังเปลี่ยนไปของเจ้าของขวัญ ดังในพิธีขวัญในงานอุปสมบท หรือ งานมงคลสมรส เป็นต้น และไม่ว่าจะเป็นพิธีแบบใดก็ตามภาษาที่ใช้ในการประกอบพิธีส่วนใหญ่จะเป็นภาษาไทยซึ่งผู้ที่ร่วมอยู่ในงานสามารถเข้าใจได้ดี เนื้อหาของคำเรียกขวัญ ทำขวัญ หรือสู่ขวัญ อาจจะแตกต่างกันไปบ้างตามวาระ แต่ในภาพรวมแล้วพิธีขวัญมุ่งทำสิ่งที่ดีงามและเป็นศิริมงคล หรือเป็นกำลังใจให้แก่เจ้าของขวัญ ซึ่งผู้ใหญ่ในครอบครัวและในสังคมเป็นผู้จัดทำให้

ทางด้านภาษาก็มีร่องรอยต่าง ๆ มากมายที่สะท้อนให้เห็นว่า ครั้งหนึ่งความเชื่อเรื่องขวัญเคยมีอิทธิพลต่อคนไทยอย่างมากมาย เฉพาะคำที่ใช้ในพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับขวัญ ก็มีเป็นจำนวนมาก เช่น หมอขวัญ รับขวัญ สู่ขวัญ ทำขวัญ ไข่ขวัญ ผูกขวัญ ตักขวัญ ขวัญหู ขวัญใจ

ขวัญตา คำเรียกขวัญ ฯลฯ นอกจากนี้ ยังมีคำที่ใช้ในชีวิตประจำวันอีกมาก เช่น ขวัญอ่อน ขวัญหนี ขวัญหาย ขวัญเสีย เสียขวัญ ขวัญหนี-ดีฝ่อ กล่าวขวัญ ขู่ขวัญ ของขวัญ มุ่งร้ายทำลายขวัญ ขวัญดี ฯลฯ

พัฒนาการการใช้คำว่า "ขวัญ" ในภาษาไทย

ความหมายดั้งเดิมของคำว่า "ขวัญ" เป็นความหมายอ้างอิง ใช้อ้างอิงถึงสิ่งที่เป็นนามธรรมที่อยู่ในตัวมนุษย์ ดังได้กล่าวไปแล้ว ความหมายนี้ปรากฏในภาษาไททั่วไป จากความหมายดั้งเดิมนี้ ภาษาไทยในประเทศไทยได้พัฒนาความหมายในเชิงเปรียบเทียบต่อไปอีก กล่าวคือ คำว่า "ขวัญ" ใช้หมายถึงสิ่งที่ดี ที่ประเสริฐ หรือที่เป็นมงคล[๕] เช่น คำว่า ขวัญตา ขวัญหู มิได้เป็นคำบอกตำแหน่งที่อยู่ของขวัญหากแต่เป็นคำที่สื่อความหมายในเชิงเปรียบเทียบ หมายถึงสิ่งที่เป็นมงคลต่อตา ต่อหู เช่น "เรานำมาให้ท่านชมเป็นขวัญตา" "เพียงได้ยินก็นับเป็นขวัญหูแล้ว" ในแง่ของภาษาเราอาจพิจารณาว่าถ้าจะกล่าวให้ครบควรจะมีคำว่า "ของ" ด้วย เป็น "เรานำมาให้ท่านชมเป็นขวัญของตา" และ "เพียงได้ยินก็นับเป็นขวัญของหูแล้ว" คำว่า "ขวัญของ" ซึ่งเรามักใช้โดยไม่มีคำว่า "ของ" นี้ ในแง่ของการใช้ภาษาที่ปรากฏ ผู้ใช้ภาษาอาจนำไปใช้ร่วมกับคำนามอื่น ๆ เพื่อหมายถึงขวัญของสิ่งนั้น ๆ หรือสิ่งอันเป็นมงคลของสิ่งนั้น ๆ ตามแต่ที่ผู้ใช้ต้องการ เช่น ขวัญชนก ขวัญ-เรือน ขวัญเมือง คำเหล่านี้บางคำได้พัฒนาไปจนมีความหมายเฉพาะคำต่อไปอีก เช่น ขวัญใจ หมายถึงผู้ซึ่งเป็นที่นิยมชื่นชอบของผู้คนดัง ตัวอย่าง "นักร้องคนนี้เป็นขวัญใจของวัยรุ่น"

นอกจากนี้ "ขวัญ" ยังปรากฏใช้เป็นคำวิเศษณ์ มีความหมายว่า ดี ประเสริฐ เป็นมงคล เป็นที่รัก ใช้เป็นคำขยายความคำนาม เช่น ลูกขวัญ เมียขวัญ เพื่อนขวัญ ของขวัญ ช้างขวัญ ทับขวัญ คู่ขวัญ ใน

ความหมายนี้คำว่า "ขวัญ" บางครั้งก็ปรากฏร่วมกับคำว่า "แก้ว" เช่น ลูกแก้วเมียขวัญ "ขวัญ" ในฐานะเป็นคำขยาย หรือคำวิเศษณ์นี้ นับว่าเป็นพัฒนาการของคำไปในทิศทางที่มีขอบเขตกว้างขวางแตกต่างไปจากความหมายและการใช้เดิมมาก

การใช้คำ "ขวัญ" อีกแบบหนึ่ง ที่อาจนับว่าเป็นลักษณะเฉพาะสำหรับภาษาไทยในประเทศไทย คือการนำคำ ๆ นี้มาใช้เป็นชื่อเฉพาะหรือวิสามัญนาม ดังมีตัวอย่างชื่อจากสมุดรายนามผู้ใช้โทรศัพท์ ในเขตนครหลวง พ.ศ.๒๕๓๓ ดังนี้ ขวัญ ขวัญเกษม ขวัญแก้ว ขวัญจิตต์ ขวัญใจ ขวัญชนก ขวัญชัย ขวัญชาติ ขวัญชาย ขวัญชีพ ขวัญตา ขวัญทอง ขวัญทวี ขวัญทิพย์ ขวัญไทย ขวัญนคร ขวัญนาค ขวัญนภา ขวัญฟ้า ขวัญเมือง ขวัญยืน ขวัญฤดี ขวัญอยู่ ขวัญอ่อน เฉลิมขวัญ ชูขวัญ ดวงขวัญ ทรงขวัญ ชื่อเหล่านี้ใช้คำว่า "ขวัญ" ในฐานะเป็นคำนามทั้งในความหมายอ้างอิงและความหมายเปรียบเทียบ

ถ้าเราสำรวจการใช้คำว่า "ขวัญ" เท่าที่ปรากฏทั้งหมด ทั้งในฐานะคำนามและคำวิเศษณ์ เราจะพบว่า การใช้คำ ๆ นี้มีความถี่ไม่สูงนัก และมีขอบเขตค่อนข้างจำกัดกล่าวคือ ผู้ใช้ภาษาใช้แต่คำหรือวลีที่มีรูปแบบตายตัวอยู่แล้วในภาษาเกี่ยวกับขวัญ โดยไม่ใช้คำ ๆ นี้สร้างคำประสมหรือวลีใหม่ ๆ เราอาจพบคำว่า ผูกขวัญ ทำขวัญ เรียกขวัญ เมื่อมีพิธีเกี่ยวกับขวัญ หรือ พบคำว่า "เมียขวัญ" ในสำนวนการเขียนแบบเก่า ๆ แต่เราจะไม่พบว่ามีการใช้คำว่า "ขวัญ" ประกอบคำนามใหม่ ๆ เลย เป็นต้นว่า เราไม่เคยพบคำว่า ครูขวัญ แพทย์ขวัญ บุคคลขวัญ แต่จะพบคำว่า ครูตัวอย่าง แพทย์ดีเด่น หรือ บุคคลดีเด่น ทั้งนี้เป็นเพราะสังคมไทยเปลี่ยนไป และความคิดความเชื่อจนพฤติกรรมต่าง ๆ ก็เปลี่ยนไปด้วย เมื่อความคิดความเชื่อของคนไทยเกี่ยวกับขวัญเปลี่ยนแปลงไป นิสัยในการพูดถึงสิ่งนี้ ก็ย่อมเปลี่ยน

ตามไปด้วย คนไทยบางคนในปัจจุบันไม่เคยคิดถึงเรื่องขวัญเลยและโอกาสที่จะใช้คำว่า "ขวัญ" ก็ไม่มี ไม่ว่าจะเป็นการกล่าวอ้างถึงในฐานะเป็นพิธีกรรม เช่น พิธีทำขวัญ หรือ การกล่าวถึงขวัญในชีวิตประจำวัน เช่น การกล่าวถึงลักษณะของคนว่า "ขวัญอ่อน" ตกใจง่าย เป็นต้น แต่ในประเทศไทยก็ยังมีคนจำนวนอีกไม่น้อย โดยเฉพาะในสังคมชนบทที่ยังมีความเชื่อเรื่องขวัญ และยังมีโอกาสใช้คำว่า "ขวัญ" ในชีวิตประจำวันบ้าง ถ้าเราเปรียบ "ขวัญ" เป็นตัวแทนของวัฒนธรรมไทยโบราณ เราก็จะสามารถมองเห็นภาพของวิวัฒนการของวัฒนธรรมนี้ได้ ดังนี้ความเชื่อใหม่ สภาพแวดล้อมทางสังคมใหม่ และพฤติกรรมที่เปลี่ยนไปของคนในสังคมทำให้ความคิดความเชื่อที่เคยมีมาแต่โบราณ เช่น "ขวัญ" นี้ ต้องปรับเปลี่ยนไป การเปลี่ยนแปลงอาจเริ่มต้นโดยความคิดความเชื่อใหม่เข้ามาแทนที่ของเก่าในเพียงบางส่วน ในทำนองเดียวกับที่คำว่า "วิญญาณ" เข้ามาแทนที่ความหมายบางส่วนของ คำว่า "ขวัญ" จากนั้นความคิดความเชื่อใหม่อื่น ๆ ก็เข้ามาแทนที่คำว่า "ขวัญ" ในความหมายเดิมที่คงเหลืออยู่ ถ้าเราถามคนไทยโบราณว่ามนุษย์ประกอบขึ้นด้วยอะไร เราคงได้คำตอบว่า "ตัว" และ "ขวัญ" แต่คนไทยปัจจุบันบางส่วนคงตอบว่า "ร่างกาย" และ "จิตใจ" ซึ่งในเนื้อหาแล้ว คำตอบ ๒ คำตอบนี้เหมือนกันคือส่วนหนึ่งเป็นรูปธรรม อีกส่วนหนึ่งเป็นนามธรรม แต่คำที่ใช้แตกต่างกันไปนั้นสะท้อนให้เห็นถึงความสัมพันธ์ที่แตกต่างและหลากหลายในสังคมที่ต่างเวลากัน "ขวัญ" สัมพันธ์กับความคิดความเชื่อต่าง ๆ หลายอย่างเป็นต้นว่าพิธีกรรมซึ่งต้องมี "หมอขวัญ" "คำเรียกขวัญ" "เจ้าของขวัญ" "พ่อแม่หรือญาติพี่น้องที่ร่วมในพิธี" ฯลฯ ส่วน "จิตใจ" สัมพันธ์กับความคิดที่แตกต่างออกไป เป็นต้นว่า "การสั่งสอนอบรม" "ระเบียบวินัย" "ศีลธรรม" "พ่อแม่ครูอาจารย์" ฯลฯ ซึ่งคำอธิบายนี้ย่อมไม่ชัดเจนเท่า "ขวัญ" เพราะขวัญเป็นสิ่งที่เราอาจมองย้อนไปในอดีตและสามารถ

เห็นรูปแบบต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับขวัญได้ดี ส่วน "จิตใจ" ยังเป็นความคิดปัจจุบัน ที่ยังมีความแตกต่างและหลากหลายอยู่มาก เราอาจมองภาพได้ไม่ชัดเจนเท่ากับขวัญ ซึ่งสำหรับคนไทยบางคนก็ถือว่าเป็นเรื่องของอดีตไปแล้ว อย่างไรก็ตามความสัมพันธ์ระหว่างคำ ๆ หนึ่งกับสิ่งอื่น ๆ ในสังคมที่ยกตัวอย่างมานี้คงพอที่จะทำให้เราเห็นภาพได้ว่า "ขวัญ" ถูกแทนด้วยความคิดในสภาพแวดล้อมใหม่ และพฤติกรรมที่แปรเปลี่ยนไปของคนในสังคมอย่างไรบ้าง และความคิดเกี่ยวกับเรื่องขวัญของคนไทยบางส่วนเองก็เปลี่ยนแปลงตามสภาพไปด้วย คำว่า "ขวัญ" จึงได้ปรับความหมายใหม่ในสภาพใหม่ ในความคิดและการใช้ภาษาของคนไทยบางส่วน และ ณ จุดนี้เราคงสามารถหันมาพิจารณาความหมายใหม่ของคำว่า "ขวัญ" ได้

คำว่า "ขวัญ" ในภาษาไทยปัจจุบัน มีความหมายที่แตกต่างกันไปตามลักษณะของผู้ใช้ ผู้ที่ยังเชื่อเรื่องขวัญ และยังทำพิธีเรียกขวัญ ผูกขวัญ เพื่อความอยู่ดีมีสุขและเป็นศิริมงคลแก่เจ้าของขวัญ ก็ยังใช้ "ขวัญ" เป็นคำอ้างอิงถึงสิ่งที่ไม่มีตัวตนที่สิงอยู่ในร่างกายของมนุษย์ในความหมายเดิม ส่วนผู้ที่ไม่เชื่อเรื่องขวัญแบบดั้งเดิมก็ตีความหมายคำว่า "ขวัญ" ใหม่ เท่าที่ปรากฏฏใช้ขวัญมิได้หมายถึงสิ่งที่ไม่มีตัวที่สิงอยู่ในร่างกาย แต่ขวัญหมายถึง อารมณ์และความรู้สึกด้านจิตใจ มีความหมายคล้ายคลึงกับคำว่า "กำลังใจ" และมักเกิดควบคู่กับคำ ๆ นี้เป็น "ขวัญและกำลังใจ" เช่น "รัฐบาลก็ได้พยายามเสริมสร้างขวัญและกำลังใจในการปฏิบัติหน้าที่ โดยการเพิ่มเงินเดือน ค่าตอบแทน...." (สยามรัฐ ๒ เมษายน ๒๕๓๓) และผู้ที่ยังเชื่อเรื่องขวัญแบบดั้งเดิมและยังใช้คำว่าขวัญในความหมายเดิม ก็ใช้คำว่า "ขวัญ" ในความหมายใหม่นี้ด้วย นับเป็นความหมายใหม่ที่เพิ่มขึ้น

โดยสรุป ภาพของพัฒนาการของ "ขวัญ" ทั้งในฐานะเป็นความเชื่อและคำในภาษา ที่เราสามารถมองเห็นได้จากทั้งภาษาและวัฒนธรรม ก็คือ มีการเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นทั้ง ๒ ด้านที่สอดคล้องกัน และการเปลี่ยนแปลงที่ได้เกิดขึ้นนั้น เป็นการเปลี่ยนแปลงที่ค่อย ๆ เกิดขึ้นตามกลุ่มชนในสังคมย่อยต่าง ๆ เราจึงเห็นวัฒนธรรมและการใช้คำที่ต่างกัน คนไทยบางกลุ่มยังประกอบพิธีขวัญ และมีความคิดต่าง ๆ เกี่ยวกับขวัญในชีวิตประจำวัน จึงยังมีคนไทยที่ปลอบเด็กที่หกล้มว่า "ขวัญเอย ขวัญมาอยู่กับเนื้อตัว" และกล่าวถึงความตกใจว่า "ตกใจมากจนขวัญหนีดีฝ่อ" และก็มีคนไทยอีกเป็นจำนวนมากที่ไม่เคยคิดถึงหรือเกี่ยวข้องกับพิธีขวัญเลย และเมื่อคนเหล่านี้ใช้คำว่า "ขวัญ" ก็ใช้หมายถึงในทำนองเดียวกับคำว่า "กำลังใจ"

แนวโน้มของการเปลี่ยนแปลงของคำว่า "ขวัญ"

"ขวัญ" เป็นคำโบราณที่มีอายุมาก และการที่คำว่า "ขวัญ" สามารถอยู่มาในภาษาได้จนถึงปัจจุบัน ก็เพราะได้มีการปรับเปลี่ยนให้เข้าได้กับสภาพแวดล้อมใหม่ การปรับใหญ่ครั้งแรกที่เห็นได้ คือ การใช้คำว่า "วิญญาณ" แทนที่ความหมายดั้งเดิมบางส่วน และการปรับเปลี่ยนใหม่อีกครั้ง คือ การเปลี่ยนสิ่งอ้างอิง จากความเชื่อในสิ่งที่ไม่มีตัวตนที่สิงอยู่ในร่างกายมาเป็น "อารมณ์ ความรู้สึกด้านจิตใจ หรือคล้ายกับกำลังใจ" แต่การเปลี่ยนแปลงครั้งหลังนี้ยังไม่เสร็จสิ้น กล่าวคือยังมีผู้ที่เชื่อเรื่องขวัญในฐานะเป็นสิ่งที่สิงอยู่ในร่างกาย ที่ยังให้เกิดความสุขสบายและศิริมงคล อยู่ในสังคมไทย และคนเหล่านี้ยังประกอบพิธีขวัญเมื่อมีผู้เจ็บป่วยเพื่อเรียกให้ขวัญกลับคืนสู่ร่างกาย ในขณะที่ร่วมใช้คำว่า "ขวัญ" ในความหมายใหม่ไปด้วยกับกลุ่มคนที่ไม่ได้เชื่อเรื่องขวัญในความหมายเดิมอีกแล้ว

ในยุคที่สังคมไทยกำลังพัฒนาเปลี่ยนแปลงไปอย่างมาก และการเปลี่ยนแปลงกระจายเข้าถึงคนกลุ่มต่าง ๆ ได้อย่างรวดเร็วนี้ แนวโน้มในระยะที่ไม่ไกลนักที่เราอาจคาดคะเนได้ก็คือ ความเชื่อเรื่องขวัญของคนไทยบางกลุ่มที่ยังคงเหลืออยู่ก็คงจะถูกแทนที่ด้วยความคิดความเชื่อแนวใหม่ และคำว่า "ขวัญ" ในที่สุดก็คงมีความหมายคล้ายคำว่า "กำลังใจ" ส่วน "พิธีขวัญ" ซึ่งถ้าคงมีอยู่ต่อไป ก็คงอยู่ในฐานะเป็นสัญลักษณ์ของความเป็นไทย มิใช่เป็นความเชื่อเหมือนที่เคยมีมาแต่ดั้งเดิม

ขวัญเป็นสัญลักษณ์ของชีวิตความเป็นอยู่ของคนไทยโบราณซึ่งได้เปลี่ยนแปรไปตามกาลเวลาและสภาพแวดล้อม ในขณะที่คนไทยปัจจุบันมีความเชื่อแบบใหม่ที่แตกต่างไปจากเดิม ในทางด้านภาษาการใช้คำว่า "ขวัญ" ก็แตกต่างไปจากเดิมด้วย

เชิงอรรถ

๑ คำว่า "สังคมไทโบราณ" ในที่นี้หมายถึงสังคมในสมัยที่คนไทยังคงมีเพียงกลุ่มเดียว ยังไม่ได้แยกย้ายกันไป ในทำนองเดียวกัน "ภาษาไทโบราณ" ก็หมายถึงภาษาไทก่อนการแตกตัวออกเป็นภาษาถิ่นต่าง ๆ ที่ปรากฏเป็นที่รู้จักกันในปัจจุบัน และคำว่า "ไท" หมายถึงทั้งคนและภาษาในถิ่นต่าง ๆ ทั้งในและนอกประเทศไทย ส่วน "ไทย" ใช้ชี้เฉพาะถึงภาษาและคนที่อยู่ในประเทศไทย

๒ วิไลวรรณ ขนิษฐานันท์, รายงานการวิจัยเรื่อง *วิวัฒนาการพิธีทำขวัญของคนไท.* กรุงเทพฯ : สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, พ.ศ. ๒๕๒๙.

๓ เสฐียรโกเศศ, *ขวัญและประเพณีการทำขวัญ.* พระนคร : สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, พ.ศ.๒๕๐๖.

๔ Tambiah, S. J., *Buddhism and the Spirit Cults in North-East Thailand*. Cambridge : The University Press, 1970.

๕ พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๔๙๓.

วิญญาณ

เฉลิมเกียรติ ผิวนวล

คำว่า "วิญญาณ" เป็นคำนามในภาษาบาลี และเป็นศัพท์สำคัญคำหนึ่งทั้งในหลักพุทธธรรมและในวัฒนธรรมไทย ใน **สารานุกรมพระพุทธศาสนา** ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ระบุว่า "วิญญาณ" หมายถึง "ความรู้สึกอาศัยอายตนะภายใน"[๑] ตามหลักนี้ วิญญาณเป็นความรู้ถึงอารมณ์ (หรือเรียกเป็นศัพท์ว่า "จิต") ซึ่งเกิดขึ้นเมื่ออายตนะภายในและอายตนะภายนอกกระทบกัน เช่น รู้อารมณ์เมื่อรูปมากระทบตา (คือ มองเห็น) หรือรู้อารมณ์ทางหู (ได้ยิน) รวมถึงประสาทสัมผัสภายนอกอื่น ๆ ทั้งหมดคือ จมูก ลิ้น และกาย ประกอบกับความรู้อารมณ์ทางใจ (คือ รู้เรื่องในใจ) รวมเป็นการรับรู้ ๖ ประเภท ตามนัยนี้ "วิญญาณ" มีความหมายในเชิงความรู้อย่างเด่นชัด

แต่คำว่า "วิญญาณ" ที่ใช้กันในภาษาไทยตามปกติ ไม่ได้มีเพียงความหมายข้างต้น และอันที่จริง เรารู้จักความหมายที่สองนี้กันแพร่หลายอย่างยิ่งด้วย **พจนานุกรมฉบับเฉลิมพระเกียรติ พ.ศ. ๒๕๓๐** ระบุว่าหมายถึง "สิ่งที่สิงอยู่ในตัวบุคคล แม้ตายแล้ววิญญาณก็ยังคงอยู่"[๒] วิญญาณตามความหมายนี้ เป็นตัวตนของบุคคลแต่ละคน ทุกคนบ้างว่าเป็นสิ่งรูปธรรม แต่บ้างก็ว่าเป็นสิ่งที่ไม่ใช่สสาร (เรียกว่า "อสสาร") กล่าวคือ ไม่เป็นรูปธรรมให้ประสาทสัมผัสทั้งห้ารับรู้ได้ และเป็นสิ่งไม่ตาย ทุกคนที่มีชีวิตอยู่จึงต้องประกอบด้วยร่างกายกับวิญญาณ หากวิญญาณออกจากร่างเพียงชั่วขณะ ก็เป็นดั่งการนอนหลับ แต่ถ้าออกไปอย่างไม่กลับคืนก็เป็นสภาพที่เราเรียกว่า "ตาย" วิญญาณจึงเป็นตัวตนที่ทำหน้าที่รู้สึกนึกคิด ตั้งใจ และอาการอื่น ๆ ทุกอาการที่

แสดงว่า บุคคลยังมีชีวิตอยู่นั่นเอง

ความหมายที่สองของ "วิญญาณ" นี้ เป็นสิ่งที่เด่นและแพร่หลายอยู่ในความรู้สึกนึกคิดของคนไทยทั่วไป บางคนอาจสงสัยว่าตามความหมายนี้ "วิญญาณ" ต่างจาก "ผี อย่างไร?" ในแง่ที่แสดงถึงสภาวะการดำรงอยู่ของตัวตนที่เป็นอสสารของบุคคลนั้น คงกล่าวได้ว่า ทั้งสองไม่ต่างกันเลย อันที่จริง ในภาษาไทยยังมีศัพท์อีกคำหนึ่งที่มีความหมายเหมือนกันในแง่นี้ คือคำว่า "เจตภูต" แต่ดูเหมือนจะเป็นคำที่ถูกลืมไปแล้ว ในปัจจุบัน ใน**ประเพณีเนื่องในการเกิดและประเพณีเนื่องในการตาย** เสฐียรโกเศศก็ดูจะยอมรับเป็นนัยว่า คำทั้งสามมีความหมายเหมือนกันและใช้แทนกันได้ อย่างไรก็ดีท่านระบุว่า "เพื่อความสะดวกจะขอเรียกสิ่งที่ถือกันว่าไม่ตายนี้ว่า ผี"[๓] นอกจากนี้ใน **เมืองสวรรค์และผีสางเทวดา** ท่านยังกล่าวถึงศัพท์อีกคำหนึ่งคือ "ขวัญ" (เช่นเมื่อใช้ว่า "ขวัญหนี" หรือ "ขวัญบิน") และระบุว่า สิ่งที่เราเรียกว่า "วิญญาณ" กันเดี๋ยวนี้นั้น แต่เดิมเรียกว่า "ขวัญ"[๔] ดูเหมือนว่าศัพท์ "ขวัญ" จะลดความแพร่หลายลงแล้ว

สำหรับเรื่องศัพท์ "วิญญาณ" กับ "ผี" ที่มีความหมายบ่งถึงสิ่งเดียวกันนี้ ขอตั้งข้อสังเกตไว้สองประการ ประการแรก เมื่อดูจาก **อักขราภิธานศัพท์** ของหมอบรัดเล ซึ่งรวบรวมจัดพิมพ์ในปี พ.ศ. ๒๔๑๖ ไม่ปรากฏคำว่า "วิญญาณ" เลย ในขณะที่มีกล่าวถึง "ผี" อยู่มากมาย จึงอาจตั้งข้อสังเกตได้ว่า "ผี" คงเป็นศัพท์พื้นบ้านดั้งเดิมของไทยเราที่ใช้กันแพร่หลายมาก่อน ส่วน "วิญญาณ" คงเข้ามาในสังคมพร้อม ๆ กับชุดความรู้ของลัทธิพราหมณ์และพุทธศาสนาจากอินเดีย โดยมีลักษณะเชิงทฤษฎีหรือเป็นทางการมากกว่า ประการที่สอง เมื่อพิจารณาในแง่การใช้ ศัพท์ทั้งสองดูจะมีข้อแแตกต่างกันอยู่อย่างน้อยประการหนึ่ง คือ ในขณะที่ "วิญญาณ" บ่งถึง "ตัวตนอันเป็น

อสสาร" นั้น "ผี" จะแสดงถึงสภาพการดำรงอยู่ของวิญญาณ สภาพการดำรงอยู่นี้มีหลายลักษณะ เช่นที่เป็นเทวดา คน หรือ ผี ในภาษาไทย เราใช้คำว่า วิญญาณ เกิดเป็นคน เกิดเป็นสัตว์ เป็นเทวดา หรือเป็นผี (ซึ่งในข้อเขียนนี้ เรียกทั้งหมดรวมกันว่าเป็น "ตัวตนของบุคคล" โดยใช้คำว่า **บุคคล** ในความหมายกว้าง) ตามข้อสังเกตนี้ "ผี" ก็เป็นสภาพอย่างหนึ่งของวิญญาณนั่นเอง

ความหมายที่สองของ "วิญญาณ" นี้คล้ายคลึงกับความเชื่อของลัทธิฮินดูในวัฒนธรรมอินเดียโบราณ ซึ่งถือว่ามีวิญญาณอยู่จริงและเป็นนิรันดร์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงกล่าวถึงความเชื่อเช่นนี้เอาไว้ว่า เมื่อครั้งก่อนพุทธกาล ผู้คนเข้าใจกันว่า "มีธรรมชาติอย่างหนึ่งสิงอยู่ในสรีระเหมือนคนอยู่ในเรือนสำเร็จเป็นอัตตภาพ เป็นผู้รู้สึก เป็นผู้เสวยสุขทุกข์ กล่าวโดยรวบยอด เป็นผู้ทำกิจของมโนธาตุ เป็นสภาพยั่งยืนไม่รู้จักดับ ในเวลามรณะธรรมชาตินี้ออกจากสรีระไปสิงในสรีระอื่นที่แรกตั้ง ลำพังสรีระย่อมทรุดโทรมไป ธรรมชาตินี้เรียกในศัพท์มคธว่า "อตฺตา", ในศัพท์สันสกฤตว่า "อาตฺมนฺ" แปลว่า "ตน" ในบางปกรณ์เรียกว่า "ชีวะ" แปลว่า "สภาพเป็น" ไทยเราเรียกว่า "เจตภูต" แปลว่า "ภูตใจ" หรือ "ธาตุใจ"[๕] พระองค์ทรงเห็นว่า ทัศนะเช่นนี้ต่างจากของสมเด็จพระบรมศาสดา

แล้ว "วิญญาณ" อันเป็นตัวตนของบุคคลนี้ มีลักษณะอย่างไร มีคำตอบหลายอย่างผิดแผกแตกต่างกัน ขอให้พิจารณาบางความเห็นที่สำคัญ เสฐียรโกเศศเคยกล่าวถึงลักณะ**เจตภูต** ตามความเชื่อของคนไทยว่า มีรูปร่างเป็นตัวบุ้ง ท่านเล่าว่า : "มีเรื่องเล่าต่อปากกันมาว่าชายสองคนไปเที่ยวบ้านอื่น แล้วไปหยุดพักอยู่กลางทุ่ง หรือจะเป็นกลางป่าก็จะไม่ได้ ด้วยความเหน็ดเหนื่อยคนทั้งสองนอนหลับไป จนถึงเวลามืดค่ำเพื่อนคนหนึ่งตื่นขึ้น สังเกตดูเพื่อนอีกคนหนึ่งซึ่งยัง

หลับอยู่ มีตัวอะไรคล้ายตัวบุ้ง ไต่ออกมาจากรูจมูก แล้วคลายกระดุบกระดิบไปบนดิน ชายคนนั้นตามดูตัวบุ้งต่อไปจนถึงแอ่งน้ำ จะเป็นรอยตีนควายหรือรอยตีนงัวก็จำไม่ได้ มีน้ำขังอยู่ ตัวบุ้งไต่ไปบนต้นหญ้าซึ่งลอยขวางอยู่บนพื้นน้ำแล้วพลัดตกน้ำ ลางทีก็เล่าว่าเพราะชายคนที่ติดตามไปดู ลากต้นกล้าออกเสียตัวบุ้งจึงตกน้ำว่ายกระดุบกระดิบอยู่ในน้ำสักครู่ ภายหลังขึ้นบกได้ คลานกลับมาเข้าทางรูจมูกของชายซึ่งนอนหลับอยู่ สักครู่หนึ่ง ชายคนที่หลับตื่นขึ้น เล่าให้เพื่อนฟังว่า ฝันไปว่าได้ไปเที่ยวตามป่าตามรก ตกน้ำตกท่าเปียกปอนไปหมด ชายผู้ฟังก็เข้าใจได้ว่า ตัวบุ้งนั้นคือตัวเจตภูตของผู้เล่านั่นเอง[๖] เรื่องเล่านี้ระบุว่า "วิญญาณ" มีตัวตนเป็นรูปธรรมให้สังเกตเห็นได้ ซึ่งต่างจากกล่าวถึงในตอนต้นว่าเป็น "อสสาร" อย่างไรก็ตาม ลักษณะที่ปรากฏของ "วิญญาณ" ก็ยังคงดูสับสนอยู่ เสฐียรโกเศศได้ตั้งข้อสังเกตไว้อีกตอนหนึ่งว่า "วิญญาณนั้นมีรูปร่างเป็นอย่างไร ก็ไม่มีใครเคยเห็น ถ้าจะนึกเอาก็เห็นจะมีรูปร่างกลม ๆ อย่างดวงไฟ เราจึงเรียกว่าดวงวิญญาณ และคงจะมีลักษณะแบน ๆ ด้วย เราจึงพูดว่า "ขวัญบิน"[๗]

แต่ตามการบอกเล่าของ พันเอก (พิเศษ) เสนาะ จินตรัตน์ ซึ่งอ้างว่าเคย "ตาย" มาแล้วสองครั้งในปี ๒๕๑๓ และ ๒๕๒๘ โดยที่ได้ประสบกับนรก-สวรรค์ด้วยนั้น เขาระบุว่า "...ท่านคงนึกว่า วิญญาณคงเป็นจุดเล็ก ๆ วิญญาณอาจจะเป็นดวงไฟกลม ๆ เหมือนอย่างที่ชาวบ้านเขาพูดกัน ความจริงไม่ใช่นะครับ วิญญาณก็คือตัวเราเอง คือตัวผมเอง ก็ยังเป็นคนเหมือนอย่างเราเช่นนี้ ที่เขาเรียกวิญญาณหมายความว่ามันไม่มีไส้ ไม่มีกระดูก มันสมองก็ไม่มี มันเป็นตัวโปร่งแสง"[๘] คำบอกเล่านี้ต่างจากของเสฐียรโกเศศข้างต้น อย่างไรก็ตาม เอกสารของอภิธรรมมูลนิธิ ที่มุ่งเผยแพร่ความเชื่อเรื่องวิญญาณอย่างมาก กลับระบุว่า วิญญาณมีลักษณะเป็นรูปปรมาณู ที่ละเอียดอย่างยิ่งจนเห็น

หรือสัมผัสไม่ได้ เช่นเดียวกับบรรดานรก สวรรค์ และบรรดาผีสาง เทวดาทั้งหมด ตลอดจนสัตว์เดรัจฉานอีกมากมาย เป็นรูปปรมาณูทั้งสิ้น[๙] "ตัวโปร่งแสง" ของคุณเสนาะ จะเหมือนกับ "ปรมาณูอันละเอียดอ่อน" ตามแนวคิดของอภิธรรมมูลนิธิหรือไม่ ก็ไม่ทราบ แต่ที่แน่ ๆ คือ เป็นสิ่งที่ไม่อาจเห็นและสัมผัสได้ตามปกติ

ตัวอย่างคำบอกเล่าเรื่องลักษณะของวิญญาณเหล่านี้ มีข้อผิดแผกต่างกันมาก เรื่องเล่าปากต่อปากของเสฐียรโกเศศที่ว่า วิญญาณเป็นตัวคล้ายบุ้งให้พบเห็นได้นั้น คงยากจะเชื่อถือได้ แต่ก็ไม่ปรากฏข้อถกเถียงอย่างจริงจังในหมู่นักวิญญาณนิยม (คือ ผู้ที่เชื่อว่ามีวิญญาณตามความหมายนี้ ดำรงอยู่จริง) เกี่ยวกับเรื่องนี้ อย่างไรก็ตาม แม้จะยังไม่มีข้อสรุปอันแน่ชัด นักวิญญาณนิยมก็เสนอการจัดประเภทของวิญญาณเอาไว้ด้วย ตัวอย่างเช่น ใน**ประสบการณ์จากสมาธิ-วิญญาณ** ระบุว่า วิญญาณทรงสภาพรูปในลักษณะนามธรรมที่เป็นดวงกลม ๆ ไม่มีหน้าตาและสัณฐาน และมีแสงสว่างมากน้อยตามแต่บารมีอำนาจของญาณที่ได้บำเพ็ญมา รวมทั้งกุศลผลบุญที่สะสมไว้[๑๐] นี้เป็นการแบ่งประเภทตามสภาพระดับของวิญญาณ ส่วนพฤฒาจารย์ วิพุธโยคะ รัตนรังษี แสดงลำดับชั้นของวิญญาณเอาไว้ ๖ ประเภท ตั้งแต่สูงสุดคือวิญญาณของพระพุทธเจ้าและพระอรหันต์ทั้งหลาย และรองลงมาตามลำดับได้แก่ วิญญาณของพระอนาคามี ของเทพ ของพระราชา มหาอำมาตย์และรุกขเทวดา ของคนชั้นกลางที่มีสภาพครึ่งสุขครึ่งทุกข์ และพวกที่ต่ำสุดคือ วิญญาณที่ตกอยู่ในอบายภูมิเช่น เปรต อสุรกาย[๑๑] การจัดลำดับแบบหลังนี้ไม่มีเกณฑ์อะไรเด่นชัด

ทั้งเรื่องลักษณะและการจัดประเภทของวิญญาณดังกล่าว ดูน่าสงสัยเป็นอย่างยิ่งสำหรับผู้ที่ต้องการข้อพิสูจน์ โดยเฉพาะในขั้นพื้นฐานที่ว่า มีวิญญาณดำรงอยู่จริงหรือ รู้ได้อย่างไร นักวิญญาณนิยมได้เสนอ

ข้อพิสูจน์บางอย่างเอาไว้ ที่สำคัญก็คือ (๑) การใช้เหตุผลตามกระบวนการตรรกวิทยา (๒) การบอกเล่าจากประสบการณ์ (๓) การระลึกชาติ และ (๔) การทรงวิญญาณ ในที่นี้ เราจะพิจารณาสองเรื่องแรกเป็นตัวอย่าง

สำหรับข้อพิสูจน์ประการแรก ขอให้ดูทัศนะของสวามี สัตยานันทบุรี บนสมมุติฐานที่ว่า วิญญาณคือผู้รับรู้อันสิงสถิตอยู่ในกาย ท่านได้เสนอข้ออ้างเหตุผลที่สำคัญคือ (๑) ทารกที่เพิ่งคลอดจากครรภ์มารดา สามารถรู้สึกถึงสุขและทุกข์ได้ การร้องของเด็กแสดงถึงความไม่พอใจหรือความทุกข์ ซึ่งความทุกข์นี้จะเกิดมีขึ้นได้ก็ต่อเมื่อเราเผชิญหน้ากับเหตุการณ์ต่าง ๆ โดยเปรียบเทียบกับเหตุการณ์ที่เคยผ่านมาแล้ว หากเราเผชิญกับเหตุการณ์ใหม่ ๆ เราย่อมไม่สามารถจะตกลงใจได้ว่ามันเป็นเหตุการณ์ที่น่ายินดีหรือน่ายินร้าย ดังนั้น การที่ทารกร้องเนื่องจากเป็นทุกข์ขณะเกิด ย่อมแสดงว่าเขาสามารถเทียบเคียงประสบการณ์นี้กับเหตุการณ์ที่เคยผ่านมาแล้ว ทารกมีความรู้เรื่องนี้อยู่ก่อนการเกิด ซึ่งย่อมหมายความว่า มีวิญญาณดำรงอยู่ก่อนการเกิด (๒) การที่เรารู้สึกคุ้นเคยกับสถานที่บางแห่งหรือบางคน ทั้ง ๆ ที่เพิ่งพบไม่นาน จึงสันนิษฐานได้ว่าความรู้สึกนั้นต้องมีมาแต่ชาติก่อน และติดอยู่ในการรับรู้ของวิญญาณ (๓) การที่บางคนเกิดมาเป็นอัจฉริยะมีความรู้ความสามารถผิดจากคนธรรมดา ในขณะที่บางคนกลับเป็นตรงข้าม ทำให้สันนิษฐานได้ว่าเนื่องจากกรรมแต่ชาติปางก่อน ซึ่งแสดงว่าวิญญาณดำรงอยู่ก่อนการเกิด[๑๒] นี่ เป็นตัวอย่างของข้อพิสูจน์ประการแรก

การบอกเล่าจากประสบการณ์ของผู้ที่อ้างว่าเคยประสบพบวิญญาณเป็นข้อพิสูจน์ประการต่อมา เช่น การพบผีสางนางไม้ ซึ่งมีเรื่องเล่าต่อปากกันอยู่มาก และประสบการณ์ของผู้ที่ตายแล้วฟื้น ดังกรณีของคุณ

เสนาะที่กล่าวถึงข้างต้น ลองพิจารณาคำบอกเล่าของคุณเสนาะเมื่อเขา "ตาย" ครั้งที่สองในปี ๒๕๒๘ เนื่องจากการป่วยด้วยโรคไตวาย เขาเล่าว่า ขณะกำลังแน่นที่หน้าอก "...ในช่วงนี้ผมก็วืดไปเลย...ทีนี้มีเสียงมาเรียกผมบอกว่า พันเอกเสนาะ จินตรัตน์ มาทางนี้ เสียงนี้มีอำนาจมาก ผมก็เหลียวมาทางขวามือ ก็ลุกขึ้นเลยนะครับ ลุกขึ้นไป ก็เห็นร่างไม่ลุกตามเรา แล้วเราก็มองตัวเราเอง เราก็เห็นว่าตัวเราเนี่ยเป็นตัวโปร่งแสง... เห็นคน ๓ คน มารับผมแต่งตัวเหมือนชาวบ้านธรรมดานะครับ...ผมถามว่าที่นี่ที่ไหน เขาบอกสวรรค์ชั้น ๗ ผมบอกเอ๊! ผมตายแล้วเหรอ เขาบอกผมตายแล้ว" ต่อมา วิญญาณคุณเสนาะได้พบกับเพื่อนที่ได้ตายไปแล้ว จนกระทั่งกลับมาเข้าร่างเดิมอีกครั้งในที่สุด ประสบการณ์นี้เกิดขึ้นในช่วงเวลาระหว่าง ๘.๓๐-๑๙.๐๕ น. ของวันเดียวกัน[๑๓]

สำหรับข้อพิสูจน์เรื่องการระลึกชาติ มีผู้บันทึกไว้ไม่น้อย ดูตัวอย่างเช่น เสฐียรโกเศศ **ชาติก่อน ชาติหน้า** และดูการอธิบายโดยอิงหลักพุทธศาสนาของ บุญมี เมธางกูร **คนตายแล้วไปเกิดได้อย่างไร** และ หลวงปริญญาโยควิบูลย์ **คนเราตายแล้วเกิดอีกหรือไม่** ส่วนเรื่องการทรงวิญญาณ ก็มีอยู่มากเหมือนกัน เช่นใน **ประสบการณ์วิญญาณ เล่ม ๓** รวบรวมโดย คลุ้ม วัชโรบล

แม้ว่าข้อพิสูจน์ต่าง ๆ จะยังคงเป็นที่น่าสงสัยสำหรับผู้ที่ไม่เคยมีประสบการณ์ทางวิญญาณด้วยตัวเองโดยตรง แต่เรื่องนี้ก็อยู่ในความรู้สึกนึกคิดของชาวไทยทั่วไป ดูเหมือนเราจะถือคติกันอยู่ว่า การเชื่อว่ามีก็เป็นอย่างหนึ่ง ส่วนการพิสูจน์ว่ามีก็เป็นอีกอย่างหนึ่ง ความเชื่อในเรื่องวิญญาณ ปรากฏออกมาในรูปต่าง ๆ ตั้งแต่การไหว้ผีบรรพบุรุษ การทำบุญใส่บาตรเพื่ออุทิศส่วนกุศลแก่ผู้ที่ล่วงลับไปแล้ว หรือเพื่อเตรียมอาหารไว้สำหรับตัวเองในปรโลก หรือเพื่อสะสมบุญกุศลไว้สำหรับอนาคต ตลอดจนในการ์ตูนเล่มละบาทที่วางขายบนทางเดินข้างถนน

และในภาพยนตร์จอใหญ่ที่ทำเงิน อาจกล่าวได้ว่าความหมายประการที่สองของวิญญาณนี้ เป็นแก่นสำคัญในความรู้สึกนึกคิดของคนไทยเกี่ยวกับเรื่องชีวิต เพราะสามารถให้คำตอบตั้งแต่เรื่องการเกิดของเขาสภาพชีวิตและความเป็นอยู่ในปัจจุบันและต่อไปถึงอนาคต นอกจากนี้ยังมีความคิดที่ว่า ความเชื่อเรื่องนี้จะนำไปสู่การตั้งมั่นอยู่ในศีลธรรมเนื่องจากวิญญาณจะเป็นผู้รับผลกรรมเสมอ ไม่ในชาตินี้ก็เป็นชาติหน้า

นอกจากนี้ยังมีการใช้ศัพท์ "วิญญาณ" ในอีกความหมายหนึ่งซึ่งปรากฏเป็นครั้งคราว โดยใช้กับสิ่งที่**ไม่เป็นบุคคล** เช่น วิญญาณของความเป็นไทย วิญญาณนักประชาธิปไตย วิญญาณนักหนังสือพิมพ์เป็นต้น ดูเหมือนความหมายในแง่นี้ จะเท่ากับ "แก่นแท้" หรือ "จิตใจ" ซึ่งก็ใกล้เคียงกับความหมายที่สอง แต่นำมาใช้กับสิ่งที่ไม่เป็นบุคคล ตัวอย่างเช่น "วิญญาณความเป็นไทย" ก็หมายถึง แก่นแท้หรือจิตใจของความเป็นไทย ซึ่งมีลักษณะเช่น การเคารพเทอดทูนในสถาบันชาติศาสนา และพระมหากษัตริย์ เป็นต้น ข้อสังเกตในการใช้ความหมายนี้คือ มักใช้ในเชิงจิตวิทยา เพื่อกระตุ้นเร้าผู้ฟังหรือสร้างอิทธิพลต่อจิตใจผู้ฟังให้ยอมรับบางสิ่งที่ผู้ใช้ต้องการ

กล่าวโดยสรุป ศัพท์ "วิญญาณ" มีอยู่สามความหมายตามที่ปรากฏใช้กันในสังคมไทย คือ (๑) การรับรู้ตามทฤษฎีพุทธธรรม (๒) ตัวตนของบุคคล ซึ่งมีหลายทัศนะที่ถือว่าเป็นอสสาร อันไม่อาจรับรู้ได้ด้วยประสาทสัมผัสทั้งห้าตามปกติ สามารถเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในสภาพต่าง ๆ และดำรงอยู่เป็นนิรันดร์ และ (๓) แก่นแท้หรือจิตใจที่ใช้กับสิ่งที่ไม่เป็นบุคคล ความหมายที่สองเป็นสิ่งแพร่หลายมากที่สุด ในขณะที่ความหมายแรกแทบไม่เป็นที่รู้จักนอกวงวิชาการ ส่วนความหมายที่สามมีการใช้เป็นครั้งคราวในสาธารณชน ด้วยบทบาทความสำคัญในการอธิบายสภาวะของชีวิตและเป็นเหตุผลสำหรับการอบรมสั่งสอน

ให้ผู้คนตั้งมั่นอยู่ในศีลธรรม ก็คาดได้ว่าความหมายที่สองนี้จะยืนยงคงอยู่ได้ แม้ในโลกของวิทยาการสมัยใหม่ ตราบเท่าที่ความรู้ทางวิทยาศาสตร์ยังมีช่องว่างสำหรับบทบาทดังกล่าว

เชิงอรรถ

๑ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, *สารานุกรมพระพุทธศาสนา* (กรุงเทพ : ฉบับพิมพ์โดย มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๙), น. ๔๔๒.

๒ *พจนานุกรมฉบับเฉลิมพระเกียรติ พ.ศ. ๒๕๓๐* (กรุงเทพ : วัฒนาพานิช, ๒๕๓๑), น. ๔๙๓.

๓ ดู เสฐียรโกเศศ, *ประเพณีเนื่องในการเกิดและประเพณีเนื่องในการตาย,* ฉบับพิมพ์เป็นอนุสรณ์แด่นายยิบอินซอย (พระนคร : ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๑๓), น.๘๙-๙๓.

๔ เสฐียรโกเศศ, *เมืองสวรรค์และผีสางเทวดา* (พระนคร : แพร่พิทยา, ๒๕๐๓), น. ๓๒๔-๕.

๕ ดู (๑), น. ๓๕๕.

๖ ดู (๓), น. ๙๐-๑.

๗ ดู (๔), น. ๓๒๕.

๘ บทสัมภาษณ์ "เชื่อหรือไม่ กับพันเอก (พิเศษ) เสนาะ จินตรัตน์", ใน นิตยสาร *ดิฉัน* ปีที่ ๑๒ ฉบับที่ ๒๖๘, ๓๐ เมษายน ๒๕๓๑, น. ๒๕๔. เรื่องเกี่ยวกับประสบการณ์ทางวิญญาณของคุณเสนาะที่ใช้ในข้อเขียนนี้ อ้างจากนิตยสารฉบับนี้ทั้งหมด.

๙ บุญมี เมธางกูร และ เทพวิชิต ธรรมรังษี, *นรก-สวรรค์มีจริงหรือไม่ อยู่ที่ไหน พิสูจน์ได้อย่างไร?* (กรุงเทพ : อภิธรรมมูลนิธิ, ๒๕๓๐), น. ๔๒.

[๑๐] แสง อรุณกุศล (รวบรวม), *ประสบการณ์จากสมาธิ-วิญญาณ* (กรุงเทพ : ชมรมธรรมไมตรี, ๒๕๒๘), น. ๒๑๘.

[๑๑] ดู พฤฒาจารย์วิพุธโยคะ รัตนรังษี (รวบรวมและเรียบเรียง), *เกร็ดความรู้เรื่องราวชีวิตมนุษย์ในวัฏจักร* (กรุงเทพ : โอเดียนสโตร์, ๒๕๓๐), น. ๕๗.

[๑๒] สวามี สัตยานันทบุรี, *วิญญาณ,* ฉบับพิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ นายขวัญเฉลิม ลางตุลเสน, ๒๐ มิถุนายน ๒๕๐๘, น. ๑๒-๗.

[๑๓] ดู (๘).

ไสยศาสตร์

เสรี พงศ์พิศ

ไสยศาสตร์ คือ วิชาและวิธีปฏิบัติที่เกี่ยวกับ "การใช้" (manipulation) อำนาจลึกลับในธรรมชาติ เพื่อประโยชน์และโทษของผู้ที่เกี่ยวข้อง โดยมีวิธีการ เครื่องมือและเป้าหมายเฉพาะหน้าที่ชัดเจน ได้รับการถ่ายทอดสืบต่อกันมาแต่โบราณ

ในความหมายที่กว้างออกไป ไสยศาสตร์อาจรวมความไปถึงเรื่องผี โหราศาสตร์ การรักษาแผนโบราณ และเรื่องต่าง ๆ ที่คนเชื่อและถือปฏิบัติที่วิทยาศาสตร์ไม่อาจพิสูจน์ได้ แต่ความหมายที่กว้างนี้มองจากจุดยืนของวิทยาศาสตร์ ซึ่งเป็นพื้นฐานของสังคมสมัยใหม่และกระบวนทรรศน์ใหม่ (paradigm) (กระบวนทรรศน์หมายถึงวิธีคิด วิธีให้คุณค่าและวิธีปฏิบัติ ซึ่งมีพื้นฐานอยู่ที่ทัศนะแบบหนึ่งต่อความเป็นจริง) วิทยาศาสตร์มีวิธีวัดความจริงด้วยการพิสูจน์ทดลองของตนเอง ซึ่งแตกต่างไปจากกระบวนทรรศน์ดั้งเดิมของวัฒนธรรมไทย ซึ่งไม่ได้อาศัยวิทยาศาสตร์สมัยใหม่เป็นพื้นฐาน กระบวนทรรศน์นี้มองความเป็นจริงอย่างเป็นองค์รวม (holistic) ผีในสังคมไทยโบราณจึงไม่เป็นแต่เพียงปรากฏการณ์หนึ่งโดด ๆ หากแต่เป็นส่วนสำคัญส่วนหนึ่งของชีวิตของผู้คนและชุมชน ผีมีจริงสำหรับชาวบ้านที่เชื่อ เพราะผีมีความหมาย ตรรกะของกระบวนทรรศน์วัฒนธรรมดั้งเดิมเป็นตรรกะของ "ความหมาย" ไม่ใช่ตรรกะของ "ความจริง" ตามกระบวนทรรศน์วิทยาศาสตร์ยุคใหม่

อย่างไรก็ดีในสังคมยุคใหม่ซึ่งผู้คนไม่ได้อยู่ร่วมกัน สัมพันธ์กันและสัมพันธ์กับธรรมชาติด้วยกฎของผีอีกต่อไป แต่อยู่ด้วยกฎเกณฑ์

ทางวิทยาศาสตร์และสังคมที่คนกำหนดขึ้นเอง ผีก็ยังคง "มีอยู่" ในความเชื่อและวิธีปฏิบัติ หากแต่อยู่อย่างไสยศาสตร์ คืออยู่อย่างผู้ที่ถูกใช้เพื่อประโยชน์เฉพาะหน้าของมนุษย์บางคนบางกลุ่ม ประหนึ่ง "เทคโนโลยี" โบราณที่ยัง "มีประโยชน์" และใช้ได้ในหลายกรณีที่ไม่อาจหาสิ่งที่ดีกว่าได้ ยังมีการ "ใช้" ผีโดยอาศัยเวทมนต์คาถาและพิธีกรรม ตลอดจนการ "ติดสินบน" และ "จ้างวาน" ผีให้ทำสิ่งที่ตนปรารถนา

ส่วนเรื่องโหราศาสตร์และการรักษาแผนโบราณหรือแบบพื้นบ้านนั้น เป็นศาสตร์ที่อยู่ในกระบวนทรรศน์วัฒนธรรมดั้งเดิม ที่บรรพบุรุษได้ถ่ายทอดมา เป็นความพยายามเข้าใจจักรวาลในลักษณะเอกภพ ทุกสิ่งในอวกาศและกาลเวลาล้วนมีความสัมพันธ์ "หนึ่งคือทุกสิ่งและทุกสิ่งคือหนึ่งเดียว" การโคจรและความเป็นไปของดวงดาวจึงสัมพันธ์กับวิถีชีวิตมนุษย์และความเป็นไปของสรรพสิ่งในโลก นอกจากคนจะมี "ดวง" ของตนแล้ว ยังมีดวงบ้านดวงเมืองอีกด้วย นี่เป็นโลกทรรศน์ซึ่งต้องเข้าใจในบริบทและกระบวนทรรศน์ดั้งเดิมนั้น อันชี้ให้เห็นความเข้าใจความเป็นมนุษย์ของคนในอดีตที่อ่อนน้อมถ่อมตน และ "ยอม" อยู่ใต้กฎเกณฑ์ของธรรมชาติ มากกว่าที่คิดจะเป็นนายและผู้ควบคุม แตกต่างไปจากปัจจุบันซึ่งมนุษย์ถือว่า ตนเองมีสติปัญญาและเหตุผลเหนือสรรพสิ่ง สามารถ "ใช้" ทุกสิ่งได้ตามอำเภอใจ ด้วยเหตุดังกล่าว โหราศาสตร์จึงถูกใช้เช่นเดียวกับผี ยึดเอาตัวมนุษย์เองเป็นศูนย์กลาง และเพื่อประโยชน์เฉพาะหน้าของมนุษย์เท่านั้น โหราศาสตร์จึงถูกใช้เพียงเพื่อจะได้ทราบว่า เมื่อใดจะเคราะห์ดีเคราะห์ร้าย จะหลีกเลี่ยงป้องกันและขจัดปัดเป่าเคราะห์ร้ายได้อย่างไร จะทำอย่างไรจึงจะทำมาค้าขึ้น ได้โชคได้ลาภ อยากรู้จากปากของหมอดูว่าตนเองเป็นคนเช่นไร มนุษย์ในปัจจุบันไม่รู้จักตนเอง หรืออยากรู้แต่เพียงด้านดีเท่านั้น

ความจริงโหราศาสตร์เป็นศาสตร์อย่างหนึ่ง ซึ่งปัจจุบันอาจจะไม่มีความแม่นยำหรือใกล้เคียงความจริงเท่ากับวิทยาศาสตร์สมัยใหม่ และแตกต่างจากดาราศาสตร์ตรงที่สมมุติฐานและวิธีการในการแสวงหาความจริงที่ไม่เหมือนกัน ในอดีตศาสตร์นี้มีไว้เพื่อการมีชีวิตที่สัมพันธ์กับจักรวาลอย่างมีเอกภาพและดุลยภาพ ซึ่งมีความหมายกว้างขวางกว่าสถานะของศาสตร์นี้ในปัจจุบันนี้มาก

การรักษาแบบพื้นบ้านก็เช่นเดียวกัน ย่อมสัมพันธ์กับกระบวนทรรศน์วัฒนธรรมดั้งเดิม สาเหตุของการเจ็บป่วยมิได้มาจากเชื้อโรคไวรัสหรือแบคทีเรีย หากเกิดจากการขาดดุลยภาพในตัวคนและความสัมพันธ์ของคนกับจักรวาลและสรรพสิ่ง ไม่ว่าจะเป็นธาตุทั้งสี่หรือผีซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของกฎเกณฑ์ เมื่อคนเป็นไข้ ธาตุไฟมีมาก ย่อมต้องให้ยาเย็นเพื่อสร้างความสมดุลย์ การรักษาแผลปัจจุบันอยู่บนพื้นฐานของวิทยาศาสตร์ ซึ่งแยกส่วนต่าง ๆ ออกจากกัน การแพทย์สมัยใหม่รักษา "โรค" มากกว่ารักษา "คน" รักษาอวัยวะต่าง ๆ ของร่างกาย ประหนึ่งว่าเป็นชิ้นส่วนอิสระของมนุษย์ที่เป็นกลไกมากกว่าเป็นองคาพยพ (organism) ความรู้ทางการรักษาแบบพื้นบ้านหลายอย่างถูกนำมา "ใช้" ในการแพทย์แผนปัจจุบัน โดยเฉพาะยาสมุนไพร โดยดึงออกมาจากบริบทของกระบวนทรรศน์ดั้งเดิมเท่าที่จะรับใช้การแพทย์สมัยใหม่ ปฏิเสธส่วนอื่น ๆ ที่ไม่สามารถพิสูจน์ในห้องทดลอง ถือว่าเป็นเรื่อง "ไสยศาสตร์" โดยวิทยาศาสตร์ไม่ได้พิจารณาถึงองค์ประกอบอื่น ๆ ที่ทำให้การรักษาแผนโบราณได้ผล เช่น พลังจิต พลังความเชื่อ กำลังใจจากญาติพี่น้องและชุมชน เพราะการรักษาแผนโบราณเป็นการรักษา "เชิงวัฒนธรรม" ที่ไม่ได้มีแต่ "ตัวยา" แต่มีมิติของความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคนและคนกับธรรมชาติอยู่ตลอดเวลา หมอยาพื้นบ้านในอดีตไม่ได้ถือว่าการรักษาเป็นอาชีพที่ทำรายได้ หากเป็นหน้าที่ใน

การรับใช้สังคม ตามที่ได้เล่าเรียนวิชามาจากครูบาอาจารย์ หมอยาก็คือชาวนาชาวบ้านเหมือนคนอื่น ๆ

คนในสังคมสมัยใหม่ ซึ่ง "เชื่อ" ในวิทยาศาสตร์ถือว่าความเข้าใจและการใช้พลังอำนาจในธรรมชาติ "อย่างมีเหตุผล" และสามารถ "พิสูจน์ทดลองได้" ถือว่าเป็นวิทยาศาสตร์ นอกเหนือไปจากนี้ถือว่าเป็นไสยศาสตร์ ซึ่งเน้นความเชื่อมากกว่าเหตุผล เน้นญาณ (intuition) มากกว่าปัญญา (intellect) แม้จะเกิดปรากฏการณ์ประหลาดอัศจรรย์ซึ่งวิทยาศาสตร์หาคำอธิบายไม่ได้ วิทยาศาสตร์ก็ถือว่า "ยังอธิบายไม่ได้" แต่อาจอธิบายได้ในอนาคต เมื่อวิทยาศาสตร์แขนงต่าง ๆ จะพัฒนาไปมากกว่านี้ ดังกรณีของอิทธิปาฏิหาริย์และวิทยาคมต่าง ๆ

ในสังคมอดีต ความเชื่อเป็นบ่อเกิดของพลังชีวิตที่สำคัญที่สุดประการหนึ่ง ความเชื่อเป็นบ่อเกิดแห่ง "ความรู้" ความรู้ที่สัมพันธ์กับชีวิตและจรรโลงชีวิตของพวกเขาให้อยู่ในกฎเกณฑ์ของธรรมชาติ กฎเกณฑ์นั้นคือความสัมพันธ์ของสรรพสิ่ง ของคนกับทุกสิ่งทุกอย่างรอบตัวเขา สิ่งเหล่านี้มีรูปธรรมและนามธรรม มีส่วนที่เห็นรู้สึกสัมผัสได้ด้วยหูตาจมูกลิ้น มีส่วนที่สัมผัสได้ด้วยญาณที่ล้ำลึกลงไปจากโสตประสาทอื่น

ความรู้ของคนโบราณมีสองลักษณะ ลักษณะแรกคือ รู้จากการสัมผัสและความคิดไตร่ตรอง ความรู้ชนิดนี้ไม่ต้องการ "ความเชื่อ" เห็นคนเดินมาก็รู้ว่าเป็นคน คนนั้นกล่าวทักทายก็รู้ว่าเป็นคนนั้นที่พูดเพราะเห็นต่อหน้า ถ้าพูดกันทางโทรศัพท์ก็รู้ว่าเสียงมาตามสาย ไม่เคยไปอังกฤษก็รู้ว่ามีประเทศอังกฤษ ความรู้เช่นนี้จึงไม่แตกต่างไปจากสิ่งที่ศาสตร์สมัยใหม่กล่าวถึง ความรู้ลักษณะที่สองมาจากความเชื่อ เชื่อเพราะมีความ "รู้สึก" ที่แตกต่างไปจากการสัมผัสอื่น ๆ ในลักษณะ

"ปกติ" เชื่อเพราะมีอะไรบางอย่างที่มากไปกว่านั้น และอะไรที่มากไปกว่านั้นเคยแสดงให้ปรากฏในภาวะปกติแล้ว อย่างน้อยก็เท่าที่เล่าลือหรือบอกกล่าวสั่งสอนกันมา นี่คือที่มาของคติความเชื่อ เรื่องอิทธิปาฏิหาริย์ วิทยาคม และที่เรียกกันว่าไสยศาสตร์ในรูปแบบต่าง ๆ

ไสยศาสตร์ คือ "ศาสตร์" - ที่มีอิทธิพลมากที่สุดศาสตร์หนึ่งสำหรับคนไทยมีบันทึกไว้ในประวัติศาสตร์กฎหมายไทยในสมัยกรุงศรีอยุธยา ในรัชกาลพระเจ้าทรงธรรมประมาณปี พ.ศ. ๒๑๖๘ ได้มีการจัดตั้งหน่วยงานเพื่อชำระคดี ผู้กระทำผิดเกี่ยวกับคุณไสย เสน่ห์ยาแฝดฝังรูปด้วยวิทยาคม กฎหมายบัญญัติลงโทษผู้กระทำผิดในการใช้คุณไสยและวิทยาคมทำร้ายผู้อื่นทางอาญา หน่วยงานนี้มีผู้เชี่ยวชาญทางวิทยาคมเป็นตุลาการ มีหน้าที่สอบสวนพิจารณาโทษผู้กระทำผิดเกี่ยวกับการกระทำทางไสยศาสตร์เรื่องคุณไสยโดยเฉพาะในหนังสือวรรณกรรมต่าง ๆ มีการกล่าวถึงเรื่องทางไสยศาสตร์อยู่มากมาย ซึ่งแม้ว่าจะเป็นความเกินเลยของจินตนาการมนุษย์ แต่ก็มีเค้ามูลที่มาจากความเป็นจริงตามประเพณีและวิถีปฏิบัติของผู้คนในสมัยนั้น เสภาขุนช้างขุนแผนเป็นวรรณกรรมที่มีเรื่องราวเหล่านี้มากที่สุดเรื่องหนึ่ง

การใช้ไสยศาสตร์เพื่อทำร้ายผู้อื่นเรียกกันว่าเป็นเดรัจฉานวิชา (black magic) มีวิธีการที่แตกต่างออกไปในแต่ละท้องถิ่น ที่รู้จักกันดี คือ การทำยาสั่ง การเสกหนัง ตะปู เส้นผม กระดูก เนื้อหรือสิ่งของอื่น ๆ เข้าท้อง การบิดไส้ การบังฟัน เป็นต้น ทำให้ผู้ถูกระทำป่วยไข้เป็นบ้า หรือตายไปเลย

นอกจากเดรัจฉานวิชาที่มีไว้เพื่อทำอันตรายผู้อื่น ยังมีวิชาอาคมอื่น ๆ อีกมากมายซึ่งถือกันว่ามีไว้เพื่อป้องกันตัวเองบ้าง เพื่อประโยชน์สุขของผู้อื่น หรือเพื่อแก้ไขปัญหาและสนองความต้องการของแต่ละคน

ที่สามารถ "ใช้" อำนาจลึกลับเหล่านั้น วิชาเหล่านี้มักเรียกกันว่า วิทยาคม หรือวิชาอาคม เช่น การปลุกเสกเพื่อการอยู่คงกระพันชาตรี การสักลงยันต์ ทำให้ยิงไม่เข้า ยิงไม่ออกหรือไม่ถูก ฟันไม่เข้าตีไม่แตก แคล้วคลาด ศัตรูทำร้ายไม่ได้ แล้วยังมีวิชาอาคมเกี่ยวกับการสะเดาะ ทำให้สิ่งที่ติดขัดเคลื่อนหลุดออกมา เช่น เด็กในครรภ์ สะเดาะกุญแจ ประตูโซ่ตรวน อาคมประเภทนี้มักเรียกกันว่า หัวใจปลาไหลเผือก หรืออาคมอีกประเภทหนึ่งที่เป็นอิทธิปาฏิหาริย์ที่เชื่อว่าเป็นเรื่องไม่ง่ายนัก มีแต่ผู้มีวิชาอาคมลึกซึ้งมีบุญบารมีมากจะทำได้ คือ การล่องหนหายตัว ดำน้ำดำดิน เดินบนน้ำเดินบนไฟ ย่นทาง ทำให้เดินช้าเหมือนเร็ว คนวิ่งเท่าไรก็ตามไม่ทัน

เสภาขุนช้างขุนแผนกล่าวถึงการเรียนวิชาของพลายงามไว้ว่า

"อันเรื่องราวกล่าวความพลายงามน้อย ค่อยเรียบร้อยเรียนรู้ครูทองประศรี
ทั้งขอมไทยได้สิ้นก็ยินดี เรียนคัมภีร์พุทธเวทมนต์
ปัถมังตั้งตัวนะปัดตลอด แล้วถอนถอดถูกต้องเป็นล่องหน
หัวใจกริชอิทธเจเสน่ห์กล แล้วเล่ามนต์เสกขมิ้นกินน้ำมัน
เข้าในห้องลองวิชาประสาเด็ก แทงจนเหล็กแหลมลู่ยู่ขยั้น
มหาหมื่นยืนยงคงกระพัน ทั้งเลขยันต์ลากเหมือนไม่เคลื่อนคลาย
แล้วทำหัวใจอิติปิโส เสดาะโซ่ตรวนได้ดั่งใจหมาย
สะกดคนมนต์จังงังกำบังกาย เมฆฉายสูรย์จันทร์ขยันดี
ทั้งเรียนธรรมกรรมฐานนิพพานสูตร ร้องเรียนภูตพรายปราบกำหราบผี
ผูกพยนต์หุ่นหญ้าเข้าราวี ทองประศรีสอนหลานชำนาญมา"[๑]

เรื่องคงกระพันชาตรี ลงสักลงยันต์เป็นเรื่องที่นิยมกันมากในสมัยก่อน ปัจจุบันนี้ลดลงไปมากแล้ว แต่ก็ยังมีปรากฏอยู่ทุกภาค ส่วนใหญ่จะเป็นสำนักอาจารย์ชื่อดังที่เป็นพระภิกษุและคนธรรมดาที่

เรียกกันว่าหมอ (ไสยศาสตร์) ทุกปี ลูกศิษย์จะไปรวมกันคารวะอาจารย์ที่สำนักของท่าน จะมีพิธีไหว้ครูร่วมกันและมีการสักลงยันต์ด้วย ก่อนพิธีหลวงปู่ หลวงพ่อหรือเจ้าสำนักจะท่องภาวนาคาถาอันเชิญพระพุทธองค์ องค์เทพ ฤาษี ครูบาอาจารย์และสิ่งศักดิ์สิทธิ์ทั้งปวงมาประชุมอวยพรให้ศิษยานุศิษย์ มีการประพรมน้ำมนต์ ลูกศิษย์บางคนอาจจะมีอาการ "ของขึ้น" ดิ้นชักหมดสติไป หรือที่เรียกกันว่า ออกฤทธิ์ตามลายสัก สักเป็นเสือก็ร้องคำรามน่ากลัว สักเป็นลิงก็ปีนป่ายเสาเป็นโกลาหล สักเป็นพระนารายณ์ก็ลุกขึ้นมาร่ายรำอย่างพระนารายณ์เป็นต้น จากนั้นอาจารย์ก็จะเรียกคนเข้าไปสัก บางคนสักใหม่ บางคนสักเพิ่มเติมจากที่มีอยู่แล้ว

การสักรูปลงยันต์มีมาแต่โบราณ รวมทั้งการฝังเพชร ฝังนิลไว้ในตัว ทั้งนี้เพื่อให้อยู่ยงคงกระพัน ดังกล่าวไว้ในเสภาขุนช้างขุนแผนเมื่อพูดถึงแสนตรีเพชรกล้าทหารเอกเมืองเชียงใหม่ว่า

"อันแม่ทัพคนนี้มีศักดา อยู่คงศาสตราวิชาดี
แขนขวาสักรงเป็นองค์นารายณ์ แขนซ้ายสักชาดเป็นราชสีห์
แขนขวาหมึกสักพยัคฆี ขาซ้ายสักหมีมีกำลัง
สักอุระรูปพระโมคคลาน์ ภควัมปิดตานั้นสักหลัง
สีข้างสักอักขระนะจังงัง ศีรษะฝังพลอยนิลเม็ดจินดา
ฝังเข็มเล่มทองไว้สองไหล่ ฝังเพชรเม็ดใหญ่ไว้แสกหน้า
ฝังก้อนเหล็กไหลไว้อุรา ฝังข้างหลังเทียนคล้าแก้วตาแมว
เป็นโปเปาปุบปิบยิบทั้งกาย ดูเรี่ยรายร่อยร่องเป็นถ่องแถว
แต่เกิดมาอาวุธไม่พ้องแพว ไม่มีแนวหนามขีดสักนิดเดียว[๒]

การสัก คือ การสร้างภาพหรือรูปลงบนผิวหนังหรือส่วนต่าง ๆ ของร่างกายโดยใช้หมึกซึมลงไปใต้ผิวหนัง วิธีทำคือเอาวัตถุปลายแหลม

จุ่มหมึกแล้วทิ่มแทงลงไปบนผิวหนังเป็นรูปลวดลายและตัวอักษรต่าง ๆ การสักนอกจากจะมีความหมายทางไสยศาสตร์แล้วคงเป็นการประดับร่างกายให้สวยงาม แสดงความเป็นผู้ใหญ่ แสดงสังกัดตระกูลหรือสำนัก และคงหมายถึงความอดทนและความเป็นลูกผู้ชายด้วย เพราะการสักแต่ละครั้งเป็นการพิชิตความเจ็บปวด หลายคนทนไม่ได้ขอให้อาจารย์หยุด ขอทำในครั้งใหม่ก็มี บางสำนักมีเอกลักษณ์การสักที่ค่อนข้างซับซ้อน เช่น เป็นลายลิงถึง ๙ ตัว สักครั้งเดียวคงแทบจะเป็นไปไม่ได้ เพราะไม่มีใครทนความเจ็บปวดได้ ลูกศิษย์ต้องแวะเวียนไปขอให้อาจารย์สักให้ครบ ๙ ตัว กลายเป็นเรื่องการแข่งขันกันระหว่างศิษย์ ใครมีครบถือว่าเป็นศิษย์ที่สมบูรณ์และมีความอดทน นอกนั้นพลังอำนาจก็จะมากขึ้นตามตัวด้วย อยู่ยงคงกระพันชาตรีเต็มรูปแบบ

ลายสักจะมีรูปต่าง ๆ แล้วแต่วัตถุประสงค์หรือผลทางไสยศาสตร์ เช่น ลายสักที่นิยมกันมากในปัจจุบันนี้มีอยู่สองประเภท คือ สักเป็นรูปจิ้งจกหรือสาลิกา เพื่อผลทางเมตตามหานิยม มีเสน่ห์เป็นที่รักใคร่ของผู้คน เจ้านาย ญาติมิตร เจรจาการค้าขายติดต่อเก่ง ทำให้การค้าธุรกิจเจริญรุ่งเรือง การสักนี้สักได้ทั้งชายและหญิง ปกติหญิงมักจะขอให้สักด้วยน้ำมัน ไม่ใช่สักด้วยหมึก เพราะน้ำมันจะมองไม่เห็นถ้าไม่ดูใกล้ ๆ ปกติสักบนหน้าผาก หรือบางคนสักบนลิ้นเลยทีเดียว แม่ค้านิยมสักสาลิกามาก ลายสักประเภทที่สองเป็นรูปเสือเผ่น หนุมานคลุกฝุ่น หงส์ มังกร และสิงห์ หรือลายที่เป็นเกราะป้องกันอันตรายต่าง ๆ เช่น ยันต์เก้ายอด ยันต์เกราะเพชร ยันต์รูปสัตว์ที่กล่าวข้างต้นให้ผลทางคงกระพันชาตรี มีลักษณะความดุร้าย ปราดเปรียว สง่างามและกล้าหาญ นอกจากสักเป็นรูปลายต่าง ๆ แล้วยังเพิ่มสักยันต์หรือลงอักขระด้วย ทำให้ขลังและเพิ่มอานุภาพขึ้นไปอีก

กิจกรรมทางไสยศาสตร์ที่เป็นที่รู้จักกันแพร่หลายอีกอย่างหนึ่ง ได้แก่ การทำเครื่องรางของขลังซึ่งเป็นเรื่องที่นิยมกันมาแต่โบราณ มีทั้งที่เกิดโดยธรรมชาติ เช่น ว่านยาและเหล็กไหล หรือเพชรนิลจินดา ที่รวมเรียกกันว่านพรัตน์ แก้วนพรัตน์ แก้วสารพัดนึกหรือแก้ววิเศษ เพื่อให้ศักดิ์สิทธิ์ยิ่งขึ้นเจ้าของจะนำมาลงเลขยันต์ปลุกเสกด้วยคาถาอาคม โดยเฉพาะสิ่งที่ดูแล้ว "ธรรมดา ๆ" เช่น พวกเขี้ยวงา เขาสัตว์ ถ้าเป็นไม้ก็เป็นพวก ไม้รักไม้ยม เอามาแกะเป็นตัวรักยม ไม้โพธิ์มาแกะเป็นพระพุทธรูป ไม้งิ้วดำมาแกะได้สารพัดอย่างที่นิยมกันมาในระยะนี้คือมาแกะเป็นรูปอวัยวะเพศชาย ที่เรียกภาษาหนังสือพิมพ์ว่า "ปลัดขิก" ไม้ชนิดนี้หายาก เกือบจะหมดสิ้นไปจากประเทศไทยแล้ว ที่มีทำกันอยู่ก็เอามาจากประเทศเพื่อนบ้าน เช่น ลาวหรือเขมร หมอยาพื้นบ้านไทยและชาวจีนถือว่าไม้งิ้วดำเป็นยาอายุวัฒนะมักนำมาประกอบยาสมุนไพร ว่ากันว่าบางคนทำตะเกียบ ถ้าหยิบอาหารที่เป็นพิษ ตะเกียบจะเปลี่ยนสีทันที บางคนทำเป็นพัด ถ้ามีอากาศพิษพัดที่ถืออยู่จะเปลี่ยนสี หมอยาบางคนใช้ไม้งิ้วดำตรวจรักษาโรค

นอกจากนี้ยังเอาดินเอาผงมาปั้นเป็นรูปต่าง ๆ โดยเฉพาะพระ-พุทธรูป รูปอาจารย์ชื่อดังที่คนเคารพนับถือ กลายเป็นพระเครื่องและเหรียญรูปต่าง ๆ เกิดขึ้นมากมาย บางครั้งใช้ผ้า เช่น ผ้าขาวหรือผ้าสีแดงมาลงอักขระเลขยันต์ ทำเป็นผ้ายันต์ เสื้อยันต์ ใช้สวมใส่ ผูกคอหรือพันศีรษะ ผูกแขน นำไปถักเป็นแหวนลงรักปิดทองสวมใส่นิ้วมือที่เรียกกันว่าแหวนพิรอด บางอย่างใช้ด้ายดิบทำ เช่น ด้ายมงคลสำหรับสวมศีรษะ หรือด้ายสายสิญจน์ หรือทำด้วยโลหะ เงินทองหรือนากก็มี นำมาตีแผ่ให้เป็นแผ่นบาง ๆ สี่เหลี่ยม แล้วลงอักขระเลขยันต์ ม้วนเข้าให้กลมเรียกว่าตะกรุด หรือทำเป็นรูปพับเป็นสี่เหลี่ยมทำหูห้อยร้อยเชือก เรียกว่าพิสมร ซึ่งเชื่อกันว่ามีอานุภาพทางเมตตามหานิยม

ในอดีตการทำเครื่องรางของขลังเป็นเรื่องธรรมดาโดยเฉพาะผู้ชายคนเหล่านี้ต้องการในกรณีพิเศษคือเมื่ออกรบทัพจับศึก เสภาขุนช้างขุนแผนกล่าวถึงทหารที่ออกรบในสมัยนั้นว่า

"สวมสวดเสื้อลงใส่มงคล ล้วนอยู่ยงคงทนซึ่งศัตรา
บ้างอยู่ด้วยรากไม้ไพลว่าน บ้างอยู่ด้วยโดมอ่านพระคาถา
บ้างอยู่ด้วยเลขยันต์น้ำมันทา บ้างอยู่ด้วยสุราอาพัดกิน
บ้างอยู่ด้วยเงี้ยวงาแก้วตาสัตว์ บ้างอยู่ด้วยกำจัดทองแดงหิน
บ้างอยู่ด้วยเนื้อหนังฝังเพชรนิล ล้วนอยู่สิ้นทุกคนทนศัสตรา"[๓]

อาวุธที่ใช้ป้องกันตัวและออกรบคือมีดดาบก็ต้องเป็นของวิเศษใช้โลหะหลายอย่างที่เชื่อว่าไม่ได้มีอานุภาพตามธรรมชาติอย่างเดียวแต่มีความขลังหรือศักดิ์สิทธิ์ในตัวด้วย จะได้ไม่เพียงแต่คม แต่สามารถฟาดฟันดั่งใจหมายได้ โลหะที่ดีต้องหายากและมาจากสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ดังกรณีที่กล่าวไว้ในเรื่องขุนช้างขุนแผนว่า

"เอาเหล็กยอดพระเจดีย์มหาธาตุ ยอดปราสาททวารามาประสม
เหล็กขนันผีพรายตายทั้งกลม เหล็กตรึงโลงตรึงปั้นลมสลักเพชร
หอกสัมฤทธิ์กริชทองแดงพระแสงหัก เหล็กปฏักสลักประตูตะปูเห็ด
พร้อมเหล็กเบญจพรรณกัลเม็ด เหล็กบ้านพร้อมเสร็จทุกสิ่งแท้
เอาเหล็กไหลเหล็กหล่อบ่อพระแสง เหล็กกำแพงน้ำพี้ทั้งเหล็กแร่
ทองคำสัมฤทธิ์นากอะแจ เงินที่แท้ชาติเหล็กทองแดงดง[๔]

ดาบนี้นับเป็นของวิเศษขนาดที่ว่า "เห็นต้นรังงามสามกำกึ่ง หวดผึ้งขาดพับลงกับที่เบาไหลไม่ระคายคล้ายหยวกปลี" และถ้าดีจริงก็คงสู้กับคาถาอาคมของศัตรูได้ด้วย ศัตรูที่ขึ้นชื่อว่าคงกระพันก็ไม่อาจทนต่อดาบ "วิเศษ" เช่นนี้ได้

การตีดาบ ตีเหล็ก และการทำเครื่องรางของขลังต่าง ๆ ต้องมีการดูฤกษ์ยาม เสร็จจากการตีการผสมแล้วก็ต้องมีพิธีพุทธาภิเศก ทำนองใช้กระแสจิตดึงเอาพระพุทธคุณต่าง ๆ มาเข้าบรรจุในพระเครื่องหรือเครื่องรางของขลังนั้น ถ้าจะให้สมบูรณ์ก็มักนิมนต์พระสงฆ์มาสวดพระพุทธมนต์ สวดคาถาพุทธาภิเศก หรือมีอาจารย์ทางวิปัสสนามานั่งเข้าสมาธิส่งกระแสจิตบริกรรมคาถาต่าง ๆ ลงในพระเครื่อง ทำให้เกิดความศักดิ์สิทธิ์ยิ่งขึ้น ทั้งนี้ไม่ต้องกล่าวถึงองค์ประกอบอื่น ๆ ในพิธีกรรมนี้ เช่น ของสังเวยบวงสรวงต่าง ๆ

ปัจจุบันนี้เรื่องพระเครื่องไม่ได้เกี่ยวกับอภินิหารของพระเครื่องอย่างเดียว แต่เกี่ยวกับ "การค้า" ดังจะเห็นร้านพระเครื่อง "ให้เช่า" ทั่วไปในกรุงเพทฯ และเมืองต่าง ๆ แม้แต่ริมบาทวิถีข้างถนนใต้ต้นมะขามก็ยังทำกัน การสะสมพระเครื่องสำหรับหลายคนจึงกลายเป็นเหมือนการสะสมแสตมป์ หรือของเก่าโบราณที่มีค่า อาจจะแตกต่างกันเพียงแต่ในแง่ที่ว่า นอกจากจะมีราคาดีแล้ว ยังอาจปกปักรักษาให้อภินิหารต่าง ๆ แก่ตนอีกด้วย จนเกิดมีศัพท์ในหมู่ผู้สนใจเรื่องนี้ว่า "นักเลงพระ" คือ ผู้รู้ผู้เชี่ยวชาญเกี่ยวกับการดูและ "การเล่น" พระ-เครื่อง วงการพระเครื่องไม่ใช่วงการเล็ก จะเห็นได้จากจำนวนหนังสือพิมพ์รายสัปดาห์ รายเดือน และหนังสือเล่มต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับเรื่องนี้ ทั้งในห้องสมุดและที่พิมพ์จำหน่ายตามแผง และร้านหนังสือทั่วไป

พระเครื่องมีประเพณียาวนานมาหลายร้อยปี เริ่มตั้งแต่เมื่อไรไม่มีหลักฐานที่แน่ชัด ปกติเป็นพระภิกษุสงฆ์ผู้มีชื่อเสียงและทรงคุณวิเศษเป็นผู้สร้างขึ้นมา บางกรณีอาจเป็นฆราวาสซึ่งมีชื่อเสียงเป็นผู้วิเศษที่สร้างขึ้นมาก็มี ถือกันว่า ท่านเหล่านั้นได้บรรจุพลังจิตหรืออำนาจญาณสมาบัติอันกล้าแข็งเข้าไว้ในพระเครื่องของขลังที่ท่านเหล่านั้นสร้างขึ้นมาทำให้ผู้ที่ได้รับพระเครื่องมาบูชาได้รับพลังเมตตาเผื่อแผ่มาปกป้องรักษาคุ้มกันภัย

ถือกันว่าสุดยอดของพระเครื่องของไทยในปัจจุบันคือพระสมเด็จฯ และในบรรดาพระสมเด็จฯ ก็มีสุดยอดอีก คือสมเด็จพุฒาจารย์ (โต) นอกจากตระกูลสมเด็จฯ แล้ว มีพระนางพญา (พิษณุโลก) พระรอด (ลำพูน) พระกำแพงทุ่งเศรษฐี (กำแพงเพชร) พระผงสุพรรณ (สุพรรณบุรี) เรียกพระเครื่องทั้งห้าตระกูลนี้ว่าเบญจภาคี

นอกจากนี้ยังมีพระร่วงรางปืน พระขุนแผนเคลือบ พระขรัวอีโต้ พระวัดสามปลื้ม พระท่ากระดาน พระวัดเงิน พระร่วงวัดกลาง พระนางเสน่ห์จันทร์ พระปิดตาหลวงพ่อแก้ว พระท้ายตลาด เป็นต้น

อภินิหารของพระเครื่องเหล่านี้เกือบทั้งหมดเป็นเรื่องคงกะพันชาตรี ตีไม่แตก ฟันไม่เข้า ยิงไม่ออก ยิงไม่เข้า ยิงไม่ถูก แคล้วคลาดปลอดภัย หนังสือสิ่งพิมพ์เกี่ยวกับพระเครื่องจะบรรยายอภินิหารของแต่ละพระเครื่องเป็นเรื่องราวที่เชื่อว่าเกิดจริงแก่บุคคลในแวดวงต่าง ๆ ที่ได้ประสบมา เช่น คนไปรบสงคราม คนถูกปองร้าย คนอยู่ในอันตรายต่างก็รอดปลอดภัยมาด้วยอภินิหารของพระเครื่องที่คนเหล่านั้นมีอยู่กับตัว

นอกจากอภินิหารต่าง ๆ ในเชิงมหาอุดนี้แล้ว เชื่อกันว่าพระเครื่องเหล่านี้มีคุณานุภาพก่อให้เกิดความรัก เมตตา และความแคล้วคลาดป้องกันภัยจากภูติผีปีศาจ สัตว์ร้าย เมตตามหานิยม ทำมาค้าขึ้น เจริญก้าวหน้าในการงาน

พระเครื่องที่เก่าแก่อายุหลายร้อยปีตกทอดมาถึงทุกวันนี้ส่วนใหญ่โดยการขุดค้นพบจากวัดโบสถ์เจดีย์เก่าแก่ บางครั้งเป็นการ "เปิดกรุ" พระเครื่องที่ยังไม่เป็นที่รู้จักกัน และเริ่มเป็นที่เชื่อถือเมื่อผู้ที่เอาไปบูชาได้รับพระคุณานุภาพต่าง ๆ และเล่าให้ผู้อื่นฟัง นักเลงพระย่อมทราบรูปลักษณ์องค์ประกอบของพระเครื่อง รวมทั้งวัสดุดั้งเดิม

ที่ใช้สร้าง หรือถ้าเป็นพระที่สร้างเมื่อมีการพิมพ์ได้ก็สามารถบอกลายพิมพ์ได้อย่างแม่นยำถึงปานนั้นก็ยังมีคนปลอมพระเครื่องทำมาค้าขายกันอยู่มากมาย

ถือกันว่า พระเครื่องเหล่านี้จะต้องมีการปลุกเสกซ้ำอยู่บ่อย ๆ เพื่อให้คงความศักดิ์สิทธิ์ไว้ การเสื่อมย่อมมี โดยเฉพาะผู้ที่ถือพระเครื่องไปทำสิ่งที่มัวหมองต้องห้าม ติดพกไปในสถานที่ไม่ควร ความไม่สมควรของสถานที่นำเอาคุณวิเศษของพระเครื่องติดไปด้วย การปลุกเสกซ้ำจึงทำเพื่อกระตุ้นแรงพลังจิตที่อาจจะลดถอยลงให้คงคืนมาเช่นเดิม หรือแข็งกล้าขึ้นกว่าคุณานุภาพเดิม และที่สำคัญก็คงเป็นกำลังใจของผู้ถือพระเครื่องและทำการปลุกเสกเองที่ต้องการพลังใจและความเชื่อมั่น

นอกจากเรื่องพระเครื่องที่เป็นเครื่องรางของขลังนี้แล้ว ยังมีพระกริ่งซึ่งเป็นอิทธิพลของพุทธศาสนานิกายมหายาน เกี่ยวกับเรื่องพระโพธิสัตว์ คำว่ากริ่งจะมาจากภาษาอะไรอย่างไรคงยากที่จะเดา แต่คงเกี่ยวข้องกับตำนานในพุทธศาสนา พระกริ่งของโบราณสร้างกันขึ้นมาด้วยโลหะหลายชนิดโดยการใส่เวทย์มนต์คาถาลงไป โลหะเหล่านี้มีทองสัมฤทธิ์ ทองคำ นาก เงิน และทอง (นากเงินและทองหลอมเป็นเนื้อเดียวกันเรียกว่า เนื้อสามกษัตริย์) ทองเหลือง ทองแดง ตะกั่ว ผสมปรอท พระกริ่งจึงเป็นของมีค่ามาก เพราะลำพังโลหะที่นำมาสร้างก็มีคุณค่ามากอยู่แล้ว พระกริ่งที่รู้จักกันในเมืองไทยและที่เชื่อว่ามีความศักดิ์สิทธิ์ฤทธานุภาพมากนักเป็นของธิเบต จีน และของเขมร สำหรับของไทยว่ากันว่าพระกริ่งรุ่นแรกคือ พระกริ่งปรมา สร้างในรัชสมัยพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยสมเด็จพระสังฆราชเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรส และพระกริ่งวชิรญาณ สร้างโดยพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส[๕]

นอกจากพระเครื่อง พระกริ่ง ยังมีเรื่องอภินิหารหรืออิทธิปาฏิหาริย์ของพระพุทธรูป พระธาตุ และวัตถุมงคลทางศาสนาอย่างอื่น ๆ อีกมาก ซึ่งเป็นความเชื่อศรัทธาอันมาจากการได้พบเห็น ได้ยินได้ฟัง และได้ถือกันมา มีเครื่องรางรูปภาพหรือเครื่องหมายต่าง ๆ เช่น รูปตาติดไว้ที่ประตูหน้าต่างบ้านหรือหัวเรือ ถือว่าเป็นทางเดินของภูติผี เป็นการป้องกันไม่ให้ย่างกรายเข้ามาในสถานที่นั้น ๆ บางแห่งมีรูปปลาตะเพียนคู่หันหน้าเข้าหากัน ถือว่าเป็นสวัสดิมงคล นำโชคมาให้ ทำมาค้าขึ้น บางทีเป็นเครื่องหมายกากบาทหรือสวัสดิกะเหมือนเครื่องหมายของนาซีเยอรมันระหว่างสงครามโลกครั้งที่สองก็มี บางทีทำเป็นรูปนางกวัก เช่นเดียวกับที่ปั้นเป็นรูป คือรูปผู้หญิงนั่งกวักมือเป็นเครื่องรางของขลังให้มีลูกค้าเข้าร้านมาก แม้คลีนิคแพทย์สมัยใหม่บางแห่งก็ยังมีรูปอย่างนี้

ไสยศาสตร์จะอยู่คู่กับโลกมนุษย์ตราบเท่าที่มนุษย์ยังเวียนว่ายอยู่ในวัฏจักรของสถานที่และกาลเวลา โหยหาเอกภพและนิรันดร์กาล ยังรู้จักเพียง "ใช้" สิ่งต่าง ๆ เพื่อประโยชน์เฉพาะหน้าแห่งตน ไม่เว้นแม้กระทั่งศาสนา การนับถือศาสนาแบบไสยศาสตร์ใช้พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์เพื่อเป็นเครื่องหาแสวงประโยชน์เฉพาะหน้า วาสนาโชคลาภเพื่อสนองกิเลสตัณหา แม้ว่าไสยศาสตร์จะนับได้ว่าเป็นศาสตร์และวิชา แต่เมื่อมองจากคติฝ่ายพุทธศาสนา ไสยศาสตร์ก็เป็นวิชาที่เป็นอวิชา ไม่ได้ก่อให้เกิดสติและปัญญา อันจะนำไปสู่ความหลุดพ้นซึ่งเป็นสัจธรรมและเป้าหมายสูงสุดของชีวิต

เชิงอรรถ

[๑] อ้างใน ประจักษ์ ประภาพิทยากร, *ประเพณีไทยและไสยเวทวิทยาในขุนช้างขุนแผน.* กรุงเทพฯ, ๒๕๑๖, น. ๑๕๘.

[๒] *เพิ่งอ้าง,* น. ๑๖๓

[๓] *เพิ่งอ้าง,* น. ๑๖๓.

[๔] *เพิ่งอ้าง,* น. ๑๖๗

[๕] เขียน ยิ้มศิริ, *อิทธิปาฏิหาริย์ พระเครื่องรางของขลังของไทย,* กรุงเทพฯ : ศิลปบรรณาคาร, ๒๕๒๕, น. ๒๕๗-๒๕๘.

กรรม

พระเมธีธรรมาภรณ์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต)

คำว่า กรรม เป็นคำนามในรูปศัพท์ภาษาสันสกฤต ตรงกับคำว่า กมฺม ในภาษาบาลี คำว่ากรรมนี้เป็นศัพท์ธรรมสำคัญในคัมภีร์พระพุทธศาสนาที่คนไทยรับมาใช้แพร่หลายในภาษาไทยจนกระทั่งคำนี้ได้กลายเป็นส่วนหนึ่งของชุดคำอธิบายเกี่ยวกับโลกและชีวิตในทัศนะของคนไทย คำว่ากรรมมีความหมายสัมพันธ์กับคำว่า กุศล อกุศล บุญ บาป วาสนา บารมี เมื่อคำว่ากรรมถูกนำมาใช้ในภาษาไทย ความหมายของคำได้เปลี่ยนแปลงคลาดเคลื่อนจากความหมายดั้งเดิมตามนัยแห่งคัมภีร์พระพุทธศาสนา

ความหมายของกรรมในคัมภีร์พระพุทธศาสนา

พระไตรปิฎกและคัมภีร์พระพุทธศาสนาภาษาบาลีอื่น ๆ อธิบายความหมายของกรรมไว้ดังต่อไปนี้

คำว่า กรรม แปลว่า การกระทำ หมายถึง การกระทำที่ประกอบด้วยเจตนา คือ กระทำด้วยความตั้งใจหรือจงใจ ดังพุทธพจน์ที่ว่า "ภิกษุทั้งหลาย เราเรียกเจตนานั่นแหละว่าเป็นกรรม บุคคลจงใจแล้วจึงกระทำด้วยกาย ด้วยวาจา ด้วยใจ"[๑] กรรมมี ๓ ประเภท โดยแบ่งตามช่องทางที่แสดงออก คือ

๑. กายกรรม ได้แก่ การกระทำหรือพฤติกรรมที่แสดงออกทางกาย

๒. วจีกรรม ได้แก่ การกระทำหรือพฤติกรรมที่แสดงออกทางวาจา

๓. มโนกรรม ได้แก่ การกระทำทางใจหรือความรู้สึกนึกคิดต่าง ๆ

คำว่ากรรมใช้เป็นคำกลาง ๆ ทำดีก็ตามทำชั่วก็ตามจัดเป็นกรรมทั้งนั้น การกระทำที่ดีเรียกว่า "กรรมดี" การกระทำที่ชั่วเรียกว่า "กรรม

ชั่ว" คัมภีร์พระพุทธศาสนาเรียกกรรมดีว่า "กุศลกรรม" และเรียกกรรมชั่วว่า "อกุศลกรรม" เจตนาเป็นเกณฑ์สำคัญในการวิจัย การกระทำว่าเป็นกรรมดีหรือกรรมชั่ว กล่าวคือการกระทำด้วยเจตนาที่ประกอบด้วยกุศลมูลคือ อโลภะ อโทสะ อโมหะ จัดเป็นกุศลกรรม ส่วนการกระทำด้วยเจตนาที่ประกอบด้วยอกุศลมูลคือ โลภะ โทสะ โมหะ จัดเป็นอกุศลกรรม ในกรณีนี้แม้เจตนาจะเป็นเกณฑ์สำคัญในการวินิจฉัยกรรมก็จริง แต่พระพุทธศาสนายังถือเอาวิบากหรือผลกรรมเป็นเกณฑ์ร่วมสำหรับวินิจฉัยกรรมดีและกรรมชั่วด้วย ดังพุทธพจน์ที่ว่า "กรรมใดทำแล้วเดือดร้อนภายหลังมีหน้านองน้ำตาร้องไห้เสวยผลของกรรมใด กรรมนั้นทำแล้วไม่ดีเลย กรรมใดทำแล้วไม่เดือดร้อนภายหลัง มีหัวใจแช่มชื่นเบิกบานเสวยผลของกรรมใด กรรมนั้นทำแล้วดี"[๒]

กรรมดีหรือกุศลกรรมมีชื่อเรียกโดยทั่วไปว่า "บุญ" ส่วนกรรมชั่วหรืออกุศลกรรม มีชื่อเรียกโดยทั่วไปว่า "บาป" ความหมายของคำว่า "บุญ-บาป" ก็เป็นเช่นเดียวกับความหมายของคำว่า "กุศลกรรม-อกุศลกรรม" กล่าวคือ บุญหมายถึงการกระทำที่ดีด้วยกุศลเจตนา เช่น ให้ทาน รักษาศีล เจริญภาวนา ซึ่งมีผลเป็นความสุขกายและสุขใจทั้งในชาตินี้และชาติหน้า บาปหมายถึงการกระทำที่ชั่วด้วยอกุศลเจตนา เช่น ฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ซึ่งมีผลเป็นความทุกข์กายและทุกข์ใจทั้งในชาตินี้และชาติหน้า

กรรมคู่กับวิบากเสมอ นั่นคือกรรมหรือการกระทำเป็นเหตุให้เกิดวิบากหรือผลของการกระทำ กรรมและวิบากมีความสัมพันธ์กันในฐานะเป็นสาเหตุกับผล กรรมดีก่อให้เกิดวิบากที่ดี กรรมเลวก่อให้เกิดวิบากที่เลวไม่น่าปรารถนา ใครทำกรรมเช่นใดย่อมรับผลกรรมเช่นนั้น "ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว"[๓] นี่เป็นกฎแห่งกรรมหรือกรรมนิยม ซึ่งชาว

พุทธใช้เตือนตัวเองเสมอว่า "เรามีกรรมเป็นของตน เป็นผู้รับผลของกรรม มีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย เราทำกรรมอันใดไว้ ดีก็ตาม ชั่วก็ตาม เราจักได้รับผลของกรรมนั้น"[๔]

กรรมอาจให้ผลทันตาในชาติปัจจุบันหรือติดตามไปให้ผลในชาติหน้า แนวคิดเรื่องกฎแห่งกรรมในพระพุทธศาสนาจึงสัมพันธ์กับความเชื่อเรื่องการเวียนว่ายตายเกิด ท่านแบ่งกรรมออกเป็น ๔ ประเภท ตามระยะเวลาการให้ผล คือ

๑. ทิฏฐธรรมเวทนียกรรม กรรมให้ผลในปัจจุบันคือในชาตินี้
๒. อุปปัชชเวทนียกรรม กรรมให้ผลในภพที่จะไปเกิดคือในชาติหน้า
๓. อปราปริยเวทนียกรรม กรรมให้ผลในชาติต่อ ๆ ไป
๔. อโหสิกรรม กรรมเลิกให้ผล[๕]

กรรมทั้งดีและชั่วไม่สูญหายไปเพราะกรรมสามารถติดตามผู้กระทำไปให้ผลทั้งในชาตินี้และชาติหน้า ดังคำกล่าวที่ว่า "กรรมดีหรือกรรมชั่วทุกอย่างที่ถูกสั่งสมไว้ย่อมมีผล"[๖] ตัวการที่ทำหน้าที่จดจำกรรมที่ทำและเก็บสะสมผลกรรมเอาไว้ก็คือจิตของผู้ทำกรรมนั่นเอง จิตมี ๒ ระดับ คือ วิถีจิตและภวังคจิต เมื่อใดจิตออกมารับรู้เรื่องราวต่าง ๆ ผ่านตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ เมื่อนั้นจิตอยู่ในวิถีจิตเป็นวิถีจิตซึ่งมีความรู้สำนึกตัว แต่เมื่อใดจิตไม่ออกมารับรู้โลกภายนอก เมื่อนั้นจิตตกภวังค์ จัดเป็นภวังคจิต ซึ่งไม่มีความรู้สำนึกตัวจึงเป็นจิตใต้สำนึก ภวังคจิตนี้แหละเป็นตัวการสะสมวิบากหรือผลกรรมเอาไว้ เมื่อถึงเวลาเหมาะสมผลกรรมเหล่านั้นก็ให้ผลออกมาเป็นความสุขหรือความทุกข์ตามประเภทของกรรมที่เคยทำในอดีต

ความหมายของกรรมในภาษาไทย

คัมภีร์พระพุทธศาสนาใช้คำว่ากรรมเป็นคำกลาง ๆ จึงหมายถึง

กรรมดีหรือกรรมชั่วก็ได้ แต่ในภาษาไทยทั่วไป คำว่า กรรม หมายถึง กรรมชั่วหรือบาปกรรม ดังที่พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕ ให้คำนิยามความหมายของกรรมไว้ว่า "(๑) การกระทำที่ส่งผลร้ายมายังปัจจุบันหรือซึ่งจะส่งผลร้ายต่อไปในอนาคต เช่น กรรมของฉันแท้ ๆ (๒) บาป, เคราะห์ เช่น "คนมีกรรม" ตัวอย่างประการหนึ่งของการใช้คำว่ากรรมในความหมายของการกระทำที่ชั่วหรือบาปก็คือ โคลงโลกนิติบทที่ ๑๓๓ ว่า

หมอแพทย์ทายว่าไข้ ลมคุม
โทรว่าเคราะห์แรงรุม โทษให้
แม่มดว่าผีกุม ทำโทษ
ปราชญ์ว่ากรรมเองไซร้ ก่อสร้างมาเอง

อีกตัวอย่างหนึ่งคือบทกลอนของสุนทรภู่ในนิราศพระบาท ที่ว่า

มาเคารพพบพุทธบาทแล้ว
ขอคุณแก้วสามประการช่วยอุปถัมภ์
ฉันเกิดมาชาตินี้มีแต่กรรม
แสนระยำยุบยับด้วยอับจน

การใช้คำว่ากรรมในความหมายของบาปมีปรากฏในเรื่อง ลิลิตพระลอ ในตอนที่พระลอกล่าวแก่พระมารดาว่า การที่ต้องพลัดพรากจากพระมารดาคงเป็นเพราะกรรมและบาปที่ทำไว้แต่ชาติก่อน

รอยกรรมจำจากเจ้า จอมกษัตริย์
รอยบาปเพรงจำพลัด ออกท้าว

โดยทั่วไป คัมภีร์พระพุทธศาสนาใช้คำว่า "บุญกรรม" ในความหมายว่า "กรรมดี" และใช้คำว่า "บาปกรรม" ในความหมายว่า "กรรม

ชั่ว" แต่ในภาษาไทยทั่วไป คำว่า "บุญกรรม" มีความหมายเปลี่ยนไป เพราะคำว่า "กรรม" ในภาษาไทยหมายถึง "บาป" ดังแสดงมาแล้ว เหตุฉะนั้นความหมายของคำว่า "บุญกรรม" ในภาษาไทยทั่วไปก็คือ "บุญ-บาป" ดังประโยคที่ว่า "สุดแท้แต่บุญกรรม" หรือ "บุญทำกรรมแต่ง" สำนวนที่สองนี้ พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕ อธิบายความหมายว่า "บุญทำกรรมแต่ง (สำ) บุญหรือบาปที่ทำไว้ในชาติก่อนเป็นเหตุทำให้รูปร่างหน้าตาหรือชีวิตของคนเราในชาตินี้สวย งาม ดี ชั่ว เป็นต้น"

ดังนั้นคำว่า "บุญ" ในภาษาไทยจึงมีความหมายตรงกันข้ามกับคำว่า "กรรม" ซึ่งได้แก่บาปและคำว่าบุญนี้มักมาคู่กับคำว่า "วาสนา" หรือ "บารมี" ดังที่พูดกันว่า "บุญวาสนา บุญบารมี" ดังตัวอย่างประการหนึ่งของการใช้คำว่า "บุญวาสนา" ในหนังสือเรื่องพระอภัยมณี ของสุนทรภู่ที่ว่า

ทั้งนี้เพราะเคราะห์กรรมทำให้วุ่น
จึงสิ้น**บุญวาสนา**สีกาเอ๋ย
เห็นมิได้ไปอยู่เป็นคู่เชย
ด้วยสองเคยปลูกเลี้ยงกันเพียงนั้น

ในที่นี้คำว่า "วาสนา" มีความหมายเช่นเดียวกับคำว่า "บุญ" ดังที่พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕ ให้คำนิยามความหมายของคำว่าวาสนาไว้ว่า "วาสนา น. บุญบารมี, กุศลที่ทำให้ได้รับลาภยศ" ความหมายของคำว่าวาสนาตามคำนิยามนี้แตกต่างจากความหมายดั้งเดิมของคำว่า "วาสนา" ที่ใช้ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาภาษาบาลี ความหมายดั้งเดิมของคำว่าวาสนา ก็คือ "สิ่งที่เหลือติดมากับจิตรอยประทับมาแต่อดีต[๗] สิ่งที่เหลือติดมากับจิตแต่ชาติปางก่อนอาจ

เป็นฝ่ายดีก็ได้ ฝ่ายชั่วก็ได้ แต่คำว่าวาสนาในภาษาไทยหมายเฉพาะสิ่งที่ดีคือบุญกุศลที่ทำให้ได้ลาภยศ

คำว่า "บารมี" ที่ใช้ในภาษาไทยก็มีความหมายคลาดเคลื่อนไปจากความหมายดั้งเดิมในวรรณกรรมภาษาบาลี คัมภีร์พระพุทธศาสนาใช้คำว่าบารมีในความหมายว่า "คุณความดีที่บำเพ็ญอย่างยิ่งยวดเพื่อบรรลุจุดหมายอันสูงสุดยิ่งมี ๑๐ คือ ทาน ศีล เนกขัมมะ ปัญญา วิริยะ ขันติ สัจจะ อธิษฐาน เมตตา อุเบกขา"[๘] คุณความดีเหล่านี้บำเพ็ญโดยพระโพธิ์สัตว์ผู้ปรารถนาจะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า คำว่าบารมีในภาษาไทยยังคงรักษาความหมายอันนี้ไว้ แต่ก็มีความหมายเพิ่มเติมดังที่พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕ ให้คำนิยามความหมายไว้ตอนหนึ่งว่า บารมีหมายถึง "คุณความดีที่ได้บำเพ็ญ คุณสมบัติที่ทำให้ยิ่งใหญ่ เช่นว่า ชมพระบารมี พระบารมีปกเกล้าฯ พ่ายแพ้แก่บารมี"

ความหมายของคำว่าบารมีตามคำจำกัดความข้างบนนั้นแสดงให้เห็นว่า บารมีเป็นบุญประเภทหนึ่ง "ที่ทำให้ยิ่งใหญ่" และมีคำเรียกบุญประเภทนี้ว่าบุญบารมี มีความเชื่อที่ยอมรับกันทั่วไปในสังคมไทยว่าผู้ที่จะได้รับยศศักดิ์ยิ่งใหญ่ในแผ่นดินต้องเป็นคนมีบุญบารมี ความเชื่อเช่นนี้ได้รับอิทธิพลจากคำสอนในพระพุทธศาสนา คัมภีร์พระพุทธศาสนาเรียกบุญบารมีว่าบุญนิธิ แปลว่า "ขุมทรัพย์คือบุญ" ผู้สั่งสมบุญไว้มากย่อมมีสิทธิ์ได้รับยศศักดิ์อันยิ่งใหญ่ดังพุทธพจน์ที่ว่า "ความมีผิวพรรณดี ความมีเสียงไพเราะ ความมีทรวดทรงงาม ความมีรูปสวย ความเป็นผู้ยิ่งใหญ่ ความมีบริวาร ผลทุกอย่างย่อมได้มาด้วยบุญนิธิ ความเป็นพระเจ้าแผ่นดิน ความเป็นอิสระ ความสุขของพระเจ้าจักรพรรดิที่น่าปรารถนา ความเป็นพระราชาในสรวงสวรรค์ ผลทุกอย่างย่อมได้มาด้วยบุญนิธิ"[๙]

ความเชื่อเรื่องบุญบารมีทำให้คนยอมรับสถานภาพของกันและกัน นั่นคือเมื่อใครเชื่อว่าผู้มีบุญบารมีหรือบุญหนักเท่านั้นจึงจะมีสิทธิได้ศักดิ์ใหญ่ และพิจารณาเห็นว่าตนเองมีบุญน้อยด้อยวาสนา เขาย่อมไม่คิดแย่งชิงตำแหน่งหรือแข่งบารมีกับผู้มีบุญหนักศักดิ์ใหญ่ ทั้งนี้เพราะเหตุที่ว่า "แข่งเรือพาย แข่งได้ แข่งบุญวาสนา แข่งไม่ได้" สิ่งที่ผู้น้อยควรถือปฏิบัติคือฝากตัวกับผู้ใหญ่เพื่อขอพึ่งใบบุญของท่าน บุญบารมีของผู้ใหญ่ ย่อมปกแผ่คุ้มครองผู้น้อยให้อยู่ร่มเย็นเป็นสุข ระบบอุปถัมภ์ในวัฒนธรรมไทยดำรงอยู่ได้เพราะมีแนวคิดเรื่องบุญบารมีสนับสนุนอยู่นั่นเอง

ข้อความที่กล่าวมานั้นแสดงว่า ใบบริบทของวัฒนธรรมไทย คำว่ากรรมและคำอื่น ๆ ในชุดเดียวกัน ถูกใช้ในความหมายที่คลาดเคลื่อนจากความหมายเดิมในคัมภีร์พระพุทธศาสนา การใช้ในความหมายที่คลาดเคลื่อนนี้ได้รวมถึงกฎแห่งกรรมหรือกรรมนิยาม ความหมายเดิมของกฎแห่งกรรมตามนัยแห่งคัมภีร์พระพุทธศาสนาก็คือ กรรมเป็นสาเหตุที่ก่อให้เกิดผลหรือวิบากติดตามมา ใครทำกรรมเช่นใดย่อมได้รับวิบากเช่นนั้น ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว เมื่อกฎแห่งกรรมถูกนำมาใช้ในบริบทของวัฒนธรรมไทย กฎแห่งกรรมมีลักษณะเป็นกรรมลิขิตที่กำหนดวิถีชีวิตแน่นอนล่วงหน้ามาแต่ชาติปางก่อน ซึ่งใครไม่อาจฝืนกรรมลิขิตนี้ได้ กฎแห่งกรรมที่มีความหมายเชิงกรรมลิขิตนี้มักเรียกว่า "เคราะห์กรรม" ใครมีเคราะห์กรรมอะไรย่อมหนีเคราะห์กรรมนั้นไม่พ้น เขาจับทำอะไรย่อมประสบความล้มเหลวตลอดเวลา ดังที่สุนทรภู่ประพันธ์ไว้ในนิราศเมืองแกลงว่า

ทั้งนี้เพราะเคราะห์กรรมกระทำไว้
นึกอะไรจึงไม่สมอารมณ์หมาย

ความเชื่อเรื่องเคราะห์กรรมมักถูกยกขึ้นมาอธิบายปลอบใจผู้ประสบทุกต่าง ๆ ดังกรณีที่ ท.เลียงพิบูลย์ เขียนเล่าไว้ใน กฎแห่งกรรมชุดกรรมสนอง ว่าหญิงชราคนหนึ่งถูกรถชนล้มลง รถคันที่ชนได้หนีไป เมื่อพลเมืองดีคนหนึ่งได้ช่วยพยุงหญิงชราให้ลุกขึ้น หญิงชรากล่าวว่า "ทำไมคุณถึงใจดีอย่างนี้ คุณไม่ได้เป็นคนชนอิฉันเลย คุณกลับช่วยเหลืออิฉัน ส่วนคนชนอิฉันนั้นมันหนีไป แต่อิฉันไม่โกรธมันหรอก มันเป็นบาปกับเคราะห์ของอิฉันเองทำอย่างไรได้ คนเรามีเคราะห์แล้วหนีเคราะห์ไม่พ้น"[๑๐]

คัมภีร์พระพุทธศาสนาถือว่าความเชื่อเรื่องเคราะห์กรรมในลักษณะที่เป็นกรรมลิขิตเช่นนี้ จัดเป็นบุพเพกตวาทคือลัทธิที่เห็นว่าความสุขและความทุกข์ทุกอย่างในชีวิตเกิดจากกรรมเก่า ปุพเพกตวาทนี้จัดเป็นมิจฉาทิฏฐิเพราะเป็นความเชื่อที่ผิดจากกฎแห่งกรรม[๑๑] ความเชื่อที่ถูกต้องในเรื่องกฎแห่งกรรมตามนัยแห่งคัมภีร์พระพุทธศาสนาก็คือว่าแม้ชีวิตปัจจุบันจะเป็นผลจากกรรมที่ทำไว้ในอดีตก็จริง แต่ไม่ใช่ว่ามนุษย์จะต้องก้มหน้ารับผลของกรรมทุกอย่างที่ทำไว้ในอดีต มนุษย์อาจลบล้างผลกรรมชั่วหรือผ่อนผลกรรมชั่วที่หนักให้เป็นเบาด้วยการทำความดี ความพยายามทำแต่กรรมดีในปัจจุบันสามารถแก้ไขเปลี่ยนแปลงชะตาชีวิตให้ดีขึ้นได้ ถ้าการทำกรรมดีไม่อาจช่วยให้คนหลุดพ้นจากบ่วงกรรมได้ การปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนาจะไร้ประโยชน์ ดังพุทธพจน์ที่ว่า "ภิกษุทั้งหลาย ผู้ใดกล่าวอย่างนี้ว่า "บุรุษนี้ทำกรรมไว้อย่างไร เขาย่อมได้เสวยกรรมอย่างนั้น" เมื่อเป็นอย่างที่กล่าวนี้ การครองชีวิตประเสริฐ (พรหมจรรย์) ก็ไม่มีประโยชน์เป็นอันมองไม่เห็นช่องทางที่จะทำความสิ้นทุกข์ให้สำเร็จได้เลย"[๑๒] การปฏิบัติธรรมยังมีประโยชน์เพราะช่วยตัดกระแสกรรมและนำชีวิตสู่ความพ้นทุกข์ได้ ดังนั้น ความเชื่อเรื่องเคราะห์กรรมในลักษณะที่เป็นกรรมลิขิตจึงคลาด

เคลื่อนจากความหมายของกฎแห่งกรรมตามนัยแห่งคัมภีร์พระพุทธศาสนา

ความหมายของกรรมในอนาคต

ความเชื่อในเรื่องกฎแห่งกรรมหยั่งรากมั่นคงในสังคมไทยสมัยอดีตก็ด้วยอิทธิพลของวรรณกรมไทยที่สำคัญ เช่น ไตรภูมิพระร่วงของพระยาลิไทย ระบบจริยธรรมในสังคมไทยสมัยก่อนอิงอาศัยฐานความเชื่อเรื่องกฎแห่งกรรมนี้ ดังจะเห็นได้จากกรณีที่บุคคลบางคนละเว้นการกระทำกรรมชั่วเพราะเกรงกลัวผลกรรมตามสนองในชาตินี้หรือชาติหน้า ในสมัยปัจจุบันความเชื่อเรื่องกฎแห่งกรรมของคนไทยสั่นคลอนและมีแนวโน้มจะเสื่อมคลายคงเพราะอิทธิพลของแนวคิดทางวิทยาศาสตร์ที่ไม่อาจเสนอข้อพิสูจน์เรื่องกฎแห่งกรรมและการเวียนว่ายตายเกิดได้ คนไทยในอนาคตจะสนใจเรื่องกรรมที่ให้ผลในชาติหน้าน้อยลง แต่จะหันมาสนใจเรื่องกรรมที่ให้ผลทันตาเห็นในชาติปัจจุบัน ซึ่งเรียกว่าทิฏฐิธรรมเวทนียกรรม ความเชื่อเรื่องกฎแห่งกรรมจะมีลักษณะเป็นปฏิบัตินิยมมากขึ้น นั่นคือ แม้จะมีความสงสัยเรื่องการเวียนว่ายตายเกิดและการให้ผลของกรรมในชาติหน้า คนไทยน่าจะเชื่อเรื่องกรรมและกระทำกรรมดีเอาไว้ก่อนเพื่อความอุ่นใจ ๒ ประการ ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ในกาลามสูตรว่า

> *"(๑) ถ้าชาติหน้ามีจริง ผลวิบากของกรรมดีและกรรมชั่วมีจริง เมื่อเราแตกกายทำลายขันธ์ไปแล้ว การจะเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ย่อมเป็นไปได้*
>
> *(๒) ถ้าโลกหน้าไม่มีจริง ผลวิบากของกรรมดีกรรมชั่วไม่มีจริง เราก็ครองตนอยู่โดยไม่มีทุกข์ ไม่มีเวร ไม่มีการเบียดเบียน อยู่เป็นสุขแต่ในชาติปัจจุบันนี้แล้ว"*[๑๓]

เชิงอรรถ

[๑] อังคุตตรนิกาย ฉักกนิบาต ๒๒/๓๓๔/๔๖๓.

[๒] สังยุตตนิกาย สคาถวรรค ๑๕/๒๘๑/๘๑.

[๓] สังยุตตนิกาย สคาถวรรค ๕/๙๐๓/๓๓๓ คาถาเต็มว่า

ยาทิสํ วปเต พีชํ	ตาทิสํ ลภเต ผลํ
กลฺยาณการี กลฺยาณํ	ปาปการี จ ปาปกํ
หว่านพืชเช่นใด	ได้ผลเช่นนั้น
ทำดีได้ดี	ทำชั่วได้ชั่ว

[๔] อังคุตตรนิกาย ปัญจกนิบาต ๒๒/๕๗/๘๒

[๕] วิสุทธิมรรค ๓/๒๒๓

[๖] ขุททกนิกาย ชาดก ๒๗/๒๐๕๔/๔๑๓

[๗] Rhys Davids and Stede, Pali–English Dictionary, London: Pali Text Society, p. 610.

[๘] พระราชวรมุนี, พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๒๘, หน้า ๑๓๖.

[๙] ขุททกนิกาย ขุททกปาฐะ ๒๕/๙/๑๒

[๑๐] ท. เลียงพิบูลย์, "ชะตากรรม" กฎแห่งกรรมชุดกรรมสนอง, กรุงเทพฯ: องค์การค้าคุรุสภา, ๒๕๒๘, หน้า ๓๕–๓๖.

[๑๑] พระราชวรมุนี, พุทธธรรม. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๒๙ หน้า ๒๐๕.

[๑๒] อังคุตตรนิกาย ติกนิบาต ๒๐/๕๔๐/๓๒๐.

[๑๓] บาลีเรียกเกสปุตติยสูตร อังคุตตรนิกาย ติกนิบาต ๒๐/๕๐๕/๒๔๑.

นรก–สวรรค์

สุวรรณา สถาอานันท์

ความเชื่อในเรื่องสวรรค์ ที่เป็นดินแดนแห่งความสุขสมบูรณ์เพียบพร้อมเป็นดินแดนอันงดงาม เป็นรางวัลสำหรับผู้ประกอบกรรมดี กับความเชื่อเรื่องนรกอันเป็นสถานที่ที่น่าสยดสยอง มีไว้สำหรับลงโทษผู้กระทำบาป ไม่ใช่มีอยู่แต่ในคติทางพุทธศาสนาเท่านั้น หากแต่ดำรงอยู่ในศาสนาสากลอื่น ๆ เช่น ศาสนาคริสต์ และอิสลามด้วย อย่างไรก็ตาม คติความเชื่อเกี่ยวกับนรก–สวรรค์ ในพุทธศาสนา มิใช่บทลงโทษหรือรางวัลจากพระเจ้าผู้เป็นพระผู้สร้างสรรพสิ่งสูงสุด หากแต่มีความผูกพันใกล้ชิดกับการกระทำของมนุษย์แต่ละคน โดยนัยนี้แนวคิดเกี่ยวกับนรก–สวรรค์ ในพุทธศาสนาผูกพันกับคติความเชื่อในเรื่องอื่น ๆ ด้วย เช่น ความเชื่อเกี่ยวกับกรรม วิญญาณ ชาติภพ และการเวียนว่ายตายเกิด เป็นต้น

สันนิษฐานว่า นรก–สวรรค์ เป็นคำที่เข้ามาในสังคมไทยพร้อม ๆ กับการเข้ามาของพุทธศาสนา เป็นที่น่าสังเกตว่า ความเชื่อพื้นเมืองดั้งเดิมจะผูกพันกับเรื่อง "ผี" ต่าง ๆ มากกว่า ไม่ว่าจะเป็น ผีบรรพบุรุษ ผีฟ้า ผีแห่งขุนเขา หรือรุกขเทวดาต่าง ๆ ซึ่งล้วนแต่มีลักษณะเป็น "ธรรมชาติ" มากกว่าคำสอนเกี่ยวกับนรก–สวรรค์ ซึ่งเน้นลักษณะทางศีลธรรม

ตามหลักฐานที่เป็นลายลักษณ์อักษร หนังสือ**ไตรภูมิพระร่วง** ซึ่งเป็นหนังสือโบราณเล่มแรกของไทย มีการพรรณนาถึง นรก–สวรรค์ เชื่อมโยงภูมิ มนุษย์ สัตว์ประเภทต่าง ๆ เข้าอยู่ในระบบจักรวาลวิทยาเดียวกัน พระยาอนุมานราชธน อธิบายไว้ในหนังสือ **เล่าเรื่องในไตรภูมิ** ว่าดังนี้

"เรื่องไตรภูมิ ซึ่งกล่าวถึงเรื่องนรก เรื่องสวรรค์ อันมนุษย์จะต้องไปเกิดเพราะด้วยบาปบุญคุณโทษที่ตนทำไว้ มนุษย์จะได้ไม่ทำบาปเพราะกลัวตกนรก และพยายามทำบุญกุศลเพราะอยากจะได้ขึ้นสวรรค์ อันมีความสุขสนุกสบายหาที่เปรียบไม่ได้ เรื่องทำนองนี้ย่อมเป็นที่ถูกใจคนมากกว่าเรื่องพระนิพพานซึ่งลึกซึ้ง คนสามัญคิดไปไม่ถึง เรื่องไตรภูมิก็เห็นจะเป็นอย่างนี้จึงเอาเรื่องเมืองนรกมาพรรณนาไว้ ด้วยเป็นการสอนศาสนาทางอ้อมแก่คนชั้นสามัญ"[๑]

ในขณะที่การบรรลุพระนิพพานสูงสุดเป็นสิ่งที่ลึกซึ้ง ยากแก่ความเข้าใจและการปฏิบัติของคนทั่วไป แต่ก็มีความจำเป็นต้องสั่งสอนให้ผู้คนมีความสำนึกใน "บาปบุญ คุณโทษ" การสัญญาว่าจะมี "รางวัล" ตอบแทนกรรมดี และการขู่ให้กลัวว่ามี "บทลงโทษ" ต่อกรรมชั่วจึงเป็น**วิธีการ**สั่งสอนศีลธรรมวิธีหนึ่งซึ่งแพร่หลายมานานในสังคมไทย คติ "ทำดี **ได้ดี** ทั่วชั่ว **ได้ชั่ว**" ก็สะท้อนวิธีการสอนศีลธรรมในแนวเดียวกัน พิจารณาในแง่นี้จะเห็นได้ว่า ความจริงจังแน่นอนของ "วิบาก" (หรือผล) แห่งการกระทำดี–ชั่ว จำเป็นต้องได้รับการเน้นให้ชัดเจนเพื่อเป็นทั้งเครื่องเตือนสติและมูลเหตุจูงใจแห่งการประกอบกรรมดี ละเว้นกรรมชั่วของบุคคลในสังคม ดังข้อความในไตรภูมิพระร่วงความว่า

*"ผู้ใดแลจะ**ปรารถนาไปเกิด**ในเมืองสวรรค์ไส้ อย่าได้ประมาทลืมตน ควรเร่งขวนขวายกระทำบุญกุศลบุญธรรม ให้ทานรักษาศีล เมตตา ภาวนา อุปัฏฐากบิดามารดา ผู้เถ้าผู้แก่อุปัชฌาย์ อาจารย์ และสมณพราหมณ์ ผู้มีศีลไส้ ก็จะได้เกิดในสวรรค์แล"*[๒]

ส่วนคำขู่ให้กลัวเกี่ยวกับนรกอันเป็นสถานที่อันน่าสยดสยอง ก็มีบันทึกไว้ ดังนี้

"นรกบ่าว ๑๖ ขุมนี้ที่ควรกล่าวคือ โลหกุมภีนรก ซึ่งมีหม้อเหล็กเป็นไฟแดงขนาดใหญ่โตเหลือประมาณ มีน้ำเหล็กเป็นไฟเหมือนกัน ผู้ใดตีพระเจ้าพระสงฆ์ เมื่อตายแล้วไปตกนรกขุมนี้ ถูกยมบาลคือผู้คุมเมือง นรกจับเอาตัวทุ่มให้หัวทิ่มลงไปในหม้อ แต่ไม่ตาย ถึงตายก็กลับเป็นขึ้นใหม่ทนทุกข์ทรมานอยู่อย่างนั้น จนกว่าจะถึงวันสิ้นเวรกรรม"[๓]

ความพรรณนาถึง นรก-สวรรค์ จากหนังสือ**ไตรภูมินี้** ได้เป็นแรงบันดาลใจแก่เหล่าศิลปิน จิตรกร จินตนาการขึ้นเป็นภาพในรายละเอียดเขียนไว้ตามฝาผนังโบสถ์ วิหารต่าง ๆ ทำให้คติเรื่องนี้แพร่หลายสู่ชาวบ้านชาวเมืองในสังคมไทยมาแต่โบราณ ก่อนที่ความรู้ทางอักขรวิธีจะแพร่หลายในหมู่คนทั่วไป

นอกจากหนังสือ**ไตรภูมิ** ยังมีวรรณกรรมไทยโบราณอีกเรื่องหนึ่งซึ่งมีส่วนสืบทอดแนวคิดเกี่ยวกับ นรก-สวรรค์ ให้แพร่หลายในสังคมไทย ได้แก่ หนังสือเรื่อง **พระมาลัย** ซึ่งเชื่อกันว่าแต่งขึ้นในสมัยกรุงศรีอยุธยา และมีอยู่หลายสำนวนด้วยกัน เป็นเรื่องของพระมาลัยผู้เดินทางไปโปรดสัตว์นรกให้พ้นทุกข์ชั่วขณะ แล้วเดินทางไปสวรรค์เพื่อพบพระศรีอาริย์ เนื้อหาเป็นการแสดงธรรมให้ผู้คนรู้จักบาปบุญคุณโทษ นึกเกรงกลัวความทรมานอันแสนสาหัสในนรก และให้รู้จักบำเพ็ญบุญกุศลเพื่อจะได้ไปสวรรค์ ในขณะที่หนังสือ**ไตรภูมิ** ให้คำอธิบายเกี่ยวกับ ภูมิสัณฐานของดินแดน ภพภูมิต่าง ๆ ซึ่งรวมถึงนรก-สวรรค์ด้วย แต่หนังสือ**ไตรภูมิ** ก็ยังไม่มีคำตอบที่แจ่มชัดในแง่ "ปริมาณ" ของผลตอบแทนแห่งบาปบุญคุณโทษ การกำหนดชนิดและปริมาณของผลแห่งบาปบุญคุณโทษที่ชัดเจนนั้น มีปรากฏในหนังสือ

พระมาลัย ซึ่งให้คำตอบที่แจ่มชัดว่า การกระทำใดก่อให้เกิดผลอะไร และมีปริมาณเท่าใด เช่น กรรมดีของเณรลูกศิษย์ที่ปรนนิบัติวัตถากครูอย่างดีจะได้เกิดใน "วิมานทอง" ซึ่งมี "สาวสวรรค์เจ็ดหมื่นล้อมตามแห่ห้อมพร้อมสะพรั่งพรู" หรือในกรณีชายใจดีปั้นข้าวก้อนหนึ่งให้กากิน ผลตอบแทนคือได้ไปเกิดในเมืองฟ้า "ได้นางฟ้าเป็นบริวารย่อมสาวสวรรค์อันสะคร้านได้ร้อยหนึ่งหน้านวนศรี" เป็นที่น่าสังเกตว่า หนังสือ**พระมาลัย** นอกจากจะมีการกำหนดประเภทของรางวัลที่ได้แก่ผู้ประกอบกรรมดีแล้ว ยังมีการกำหนด "อัตรา" หรือ "จำนวน" รางวัลไว้อย่างแน่ชัดด้วย แต่ดูเหมือนว่า ไม่ว่าจะทำบุญในเรื่องใด รางวัลที่ได้สำหรับผู้ประกอบกรรมดีที่เป็นเพศชายมักจะเหมือน ๆ กันหมด คือได้ "สาวสวรรค์โฉมสะคราญ" เพียงแต่ **จำนวน** สาวสวรรค์เท่านั้นที่แตกต่างกันออกไปตามแต่กรณี ดังกรณีชายผู้หนึ่ง

"เห็นเจดีย์บรรจุพระธาตุศาสดา ชายนั้นศรัทธาชื่นชมยินดี
อุทิศหัวเป็นดอกไม้ใสสี นัยน์ตาทั้งสองนี้อุทิศเป็นชวาลา
สุระเสียงอันใดที่กล่าววาจา อ่อนหวานนั้นมาเปนธูปเทียนดุริยดนตรี
น้ำใจอุทิศเป็นน้ำหอมอันดี หูทั้งสองนี้อุทิศเปนใบธง
ทั้งตัวของเขาอันบัญจงค์ ถวายแก่พระสงฆ์ทั้งธาตุบูชา
ให้ทานจำศีลแล้วภาวนา มีใจเมตตาศรัทธาอยู่ทุกวัน
ชักชวนสัปุรุษให้ฟังธรรม บ มิขาดสักวันเปนนิจอัตรา
เดชกุศลอุทิศตนบูชา จึงได้นางฟ้าเก้าหมื่นเปนบริวาร"[๔]

อย่างไรก็ตาม หากผู้ประกอบกรรมดีเป็นสตรีเพศ กิจกรรมกุศลประเภทเดียวกันจะนำมาซึ่งรางวัลที่แตกต่างกันออกไป ดังตัวอย่างต่อไปนี้

เดชได้ถวายข้าวโภชน์ รูปโฉมโสดหน้าสร้าน
เดชให้ทานดอกไม้ จึงมาได้รัศมีขาว
เดชบุญชาวเจ้าแม่ ให้แป้งแผ่ลูบลาทา
ครั้นได้เกิดในเมืองฟ้า แป้งผัดหน้าบ่อปูนปาน
เดชให้ทานฟูกหมอน ขาวเนื้ออ่อนยิ่งสำลี
ให้ผ้าดีเนื้อละเอียด เส้นละเมียดเนื้อละไม
เกิดมาในเมืองฟ้า ได้เสื้อผ้าและอาภรณ์
กำไลกรใส่เข็มขัด สอิ้งรัดสะเอวกลม
มงกุฎประดับเกษ สร้องสรรพเพชรจนา
ห้อมล้อมมาฝ่ายหน้า ก่อนเจ้าฟ้าพระศรีอาริย์"[๕]

กล่าวโดยสังเขปคือ รางวัลสำหรับกรรมดีของสตรีเพศ มีสามประเภทใหญ่ ๆ ได้แก่ รูปโฉมผิวพรรณ เครื่องประดับมีค่า และการได้ห้อมล้อมพระศรีอาริย์ แต่ไม่มีการกล่าวถึงรางวัลที่เป็น "เทพบุตร" สำหรับสตรีเพศไว้เลย เป็นไปได้ว่าสวรรค์ตามคติโบราณของวัฒนธรรมไทย เป็นการสะท้อนให้เห็นสถานภาพทางสังคมของสตรีไทยในสังคมจารีต ซึ่งมีหน้าที่หลักในการปรนนิบัติเพศบุรุษ ทั้งด้วยภาระหน้าที่ความงามทางสรีระ และเครื่องประดับล้ำค่าอันบ่งบอกสถานภาพของผู้เป็นสามี นอกจากนี้ยังอาจเป็นภาพสะท้อนซึ่งแสดงให้เห็นว่า บทบาทสตรีในศาสนาพุทธตามแนวจารีตของไทยไม่ใช่ผู้บรรลุสัจธรรมด้วยตนเอง หากแต่เป็นผู้ที่อำนวยความสะดวกให้เพศชายบรรลุเป้าหมายสูงสุดทางศาสนา

ส่วนภาพลักษณ์บทลงโทษตามที่ปรากฏใน **พระมาลัย** ที่เป็นที่รู้จักกันแพร่หลายมากที่สุดภาพหนึ่ง น่าจะได้แก่ ภาพการปีนต้นงิ้วสำหรับผู้มีชู้

ผู้ใดใครทั้งหลาย เป็นผู้ชายอันโสภา
มักมากด้วยตัณหา อันโลภล้นพ้นประมาณ
เมียท่านหน้าแช่มช้อย หน้าแน่งน้อยงามนงคราญ
ใจร้ายไปเบียนผลาญ ยุยงเอาด้วยเล่ห์กล
ผู้นั้นครั้นไปล่ปลิด สิ้นชีวิตจากเมืองคน
ไปขึ้นงิ้วบัดเดี๋ยวดล ในไม้งิ้วกว่าพันปี
หนามงิ้วคมยิ่งกรด โดยโสฬสสิบหกองคุลี
มักเมียท่านมันว่าดี หนามงิ้วยอกทั่วทั้งตน"[๖]

ตามความเชื่อที่ปรากฏในหนังสือโบราณอย่าง หนังสือ**ไตรภูมิพระร่วง** และหนังสือ**พระมาลัย**นั้น นรก-สวรรค์เป็นเรื่องของการลงโทษและการให้รางวัลอย่างชัดเจน อย่างไรก็ตาม พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๔๙๓ และ ฉบับ พ.ศ. ๒๕๒๕ ต่างก็นิยาม "นรก" ว่า หมายถึงแดนดินหรือภูมิที่เชื่อกันว่า ผู้ทำบาปจะต้องไปเกิดและถูกลงโทษ โดยปริยายหมายถึง แดนที่มีแต่ความทุกข์ทรมาน ส่วนคำว่า "สวรรค์" นั้น พจนานุกรมทั้งสองฉบับนิยามว่า หมายถึงโลกของเทวดาและเมืองฟ้า น่าสังเกตว่า พจนานุกรมทั้งสองฉบับนี้ "นรก" ยังคงความหมายตามหนังสือโบราณว่าคือสถานที่ลงโทษผู้กระทำผิด[๗] แต่ "สวรรค์" กลับมิได้มีความหมายเป็นรางวัลสำหรับผู้ประกอบกรรมดีอย่างชัดเจนอีกต่อไป "สวรรค์" ถูกกำหนดให้มีความหมายว่าเป็นที่อยู่ของเทวดาบนฟ้าเท่านั้น คำหรือวลีที่เกี่ยวกับคำว่าสวรรค์ที่มีอธิบายไว้ ก็เป็นคำที่เกี่ยวข้องกับเชื้อพระวงศ์ในสถาบันกษัตริย์ทั้งสิ้น เช่น คำว่า "สวรรคต" หมายถึง "ไปสู่สวรรค์ ตาย (ใช้ในราชาศัพท์สำหรับพระเจ้าแผ่นดิน สมเด็จพระบรมราชินี สมเด็จพระบรมราชชนนี สมเด็จพระยุพราช สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช และพระบรมราชวงศ์ที่ทรงได้รับพระราชทานฉัตร ๗ ชั้น)" ส่วนคำอื่น ๆ ที่มีอธิบายไว้

ได้แก่คำว่า สวรรคบดี และสวรรคาลัย ซึ่งหมายถึง "เจ้าเมืองสวรรค์" และ "ตาย" (ใช้แก่เจ้านายชั้นสูง")[๘] เป็นลำดับ คำอธิบายในพจนานุกรมนี้อาจสะท้อนให้เห็นว่าสวรรค์เป็นเครื่องหมายถึงชี้บ่งถึงสถานภาพอันศักดิ์สิทธิ์สูงสุดของสถาบันกษัตริย์ ซึ่งโดยปริยายอาจชี้บ่งว่าการได้มาบังเกิดอยู่ในพระบรมราชวงศ์ ย่อมเป็นรางวัลสำหรับการประกอบกรรมดีในชาติปางก่อนก็เป็นได้

ถึงแม้ว่าโดยทั่วไปแล้วคติเกี่ยวกับ นรก-สวรรค์ จะเป็นวิธีสั่งสอนศีลธรรมในสังคมไทย ให้ผู้คนรู้จักบาปบุญคุณโทษของชีวิตนี้ อันจะส่งผลต่อระดับความสุข-ทุกข์ ในชีวิตหน้า แต่ถ้าพิจารณาเรื่อง นรก-สวรรค์ ในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งแห่งจักรวาลวิทยาตามแนวจารีตของไทย ก็จะเห็นได้ว่า เมื่ออารยธรรมตะวันตกแพร่หลายเข้ามาในสังคมไทยมากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๓ และ รัชกาลที่ ๔ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์เป็นต้นมา ข้อถกเถียงเกี่ยวกับ "ความจริง" ของคำอธิบายต่าง ๆ เกี่ยวกับโลก จักรวาล และปรากฏการณ์ทางธรรมชาติ ซึ่งมีอยู่ในหนังสือไตรภูมิก็เริ่มเกิดขึ้น กระบวนการนี้ปรากฏเด่นชัดในหนังสือกิจจานุกิจ ของ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ เจ้าขุนนางชั้นผู้ใหญ่ ในสมัยรัชกาลที่ ๕ นักประวัติศาสตร์ชาวตะวันตกท่านหนึ่งถึงกับสรุปว่า ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๔ และ รัชกาลที่ ๕ คำอธิบายเกี่ยวกับโลกและจักรวาลตามคติพุทธศาสนาตามที่ปรากฏในหนังสือไตรภูมินั้น "จำเป็นต้องดำรงอยู่ควบคู่ไปกับคำอธิบายความจริงในระบบอื่นด้วย"[๙] คำอธิบายความจริงในระบบอื่น ณ ที่นี้ คือ คำอธิบายเชิงวิทยาศาสตร์นั่นเอง

เมื่อกาลเวลาผ่านไป กระบวนการคิดแบบวิทยาศาสตร์ได้ค่อย ๆ แพร่หลายสู่ปวงชนมากขึ้น ผ่านสถาบันการศึกษาฝ่ายฆราวาส ซึ่งพัฒนาไปอย่างกว้างขวางตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๖ เป็นต้นมา คติความเชื่อ

เกี่ยวกับ นรก-สวรรค์ ก็ดูจะอ่อนกำลังลงไปเรื่อย ๆ ภาพสะท้อนอันหนึ่งที่เห็นได้ชัดคือ ข้อเขียนเกี่ยวกับ นรก-สวรรค์ ในระยะหลังส่วนใหญ่ต้องพยายาม "พิสูจน์" หรือ "ยืนยัน" จากความน่าเชื่อถือของคัมภีร์พระไตรปิฎกว่า สวรรค์-นรก "มีจริง"๑๐ โดยที่คำถามนี้อาจไม่ใช่ประเด็นที่สำคัญแต่อย่างใด ในคติความเชื่อของคนไทยก่อนการปรับปรุงประเทศให้ทันสมัยตามอย่างตะวันตก

ถึงแม้ว่าในสังคมไทยตามจารีตจะมีการเชื่อมโยง นรก-สวรรค์ กับแนวคิดเรื่อง บาปบุญคุณโทษ และสถาบันกษัตริย์ แต่ดูเหมือนว่าหลังการเข้ามาของอารยธรรมตะวันตก ความเปลี่ยนแปลงทางวิทยาศาสตร์วิทยาการ การเจริญเติบโตของระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยม ได้ส่งผลให้เกิดปัจจัยหลายประการที่เกื้อหนุนให้ความหมายของนรก-สวรรค์ ในฐานะที่เป็นบทลงโทษและรางวัลสำหรับผู้ประกอบกรรมดี-ชั่ว ในชาติภพหน้าอ่อนกำลังลงไปมาก สาเหตุส่วนหนึ่งคงเป็นเพราะ "สวรรค์" ได้มีความหมายใหม่ ซึ่งผูกพันกับลัทธิบริโภคนิยมมากขึ้น มีลักษณะเป็นรูปธรรมชัดเจน และอยู่ในวิสัยที่จะนำมาครอบครองได้โดยการซื้อหา ในสังคมไทยสมัยใหม่เราจะสามารถพบเห็นสาวสวรรค์ทั้งปวงได้ตามหน้านิตยสารสตรี และภาพโฆษณาทั่วไป กลุ่มชนชั้นกลางสมัยใหม่อาจมีความเข้าใจเกี่ยวกับภูมิสัณฐานของสวรรค์ชั้นดาวดึงส์น้อยมาก แต่พวกเขากลับแสวงหาครอบครองคฤหาสน์หลังงามนั้น "อาณาจักรส่วนตัว" มี "บ้านเป็นวิมาน" มี "ความสุขที่ดื่มได้" ทั้งหมดนี้เกิดขึ้นในชาติภพปัจจุบัน ที่นี่ เดี๋ยวนี้ และล้วนแต่เป็นสิ่งที่ซื้อได้ด้วยอำนาจแห่งเงินตราภายใต้บริบทสังคมเช่นนี้ "นรก" ก็คงมิใช่อะไรอื่นนอกจากสภาวะที่ขาดอำนาจการซื้อหา "สวรรค์" มาครอบครอง สภาพการณ์เช่นนี้สะท้อนออกมาในข้อเขียนของนักเขียนทางพุทธศาสนาอย่างแพรเยื่อไม้ ผู้สรุปว่า "สังคมทุกวันนี้ โดยเฉพาะกรุงเทพฯ

เขาใช้เงินพูด บาปของคนในสังคมคือ ไม่มีเงิน เพราะมันทำให้ตกนรก"[๑๑]

ภายใต้สภาพการณ์เช่นนี้ นักคิดผู้เป็นสดมภ์หลักแห่งภูมิปัญญาทางพุทธศาสนาในสังคมไทยปัจจุบัน เช่น พระเทพเวที (ประยุทธ ปยุตฺโต) และท่านพุทธทาสภิกขุ ต่างก็ได้พยายามตอบปัญหาเรื่อง นรก-สวรรค์ สำหรับคนสมัยใหม่ พระเทพเวที ยอมรับว่า นรก-สวรรค์ เป็นเรื่องสำคัญ แต่ยืนยันว่า การทำความดีของชาวพุทธไม่ควรต้องรอการ "พิสูจน์" ว่า นรก-สวรรค์ มีจริงหรือไม่ ทั้งนี้เพราะ "สวรรค์ไม่ใช่จุดหมายของพระพุทธศาสนา... สิ่งที่สำคัญกว่าสวรรค์คือนิพพาน"[๑๒] นอกจากนี้ สวรรค์ ย่อมมิใช่สิ่งอันจิรังยั่งยืน เทวดาบนฟ้าเมื่อ "หมดบุญ" แล้วก็อาจกลับมาเกิดเป็นมนุษย์ หรือแม้แต่สัตว์เดรัจฉานก็ได้ แต่ในจินตนาการของคนทั่วไป สวรรค์ยังคงเป็นสิ่งที่เข้าใจได้ง่ายกว่า และอาจจะน่าพึงปรารถนากว่าพระนิพพานก็เป็นได้

การต่อสู้ทางความคิดเกี่ยวกับเรื่อง นรก-สวรรค์ สำหรับคนสมัยใหม่ที่สำคัญอีกด้านหนึ่ง คือ คำอธิบายของท่านพุทธทาสภิกขุผู้ได้กรุยทางการปฏิรูปพุทธศาสนาในสังคมไทยร่วมสมัยมานานกว่ากึ่งศตวรรษ ท่านอธิบายเรื่องนี้ด้วยแนวคิด ภาษาคนภาษาธรรม ดังนี้

> *"นรกสวรรค์ ในภาษาธรรมที่เป็นไปทางอายตนะนี้เราจัดการได้ นรกอย่างภาษาคน : นรกอยู่ใต้ดิน สวรรค์อยู่บนฟ้า เราควบคุมไม่ได้ เราควบคุมไม่ถึง แต่ถ้านรกสวรรค์ที่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เราควบคุมได้ เราป้องกันนรกได้ เราสร้างสวรรค์ขึ้นมาได้"*[๑๓]

เป็นที่น่าสังเกตว่า ท่านพุทธทาสภิกขุ กำลังสร้างความหมายใหม่แก่แนวคิด เรื่อง นรก-สวรรค์ ให้ชี้บ่งถึงศักยภาพทางศีลธรรมที่มีอยู่

ในปัจเจกบุคคลแต่ละคน และสามารถควบคุมได้ นรก-สวรรค์ ไม่ได้หมายถึงพลังทางศีลธรรมซึ่งผูกพันกับสถานที่ภายนอกตัวมนุษย์อีกต่อไป พิจารณาในแง่นี้ คดีไทยโบราณดังคำกล่าวว่า "สวรรค์อยู่ในอก นรกอยู่ในใจ" ก็สามารถเป็นที่เข้าใจได้ละเอียดลึกซึ้งขึ้น

สรุป

อาจกล่าวได้ว่า ในสังคมไทยปัจจุบัน แนวคิดเรื่อง นรก-สวรรค์ ดำรงอยู่อย่างน้อยในสามมิติใหญ่ ๆ คือ ความหมายตามแนวจารีต ความหมายตามแนวลัทธิบริโภคนิยม และความหมายตามแนวปฏิรูปพุทธศาสนา ทั้งสามมิตินี้อาจเป็นเครื่องสะท้อนสภาพการณ์อันซับซ้อนสับสนของความคิด ความเชื่อของชาวไทยร่วมสมัย ผู้กำลังแหวกว่ายอยู่ในวัฏฏะแห่งระบบเศรษฐกิจบริโภคนิยม โดยที่พลังแห่งความหมายเรื่อง "นรก-สวรรค์" ตามแนวจารีตก็ยังดำรงอยู่ควบคู่ไปกับการแสวงหาคำอธิบายใหม่ ๆ เกี่ยวกับ "นรก-สวรรค์" ซึ่งอาจจะช่วยให้หลุดพ้นจากกงเกวียนแห่งอำนาจเงินตราไปได้บ้าง

เชิงอรรถ

๑,๒,๓ เสฐียรโกเศศ *เล่าเรื่องในไตรภูมิ* พระนคร : คลังวิทยา, ๒๕๑๑

๔,๕,๖ สุภาพ มากแจ้ง *พระมาลัยกลอนสวด* (สำนวนวัดศีรษะกระบือ) : การตรวจสอบชำระและการศึกษาเปรียบเทียบ ศูนย์ส่งเสริมและพัฒนาวัฒนธรรม วิทยาลัยครูธนบุรี, ๒๕๒๔.

๗ พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๔๙๓

๘ พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕

๙ Reynolds, Craig J., "Buddhist Cosmography in Thai History, with Special Reference to Nineteenth–Century Culture Change. *Journal of Asian Studies* vol.XXXV No.2 February, 1976.

๑๐ วศิน อินทสระ "สวรรค์นรก" *วารสารรามคำแหง* ปีที่ ๙ ฉบับที่ ๑ มนุษยศาสตร์ เล่ม ๒, ๒๕๒๖

๑๑ วิไลลักษณ์ เล็กศิริรัตน์ *วิเคราะห์เรื่องสั้นของแพรเยื่อไม้* วิทยานิพนธ์ สำหรับปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร ๒๕๒๒

๑๒ พระราชวรมุนี *นรก-สวรรค์ ในพระไตรปิฎก* กรุงเทพฯ : ที่ระลึกเนื่องในวันอุปสมบท ของนายปิยะ รณรื้น, ๒๕๓๐

๑๓ พุทธทาสภิกขุ *นรกกับสวรรค์* กรุงเทพฯ : กลุ่มศึกษาและปฏิบัติธรรม ไม่มีปีที่พิมพ์

ศีลธรรม

อุทัย ดุลยเกษม

พิจารณาจากแง่ของพุทธศาสนาแล้ว คำว่า "ธรรม" มีความหมายกว้างไกลจนรวมทุกสิ่งทุกอย่างไว้ในคำคำเดียวนี้ อย่างไรก็ตามถ้าจะแยก "องค์ประกอบ" หรือมิติของสิ่งที่เรียกว่า "ธรรม" แล้วจะสามารถแยกออกได้เป็นสามส่วนหลักด้วยกันคือ ส่วนที่หนึ่งได้แก่ตัวธรรมชาติเอง อันหมายถึงสิ่งที่มีอยู่เอง เป็นอยู่เองในจักรวาลนี้ ส่วนที่สองได้แก่กฎเกณฑ์ของธรรมชาติ นั่นคือตัวธรรมชาติทั้งหมด ย่อมมีกฎเกณฑ์ของมันเป็นกฎเกณฑ์ด้านการเกิดขึ้น การดำรงอยู่ การเปลี่ยนแปลงและการล่มสลาย ของสรรพสิ่งที่เป็นธรรมชาติ เป็นต้น ส่วนที่สามได้แก่ หน้าที่ที่มนุษย์จะต้องทำให้ถูกต้องตามกฎเกณฑ์ของธรรมชาติเพื่อรักษาภาระของทุกสิ่งทุกอย่างให้คงสภาพเป็นธรรมชาติอยู่ได้[๑]

ในทั้งสามส่วนหรือสามมิติของ "ธรรม" นี้ เรื่องของศีลธรรมมีความเกี่ยวข้องกับส่วนที่สาม นั่นคือ เรื่องของหน้าที่ที่มนุษย์จะต้องปฏิบัติต่อสิ่งต่าง ๆ เพื่อให้เป็นไปตามกฎเกณฑ์ของธรรมชาติ กล่าวอีกอย่างหนึ่ง ศีลธรรมก็คือ แนวทางที่มนุษย์พึงปฏิบัติเพื่อให้ทุกสิ่งทุกอย่างเป็นไปตามธรรมชาติ เพราะฉะนั้นการกระทำใด ๆ ของมนุษย์ที่ก่อให้เกิดผลที่ขัดต่อกฎเกณฑ์ธรรมชาติก็แสดงว่าการกระทำหรือการปฏิบัติของมนุษย์มิได้เป็นไปตามครรลองของศีลธรรม ประเด็นที่ควรแก่การสังเกตก็คือ ศีลธรรมนั้นเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับมนุษย์โดยตรง แสดงว่าในแวดวงอื่นที่ไม่มีมนุษย์ ประเด็นเรื่องศีลธรรมก็อาจจะไม่สลักสำคัญ เมื่อเป็นเช่นนี้คำถามที่น่าสนใจก็คือ เพราะเหตุใดเรื่องของศีลธรรมจึงเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับมนุษย์เท่านั้น ในบรรดานัก

ศีลธรรมสากล ได้มีมติกันว่า เหตุที่ศีลธรรมเกี่ยวข้องกับมนุษย์ก็เพราะว่าในสังคมมนุษย์ที่มีมนุษย์อยู่รวมกันจำนวนมาก สังคมนั้นจะต้องมีกฎเกณฑ์ (ตามธรรมชาติ) ที่จะช่วยให้สังคมนั้นมีความเป็นปรกติสุข หรือเป็นธรรมชาติ ด้วยเหตุที่มนุษย์ซึ่งเป็นสมาชิกของสังคม (มนุษย์) นั้น มีความสัมพันธ์กันทางสังคม ทั้งระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ด้วยกันเอง และระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อมอื่น ๆ ที่ดำรงอยู่รอบตัวมนุษย์ กฎเกณฑ์ (ตามธรรมชาติ) จึงเป็นสิ่งที่มีความจำเป็นและมีความสำคัญ กฎเกณฑ์เหล่านี้ครอบคลุมทุกด้าน ทั้งในระดับรูปธรรมและนามธรรม เพื่อเป็นแนวปฏิบัติของมนุษย์อันจะนำไปสู่การดำรงอยู่ของมนุษย์อย่างเป็นปรกติสุข การปฏิบัติตามกฎเกณฑ์ที่เป็นธรรมชาติดังกล่าวนี้เองคือ ศีลธรรม ต่อมาเมื่อมนุษย์บางคน บางกลุ่มบางเหล่า มิได้ปฏิบัติตามกฎเกณฑ์ธรรมชาติ หรือไม่ปฏิบัติตามหลักศีลธรรม มนุษย์จึงคิดกฎเกณฑ์ทางสังคมอย่างอื่น ๆ ขึ้นมาเพิ่มเติมเพื่อบังคับให้มนุษย์ต้องปฏิบัติตามกฎธรรมชาติ เช่น บทบัญญัติกฎหมายต่าง ๆ เป็นต้น เมื่อมนุษย์ไม่ปฏิบัติตามกฎธรรมชาติก็หมายความว่า สังคมมนุษย์นั้นมีความย่อหย่อนทางศีลธรรม ดังตัวอย่างที่มนุษย์เอาเปรียบเพื่อนมนุษย์ด้วยกัน มนุษย์เอาเปรียบและรังแกสัตว์ มนุษย์เอาเปรียบสิ่งแวดล้อมตามธรรมชาติ (ดิน น้ำ อากาศ ป่าไม้) เพื่อการบริโภคที่มากเกินพอดี หรือเพื่อการสั่งสมทรัพย์สมบัติอันเป็นวัตถุธรรม โดยไม่คำนึงถึงความเดือดร้อนของผู้อื่น การกระทำดังกล่าวของมนุษย์ย่อมกล่าวได้ว่า เป็นการกระทำที่ขัดต่อศีลธรรม เพราะการกระทำดังกล่าวย่อมจะก่อให้เกิดความไม่ปรกติสุขขึ้นในสังคมมนุษย์ กล่าวอย่างสั้น ๆ ศีลธรรมนั้นเกี่ยวข้องกับสังคม (มนุษย์) เป็นกฎเกณฑ์ตามธรรมชาติที่มีอยู่เพื่อไม่ให้มนุษย์เบียดเบียนกัน เพราะฉะนั้น คำกล่าวที่ได้ยินกันบ่อย ๆ ว่า "ศีลธรรมเสื่อม" ก็มีความหมายว่า มนุษย์ (จำนวนหนึ่ง) มิได้ปฏิบัติตามกฎเกณฑ์ธรรมชาติ และการ

ที่มนุษย์ไม่ปฏิบัติตามกฎเกณฑ์ธรรมชาติ ก็แสดงว่ามนุษย์มิได้ทำหน้าที่ที่ตนควรจะทำ ความเดือดร้อน วุ่นวาย และระส่ำระสาย หรือความทุกข์ก็เกิดขึ้นในสังคมนั้น

ด้วยเหตุที่ศีลธรรมเป็นเรื่องที่เล็งถึงสังคมเป็นหลัก สิ่งที่จำต้องทำความเข้าใจอีกประการหนึ่งก็คือคำว่า "สังคม" โดยความหมายอย่างแคบ คำว่า "สังคม" หมายถึง มนุษย์อยู่ร่วมกันตั้งแต่สองคนขึ้นไป แต่โดยทั่ว ๆ ไปแล้ว คำว่า สังคมถูกใช้ในความหมายที่กว้างมากกว่านั้น และมีองค์ประกอบอื่น ๆ เข้ามาเกี่ยวข้องมากมาย เป็นต้นว่า สังคมหมายถึง การที่มนุษย์มาอยู่ร่วมกัน มีกิจกรรมการผลิตเกิดขึ้น มีระบบการปกครอง มีความรู้สึกด้านคุณค่ารวมกัน ตลอดจนการมีขอบเขตพื้นที่ด้านภูมิศาสตร์เข้ามาเกี่ยวข้อง ดังที่ได้ยินได้ฟังกันอยู่เสมอ เช่น สังคมชาวนา สังคมไทย สังคมมุสลิม เป็นต้น

ไม่ว่าเราจะใช้คำว่า สังคมในแง่ใดก็เป็นสิ่งที่แน่นอนว่า ในแต่สังคมนั้น ๆ ย่อมจะต้องมีกฎเกณฑ์อันเป็นธรรมชาติของสังคมนั้นอยู่ และกฎเกณฑ์ตามธรรมชาติของสังคมนี้ก็เป็นที่สมาชิกของสังคมนั้นจะต้องปฏิบัติ เพื่อจะทำให้สังคมนั้นมีความเป็นอยู่อย่างปรกติสุข การปฏิบัติตามกฎเกณฑ์ธรรมชาติสังคมนั้น ๆ ก็คือ การมีศีลธรรมนั่นเอง ศีลธรรมของสังคมนั้นจะเต็มเปี่ยมหรือย่อหย่อนอย่างไร ก็ขึ้นอยู่กับการปฏิบัติของสมาชิกของสังคมนั้น ถ้าสมาชิกทุกคนในสังคมนั้นประพฤติปฏิบัติตามกฎเกณฑ์ธรรมชาติของสังคมที่ตนเป็นสมาชิกอยู่ สังคมนั้นก็จะมีศีลธรรมเต็มเปี่ยม แต่ถ้าหาก สมาชิกบางส่วนหรือบางเหล่า บางกลุ่ม มิได้ประพฤติปฏิบัติกฎเกณฑ์ของสังคมที่ตนเป็นสมาชิกอยู่ สังคมนั้นก็ย่อมมีศีลธรรมย่อหย่อน ส่วนศีลธรรมจะย่อหย่อนมากน้อยเพียงใดก็พิจารณาได้จากการประพฤติปฏิบัติของสมาชิกในสังคมนั้นเป็นเกณฑ์

แต่ด้วยเหตุที่ในความเป็นจริงที่ดำรงอยู่นั้น ภายในขอบเขตของสิ่งที่เราเรียกว่า สังคมนั้นอาจจะมีสังคมย่อย ๆ อยู่ภายในสังคมใหญ่ด้วย เช่น เมื่อเราพูดถึงสังคมไทย ก็จะเห็นได้ว่าภายในสังคมไทยนั้นยังมีสังคมชาวนา (ไทย) สังคมชาวมุสลิม (ไทย) เป็นต้น เพราะฉะนั้นเมื่อเราพูดถึงกฎเกณฑ์ธรรมชาติของสังคมเราจะต้องพิจารณาแยกแยะให้ถูกต้อง เพราะกฎเกณฑ์ธรรมชาติของสังคมหนึ่งอาจจะสอดคล้องหรือขัดแย้งกับกฎเกณฑ์ธรรมชาติของสังคมอีกสังคมหนึ่งก็ได้ กล่าวอีกอย่างหนึ่งก็คือ กฎเกณฑ์ตามธรรมชาติของสังคมต่าง ๆ นั้น มีทั้งกฎเกณฑ์ธรรมชาติที่เป็น "สากล" หมายถึงว่า เป็นกฎเกณฑ์ธรรมชาติที่ทุกสังคม (ไม่ว่าใหญ่หรือเล็ก) ต่างก็มีอยู่ด้วยกันทั้งสิ้น เช่น การเคารพในสิทธิ์ทรัพย์สินของผู้อื่น การไม่ทำลายหรือเบียดเบียนผู้อื่นเป็นต้น แต่กฎเกณฑ์ธรรมชาติบางอย่างมีเฉพาะในสังคมบางสังคมเท่านั้น มิได้เป็นกฎเกณฑ์สังคมแต่ก็เป็นกฎเกณฑ์ธรรมชาติที่เกื้อกูลให้สังคมนั้นมีความเป็นอยู่อย่างปรกติสุข เช่น กฎเกณฑ์ที่เราเรียกกันว่า คิหิปฏิบัติ อันได้แก่ ข้อปฏิบัติสำหรับฆราวาส เป็นต้น

เพราะฉะนั้น การประพฤติปฏิบัติของสมาชิกในสังคมหนึ่งอาจได้รับการยอมรับว่า ถูกต้องตามหลักศีลธรรมสังคมนั้น แต่เป็นการกระทำที่ผิดหลักศีลธรรมของสังคมอีกสังคมหนึ่งก็ได้ ถ้าการกระทำนั้นก่อให้เกิดความเดือดร้อนแก่สมาชิกของสังคมอื่น ๆ ด้วยเหตุนี้จึงควรได้รับการเน้นย้ำว่า เรื่องศีลธรรมนั้นเป็นเรื่องที่มุ่งให้เกิดความสงบสุขของสังคม (ความเป็นธรรมชาติ) อันเป็นเป้าหมายหลัก

เพื่อให้มีความกระจ่างชัดเพิ่มขึ้น จะขอเทียบคำว่า ศีลธรรมกับคำที่สำคัญอื่น เช่นคำว่า จริยธรรม กับคำว่า ศาสนา เป็นต้น เพราะบ่อยครั้งที่เรามักจะได้ยินคำกล่าวทำนองว่า ยุคนี้ "จริยธรรมเสื่อม" บ้าง "ศาสนาเสื่อม" บ้าง ซึ่งก็คล้าย ๆ กับที่กล่าวว่า "ศีลธรรมเสื่อม"

คำทั้งสามนี้แม้จะมีความเกี่ยวพันกันแต่ความหมายเชิงมโนทัศน์ (concept) ไม่เหมือนกัน ในที่นี้จะจำกัดขอบเขตเฉพาะพุทธศาสนา ในทางพุทธศาสนานั้นสิ่งที่เรียกกันรวม ๆ ว่าพุทธธรรมนั้น มีส่วนประกอบที่สำคัญอยู่สองส่วน คือ ส่วนที่เรียกว่า **สัจธรรม** กับส่วนที่เรียกว่า **จริยธรรม** ส่วนที่เรียกว่า สัจธรรมในพุทธศาสนา หมายถึง คำสอนที่เกี่ยวกับสภาวะของสิ่งทั้งหลาย หรือธรรมชาติและความเป็นไปโดยธรรมดาของสิ่งทั้งหลาย ซึ่งก็คือสองมิติของสิ่งที่เรียกว่าธรรม ดังที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้นนั่นเอง ส่วนจริยธรรม หมายถึง การถือเอาประโยชน์จากความรู้ความเข้าใจในสภาพและความเป็นไปของสิ่งทั้งหลาย หรือการรู้กฎธรรมชาติ แล้วนำมาใช้ให้เป็นประโยชน์ กล่าวอีกอย่างหนึ่งก็คือ จริยธรรมคือความรู้ในการประยุกต์สัจธรรม

การนำเอาความรู้ความเข้าใจในสภาพและความเป็นไปของสิ่งทั้งหลายมาใช้ให้เป็นประโยชน์ของมนุษย์นั้น ยังสามารถแยกออกได้เป็นสองระดับ คือ ระดับปัจเจกชนหรือแต่ละบุคคล กับระดับสังคม ถ้าการนำเอาความรู้ความเข้าใจในสภาพความเป็นไปของสิ่งทั้งหลาย (จริยธรรม) มาใช้ให้เป็นประโยชน์แก่ตนเอง หมายถึงว่า เพื่อให้เกิดสันติสุขกับตนเองจนถึงระดับสูงสุด เช่น (นิพพาน) สิ่งนั้นก็เรียกว่า ศาสนา แต่ถ้าเป็นการนำเอาความรู้ความเข้าใจในสภาพความเป็นไปของสิ่งทั้งหลายมาใช้ให้เกิดสันติสุขแก่สังคมที่เราอาศัยอยู่ สิ่งนั้นก็เรียกว่า ศีลธรรม

ย่อมเป็นการแน่นอนว่า ถ้าปัจเจกชนแต่ละราย ได้นำเอาความรู้ความเข้าใจในสภาพความเป็นไปของสิ่งต่าง ๆ (กฎธรรมชาติ) มาใช้ให้เกิดสันติสุขกับตน (หลักศาสนา) แล้วการกระทำดังกล่าวก็ย่อมจะช่วยให้สังคมที่ปัจเจกชนเป็นสมาชิกอยู่เกิดสันติสุขขึ้นได้ด้วย ในทางกลับกัน ถ้าสมาชิกของสังคมได้ประพฤติปฏิบัติตามกฎเกณฑ์ธรรมชาติ

ของสังคม เพื่อให้เกิดสันติสุขกับสังคมแล้ว ปัจเจกชนซึ่งเป็นสมาชิกของสังคมนั้นก็ย่อมมีความสงบสุขด้วย แต่อย่างไรก็ดี การที่สังคมมีสันติสุขมิได้หมายความว่าปัจเจกชน จะได้พัฒนาตนเองให้ถึงระดับสูงสุดของสันติสุข (นิพพาน) ได้เสมอไป สังคมที่สันติสุขเป็นเพียงเงื่อนไขที่จำเป็น (necessary condition) เท่านั้น หาใช่เงื่อนไขที่พอเพียง (sufficient condition) ของการบรรลุถึง สันติสุขขั้นสูงสุด (นิพพาน) ของปัจเจกชนไม่

จากความจริงที่ว่า พุทธศาสนาเป็นศาสนาแห่งการกระทำและเป็นศาสนาแห่งความพยายาม มิใช่ศาสนาแห่งการอ้อนวอนปรารถนา เพราะฉะนั้นการมีความรู้ ความเข้าใจในสภาพความเป็นไปของสิ่งต่าง ๆ (กฎธรรมชาติ) แต่เพียงอย่างเดียวหาเพียงพอไม่ จักต้องนำเอาความรู้ความเข้าใจในเรื่องดังกล่าวมาปฏิบัติอย่างจริงจัง และต่อเนื่องจึงจะถือได้ว่า เราอยู่ในครรลองของจริยธรรม ศาสนา และศีลธรรมอันสมบูรณ์

มิติทางศีลธรรมดังที่อภิปรายมาข้างต้นนี้ ได้มีความหมายต่อชีวิตในสังคมวัฒนธรรมไทย อันมีคติจากพุทธศาสนาเป็นรากฐานสำคัญประการหนึ่ง นับแต่โบราณมาพระมหากษัตริย์ทรงสถิตย์ ณ จุดสุดยอดของสังคม ทรงอำนาจเหนือชีวิตและทรัพย์สินของหมู่พสกนิกร หากแต่จะทรงดำรงอยู่ ณ จุดนั้น ก็โดยการปฏิบัติธรรมของพระองค์ ท่านเป็นเครื่องรองรับความชอบธรรมอยู่ ตามคติไทยโบราณเรามีความเชื่อว่า กษัตริย์ทรงเป็นทั้งรัฐและสังคม[๒] หากกษัตริย์ไร้ศีลธรรม โดยเฉพาะอย่างยิ่งหมวดธรรมสำหรับกษัตริย์ที่เรียกว่า ทศพิธราชธรรมนั้น บ้านเมือง และโลกธรรมชาติ จะปั่นป่วนสับสนไปด้วยจนอาจถึงขนาดต้องล่มสลายไป ส่วนในบรรดาหมู่ขุนนางและพสกนิกรทั่วไป "คุณความดี" หรือ คุณสมบัติทางศีลธรรมของปัจเจกบุคคลก็เป็น

เครื่องรองรับสถานภาพทางสังคม และสภาวะทุกข์สุขของบุคคลด้วย ในแง่นี้มิติทางศีลธรรมในบริบทของสังคมวัฒนธรรมไทยมีส่วนผูกพันกับแนวความคิดเรื่องกฎแห่งกรรมอย่างลึกซึ้ง

ในสังคมไทยปัจจุบัน สถาบันแห่งอำนาจปกครองไม่ได้ผูกพันกับคติทางพุทธศาสนาอย่างเด่นชัดเหมือนแต่ก่อน แนวคิดเกี่ยวกับมิติทางศีลธรรม ซึ่งเคยเป็นหนึ่งเดียวกับโลกธรรมชาติและโลกทางสังคมก็ดูจะอ่อนกำลังลงไปมาก คุณสมบัติแห่งความรับผิดชอบต่อหน้าที่ตามสิทธิอำนาจในกฎเกณฑ์สังคมประชาธิปไตยสมัยใหม่ ก็ยังไม่ได้พัฒนาขึ้นมาอย่างมีความหมาย ในขณะที่การพัฒนาเศรษฐกิจกลับมีพลังผลักดันอันเข้มข้นยิ่งซึ่งได้ส่งผลให้วิถีชีวิตของผู้คนทั้งในชนบทและในเมืองใหญ่เปลี่ยนแปลงไปมาก การแข่งขันทำมาหากินนับวันจะทวีความรุนแรงขึ้น การสะสมและบริโภคทรัพย์อย่างรวดเร็วดูจะเป็นจุดหมายของชีวิตผู้คนในปัจจุบันสมัยมากกว่าการเคารพยำเกรงกฎเกณฑ์ทางศีลธรรมใด ๆ ภายใต้เงื่อนไขของชีวิตอันซับซ้อนนี้ ความเป็นปรกติสุขทางกาย ใจ หรือมิติทางศีลธรรมของผู้คนในสังคมดูจะอ่อนกำลังลงไปมาก จนมีคำกล่าวกันทั่วไปว่า "คนสมัยนี้ไร้ศีลธรรม" "บ้านเมืองไม่มีขื่อไม่มีแป" อันเป็นภาพสะท้อนความอ่อนล้าของกฎ-เกณฑ์ทางศีลธรรมที่ควบคุมปัจเจกบุคคล กอปรกับการอ่อนพัฒนาคุณสมบัติแห่งการรับผิดชอบต่อสาธารณชนในสังคมสมัยใหม่

อย่างไรก็ตาม สังคมไทยจะพัฒนาไปอย่างมั่นคงได้คงจะต้องมีความจำเป็นที่จะหันมาเอาใจใส่อย่างจริงจังต่อมิติทางศีลธรรมและต่อการพัฒนาความสำนึกรับผิดชอบต่อสาธารณชน เพื่อเสริมสร้างกฎเกณฑ์ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ในสังคม ให้ราบรื่นดำรงอยู่ได้อย่างเป็นปรกติสุขมากขึ้น

เชิงอรรถ

๑ วิธีอธิบาย "ธรรม" ในลักษณะนี้ สามารถอ่านรายละเอียดเพิ่มเติมได้ในพุทธทาสภิกขุ *มหิดลธรรม : ธรรมะนั้นเสมอด้วยแผ่นดิน* กรุงเทพฯ : อตัมมโย ไม่มีปีที่พิมพ์

๒ สมเกียรติ วันทะนะ "พุทธรัฐปริทรรศน์" ใน *ไทยคดีศึกษา รวมบทความทางวิชาการเพื่อแสดงมุทิตาจิต อาจารย์พันเอกหญิง คุณนิออน สนิทวงศ์ ณ อยุธยา* กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, พ.ศ. ๒๕๓๓.

บทที่ ๓ : ระบบศีลธรรม ระเบียบสังคม

ครอบครัว

เนื่องน้อย บุณยเนตร

คำว่า "ครอบครัว" เข้าใจว่ามีต้นกำเนิดมาจากการเข้าครอบครอง "ครัว" ซึ่งเดิมทีเดียวในภาษาถิ่นหมายถึงข้าวของเครื่องใช้ พระยาอนุมานราชธนได้ให้คำอธิบายไว้ว่า เมื่อแรกสร้างบ้านสร้างเมืองนั้น พระเจ้าแผ่นดินมักจะเริ่มจากการหาทำเลที่เหมาะสมทั้งทางยุทธศาสตร์และเพื่อการเกษตร เป็นที่มีทรัพยากรธรรมชาติอันอุดมสมบูรณ์ แต่ทำเลเหล่านี้มักจะมีเจ้าของเดิมอยู่ก่อนแล้ว หากเจ้าของบ้านเดิมมิยินยอมให้ตั้งบ้านเมืองที่นั่นก็เป็นอันต้องรบกัน ผู้แพ้ก็จะถูกจับเป็นข้าเป็นบ่าว ส่วนผู้ชนะก็จะเป็นเจ้าเป็นนายไป บ่อยครั้งที่เมื่อแรกสร้างบ้านเมืองนั้นผู้สร้างหรือเจ้านายมีกำลังคนน้อยขาดแรงงานที่จะขยายที่ดินและทำการเพาะปลูก เจ้านายเหล่านี้ก็จะไปโจมตีบ้านเมืองอื่นที่มีกำลังน้อยกว่าเพื่อกวาดต้อนผู้คนมาเป็นแรงงานและจะมิได้กวาดต้อนผู้คนเท่านั้นแต่ยึดข้าวของเครื่องใช้ไม้สอยของฝ่ายแพ้ ซึ่งเรียกว่า "ครัว" มาด้วย เรียกการกวาดต้อนผู้คนและของใช้นี้ว่า "กวาดต้อนเทครัว" คำว่า "เทครัว" นี้ต่อมามีความหมายขยายไปถึงการได้หญิงมาเป็นภรรยา สันนิษฐานว่าในการกวาดต้อนผู้คนมาเป็นเชลยเป็นแรงงานเป็นบ่าวนั้น หากเชลยผู้ใดเป็นหญิงก็มักจะถูกนำมาเป็นนางบำเรอ จนมีวลีที่พูดถึงชายซึ่งมีเมียมากกว่าหนึ่งว่า "พระยาเทครัว" (ซึ่งก็มักจะใช้ในความหมายที่ชายได้ภรรยาที่เป็นพี่น้องกับภรรยาคนแรก) จากคำอธิบายนี้อาจสรุปได้ว่า คำว่า "ครอบครัว" นั้นในระยะต้น ๆ ถูกใช้ในความหมายที่เน้นถึงการเป็นเจ้าของครอบครองทรัพย์สินซึ่งรวมไปถึงหญิงผู้เป็นภรรยาด้วย และยังแสดงให้เห็นถึงการถือว่าอำนาจสูงสุดในครอบครัวอยู่ในมือของฝ่ายชาย ดังจะเห็นได้

อีกจากคำนิยามของหมอบรัดเลว่า "ครอบครัว, ความคือ ลูกเมียด้วยกันทั้งเรือน, ที่ผัวได้ครอบครอง"

ในปัจจุบันความหมายของครอบครัวจะมุ่งเน้นกลุ่มคนที่รวมกันเข้าโดยสายเลือดและการแต่งงาน จากการสำรวจของนักมานุษยวิทยาพบว่าลักษณะรูปแบบของครอบครัวไทยส่วนใหญ่นั้นนอกจากจะมีสมาชิกประกอบไปด้วยพ่อ แม่ และลูก ๆ แล้วยังมีสมาชิกอื่นเพิ่มขึ้นมาอีกซึ่งก็มักจะเป็นญาติสนิทอันได้แก่พี่น้องของสามีหรือของภรรยาหรือพี่น้องของทั้งสองฝ่าย ส่วนมากมักจะเป็นพี่น้องที่ยังโสดอยู่ นอกจากนั้นบางครอบครัวยังมีพ่อแม่ของทั้งสามีและภรรยา หรือเฉพาะพ่อหรือแม่ของสามีหรือของภรรยาฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง

นอกจากลักษณะรูปแบบครอบครัวดังกล่าวแล้วยังพบว่าครอบ-ครัวไทยในบางภูมิภาคเป็นครอบครัวขยายแบบชั่วคราว กล่าวคือเป็นครอบครัวแบบที่กล่าวมาแล้วข้างบนตั้งแต่สองครอบครัวขึ้นไปมารวมกันอยู่ชั่วคราว ด้วยเหตุผลต่าง ๆ กัน เช่น เหตุผลทางเศรษฐกิจ เช่นในกรณีที่ลูกเมื่อแต่งงานใหม่ ๆ ไม่อาจตั้งบ้านเรือนใหม่ได้ทันทีเพราะประกอบอาชีพเกษตรกรรม ซึ่งจำเป็นต้องมีที่ดินทำกิน และต้องมีเครื่องมือเครื่องใช้ในการทำนาซึ่งมีค่อนข้างจำกัด เมื่อพ่อแม่ยังไม่สามารถแบ่งที่ดินและทรัพย์สินให้ได้ทันทีก็จำต้องอาศัยช่วยกันทำมาหากินไประยะหนึ่งก่อน เมื่อเก็บหอมรอมริบจากส่วนแบ่งของผลผลิตได้พอเพียงแล้วก็จะแยกออกไปตั้งบ้านเรือนของตนเอง การอยู่รวมกับพ่อแม่ชั่วคราวนี้อาจเป็นด้วยเหตุทางธรรมเนียม เช่น ธรรมเนียมการทดสอบ "เขยใหม่" ให้เขยใหม่อยู่บ้านพ่อแม่ของภรรยาระยะหนึ่งเพื่อแสดงความสามารถให้พ่อแม่ของภรรยาเห็นว่าขยันทำมาหากินเลี้ยงลูกสาวของตนได้ หรือไม่ก็อาจเป็นเพราะลูกสาวที่แต่งงานใหม่ ๆ ยังไม่ประสาการบ้านการเรือนและไม่มีความรู้เรื่องการคลอดและดูแลบุตร

จึงต้องอยู่กับพ่อแม่ระยะหนึ่งเพื่อเรียนรู้ แต่ในบางกรณีการอยู่ร่วมกับพ่อแม่ไม่ว่าจะของฝ่ายหญิงหรือฝ่ายชาย อาจเป็นการอยู่ร่วมตลอดไป เรียกว่าเป็นการ "เลี้ยงเรือน" ซึ่งก็เนื่องด้วยเหตุผลต่าง ๆ กันไป เมื่อพ่อแม่เสียชีวิตการเป็นครอบครัวขยายก็จะสิ้นสุดลงและผู้ที่ "เลี้ยงเรือน" ส่วนใหญ่ก็มักจะได้รับมรดกจากพ่อแม่มากกว่าผู้อื่นเพราะได้อยู่ดูแลและใกล้ชิดกับพ่อแม่มากกว่าลูกคนอื่น

ในบางกรณีครอบครัวขยายที่ว่านี้ก็อาจอยู่ในรูปของการที่พี่น้องร่วมบิดามารดาแต่งงานแล้วแยกย้ายเรือนออกไปตามที่ต่าง ๆ และจะกลับมารวมกลุ่มกันอีกในพิธีการบางอย่าง เช่น พิธีบวช พิธีแต่งงาน พิธีศพ ฯลฯ นี่ถือเป็นการรวมกลุ่มญาติ ทำให้ญาติสนิทได้มารวมตัวกันเป็นครอบครัวอีกครั้งหนึ่ง

อีกรูปแบบหนึ่งของครอบครัวไทยที่มีปรากฏอยู่จำนวนไม่น้อยในอดีต แต่มีแนวโน้มจะค่อย ๆ ลดลงคือครอบครัวซ้อน อันได้แก่ครอบครัวที่ชายมีภรรยามากกว่าหนึ่งคน ในสมัยโบราณจะพบในหมู่เจ้าขุนมูลนาย หรือข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ ซึ่งจะให้ภรรยาทั้งหลายและลูก ๆ อยู่ร่วมชายคาเดียวกัน หรือร่วมรั้วบ้านเดียวกัน จนมีคำกล่าว "มุ้งเล็ก มุ้งใหญ่" "บ้านเล็ก บ้านใหญ่" ในปัจจุบัน ลักษณะครอบครัวเช่นนี้มักจะแยกบ้านอยู่ต่างหากให้ไกลกัน โดยสามีเป็นหัวหน้าครอบ-ครัว แต่ไม่ว่าจะอยู่บ้านแยกกันหรือไม่ก็ตาม ลูกของภรรยา "หลวง" มักจะมีฐานะทางสังคมและเศรษฐกิจดีกว่าลูกภรรยา "น้อย" จนคำว่า "ลูกเมียน้อย" มีความหมายแสดงถึงบุคคลหรือกลุ่มชนที่ถูกละทิ้งมิได้รับความยุติธรรมเท่าที่ควร ครอบครัวซ้อนนี้อาจมองได้ว่าเป็นภาพสะท้อนให้เห็นการให้ค่ายกย่องเพศชายเป็นใหญ่ ดังที่ได้เห็นแล้วจากคำนิยามคำว่า "ครอบครัว" ของหมอบรัดเลที่มีนัยว่าผู้ชายคือผู้ที่ปกครองลูกเมียและยังสะท้อนให้เห็นถึงมาตรฐานที่สังคมไทยยึดถือ

มาแต่โบราณที่ว่าควรยกย่องหญิงที่มีผัวเดียวรักเดียว หากหญิงมีผัวมากกว่าหนึ่งจะถือเป็นนาง "กากี" เป็นนาง "วันทอง" แต่ถ้าหากชายมีมากกว่าเมียเดียว เช่นขุนแผนกลับถูกมองว่าเป็นชายชาตรีแท้

อย่างไรก็ดีจะเห็นว่าลักษณะของครอบครัวไทยในรูปแบบต่าง ๆ นั้น ตั้งอยู่บนพื้นฐานการลำดับให้ความสำคัญของญาติ "ครอบครัว" ประกอบด้วยสมาชิกที่เป็นญาติสนิท ส่วนญาติห่าง ๆ นั้น มิค่อยได้รับการรวมให้อยู่ในครอบครัว สังคมไทยให้ความสำคัญแก่ญาติฝ่ายพ่อและฝ่ายแม่เท่า ๆ กัน แต่จะให้ความสำคัญแก่ญาติทางสายเลือดมากกว่าญาติโดยการแต่งงาน ญาติทางสายเลือดที่ถือเป็นญาติสนิทก็ได้แก่ บิดา มารดา และพี่น้องร่วมบิดา มารดา โดยให้ความสำคัญแก่บิดามารดาเป็นอันดับหนึ่งและพี่น้องร่วมบิดามารดาเป็นอันดับสอง ญาติสนิทลำดับต่อมาก็ได้แก่ปู่ย่าตายายและหลาน ๆ รวมไปถึง "เขย" และ "สะใภ้" ที่เข้ามาแต่งงานกับพี่น้องร่วมบิดามารดา ญาติสนิทลำดับต่อมาคือทวด ซึ่งส่วนมากก็จะไม่มีชีวิตอยู่ พี่น้องของพ่อแม่และเหลน ญาติอื่น ๆ พวกนี้ถือเป็นญาติห่าง ๆ ทั้งสิ้น

การลำดับความสำคัญระหว่างญาติสนิทกับญาติห่าง ๆ ในระบบเครือญาติอาจเป็นผลมาจากการที่เรามิได้มีสกุลวงศ์มาแต่เดิมและเริ่มมีสกุลวงศ์กันในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖ ก่อนหน้านี้สามัญชนทั่วไปรู้จักกันแต่ชื่อตัว และมีการจำชื่อปู่ย่าตายายในระดับที่ใกล้ตัวเรา ดังนั้นจึงจำต้องเลือกสนิทสนมกับวงศ์ญาติจากสายบิดามารดาจำนวนหนึ่งและมักจะไม่เกิน ๔ ช่วงอายุคนเท่านั้น ลักษณะความสัมพันธ์ของญาติในระบบสังคมไทยจะเป็นความสัมพันธ์ที่พึ่งพาอาศัยช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ถ้าใครมิได้ความช่วยเหลือจากญาติก็อาจจะกล่าวทำนองบ่น ๆ ว่า "ไร้ญาติขาดมิตร" ซึ่งในความเป็นจริงแล้วมิได้หมายความว่าเขาไม่มีญาติ แต่หมายความว่าเขามีญาติ

แต่ญาติเหินห่างไม่ให้ความช่วยเหลือ ในทางตรงข้ามบางคนก็อาจมองการมีญาติมาก ๆ ว่าน่ารำคาญและยิ่งถ้าเขาผู้นั้นอยู่ในฐานะที่จะช่วยใคร ๆ ได้ก็มักจะมีคนอ้างความเป็นญาติจนทำให้เกิดความเบื่อหน่ายและเกิดคำพังเพยแต่โบราณว่า "มีเงินก็นับเป็นน้อง มีทองก็นับเป็นพี่"

ถึงแม้ในความเป็นครอบครัวในความหมายจำกัดจะรวมแค่ญาติสนิทเท่านั้น แต่ระบบเครือญาติของไทยก็ให้ความสำคัญกับญาติห่าง ๆ และปรากฏการณ์ที่เป็นเอกลักษณ์ของสังคมไทยอย่างหนึ่งคือเราให้ความสำคัญแก่ญาติ "สมมติ" ด้วย ญาติสมมตินี้มิได้มีความเกี่ยวข้องกันทางสายเลือดหรือการแต่งงาน แต่จะเป็นผู้ที่มีความสนิทชิดเชื้อกับครอบครัวหรือเป็นผู้ที่ครอบครัวให้ความเคารพนับถือซึ่งอาจจะเป็นเพื่อนสนิทหรือเพื่อนบ้านหรือผู้ที่ให้ความช่วยเหลือเกื้อกูลเป็นต้น* การนับคนเหล่านี้เป็นญาติหรือแม้แต่เป็นญาติชนิดเป็นสมาชิกครอบ-ครัวอาจมีพื้นฐานมาจากการที่สังคมไทยแต่โบราณนั้นเริ่มต้นมาจากการเป็นหมู่บ้านเล็ก สมาชิกของหมู่บ้านทุกคนมีความใกล้ชิดกันเสมือนพี่น้อง ส่วนหนึ่งจะเห็นได้จากการปลูกบ้านเรือนของคนในสมัยก่อนและตามชนบทปัจจุบันที่ไม่ค่อยนิยมมีรั้วบ้าน ส่วนหนึ่งเพราะต้องการให้มีลานหน้าบ้านกว้างขวางเพื่อสมาชิกของหมู่บ้านจะได้ทำกิจกรรมต่าง ๆ ร่วมกัน ส่วนหนึ่งอาจเห็นได้จากประเพณี เช่นการ "ลงแขก" ที่คนในหมู่บ้านจะมาช่วยกันเก็บเกี่ยวพืชผลร่วมกัน หรือมาร่วมกันทำงานใดงานหนึ่งในลักษณะช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ความใกล้ชิด ความเอื้อเฟื้อเกื้อหนุนกันในหมู่คนที่มิได้เป็นญาติกันจริง ๆ อาจเป็นความสัมพันธ์ที่แนบแน่นกว่าความสัมพันธ์ระหว่างญาติจริง ๆ กันก็ได้จนมีคำกล่าวว่า "ไม่ใช่ญาติไม่ใช่เชื้อแต่มีการเอื้อเฟื้อก็เหมือนเนื้ออาตมา ถึงเป็นญาติเป็นเชื้อถ้าไม่ช่วยเหลือก็เหมือนเนื้อในป่า"

---

* ดูคำอธิบายเรื่อง ระบบญาติขยายวงศ์ ในคำว่า "พี่-น้อง" ประกอบ (บรรณาธิการ)

การนับถือผู้อื่นเป็นญาตินี้ขยายกว้างเกินจากคนในหมู่บ้านเดียวกันรวมไปถึงคนแปลกหน้าและนัยของครอบครัวในความหมายหลวม ๆ นี้ จึงรวมไปถึงสังคมโดยส่วนรวมด้วย ดังจะเห็นว่าคนไทยมักจะเรียกคนแปลกหน้าโดยใช้คำเรียกที่แสดงความเป็นญาติ เช่น "พี่" "น้อง" "น้า" "ลุง" "ตา" "ยาย" ฯลฯ ปรากฏการณ์เช่นนี้หาได้เกิดขึ้นแต่ในชนบทไม่ คนในเมืองปัจจุบันก็ยังคงมีพฤติกรรมเช่นนี้ ซึ่งก็อาจอธิบายได้จากพื้นฐานการอยู่ร่วมกันเป็นหมู่บ้านหรือการมาจากหมู่บ้านที่มีความใกล้ชิดกันมาก่อนดังที่ได้กล่าวไปแล้ว แม้ในสมัยจอมพลแปลก พิบูลสงคราม จะมีความพยายามให้คนไทยมี "อารยะ" เยี่ยงชาติตะวันตก โดยการให้เรียกผู้อื่นว่า "ท่าน" แต่ความหมายนี้ก็หาได้ประสบความสำเร็จไม่ เพราะในปัจจุบันแม้จะมีการใช้คำว่า "คุณ" หรือ "ท่าน" เรียกผู้อื่น แต่ส่วนใหญ่จะใช้คำเหล่านี้ในบริบทที่เป็นทางการมากกว่าบริบทของชีวิตประจำวัน ในทางตรงข้ามการใช้คำเหล่านี้ในบริบทที่เป็นชีวิตประจำวันอาจนำมาซึ่งความรู้สึกห่างเหินซึ่งก็อาจลดความเป็นมิตรและความเอื้อเฟื้อที่น่าจะได้รับไปก็ได้

สิ่งหนึ่งที่สะท้อนออกมาให้เห็นจากพฤติกรรมการขยายความเป็นญาติหรือความเป็นส่วนหนึ่งของครอบครัวออกไปสู่สังคมหรือผู้อื่นอย่างกว้างขวางคือ ความรู้สึกเป็นพวกเดียวกันเป็นกลุ่มเดียวกันที่ติดอยู่ในสำนึกของคนไทย สำนึกดังกล่าวทำให้ความสัมพันธ์ในสังคมเป็นความสัมพันธ์ที่เอื้อเฟื้อ เห็นอกเห็นใจ ประนีประนอม เกรงอกเกรงใจ หากมองไปในอนาคตที่ประเทศไทยก้าวไปสู่ความเป็นประเทศอุตสาหกรรมใหม่อย่างเต็มตัวแล้วก็เป็นไปได้มากว่าความสำนึกดังกล่าวจะลดน้อยถอยลง กล่าวคือระบบเศรษฐกิจชาวบ้านแบบเก่าซึ่งทำการเพาะปลูกเพื่อเลี้ยงชีพโดยอาศัยแรงงานคนและสัตว์เป็นส่วนใหญ่จะถูกทดแทนด้วยระบบเศรษฐกิจแบบอุตสาหกรรมการเกษตร ชาวไร่

ชาวนาส่วนใหญ่จะเพาะปลูกเพื่อนำผลิตผลป้อนโรงงานอุตสาหกรรม ซึ่งก็จะต้องเน้นการเพิ่มปริมาณ เครื่องจักรจะเข้ามาเพิ่มประสิทธิภาพในการเพาะปลูก ขนาดของไร่นาจะต้องขยายขึ้นเพื่อให้คุ้มทุน ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคนและความใกล้ชิดแบบหมู่บ้านแต่ก่อนจะลดลง และอาจถูกแทนที่ด้วยความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจ เช่น การอยู่ร่วมสหกรณ์เดียวกัน แม้ความสัมพันธ์โดยมีสหกรณ์เป็นตัวเชื่อมนี้จะมีวัตถุประสงค์หลักในการช่วยเหลือสมาชิกแต่การช่วยเหลือนี้ก็ตั้งอยู่บนพื้นฐานความจำเป็นทางด้านเศรษฐกิจมากกว่าความเอื้อเฟื้อหรือความรู้สึกเป็นกลุ่มแบบ "ญาติ" เมื่อความสัมพันธ์เบื้องต้นมีพื้นฐานมาจากความเปลี่ยนแปลงของรูปแบบทางเศรษฐกิจซึ่งเน้น "สิทธิ" ของปัจเจกชนแล้ว ความเอื้อเฟื้อเกื้อกูลแบบแต่ก่อนก็จะเป็นรองความสัมพันธ์บนพื้นฐานของสิทธิและความเท่าเทียม ความเป็น "ฉัน" ความเป็น "คุณ" ก็จะมีบทบาทในความสัมพันธ์**เหนือ**ความเป็น "น้อง" "พี่" "หลาน" "ลุง" ฯลฯ ซึ่งเรามักจะพบได้มากขึ้นในเมืองหลวงเช่นกรุงเทพมหานคร

ในเรื่องของรูปธรรมและความสัมพันธ์ภายในครอบครัวก็อาจเกิดความเปลี่ยนแปลงเช่นกัน ความเป็นใหญ่ในครอบครัวของฝ่ายชายอาจถูกแทนที่ด้วยอำนาจที่เท่าเทียมกันของชายและหญิง ด้วยเหตุผลที่ผู้หญิงเริ่มมีบทบาททางเศรษฐกิจมากขึ้น กอปรกับความคิดทางตะวันตก ในเรื่องความเท่าเทียมทางเพศที่เริ่มแพร่หลายเข้ามา การมี "เมียน้อย" อาจจะเป็นที่ยอมรับได้น้อยลง นอกจากนี้ "บ้าน" และ "ที่ดิน" ซึ่งเป็นส่วนสำคัญของความเป็นครอบครัว จะถูกมองว่าเป็นหลักประกันทางเศรษฐกิจมากขึ้น

เอกสารประกอบการค้นคว้า

เฉลียว บุรีภักดี และคณะ. *"พ่อ" ในสังคมไทย.* กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, ๒๕๒๖.

บุญลือ วันทายนต์. *ครอบครัวและวงศ์วาน.* พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๒๐.

ปิยนาถ บุนนาค. *การวิเคราะห์ค่านิยมและบรรทัดฐานของสังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (๒๓๒๕-๒๓๙๔).* กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๖.

สนิท สมัครการ. *มีเงินก็นับว่าน้อง มีทองก็นับว่าพี่ ระบบครอบครัวและเครือญาติของไทย.* กรุงเทพฯ : บรรณกิจ, ๒๕๑๙.

เสฐียรโกเศศ. *การศึกษาเรื่องประเพณีไทยและชีวิตชาวไทยสมัยก่อน.* กรุงเทพฯ : คลังวิทยา, ๒๕๑๕.

หนังสืออักขราภิธานศรับท์ หมอบรัดเล พ.ศ. ๒๔๑๖ กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๑๔.

อานนท์ อาภาภิรม. *สังคม วัฒนธรรม และประเพณีไทย.* กรุงเทพฯ : แพร่พิทยา, ๒๕๑๙.

แม่

ยศ สันตสมบัติ

"แม่" เป็นคำโดดหรือคำไทยแท้ที่บ่งบอกความสัมพันธ์อันอบอุ่นลึกซึ้งระหว่างผู้หญิงกับลูก แม่หมายถึงผู้มีพระคุณ ผู้ให้กำเนิด ให้น้ำนมลูกดื่มกิน ให้ความรักความเมตตาและปกป้องดูแลลูกจนเติบใหญ่ คำว่า "แม่" มักถูกนำมาใช้ร่วมกับคำอื่น ๆ โดยมีความหมายแตกต่างกันออกไป พอจะแบ่งแยกออกได้เป็นประเภทต่าง ๆ ดังต่อไปนี้ คือ

๑. แม่ ในฐานะเป็นคำที่ใช้แบ่งแยกเพศ และบ่งบอกบทบาท ฐานะสถานภาพและอากัปกิริยาของผู้หญิง เช่น แม่...(น.) : คำเรียกหญิงทั่วไป เช่น แม่นั่น แม่นี่ ; แม่ค้า (น.) : ผู้หญิงที่ดำเนินการค้าขาย ; แม่ครัว (น.) : หญิงผู้ดูแลครัว หุงหาอาหาร ; แม่คู่ (น.) : นักสวดผู้ขึ้นต้นบท ; แม่นม (น.) : หญิงผู้ให้นมเด็กกินแทนแม่ ; แม่บ้านแม่เรือน (น.) : หญิงผู้ดูแลบ้านเรือน ; แม่แปรก (น.) : หญิงผู้จัดจ้านหรือเป็นหัวหน้ากลุ่ม ; แม่มด (น.) : หญิงหมอผี หญิงคนทรง หญิงเข้าผี ; แม่ม่าย, แม่ร้าง (น.) : หญิงที่มีผัวแล้ว แต่ผัวตายหรือเลิกร้างกันไป ; แม่ยั่วเมือง (น.) : คำเรียกพระสนมเอกแต่โบราณ ; แม่ยาย (น.) : คำเรียกแม่ของเมีย ; แม่ย้าว (น.) : หญิงผู้เป็นแม่เรือน ; แม่รีแม่แรด (ว.) : ทำเจ้าหน้าเจ้าตา ; แม่แรง (น.) : หญิงผู้เป็นกำลังสำคัญในการงาน, เครื่องดีดงัดหรือยกของหนัก ; แม่เลี้ยง (น.) : เมียของพ่อที่ไม่ใช่แม่ตัว, หญิงที่เลี้ยงลูกบุญธรรม ; แม่เล้า (น.) : หญิงผู้กำกับควบคุม ดูแลซ่องโสเภณี ; แม่สื่อ แม่ชัก (น.) : ผู้พูดชักนำให้หญิงกับชายรักกัน ; แม่อยู่หัว (น.) : คำเรียกพระมเหสี เป็นต้น

๒. แม่ เป็นคำที่ใช้บ่งบอกฐานะของผู้ปกป้องคุ้มครอง เช่น แม่

ย่านาง (น.) : ผีผู้หญิงผู้รักษาเรือ นางไม้; แม่ซื้อ, แม่วี (น.) : เทวดาหรือผีที่คอยดูแลทารก เป็นต้น

๓. คำว่า แม่ ยังถูกนำมาใช้เรียกผู้เป็นหัวหน้าหรือเป็นนาย บ่งบอกฐานะของผู้มีอำนาจในการกำกับดูแลและควบคุม เช่น แม่กอง แม่ทัพ เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม ความหมายหลักของคำว่า แม่ ก็คงหนีไม่พ้นการเป็นผู้ให้ชีวิตหรือหญิงผู้ให้กำเนิดบุตร หญิงผู้ปกป้องคุ้มครองและดูแลรักษา สังคมไทยยังใช้คำว่าแม่ตามความหมายนี้เรียกสิ่งดีงามตามธรรมชาติอื่น ๆ เพื่อยกย่องเทอดทูนในฐานะเป็นผู้ให้กำเนิดและหล่อเลี้ยงชีวิต เช่น แม่น้ำ แม่โพสพ แม่ธรณี เป็นต้น ความหมายของคำว่าแม่ในลักษณะเช่นนี้แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่าสังคมไทยแต่โบราณมายกย่องและให้เกียรติสตรีเพศผู้เป็นแม่ ตระหนักในบทบาทหน้าที่และบุญคุณของแม่ต่อชีวิตของลูก ๆ ตลอดมาทุกยุคทุกสมัย

ในบริบทของสังคมวัฒนธรรมไทย แม่ คือ ผู้เสียสละความสุขส่วนตนเพื่อลูก ๆ คอยดูแลเอาใจใส่และประคบประหงมลูกจนเติบใหญ่ ความรักของแม่ถือว่าเป็นความรักที่บริสุทธิ์ สังคมไทยมักพูดถึงแม่ในฐานะของผู้ที่รักลูกยิ่งชีวิต พร้อมจะตกระกำลำบากเพื่อลูกของตนโดยไม่สำนึกเสียใจ นางจันทร์เทวีถูกขับออกจากเมือง ต้องระเหเร่รอนไร้ที่ซุกหัวนอน เพราะคลอดลูกเป็นหอยสังข์ แต่นางก็ยังรักและเฝ้าทนุถนอมกล่อมเลี้ยงลูกของนางโดยไม่เคยคิดรังเกียจเดียจฉันท์ แม้แต่สัตว์อย่างนางนิลาการ ก็ยังรักและหวงแหนลูกอย่างทรพี ปกป้องลูกของตนมิให้ถูกฆ่าดังเช่นลูกของตัวอื่น ๆ

แม้ว่าโดยทั่วไปแล้ว คำว่า “แม่” จะบ่งบอกความหมายของการเสียสละ ความรักและผูกพันที่ผู้หญิงมีต่อลูกของตน แต่การที่สังคม

ไทยมีลักษณะวัฒนธรรมเฉพาะที่แตกต่างกันออกไปในแต่ละชนชั้น ทำให้ความหมายของการเป็นแม่ ตลอดจน บรรทัดฐาน แบบแผนพฤติกรรมและบทบาทฐานะของผู้หญิงในวัฒนธรรมของแต่ละชนชั้นย่อมแตกต่างกันออกไป

ผู้หญิงชั้นสูงในอดีต ถูกแบ่งแยกออกจากกิจกรรมทางเศรษฐกิจอย่างเด็ดขาด และถูกบังคับให้ยึดติดอยู่กับอุดมการณ์กุลสตรี การรักนวลสงวนตัว การเป็นแม่บ้านแม่เรือนและการใช้ชีวิตเพียงเพื่อปรนนิบัติรับใช้และเอาอกใจสามีเท่านั้น ในขณะที่ผู้หญิงชาวบ้าน มิได้มีบทบาทเพียงแต่ในด้านของการเป็นแม่และเมีย แต่ยังเป็นผู้ทำมาหากินเลี้ยงครอบครัวและเป็นผู้ผลิตของสังคมอย่างแท้จริง

การศึกษาประวัติศาสตร์ไทยจากวรรณกรรม เช่น งานของ นิธิ เอียวศรีวงศ์[๑] ได้แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนถึงความแตกต่างระหว่างมโนทัศน์เรื่องผู้หญิงของวรรณกรรมศักดินากับมโนทัศน์เรื่องผู้หญิงของวรรณกรรมกระฎุมพี วรรณกรรมศักดินา เช่น กฤษณาสอนน้อง คำฉันท์ สร้างมโนทัศน์ของผู้หญิงในบริบทของครอบครัว ผู้หญิงต้องทำหน้าที่เป็นภรรยาที่ดี เคารพเชื่อฟังและคอยปรนนิบัติรับใช้สามีไปจนชั่วชีวิต คำสั่งสอนผู้หญิงชั้นสูงที่กำลังจะแต่งงานออกเรือน ดังปรากฏในวรรณคดีแทบทุกเรื่อง จะมีเนื้อหาคล้าย ๆ กันว่า

> *"อันเป็นหญิงสุดแต่สิ่งปรนนิบัติ ใครสันทัดผัวก็รักเป็นหนักหนา"*[๒]

ผู้หญิงชั้นสูงถูกสอนให้ปรนนิบัติรับใช้สามีในชีวิตประจำวันทั้งหมด นับแต่ลืมตาตื่นนอนจนถึงยามค่ำคืน ภรรยาต้องตื่นก่อนเตรียมน้ำไว้ให้สามีล้างหน้า จากนั้นก็เตรียมสำรับข้าวปลาไว้รอท่าให้สามีรับประทาน หากสามีต้องไปทำราชการงานธุระประดามี ผู้หญิงก็มี

หน้าที่จัดของจำเป็น เช่น หมากพลู ให้สามีติดตัวไป[๓] ผู้หญิงชั้นสูงถูกอบรมสั่งสอนให้สำนึกว่าจุดมุ่งหมายและภาระหน้าที่หลักของชีวิต คือ การดูแลเอาอกเอาใจสามีในเรื่องการกินอยู่หลับนอน ผู้หญิงต้องรู้จักทำอาหารที่สามีชอบ ระมัดระวังในเรื่องที่หลับที่นอนของสามีให้สะอาดเอี่ยม ปราศจากฝุ่นละอองและเรื่องอื่น ๆ จิปาถะ เนื่องจากเชื่อว่าสิ่งเหล่านี้จะเป็นสิ่งผูกใจสามีไว้ได้นั่นเอง วัฒนธรรมของชนชั้นสูง ยังมองผู้หญิงว่ามีลักษณะใกล้เคียงกับธรรมชาติมากกว่าผู้ชาย คือ เจ้าอารมณ์ไร้เหตุผล ผู้หญิงจึงควรมีความแบบแผนพฤติกรรมในเรื่องที่เกี่ยวกับทางโลก เช่น ครอบครัว การปรนนิบัติรับใช้สามีมากกว่ากิจกรรมทางความคิดที่เป็นนามธรรม เช่น ศาสนา และการเมือง เป็นต้น

แต่ในวรรณกรรมกระฎุมพี เช่น งานของสุนทรภู่ มโนทัศน์เรื่องผู้หญิงมีลักษณะแตกต่างไปจากวรรณกรรมศักดินาอย่างชัดเจน แม้ว่าวรรณกรรมกระฎุมพีจะมองบทบาทผู้หญิงไม่แตกต่างไปจากวรรณกรรมศักดินามากนักในแง่ของการเน้นบทบาทของผู้หญิงในครอบครัวและการเคารพยกย่องเชื่อฟังสามี ทั้งนี้เพราะกระฎุมพีจำต้องอาศัยโครงสร้างวัฒนธรรมศักดินาในการจรรโลงผลประโยชน์ของตนและเลือกที่จะสืบทอดสัญลักษณ์ทางวัฒนธรรมและความคิดของวัฒนธรรมศักดินาก็ตาม แต่ภาพของผู้หญิงดังปรากฏในวรรณกรรมกระฎุมพีก็มีความแตกต่างจากวรรณกรรมศักดินาอย่างชัดเจน ผู้หญิงที่ดีในวรรณกรรมกระฎุมพี มิใช่คนเรียบร้อยเหมือนผ้าพับไว้ แต่เป็นสมาชิกของครอบครัวที่มีบทบาทเท่าเทียมหรือเกือบจะเท่าเทียมกับผู้ชายในทางเศรษฐกิจ เป็นผู้หญิงที่ทำงานหาเลี้ยงครอบครัวเท่าเทียมกับสามี มิสิทธิในการกำหนดโชคชะตาของครอบครัวเช่นเดียวกับผู้ชาย ส่วนในหมู่ชาวบ้านซึ่งเป็นคนส่วนใหญ่ของสังคมไทยนั้น ผู้หญิงมีบทบาททางด้านการผลิตอย่างสำคัญ มีสิทธิและอิสรภาพมากกว่าผู้หญิงในชนชั้นกระฎุมพีและศักดินา

ผู้หญิงชั้นสูง นอกจากจะถูกแบ่งแยกออกจากกิจกรรมการผลิต และถูกจำกัดให้อยู่แต่ภายในขอบเขตของครอบครัวและบ้านเรือนแล้ว ผู้หญิงยังถูกนำมาใช้เป็นเครื่องมือในการผูดขาดอำนาจของกลุ่มหรือชนชั้น เป็นเครื่องมือในการสร้างความสมานฉันท์และความเกี่ยวดองเป็นเครือญาติทางการแต่งงาน นั่นคือ การแลกเปลี่ยนผู้หญิงภายในชนชั้นเดียวกัน เพื่อสร้างสัมพันธภาพอันดี ผลิตซ้ำความเป็นชนชั้นและผูกขาดอำนาจและความมั่งคั่งเอาไว้ ผู้หญิงในกลุ่มชนชั้นสูง จะถูกห้ามมิให้เกลือกกลั้วกับชนชั้นต่ำกว่า ไม่มีเสรีภาพในการคบหาสมาคม การออกนอกบ้านตามอำเภอใจ และไม่มีสิทธิในการเลือกคู่ครอง ผู้หญิงชั้นสูงเป็นส่วนหนึ่งของการเมืองภายในชนชั้น เป็นกลไกในการสืบทอดทรัพย์สมบัติและการผูกขาดอำนาจจากผู้ชายรุ่นหนึ่งไปสู่อีกรุ่นหนึ่ง ความพยายามในการผูกขาดอำนาจภายในชนชั้น ทำให้เกิดความจำเป็นที่จะต้องผูกขาดผู้หญิงภายในชนชั้นเอาไว้ด้วย มโนทัศน์เรื่อง ความบริสุทธิ์ หรือพรหมจารีย์ การรักนวลสงวนตัว และการทำตนให้เป็นที่น่านับถือ มิให้ถูกครหานินทา จึงถูกสร้างขึ้นเป็น "ภาพลักษณ์" ของผู้หญิงที่ดี หรือ "กุลสตรี" และเป็นแบบแผนพฤติกรรมที่ผู้หญิงชั้นสูงต้องถือปฏิบัติ ผู้หญิงจึงถูกกักเก็บไว้เพียงภายในบ้าน เป็นกลไกในการสืบทอดทรัพย์สมบัติเพื่อความอยู่รอดของชนชั้นสูง ในขณะที่ผู้ชายสามารถตักตวงความสุขนอกบ้านได้โดยไม่มีกฎข้อห้ามคอยเหนี่ยวรั้งอำเภอใจ

การที่ผู้หญิงชั้นสูงถูกแยกออกจากกิจกรรมการผลิต ถูกกักขังให้อยู่เพียงภายในขอบเขตของครอบครัวและบริเวณบ้าน ทำให้ผู้หญิงเป็นฝ่ายต้องพึ่งพิงสามี มีหน้าที่หลักในการปรนนิบัติรับใช้ เอาอกเอาใจสามี บทบาทหน้าที่ของการเป็นเมียเป็นสิ่งที่มาก่อนการเป็นแม่ ดังจะเห็นได้ว่าผู้หญิงชั้นสูงในสังคมไทยไม่นิยมเลี้ยงลูกเอง[๔] หากแต่ปล่อย

ภาระของการเลี้ยงลูกให้เป็นหน้าที่ของข้าทาสบริวาร เพื่อปลดปล่อยตัวเองและทุ่มเทเวลาแทบทั้งหมดในการปรนนิบัติสามี

ในทางตรงกันข้าม บทบาทฐานะทางสังคมของผู้หญิงชาวบ้าน มีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับบทบาทของการผลิตและการมีส่วนร่วมทางเศรษฐกิจ ผู้หญิงชาวบ้านเป็นผู้หาเลี้ยงครอบครัวและเป็นผู้ผลิตของสังคมอย่างแท้จริง การที่ผู้ชายต้องจากบ้านไปเป็นเวลานานยามรบทัพจับศึก หรือต้องถูกเกณฑ์แรงงานเป็นประจำทุกปี ทำให้หญิงผู้เป็นแม่มีหน้าที่หลักในการทำมาหากินเพื่อเลี้ยงดูครอบครัว เป็นแรงงานหลักในไร่นาและการค้า ต่อสู้ดิ้นรนเพื่อความอยู่รอดของลูก ๆ วัฒนธรรมและวิถีชีวิตของชาวบ้านกำหนดให้ผู้หญิงเป็นแกนกลางของครอบครัวและระบบเครือญาติ สังคมไทยนิยมให้ผู้ชายย้ายเข้ามาอยู่ในบ้านของฝ่ายหญิงภายหลังการแต่งงาน การอยู่อาศัยท่ามกลางญาติมิตรพี่น้อง ทำให้ผู้หญิงมีปราการป้องกันการทำตามอำเภอใจของสามี มีสมัครพรรคพวกคอยสนับสนุนเป็นกำลังใจ และให้ความช่วยเหลือยามต้องการ บทบาทหน้าที่หลักของผู้หญิงชาวบ้าน จึงเน้นภาระของการเป็นแม่ มากกว่าการปรนนิบัติเอาอกเอาใจสามี โครงสร้างของระบบครอบครัวเครือญาติ ตลอดจน การที่ผู้หญิงมีบทบาทสำคัญทางเศรษฐกิจ ทำให้ฐานะทางสังคมของผู้หญิงมีความทัดเทียมกับผู้ชาย ผู้หญิงชาวบ้านเป็นทั้งผู้ประกอบกิจกรรมทางเศรษฐกิจและผลิตซ้ำความเป็นครอบครัวหรือความเป็นแม่ไปพร้อมกัน

ในวัฒนธรรมของชาวบ้าน การเป็นแม่ จัดได้ว่าเป็น “การลงทุน” ชนิดหนึ่ง[๕] ลูก ๆ คือ แรงงานในไร่นาเพื่อแบ่งเบาภาระการงานของพ่อแม่ เป็นหลักประกันสำหรับความอยู่รอดของพ่อแม่ยามแก่ชรา สังคมไทยกำหนดให้ลูกชายบวชเรียนเพื่ออุทิศส่วนกุศลให้กับแม่ซึ่งถูกกีดกันมิให้บวชเป็นภิกษุณีได้ การบวชเรียนถือเป็นส่วนหนึ่งของการทดแทน

พระคุณแม่และเป็นกระบวนการเลื่อนสถานภาพจากคน "ดิบ" ไปเป็นคน "สุก" ซึ่งพร้อมที่จะแต่งงานและออกเรือนต่อไป สังคมไทยเชื่อว่าเด็ก ๆ เป็นภาระร่วมกันของครอบครัวและชุมชน เด็กนำมาซึ่งความสุขและความสมบูรณ์พร้อมของชีวิต การไม่มีลูกทำให้ชีวิตเปล่าเปลี่ยวอ้างว้าง ขาดที่พึ่งและหลักประกันในอนาคต การเป็นแม่จึงเป็นความสุข การมีลูกที่ดี มีความกตัญญูแสดงให้เห็นถึงผลบุญที่แม่ได้สั่งสมมาแต่ชาติปางก่อน การมีลูกที่ดีและมีความเจริญก้าวหน้าในชีวิตเป็นสิ่งบ่งชี้ความสามารถ ความสำเร็จและนำมาซึ่งความภาคภูมิใจของแม่เช่นเดียวกัน

ความเป็นแม่ในสังคมไทยมีความหมายแตกต่างกันออกไปตามวัฒนธรรมของแต่ละชนชั้น วัฒนธรรมของชนชั้นสูงกำหนดให้ผู้หญิงเป็นเมียก่อนและเป็นแม่ทีหลัง มีหน้าที่หลักในการปรนเปรอความสุขแก่สามี ในขณะที่วัฒนธรรมของชาวบ้านกำหนดให้ผู้หญิงเป็นแม่ เป็นผู้หาเลี้ยงครอบครัวและผู้ผลิตของสังคม

อิทธิพลของอารยธรรมตะวันตก ซึ่งเริ่มคืบคลานเข้าสู่สังคมไทยโดยตรงตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงบทบาทฐานะของผู้หญิงและความเป็นแม่ทั้งทางด้านกฎหมายและจารีตประเพณีตามแบบอย่างตะวันตกมากขึ้น เช่น การเปิดโอกาสให้ผู้หญิงเข้าร่วมสมาคมกับผู้ชาย การเปลี่ยนแปลงด้านเสื้อผ้าเครื่องแต่งกายตามแบบตะวันตก เป็นต้น การเปลี่ยนแปลงเหล่านี้ เริ่มต้นจากผู้หญิงชั้นสูงหรือผู้หญิงในราชสำนักและขยายวงมาสู่ผู้หญิงชั้นกลาง โดยผ่านการครอบงำทางการศึกษาและกลไกทางอุดมการณ์ในรูปแบบอื่น ๆ แม้ว่าการเปลี่ยนแปลงเพื่อความทันสมัยที่เกิดขึ้นจะมีส่วนดีงามอยู่บ้าง เช่น เปิดโอกาสให้ผู้หญิงได้มีโอกาสเรียนหนังสือเท่าเทียมกับผู้ชาย เป็นต้น แต่ผลของกระแสการเปลี่ยนแปลงบทบาทฐานะของผู้หญิงที่เกิดขึ้นท่ามกลางกระบวนการเป็นตะวันตกกลับทำให้บทบาทฐานะ

ของผู้หญิงไทยตกต่ำลงไปกว่าเดิม ทั้งนี้เป็นเพราะการเปลี่ยนแปลงบทบาทฐานะของผู้หญิงอันมีจุดกำเนิดมาจากผู้หญิงชั้นสูง เป็นการเปลี่ยนแปลงที่เน้นในเรื่องของ "ความงาม" แบบตะวันตก การแต่งกาย การรู้จักวางตัว เข้าสังคม ซึ่งเป็นลักษณะเฉพาะของสังคมตะวันตก และวัฒนธรรมศักดินาของไทยที่แบ่งแยกผู้หญิงออกจากกิจกรรมทางเศรษฐกิจและการเมือง ครอบงำผู้หญิงไว้ในอุดมการณ์ "อยู่กับเหย้าเฝ้ากับเรือน" ให้สนใจแต่ในเรื่องของความงาม การแต่งกาย กิริยามารยาท ความเป็นกุลสตรี บทบาทในครอบครัวและการเอาอกเอาใจสามีเท่านั้น กระแสการเปลี่ยนแปลงค่านิยมและบทบาทฐานะของผู้หญิงซึ่งเริ่มปรากฏในสังคมไทยตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๕ เป็นต้นมาได้พัฒนาสืบต่อไปโดยเน้นการพัฒนาความงามทางรูปโฉมอย่างต่อเนื่อง การแพร่ระบาดของแฟชั่นเครื่องแต่งกายแบบตะวันตก ซึ่งสะพัดเข้ามาโดยผ่านสื่อต่าง ๆ เช่น ภาพยนตร์ หนังสือพิมพ์ เป็นต้น ทำให้การแต่งกายของสตรีไทยก้าวไปสู่ความทันสมัยมากขึ้น สถานเสริมสวยต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นเรื่องเสื้อผ้า การตบแต่งทรงผม ฯลฯ เริ่มปรากฏตัวแพร่หลายขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งในช่วงนักเรียนนอกครองเมืองภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. ๒๔๗๕

การลอกเลียนกิจกรรมบางอย่างในคติ "ชายเป็นใหญ่" ของตะวันตก เช่น การประกวดนางงาม เข้ามาในสังคมไทยตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๔๗๗ ได้มีส่วนทำให้สังคมไทยซึ่งเคยยกย่องให้เกียรติผู้หญิงและความเป็นแม่ เริ่มมองผู้หญิงในฐานะของสินค้าและวัตถุทางเพศมากขึ้นเรื่อย ๆ ความงามของผู้หญิงและร่างกายผู้หญิงถูกสร้างให้กลายเป็นสินค้าเพื่ออวดโชว์ และเป็นปัจจัยพื้นฐานประการหนึ่งในการยกระดับสถานภาพและฐานะของผู้หญิงที่กล้าพอจะอวดร่างกายของตน ในขณะเดียวกัน วัฒนธรรมบริโภคนิยมที่พัฒนาขึ้นพร้อม ๆ กับการ

เติบโตทางเศรษฐกิจและแผนพัฒนาที่เลียนแบบอย่างความทันสมัยของตะวันตก ทำให้ความงามของผู้หญิงถูกนำมาใช้เป็นสื่อในการโฆษณาที่เราพบเห็นได้ทุกวันจากจอโทรทัศน์ นับตั้งแต่การโฆษณาหมากฝรั่ง ยาดับกลิ่นตัว สบู่ เครื่องสำอาง เหล้า อุปกรณ์ไฟฟ้า รถยนต์ และของใช้เครื่องอุปโภคบริโภคแทบทุกชนิด ที่จำต้องมีภาพผู้หญิงอวดโฉมกาย เพื่อสื่อให้สินค้านั้นน่าสนใจ น่ามองดู เพื่อให้เกิดมโนภาพติดตาเตือนใจผู้ชมและตอกย้ำความคิดที่ว่า การใช้สินค้าประเภทนั้นจะทำให้ผู้ใช้เป็นคนทันสมัย หรือเป็นผู้มีเสน่ห์ดึงดูดใจเพศตรงข้าม

การแพร่ระบาดของวัฒนธรรมบริโภคนิยม การฟุ้งเฟ้อกับความทันสมัยและความเป็นตะวันตก เป็นปรากฏการณ์ธรรมดาที่เราพบเห็นอยู่ทุกวัน นับตั้งแต่รูปทรงของบ้านเรือนเลียนแบบสไตล์ตะวันตกที่ร้อนอบอ้าวน่าอึดอัดและไม่เหมาะสมกับภูมิอากาศเขตร้อนของไทย แต่กลับได้รับความนิยมในหมู่ชนชั้นกลางหรือพวกกระฎุมพีใหม่ในเมือง เพียงเพราะความทันสมัย การติดป้ายทะเบียนรถยนต์ของฝรั่งควบซ้อนกับของไทย เพื่ออวดอ้างว่าเป็นนักเรียนนอก การหลงละเมอว่าเครื่องดื่มบางชนิดที่ไม่มีคุณค่าต่อร่างกายกลับเป็นสิ่งที่ "ส่งเสริมคุณค่าแห่งความเป็นไทย" การนิยมตั้งชื่อเลียนแบบฝรั่งของดารานักร้องนักแสดง กลับกลายเป็นความโก้เก๋ทันสมัย อาหารประเภท "แดกด่วน" เช่น โดนัทและเศษเนื้อยัดไส้ขนมปัง กลายเป็นอาหารราคาแพงและทันสมัย ตลอดจนการบริโภคสินค้าฟุ่มเฟือยอย่างไม่ลืมหูลืมตาเป็นเพียงตัวอย่างจำนวนน้อยที่แสดงให้เราเห็นถึงสังคมไทยปัจจุบัน ซึ่งผู้คนดำรงอยู่ท่ามกลางกระแสวัฒนธรรมบริโภคนิยมอันทรงพลังยิ่ง

เงินกลายมาเป็นดัชนีชี้วัดความดี ความงาม การบริโภคจนเกินตัวเป็นเครื่องบ่งบอกความสำเร็จของปัจเจกบุคคลและสังคม

ท่ามกลางพลังวัฒนธรรมบริโภคนิยมและความทันสมัยนี้เอง ความเป็นแม่ในสังคมไทยกำลังเปลี่ยนแปลงไปอย่างมีนัยสำคัญอย่างน้อยใน ๓ ลักษณะด้วยกัน คือ

๑. ครอบครัวเริ่มมีขนาดเล็กลงเนื่องจากจำนวนบุตรหรืออัตราการเกิดลดลง เทคโนโลยีการคุมกำเนิดที่มีประสิทธิภาพและแพร่หลายทำให้หญิงไทยในปัจจุบันเลือกที่จะเป็นเมียหรือสาวทำงานมากกว่าการเป็นแม่ การทำงานประกอบอาชีพนอกบ้านของผู้หญิงชนชั้นกลางในเมืองเริ่มมีมากขึ้น การแข่งขันกันแสวงหาทรัพย์สินเงินทองเพื่อใช้จ่ายในการบริโภคเพิ่มขึ้นทำให้ผู้หญิงบางคนที่เลือกจะเป็นทั้งแม่และผู้ผลิตจำต้องแบ่งเวลาที่มีอยู่สำหรับการงานและสำหรับครอบครัว ปู่ย่าตายายรวมทั้งลุงป้าน้าอา ซึ่งเคยเป็นผู้คอยช่วยเหลือในการอบรมเลี้ยงดูเด็กเริ่มหมดความหมายและบทบาทหน้าที่ลงภายในบริบทของครอบครัวเดี่ยวขนาดเล็ก ครอบครัวไทยซึ่งเคยมีลักษณะเป็นครอบครัวขยายและมี "พหุมารดา" เริ่มกลายเป็นสิ่งล้าสมัย ภาพของเด็ก ๆ ซึ่งเคยมีทั้งปู่ย่าตายายและลุงป้าน้าอาทำหน้าที่คอยประคบประหงมและให้ความอบอุ่นแทนแม่กำลังเลือนหายไปอย่างรวดเร็วในสังคมเมือง เด็กเริ่มถูกทอดทิ้งให้อยู่ในโลกของตนเอง ถูกส่งไปอยู่กับครูและโรงเรียนตั้งแต่อายุสามขวบ เด็กซึ่งครั้งหนึ่งเคยเป็นแกนกลางของครอบครัวเป็นศูนย์กลางของความรักความอบอุ่นและความหวังของอนาคต กลับกลายเป็นภาระ บ่อยครั้งที่แม่ซึ่งเป็น "เอกมารดา" มีความจำเป็นต้องทดแทนตัวเองด้วยพี่เลี้ยงและคนใช้ในเวลากลางวัน

เมื่ออยู่บ้านกับลูก แม่สมัยใหม่ห่วงกังวลต่อหน้าที่การงานและความสำเร็จในชีวิต จนบางครั้งลูกถูกมองว่าเป็นอุปสรรคต่ออาชีพ แต่เมื่อกลับไปทำงาน แม่ก็คิดถึงและห่วงใยในตัวลูกและรู้สึกผิดที่ตนเองทอดทิ้งลูก แม่สมัยใหม่จึงทดแทนเวลาสำหรับลูกด้วยเงินและของเล่น

ราคาแพง ซึ่งกลับกลายเป็นการกระตุ้นให้ลูกบริโภคสินค้าฟุ่มเฟือยตั้งแต่ยังเด็ก เด็กสมัยใหม่จึงอยู่ภายใต้การควบคุมทางอุดมการณ์ของวัฒนธรรมบริโภคนิยมเพราะความรู้สึกผิดของพ่อแม่ นอกจากนั้นเด็กสมัยใหม่ยังไม่มีโอกาสได้สัมผัสหรือใกล้ชิดกับปู่ย่าตายายผู้ใหญ่หรือคนชรา เด็กไม่รู้จักผู้ใหญ่ ไม่รู้จักความอ่อนโยนและภูมิปัญญาของผู้ใหญ่ที่สั่งสมมาจากประสบการณ์ชั่วชีวิต เด็กสมัยใหม่จึงมองคนแก่ว่าเป็นสิ่งน่ารังเกียจ คร่ำครึและล้าสมัย เด็กถูกพ่อแม่สั่งสอนให้มองเห็นแต่เพียงความสำคัญของการบริโภค การแข่งขัน และสีสันของวัตถุ ด้วยเหตุนี้เอง จึงอาจไม่เป็นที่น่าแปลกใจนัก หากพ่อแม่สมัยใหม่จะใช้ชีวิตบั้นปลายในบ้านพักคนชรา ห่างไกลจากความอบอุ่นของลูกหลาน อันเป็นแบบแผนของการดำเนินชีวิตที่ดูน่าจะเหมาะสมกับความทันสมัยที่พวกเขาใฝ่ฝันหา

๒. ในสังคมสมัยใหม่ ความเป็นแม่มิได้เป็นความสุขหรือความรื่นรมย์ในชีวิตอีกต่อไป แม่ถูกบังคับให้เลือกระหว่าง "เสรีภาพ" กับ "ภาระ" ที่ถูกมองว่ามีคุณค่าตอบแทนน้อยลง การมีลูกเริ่มถูกมองว่าเป็นสิ่งน่ารังเกียจ เป็นภาระ แบบแผนและสไตล์ในการดำเนินชีวิตของสังคมบริโภคนิยม ทำให้การเป็นแม่ เป็นอุปสรรคกีดขวางความสำเร็จและความเจริญก้าวหน้าในอาชีพการงาน สังคมไทยในอดีต มองการตั้งครรภ์ว่าเป็นวาระแห่งการเฉลิมฉลองของครอบครัว หญิงที่กำลังจะเป็นแม่ เป็นบุคคลสำคัญที่ได้รับการดูแลประคบประหงมอย่างเต็มที่จากสามี พ่อแม่ ญาติพี่น้อง ได้รับความอบอุ่นและความห่วงใยจากสภาพแวดล้อมข้างเคียง แต่ในสังคมไทยยุคบริโภคนิยมในปัจจุบันการเริ่มต้นเป็นแม่หรือการตั้งครรภ์ถูกมองว่าเป็นภาวะผิดปรกติ เป็นโรคภัยไข้เจ็บที่ต้องได้รับการบำบัดเยียวยา หญิงมีครรภ์ต้องเผชิญกับสภาพการณ์เช่นนี้โดยลำพัง ต้องกลายเป็นเพียงคนไข้ที่ได้รับการตรวจ

รักษาจากผู้เชี่ยวชาญที่เป็นคนแปลกหน้า จากสถานที่อ้างว้าง โดดเดี่ยว เช่น โรงพยาบาล จากเข็มฉีดยา การตรวจที่ไม่จบสิ้น และคำสั่งมากมาย จากผู้รู้ในเสื้อคลุมชุดขาว ผู้กำลังเป็นแม่ถูกห้ามมิให้แตะต้องสิ่งที่สังคมบริโภคนิยมสอนให้เธอเสพ ไม่ว่าจะเป็นกาแฟ เหล้าหรือบุหรี่ เธอกลายเป็นคนอ้วนอุ้ยอ้าย ไม่มีเสน่ห์ รูปร่างของเธอขณะตั้งครรภ์ขัดแย้งอย่างรุนแรงกับภาพลักษณ์แห่งความงามของผู้หญิง ที่ถูกกำหนดโดยค่านิยมของสังคมสมัยใหม่ นั่นคือการรักษาทรวดทรงให้แน่นตึงและสะโอดสะอง บทบาทของการเป็นวัตถุทางเพศ การทำตัวให้งดงามมีเสน่ห์ดึงดูดใจเพศตรงข้ามด้วยการบริโภคสินค้าเสริมความงามมากมาย กับการเป็นแม่เป็นสิ่งที่ขัดแย้งและตรงข้ามกัน การมีลูกทำให้ผู้หญิงหมดความงาม และเป็นอุปสรรคในการตอบสนองความต้องการของสามี การมีลูกยังกีดขวางผู้หญิงจากการแสวงหาความสำเร็จในอาชีพการงาน การคลอดบุตรกลายเป็นความลำเค็ญ แม่ถูกห้อมล้อมด้วยคนแปลกหน้า ห่างไกลจากความอบอุ่นของญาติมิตร เธอต้องลาพักงานเพื่อคลอดและดูแลลูก เด็กกลายเป็นอุปสรรคกีดขวางความก้าวหน้าและความสามารถในการพึ่งตนเอง เป็นต้นตอแห่งความวิตกกังวลของชีวิต แม่ที่ยอมละทิ้งความก้าวหน้าและอาชีพการงานเพื่อเลี้ยงดูลูกกลับกลายเป็นผู้ที่ต้องพึ่งพิงสามี ถูกปล่อยให้โดดเดี่ยวจากโลกภายนอกจากสีสันและการแข่งขันและสิ่งที่ถูกกำหนดให้เป็นความรื่นรมย์ของชีวิต

๓. ในสังคมบริโภคนิยมปัจจุบัน ความเป็นแม่ กับ ความสำเร็จในชีวิต ถูก**สร้าง**ขึ้น ให้กลายเป็นปมปัญหา หรือทางคู่ขนานที่ผู้หญิงสมัยใหม่จำต้องเลือกเดินทางใดทางหนึ่ง และดูเหมือนว่าทางเลือกสายที่สองกำลังได้รับความนิยมเพิ่มมากขึ้นเรื่อย ๆ การเป็นแม่ทำให้ผู้หญิงถูกลดบทบาทและสถานภาพลง เด็กกลายเป็นต้นตอแห่งความวิตกกังวล เป็นภาระ และอุปสรรคของชีวิต ความหมายตลอดจน

บทบาทหน้าที่ของการเป็นแม่เริ่มถูกปฏิเสธจากเด็กสาวรุ่นใหม่เพิ่มมากขึ้นทุกขณะ สังคมบริโภคนิยมสอนให้มนุษย์คำนึงถึงแต่ประโยชน์ส่วนตน ยั่วยุให้มนุษย์บริโภคสินค้าให้มากที่สุด เร็วที่สุดและบริโภคอีกอย่างไม่มีจบสิ้น สังคมกลายเป็นการรวมตัวกันของปัจเจกบุคคลที่แต่ละคนต่างมุ่งหวังประโยชน์สุขส่วนตน โดยปราศจากสำนึกแห่งหน้าที่และความรับผิดชอบต่อส่วนรวม

"ความเป็นแม่" หรือความห่วงหาอาวรณ์ต่อลูกหลานรุ่นต่อไป ที่น่าจะมีอยู่ในสำนึกของคนไทยทุกคนเริ่มหมดไปอย่างรวดเร็ว เราผลาญทรัพยากรธรรมชาติ ทำลายสภาพแวดล้อมหรือปล่อยให้สิ่งเหล่านี้ถูกทำลายไป โดยมิพักต้องคำนึงถึงอนาคตของลูกหลานที่จะเกิดตามมา เรายินยอมให้เด็กจำนวนมหาศาลกลายมาเป็นแรงงานรับจ้างราคาถูก และต้องตรากตรำงานหนักอยู่ตามโรงงานอุตสาหกรรมขนาดกลางและขนาดย่อมในเมือง ในขณะที่พวกเขาสมควรใช้ชีวิตอย่างเพลิดเพลินในสนามเด็กเล่นหรือในโรงเรียน เราปล่อยให้เด็กหญิงและชายตัวเล็ก ๆ ทอดเรือนร่างบำบัดความใคร่ของนัก (ท่อง) เที่ยวซึ่งมองชีวิตเด็กเป็นเพียงของเล่นที่หาซื้อได้ด้วยเงินตรา เราหลอกตัวเองว่าสังคมของเราเจริญขึ้น เรากำลังจะเป็นนิกส์หรือประเทศอุตสาหกรรมใหม่ผู้ร่ำรวย เรามุ่งมั่นบริโภคโดยไม่ห่วงใยต่อผลกระทบที่อาจเกิดขึ้นในอนาคต และในท้ายที่สุด "ภาพลักษณ์" แห่งความทันสมัยที่คนไทยรุ่นใหม่มุ่งหมายบริโภคกำลังย้อนกลับมาบริโภคตัวเราเอง บริโภคธรรมชาติรอบตัว ทรัพยากร และความเป็นแม่ของเรา

เชิงอรรถ

[๑] นิธิ เอียวศรีวงศ์, *ปากไก่และใบเรือ : รวมความเรียงว่าด้วยวรรณกรรม และประวัติศาสตร์ต้นรัตนโกสินทร์.* กรุงเทพ : อมรินทร์การพิมพ์ (๒๕๒๗).

[๒] กรมศิลปากร, *เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน.* กรุงเทพ : แพร่พิทยา (๒๕๑๓), น. ๗๘๗.

[๓] นายภู่, *สุภาษิตสอนสตรี* (อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพรองอำมาตย์ตรีขุนบรรยงกิจจากร ณ วัดมกุฎกษัตริยาราม, ๒๕๑๒), น. ๑๖.

[๔] ยศ สันตสมบัติ, *อำนาจ บุคลิกภาพและผู้นำการเมืองไทย.* กรุงเทพ : สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ (๒๕๓๓), น. ๒๘.

[๕] Jane Hanks, Maternity and Its Ritual in Bang Chan. Cornell University, Southeast Asia Program, Data Paper Number 51 (1963) pp. 15–16.

พี่น้อง

สนิท สมัครการ

คำว่า "พี่น้อง" เป็นคำภาษาไทยแท้ที่ใช้ในความหมายเบื้องต้น หมายถึงญาติสนิทระดับหนึ่ง อันที่จริงแล้วคำนี้ประกอบด้วยคำสองคำมารวมกันเข้า คือคำว่า "พี่" หมายถึงญาติที่อาวุโสกว่าน้อง และ "น้อง" หมายถึงญาติที่อ่อนวัยกว่าพี่ เมื่อมารวมกันเข้าเป็น "พี่น้อง" จึงหมายความถึงกลุ่มบุคคลที่เป็นญาติกันมีทั้งอาวุโสกว่าและอ่อนวัยกว่ารวมอยู่ในกลุ่มด้วย ตามปกติแล้วเมื่อเราพูดว่า "พี่น้อง" เฉย ๆ ความหมายจะกว้างขวางและพอเทียบได้กับคำว่า "ญาติ" ที่ใช้กันอยู่ทั่วไป เช่น เมื่อเราพูดว่า "เป็นพี่น้องกัน" ความหมายจึงเท่ากับว่า "เป็นญาติกัน" ฉะนั้น ถ้าจะใช้คำว่า "พี่น้อง" ให้หมายถึงความเป็นญาติสนิทในระดับใดระดับหนึ่งแล้วก็จะต้องเติมคำขยายความเข้าไป เช่น "พี่น้องร่วมบิดามารดา" "พี่น้องคลานตามกันมา" หมายถึงญาติในระดับที่สนิทมากที่สุดระดับหนึ่งรองลงมาจากพ่อแม่และลูก ญาติสนิทอีกระดับหนึ่งรองลงมาจากพี่น้องร่วมบิดามารดา ได้แก่ "พี่น้องร่วมบิดาแต่ต่างมารดา" และ "พี่น้องร่วมมารดาแต่ต่างบิดา" ซึ่งอาจเกิดขึ้นได้ในกรณีที่บิดาหรือมารดามีภรรยาหรือสามีใหม่แล้วมีลูกเกิดขึ้นมาอีกเพิ่มเติมจากลูกที่มีอยู่ก่อนแล้วกับภรรยาหรือสามีเดิม นอกจากนั้นยังมีคำว่า "ลูกพี่ ลูกน้อง" อีกคำนี้หมายถึงลูก ๆ ของพี่น้องร่วมบิดามารดาและรวมถึงลูก ๆ ของพี่น้องร่วมบิดาแต่ต่างมารดา หรือร่วมมารดาแต่ต่างบิดาที่แต่งงานมีเหย้ามีเรือนไป ลูก ๆ ของพี่น้องเหล่านี้จึงถูกเรียกว่า "ลูกพี่ลูกน้อง" ซึ่งถ้าเรียกอย่างเต็มที่ก็คือ "ลูกของพี่กับลูกของน้อง" นั่นเอง แต่การเรียกเช่นนั้นยาวยืดยาดไป จึงนิยมเรียกสั้น ๆ ว่า "ลูกพี่ลูกน้อง" ทั้งหมดนี้ เป็นความหมายของคำว่า

พี่น้องที่ใช้เป็นศัพท์ทางญาติ (kinship terminology) ที่เป็นพื้นฐานจริง ๆ ของสังคมไทย

ถ้าวิเคราะห์ในเชิงวัฒนธรรมเราจะพบว่า "พี่" มีบทบาทและสถานภาพบางประการและมีความสัมพันธ์กับ "น้อง" อย่างมาก ในทางวัยวุฒิพี่เกิดมาก่อนจึงมีอาวุโสสูงกว่าน้องและตามวัฒนธรรมไทยพี่จะต้องคอยดูแลน้อง รวมทั้งช่วยพ่อแม่อบรมสั่งสอนน้องด้วย โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อพ่อแม่ตายไปแล้ว พี่ ๆ ก็เปรียบเสมือนพ่อแม่ คือจะทำหน้าที่แทนพ่อแม่ในการดูแลช่วยเหลือให้น้อง ๆ เติบโต และมีความเจริญก้าวหน้าในชีวิตต่อไป ส่วนน้องก็จะต้องเชื่อฟังและเคารพรักพี่ ตอบแทนบุญคุณพี่เมื่อมีโอกาส ความสัมพันธ์ระหว่างพี่น้องในสังคมไทยตามวัฒนธรรมไทยแต่ดั้งเดิมมาจึงเป็นความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดอบอุ่น และมีลักษณะต่างตอบแทน แม้ว่าจะมีความไม่เท่าเทียมกันปรากฏอยู่ก็ตามแต่ก็เกิดขึ้นจากความสมัครใจ จากการเห็นความดีงามของแต่ละฝ่ายมากกว่าการบังคับข่มขู่กัน ดังเราจะพบตัวอย่างอยู่เสมอว่าถ้าพี่ไม่ดีน้องก็ไม่นับถือ ถ้าน้องเกเรไม่เชื่อฟังพี่ก็อาจไม่ช่วยเหลือได้ แต่โดยอุดมคติแล้วพี่น้องควรรักใคร่และช่วยเหลือเกื้อกูลซึ่งกันและกันตลอดไป

คำว่า "พี่น้อง" นอกจากเป็นศัพท์ทางญาติที่ใช้กับคนที่เป็นญาติกันจริง ๆ แล้ว ยังมีการนำคำนี้ไปใช้กับคนที่ไม่ใช่ญาติด้วยในหลายกรณี อย่างเช่นการใช้เรียกคนอื่นที่อาวุโสหรือสูงวัยกว่าเราว่า "พี่" และเรียกคนที่อ่อนวัยกว่าเราว่า "น้อง" ทั้ง ๆ ที่คนเหล่านี้ไม่ใช่ญาติหรือพี่น้องของเราเลยแม้แต่น้อย ดังเราพบเห็นในชีวิตประจำวันของคนไทยเราบ่อย ๆ ว่า กระเป๋ารถเมล์ หรือแม้แต่คนขายของจะเรียกคนโดยสารหรือผู้ซื้อที่แก่วัยกว่าว่า "พี่" ซึ่งบางทีก็แผลงไปเป็น "เพ่" ก็มี และเรามักจะเรียกเด็กรับใช้ตามร้านอาหารหรือภัตตาคารว่า "น้อง" เช่นนี้

เป็นต้น การใช้ศัพท์ทางญาติเรียกบุคคลที่ไม่ใช่ญาติมีใช้กันแพร่หลายมากในสังคมไทย ไม่ใช่เฉพาะคำว่า "พี่" หรือ "น้อง" เท่านั้น คำอื่น ๆ เช่น ลุง ป้า น้า อา ก็มีใช้ เรียกกันทั่วไปตามความเหมาะสมแก่วัย ที่เป็นเช่นนี้เป็นเพราะวัฒนธรรมไทยมีระบบญาติขยายวงศ์ (extended kinship) รวมอยู่ด้วย คือมีการขยายความเป็นญาติออกไปสู่ผู้ที่ไม่ใช่ญาติแท้ ๆ ของตน ซึ่งเราอาจจะเรียกโดยทั่ว ๆ ไปว่าเป็น "ญาตินับถือ" ก็ได้เพราะความสัมพันธ์ฉันญาติเกิดขึ้นจากความนับถือเลื่อมใสของแต่ละฝ่ายเป็นพื้น การมีระบบญาติขยายวงศ์อาจเป็นเหตุให้มีการใช้ศัพท์ทางญาติกับคนที่ไม่ใช่ญาติแพร่หลายทั่วไป และดูเหมือนว่าจะได้ผลดีมีประโยชน์แก่ผู้ใช้ด้วย เพราะผู้ถูกเรียกจะเกิดความรู้สึกอบอุ่นพอใจก่อให้เกิดความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดสนิทสนิมกันได้ง่ายขึ้น

การใช้คำว่า "พี่น้อง" กับคนที่ไม่ใช่ญาติแต่อยู่ใกล้ชิดกันมากในอีกกรณีหนึ่งก็ได้แก่ การที่สามีภรรยาใช้คำว่า "พี่น้อง" เรียกกัน โดยภรรยามักจะเรียกสามีว่า "พี่" และสามีก็มักจะเรียกภรรยาว่า "น้อง" ซึ่งมีใช้กันอยู่แพร่หลายมากโดยเฉพาะในสังคมชนบทของไทย การที่เป็นเช่นนี้ยังหาที่มาที่ชัดแจ้งไม่ได้ นอกจากจะสันนิษฐานว่าความสัมพันธ์ระหว่างสามีภรรยาเป็นความสัมพันธ์ที่ถาวรและใกล้ชิดมาก แม้ว่าก่อนแต่งงานเป็นสามีภรรยากันจะเป็นคนอื่นไม่ใช่พี่น้องกัน แต่เมื่อแต่งงานกันแล้วต่างก็มีความหวังว่าจะอยู่ด้วยกันตลอดไป และตามวัฒนธรรมไทยบทบาทและสถานภาพของสามีที่มีต่อภรรยาจะแสดงออกซึ่งความเหนือกว่าทั้งในแง่ของการเป็นหัวหน้าครอบครัว ผู้หาเลี้ยงครอบครัวและผู้นำในเรื่องที่เกี่ยวกับกิจการอื่น ๆ ของครอบ-ครัว ภรรยาไทยในสมัยโบราณเปรียบประดุจ "ช้างเท้าหลัง" ที่จะต้องคอยเดินตามสามีอยู่ตลอดไป ความจริงแล้วภรรยามีหน้าที่ช่วยเหลือสามีในการดูแลบ้านเรือน อบรม และเลี้ยงดูลูก ๆ เป็นส่วนใหญ่ ส่วน

การหารายได้และการติดต่อกับโลกภายนอกนั้นเป็นหน้าที่ของสามีเกือบทั้งหมด นอกจากนั้นตามธรรมเนียมโบราณภรรยาต้องเคารพเชื่อฟังสามีอีกด้วย และในการแต่งงานที่นิยมปฏิบัติกันโดยทั่วไป สามีมักจะมีอายุแก่กว่าภรรยาประมาณ ๒-๓ ปี หรือ ๔-๕ ปีขึ้นไปก็มีแล้ว แต่กรณี การที่ชายมีภรรยาอายุเท่ากันหรือมากกว่าตนนั้น แม้ว่าจะพบเห็นอยู่บ้างในเชิงพฤติกรรม แต่ก็มีไม่มากเพราะขัดกับค่านิยมโดยทั่วไปของคนไทยในเรื่องนี้ ฉะนั้นเมื่อสามีมีสถานภาพทางสังคมเหนือกว่าภรรยา มีอายุมากกว่าภรรยาและมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกันตลอดไป ประกอบกับสังคมไทยมีระบบญาติขยายวงศ์ดังกล่าวแล้ว การที่ภรรยาจะเรียกสามีว่า "พี่" และสามีจะเรียกภรรยาว่า "น้อง" จึงน่าจะถูกต้องและเหมาะสมด้วยประการทั้งปวง เพราะพี่มีหน้าที่อบรมสั่งสอน ช่วยเหลือและดูแลน้อง ส่วนน้องก็ต้องเคารพเชื่อฟังและช่วยเหลือพี่ตามกำลังสติปัญญาความสามารถ ความแตกต่างระหว่างสามีภรรยากับพี่น้องจริง ๆ ที่สำคัญมีอยู่เพียงประการเดียวคือเรื่องของความสัมพันธ์ทางเพศซึ่งเป็นสาระสำคัญของการเป็นสามีภรรยา แต่เป็นข้อห้ามทางวัฒนธรรมสำหรับพี่น้องร่วมบิดามารดา และพี่น้องร่วมบิดาหรือมารดาก็ตาม

นอกจากการใช้ในกรณีต่าง ๆ ดังกล่าวแล้ว คำว่า "พี่น้อง" ยังมีการใช้ในเรื่องอื่น ๆ อีก อย่างเช่น ในเรื่องของความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกของกลุ่มบุคคลที่ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ซึ่งเราอาจจะเรียกรวม ๆ ว่าเป็น "กลุ่มอุปถัมภ์" (patronage group) ก็ได้ โดยทั่ว ๆ ไป กลุ่มอุปถัมภ์จะประกอบด้วยสมาชิก ๒ ฝ่าย คือ ฝ่ายผู้อุปถัมภ์ (patron) ซึ่งมักจะเป็นผู้มีฐานะทางเศรษฐกิจและสังคมสูงกว่าอีกฝ่ายหนึ่ง ซึ่งได้แก่ฝ่ายผู้ให้บริการหรือลูกค้า (client) ความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกสองฝ่ายภายในกลุ่มอุปถัมภ์มีลักษณะที่ฝ่ายผู้อุปถัมภ์จะให้เงินทองหรือทรัพย์สิน

มีค่าแก่ฝ่ายผู้ให้บริการ ซึ่งจะตอบแทนด้วยการรับใช้หรือตอบสนองความต้องการของผู้อุปถัมภ์ทางด้านแรงงาน ฝีมือต่าง ๆ ด้วยความจงรักภักดี ผู้อุปถัมภ์ซึ่งมีฐานะทางเศรษฐกิจสังคมสูงกว่าจึงมักจะถูกเรียกว่า "เจ้านาย" บ้าง "ลูกพี่" บ้างแล้วแต่ความเหมาะสม ส่วนผู้ให้บริการก็มักจะถูกเรียกว่า "ลูกน้อง" บ้าง "สมุน" บ้างตามความเหมาะสมเช่นกัน ด้วยเหตุนี้ คำว่า "พี่น้อง" จึงมีการนำเอาไปใช้เรียกสมาชิกตามความสัมพันธ์ของกลุ่มอุปถัมภ์ได้อีก และมักจะเติมคำว่า "ลูก" นำหน้าเข้าไปด้วยดังตัวอย่างที่ยกมาแล้ว

มีวลีที่ใช้กันแพร่หลายอยู่ในสังคมไทยสมัยโบราณอยู่วลีหนึ่งที่นำเอาคำว่า "พี่น้อง" ไปใช้เป็นส่วนหนึ่งด้วย คือวลีที่ว่า "มีเงินก็นับว่าน้อง มีทองก็นับว่าพี่" หรือบางคนก็อาจใช้เพี้ยนไปบ้างเล็กน้อยว่า "มีเงินก็นับเป็นน้อง มีทองก็นับเป็นพี่" ก็มีแต่ก็ใช้ในความหมายที่เหมือนกันคือ หมายความว่าคนที่มีทอง (ซึ่งมีค่าสูงกว่าเงิน) จะได้รับการยกย่องนับถือประดุจว่าเป็น "พี่" ส่วนคนที่มีเงินแม้ว่าจะมีค่าน้อยกว่าทองแต่ก็ยังเป็นทรัพย์ที่มีค่าประเภทหนึ่งจึงได้รับการยอมรับนับถือให้เป็น "น้อง" นี่ก็แสดงให้เห็นได้ทางหนึ่งว่าคนไทยสมัยโบราณนั้นนิยมยกย่องนับถือคนมั่งมี ความนับถือจะลดหย่อนกันไปตามจำนวนทรัพย์ที่มี ผู้ที่ร่ำรวยมากคนก็จะนิยมนับถือมาก คนรวยน้อยก็ได้รับความยกย่องนับถือน้อยลงมาหน่อย ส่วนคนจน ๆ ที่ไม่มีทรัพย์สมบัติมีค่าอะไร คนก็จะไม่นับถือดังที่มีบางคนชอบต่อวลีข้างต้นว่า "ไม่มีทั้งเงินทั้งทอง ก็ไม่ใช่น้องไม่ใช่พี่" เช่นนี้เป็นต้น ด้วยเหตุนี้คำว่า "พี่น้อง" จึงถูกนำไปใช้เพื่อวัดฐานะและความสัมพันธ์ทางสังคมของคนไทยได้ในอีกแง่มุมหนึ่ง

ในปัจจุบันคำว่า "พี่น้อง" ได้มีการนำเอาไปใช้กันอย่างแพร่หลายมากในวงการทางการเมืองทั้งภายในประเทศ และระหว่างประเทศ ดัง

เรามักจะเคยได้ยินได้ฟังกันอยู่บ่อย ๆ ในสมัยหนึ่งเมื่อความสัมพันธ์ระหว่างไทย-จีน เป็นไปด้วยดี นักการเมืองก็มักจะพูดว่า "คนไทยกับคนจีนเป็นพี่น้องกัน" หรือไม่ก็พูดสั้น ๆ ว่า "ไทยจีนเป็นพี่น้องกัน" หรืออย่างกรณีประเทศลาวเรามักจะเรียกว่าประเทศผู้น้อง แม้แต่เพลงก็ยังมีร้องว่า "ไทยลาวเป็นพี่น้องกัน" เช่นนี้เป็นต้น

ในด้านการเมืองภายในประเทศ เราก็มักจะได้ยินคำกล่าวเชิงอุปมาอุปมัยว่า "สังคมไทยเปรียบประดุจครอบครัวใหญ่ครอบครัวเดียวกัน และคนไทยทุกคนก็คือพี่น้องกัน" คำกล่าวที่ว่าคนไทยทุกคนคือพี่น้องกันน่าจะหมายความไปตามระบบญาติขยายวงศ์ที่มีใช้กันอยู่อย่างแพร่หลายในสังคมไทยมากกว่าอย่างอื่น และโดยนัยนี้ จึงทำให้สังคมไทยมีความสงบราบรื่น มีความอลุ่มอล่วยต่อกันในการดำเนินชีวิตและการแก้ปัญหาต่าง ๆ คนไทยส่วนมากทีเดียวจะตัดสินว่าใครเป็นคนดีไม่ดี ด้วยการดูที่การช่วยเหลือเกื้อกูลที่คนอื่นไม่ว่าจะเป็นญาติพี่น้องจริง ๆ หรือญาติโดยการนับถือก็ตามให้แก่เราเป็นสำคัญ ถ้าเขาช่วยเหลือเรามากเสมอและตลอดมา เราก็เรียกได้ว่าเขาเป็นคนดี (ต่อเรา) แต่ถ้าเขาละเลยไม่สนใจ ไม่เคยช่วยเหลือเกื้อกูล ก็หมายความว่าเขาเป็นคนไม่ดี (สำหรับเรา) **การตัดสินคนอื่นจึงมักจะดูที่ความผูกพันที่เขามีต่อตัวเราเป็นสำคัญ** อย่างไรก็ดีการที่คนไทยโดยทั่วไปมีความรู้สึกผูกพันกันเสมือนว่าเป็นพี่น้องกันนั้น แม้ในระดับพฤติกรรมในยามปกติจะดูเหมือนว่าต่างคนต่างอยู่ แต่ในคราวคับขันหรือเมื่อสังคมไทยตกอยู่ในภาวะวิกฤตแล้ว คนไทยจะร่วมมือช่วยเหลือกันเพื่อความอยู่รอดของสังคมไทยอย่างเต็มที่ และก็ทำให้ประเทศไทยสามารถฟันฝ่าอุปสรรคมาได้ทุกครั้ง

การใช้คำว่า "พี่น้อง" ในทางการเมืองของนักการเมืองไทยปัจจุบันเป็นที่นิยมกันแพร่หลายมาก ในการปราศรัยเพื่อหาคะแนนเสียงแต่

ผู้ที่มีพรรคพวก แต่ด้อยความสามารถ กับผู้ที่มีความสามารถแต่ไม่มีพรรคพวก

เป็นเสมือนญาติ และเรียกคนเหล่านั้นด้วยคำที่บอกความเป็นญาติ เช่น พี่ น้อง ป้า น้า อา ฯลฯ จริงอยู่ การนับถือญาติเช่นนี้ ในแง่หนึ่งเป็นการแสดงความเคารพ และให้ความสำคัญแก่ความมีอาวุโสของผู้อื่น แต่ความหมายในเชิงพฤติกรรม ก็คือ การสร้าง "พรรคพวก" ให้แก่ตนทางหนึ่งนั่นเอง อย่างน้อยก็ช่วยให้เกิดความรู้สึกใกล้ชิดและเป็นกันเอง คล้ายกับเป็นญาติกันจริง ๆ ซึ่งจะเป็นที่มาของความเกรงใจ และการทำประโยชน์ต่อกัน อันเป็นลักษณะสำคัญของระบบพรรคพวก

ในสังคมไทย การทำประโยชน์ต่อกัน มีความหมายมากกว่าการช่วยเหลือกันเท่านั้น การทำประโยชน์แก่กันและกัน คือการสร้างความผูกพันต่อกัน เป็นความผูกพันชนิดที่จะนำมาซึ่งความผูกพันที่มากขึ้น และการทำประโยชน์ต่อกันมากขึ้น คนไทยเข้าใจการกระทำเช่นนี้ว่า "ระบบบุญคุณ" ซึ่งเป็นระบบที่สร้างความรู้สึกผูกพันทางสังคมระหว่างบุคคล ยังผลให้เกิดความเป็น "พรรคพวก" เดียวกัน

ถ้าที่มาและแนวคิดอันเป็นพื้นฐานของ "พรรคพวก" เป็นดังที่กล่าวมาข้างต้น และถ้าหน้าที่ของ "พรรคพวก" คือ การอำนวยประโยชน์แก่กันดังกล่าวแล้ว ระบบพรรคพวกในสังคมไทยก็มิได้ต่างไปจากสังคมอื่นเท่าใดนัก เพราะการทำประโยชน์แก่กันเป็นสิ่งธรรมดาของมนุษย์ซึ่งเป็นสัตว์สังคม ถ้าเช่นนี้อะไรคือลักษณะเด่นของระบบพรรคพวกของสังคมไทย และเราจะอธิบายลักษณะอันนี้ได้อย่างไร

คำตอบในเรื่องนี้คงจะกำหนดเป็นข้อยุติได้ยาก ได้กล่าวในเบื้องต้นว่า "พรรคพวก" ในเชิงพฤติกรรม หมายถึงการตัดสินคุณค่าหรือการอำนวยประโยชน์บนพื้นฐานของความสัมพันธ์ โดยถือว่าความสัมพันธ์อยู่เหนือคุณค่าหรือความสามารถที่แท้จริง ซึ่งยังผลให้มีการเอื้อประโยชน์แก่ "พรรคพวก" (ผู้มีความสัมพันธ์ต่อกัน) ถ้านิยมความตามนี้หลายสังคม หลายประเทศก็มีระบบพรรคพวก ดังนั้นสิ่งที่เข้าใจว่า

เป็นลักษณะเด่นของพรรคพวกสำหรับสังคมไทยนั้นแท้จริงก็หาได้เด่นไปกว่าสังคมอื่น ๆ ไม่

แม้ลักษณะของ "พรรคพวก" จะไม่เด่นเป็นพิเศษในสังคมไทย แต่ก็น่าสนใจว่าอะไรทำให้คนในสังคมไทย ถือว่าความสัมพันธ์มีความสำคัญมากกว่าคุณค่าหรือหลักการที่แท้จริงเมื่อต้องตัดสินคุณค่าของบุคคล เพื่อความเข้าใจในเรื่องนี้ เราจำเป็นต้องเข้าใจก่อนว่า ในสังคมแบบดั้งเดิมหรือแบบจารีตประเพณี (อันเป็นลักษณะเด่นของประเทศกำลังพัฒนา) นั้น กลุ่ม หรือ สังคม มีความสำคัญเหนือบุคคลหรือปัจเจกชน กลุ่มหรือสังคมที่บุคคลเป็นสมาชิกอยู่ เช่น ครอบครัว วงศ์ตระกูล สถาบันและชุมชน เป็นต้น มีส่วนกำหนดอย่างสำคัญว่าบุคคลจะเป็นอย่างไร และมีสิทธิ์จะได้อะไร กล่าวโดยสรุปก็คือ ในสังคมแบบจารีตประเพณีนั้นบุคคลจะเป็นใคร จะสำคัญเพียงใด ขึ้นอยู่อย่างมากกับข้อเท็จจริงเกี่ยวกับภูมิหลังทางครอบครัว วงศ์ตระกูลหรือกลุ่มชนิดอื่นที่เขาสังกัดอยู่ ภายใต้สถานการณ์เช่นนี้ บุคคลจะมีความหมายน้อยมาก ถ้าเขาไม่ได้เป็นสมาชิกของกลุ่มที่เขาสังกัดอยู่นั้น นอกจากนี้ความหมายของบุคคลยังขึ้นอยู่กับความสำคัญของกลุ่มที่เขาสังกัดอยู่นั้นด้วย เช่น ผู้มาจากตระกูลเจ้านาย พ่อค้าคหบดีย่อมมีความสำคัญมากกว่าผู้มาจากตระกูลไพร่ หรือชาวบ้านธรรมดา เมื่อเป็นเช่นนี้ก็จำเป็นอยู่เอง ที่บุคคลจะต้องสร้างและรักษาความสัมพันธ์กับกลุ่มที่มีความหมายสำคัญไว้ให้ดีที่สุด นั่นคือพวกพ้องหรือพรรคพวก จะต้องมีความสำคัญเท่ากับหรือมากกว่าปัจเจกชน ไม่ว่าปัจเจกชนนั้นจะมีคุณค่าเฉพาะตัวอย่างไรก็ตาม[๓]

ในสังคมไทย ค่านิยมและการปฏิบัติที่เห็นแก่ความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลเช่นนี้คงมีมานาน จนทำให้เกิดเป็นระบบเล่นพรรคเล่นพวก และระบบ เส้นสาย ซึ่งปรากฏมีทั้งในภาครัฐและภาคธุรกิจเอกชน

ถ้าข้อสันนิษฐานเกี่ยวกับที่มาของระบบ "พรรคพวก" ที่กล่าวข้างต้นเป็นสิ่งที่มีเหตุผล ก็น่าสันนิษฐานได้ต่อไปว่า สิ่งที่จะทำให้ระบบพรรคพวก อันมีรากฐานมาจากค่านิยมที่ให้ความสำคัญแก่ความสัมพันธ์กับกลุ่มเหนือคุณค่าแท้จริงของบุคคลเปลี่ยนแปลงไปได้ ก็คือค่านิยมที่ตรงกันข้าม ซึ่งเน้นความสำคัญของคุณค่าเฉพาะตัวของปัจเจกชน แนวคิดอันเป็นรากฐานสำคัญของค่านิยมนี้ ก็คือ แนวคิดปัจเจกนิยม ซึ่งถือว่าคุณค่าหรือความสามารถที่แท้จริงเป็นสิ่งกำหนดสถานภาพในสังคมของบุคคล ชาติตระกูล กลุ่ม หรือสถาบันที่เขาสังกัดอยู่มีความสำคัญเพียงเล็กน้อย บุคคลจะเป็นใคร มีสิทธิ์จะมีและได้อะไร ขึ้นอยู่กับคุณค่าหรือความสามารถที่แท้จริงของเขา

เชื่อกันว่า ค่านิยมแบบปัจเจกนิยมนี้จะพัฒนาขึ้นมาได้ เมื่อบุคคลใช้เหตุผลแบบวิทยาศาสตร์มากขึ้น และเมื่อสังคมเปลี่ยนจากสภาพแบบจารีตประเพณี เป็นแบบทันสมัยมากขึ้นเป็นที่น่าสังเกตว่าคุณสมบัติทั้ง ๒ ประการนี้ (การใช้เหตุผลแบบวิทยาศาสตร์และความทันสมัย) มักจะพบในสังคมที่พัฒนาแบบอุตสาหกรรมแล้ว มากกว่าในสังคมเกษตรกรรมแบบดั้งเดิม ข้อนี้คือเหตุผลที่พอจะสรุปได้ว่าเมื่อสังคมพัฒนาไปสู่ความเป็นอุตสาหกรรม ระบบพรรคพวกน่าจะมีความสำคัญน้อยลง

อย่างไรก็ตาม ที่กล่าวข้างต้นนี้ ดูเหมือนว่าจะเป็นเรื่องของสังคมอุตสาหกรรมแบบตะวันตก ซึ่งมีพื้นฐานมาจากวัฒนธรรมของตะวันตกเอง จึงน่าตั้งข้อสังเกตว่าสังคมไทยพัฒนาไปเป็นสังคมแบบอุตสาหกรรม ค่านิยมในการทำประโยชน์บนพื้นฐานแห่งความสัมพันธ์ที่มีอยู่ต่อกันจะดำรงอยู่ไปได้หรือไม่ ถ้าไม่ได้ระบบพรรคพวกก็คงจะต้องเปลี่ยน-แปลงไป แต่ถ้าสาระระบบพรรคพวกสามารถปรับตัวเข้ากับสถานการณ์ใหม่ได้ ระบบนี้ก็คงจะมีอยู่ต่อไป และอาจจะอยู่ได้อย่างเข้มแข็งยิ่งขึ้นในสภาพแวดล้อมแบบอุตสาหกรรม

เชิงอรรถ

[๑] ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, *เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต*, นนทบุรี : บริษัทสำนักพิมพ์สร้างสรรค์ จำกัด, ๒๕๒๘.

[๒] Rabibhadana, Akin. Kinship, Marriage, and the Thai Social System. In A. Chamratrithirong (ed.) *Perspectives on The Thai Marriage.* Bangkok : Institute for Population and Social Research, Mahidol University, 1984. และ Mole, Robert L. *Thai Values and Behavior Patterns.* Rutland, Vermont : Charles E. Tuttle Company, 1973.

[๓] Goldsheider, Calvin. *Population, Modernization, and Social* Structure. Boston : Little, Brown and Company, 1971.

ผู้ใหญ่–ผู้น้อย

ฉวีวรรณ ประจวบเหมาะ

ความคิดเรื่องการจำแนกคนและความสัมพันธ์ของคนออกเป็นผู้ใหญ่–ผู้น้อย อาจจะมีในสังคมไทยมานานแล้ว ส่วนจะเก่าแก่เพียงใดนั้นยากที่จะกำหนดให้ชัดเจนแน่นอนลงไปได้ แต่ถ้าพิจารณาสืบค้นวัฒนธรรมชนชาติที่พูดภาษาไทยบางกลุ่ม เช่น กลุ่มลาวโซ่งซึ่งเชื่อกันว่า แยกสายมาจากไทดำที่อาศัยอยู่ในเวียดนามแล้ว จะเห็นว่าได้มีความคิดในทำนองเดียวกับผู้ใหญ่–ผู้น้อย ของคนไทยเราอยู่เหมือนกัน กล่าวคือมีการจำแนกประเภทบุคคลให้มีสถานภาพ และบทบาทที่แตกต่างกันโดยที่ฝ่ายหนึ่งอยู่เหนือกว่าอีกฝ่ายหนึ่ง แต่ลาวโซ่งเรียกว่า ผู้ต้าว (ผู้ท้าว) กับผู้น้อย ผู้ต้าว หมายถึงพวกขุนนาง ส่วนผู้น้อยหมายถึงไพร่ ผู้ต้าวเป็นผู้ที่ผู้น้อยต้องเคารพ เชื่อฟัง และรับใช้ ความแตกต่างระหว่างชนชั้นดังกล่าวแสดงออกมาทางการใช้ภาษา การแต่งกายท่าทีและการใช้เครื่องเซ่นไหว้ผีบรรพบุรุษ หรือพิธีเสนเรือน เป็นต้น แต่ในปัจจุบันความหมายของผู้ใหญ่–ผู้น้อย ในสังคมไทยไม่ตรงกับความหมายที่ลาวโซ่งใช้ทีเดียวนัก เพราะแนวความคิด เรื่องผู้ใหญ่–ผู้น้อยก็มีพัฒนาการไปตามระบบเศรษฐกิจและการเมืองของสังคมไทยที่เปลี่ยนแปลงไปแม้แต่ลาวโซ่งเองเมื่อได้มาตั้งถิ่นฐานในสังคมไทยเป็นระยะเวลานานถึง ๒๐๐ ปี จนเป็นส่วนหนึ่งของสังคมไทย ความคิดเรื่องผู้ต้าว–ผู้น้อยก็ยังคงเหลือแต่ร่องรอยบางอย่างเท่านั้น ไม่เหมือนที่เคยมีมาแต่เดิม๑

ส่วนชาวไทยลื้อในสิบสองปันนาก็มีความคิดเรื่องการแบ่งชนชั้นเช่นนี้เหมือนกัน คือแบ่งบุคคลออกเป็น ๒ ชนชั้นใหญ่ ๆ คือ ผู้ปกครองและผู้ถูกปกครอง แต่ละชั้นก็จำแนกออกไปอีกเช่นแบ่งบุคคลที่มี

ฐานะเป็นเจ้าขุนมูลนายเป็นสองชั้น ชั้นที่หนึ่งเรียกชื่อว่า "เมือง" ซึ่งหมายถึงเจ้าแผ่นดินกับเครือญาติสืบสายโลหิต... ส่วนชั้นที่สองจากชั้นในคือ "วงศ์"[๒] ซึ่งเป็นผู้ที่จะเป็นขุนนางใหญ่น้อยในทำเนียบของพระเจ้าแผ่นดิน ทั้งสองกลุ่มจัดว่าเป็นผู้ปกครอง ซึ่งมีหน้าที่พิทักษ์รักษาจารีตประเพณีและกฎหมาย เช่น ห้ามไพร่ (หมายถึงผู้ที่มีสังกัดต้องทำงานให้ผู้ปกครอง) แต่งเครื่องประดับทองคำและสวมรองเท้าเข้าไปในคฤหาสถ์ของผู้ปกครอง ห้ามอยู่บ้านที่มีบันไดเกิน ๙ ขั้น และให้ไพร่มีท่าทีที่เหมาะสมกับผู้ปกครองหรือเจ้าขุนมูลนาย เช่น ต้องเดินค้อมหลังเมื่อผ่านเจ้าขุนมูลนาย และต้องเรียกตัวเองว่า "น้อย" ซึ่งหมายความว่าคนต่ำต้อย และเรียกเจ้าขุนมูลนายอย่างนบนอบว่า "วงศ์" หรือ "เจ้า" ส่วนผู้ที่ถูกปกครองก็ถูกจำแนกออกเป็น "ไทเมือง" หรือ คนพื้นเมืองที่อยู่มาแต่เดิม และคนเรือนเจ้า ซึ่งหมายถึงคนของหลวงเป็นไพร่ต้องมีหน้าที่ใช้แรงงานในการผลิตให้กับผู้ปกครอง

ถ้าเราพิจารณาการแบ่งชนชั้นของชาวไทยลื้อในสิบสองปันนา ซึ่งที่จริงยังมีรายละเอียดการจำแนกในแต่ละกลุ่มอีก เราจะเห็นว่า การใช้คำเรียกตัวเอง "น้อย" เป็นการแสดงความต่ำต้อยให้ประจักษ์ แต่ไม่ปรากฏหลักฐานเรียกผู้ที่ทำหน้าที่ปกครองว่า "ผู้ใหญ่" ให้เห็นชัดเจน

จากหลักฐานเปรียบเทียบดังกล่าวก็อาจจะทำให้มีข้อสันนิษฐานได้ว่า ความคิดผู้ใหญ่ผู้น้อย คงจะมีมาก่อนสมัยสุโขทัยก็เป็นได้ หรืออย่างน้อยในสมัยสุโขทัยก็คงจะมีความคิดเรื่องผู้ใหญ่-ผู้น้อยบ้าง แต่ปรากฏว่ายังไม่พบหลักฐานทางประวัติศาสตร์และวรรณคดีที่จะมาสนับสนุนข้อสันนิษฐานดังกล่าว ในศิลาจารึกที่เชื่อกันว่าบันทึกขึ้นในสมัยสุโขทัยมีการกล่าวถึงสถานภาพต่าง ๆ ที่ไม่ใช่เป็นเครือญาติ เช่น ไพร่ฟ้า เจ้าเมือง เจ้า ขุน ข้าไท ลูกบ้าน ลูกเมือง หากไม่มีการกล่าวถึงผู้ใหญ่-ผู้น้อย มีแต่การกล่าวถึงคำว่า "ใหญ่" ในความหมายที่ว่า "มี

อำนาจ" เช่น มีกล่าวไว้ว่า "ผีเทพยดาในเขาอันนั้น**เป็นใหญ่**กว่าทุกผีในเมืองนี้" ซึ่งแสดงให้เห็นความคิดที่มีการจัดสถานภาพของผีเป็นลำดับขั้นตามอำนาจที่มี

การที่หลักฐานต่าง ๆ ดังกล่าวไม่มีการกล่าวถึง "ผู้ใหญ่-ผู้น้อย" เราอาจจะตั้งข้อสันนิษฐานได้ว่า อาจจะยังไม่มีความคิดการจำแนกคนออกเป็นกลุ่มคือ ผู้ใหญ่-ผู้น้อย ที่ชัดเจน แม้ว่าการจำแนกบุคคลจะมีอยู่คือเป็นเจ้า ขุน ไพร่ ข้า ซึ่งเป็นการจำแนกลงไปเป็นกลุ่มเฉพาะไม่ได้มีการรวมกลุ่มจัดประเภทเป็นผู้ใหญ่ และผู้น้อย

ในสมัยอยุธยาปรากฏหลักฐานเกี่ยวกับแนวคิดผู้ใหญ่ผู้น้อย **ในจดหมายเหตุลาลูแบร์** (เล่ม ๑) ซึ่งพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ ได้ทรงแปลไว้มีการกล่าวถึงขุนนางผู้ใหญ่ ขุนนางผู้น้อยหลายแห่ง และในบางแห่งได้อธิบายถึงความแตกต่างระหว่างผู้ใหญ่กับผู้น้อยด้วย คืออธิบายว่า "ถ้าเป็นคนเสมอกัน ไปมาหาสู่กัน หรือ**ผู้ใหญ่**ไปหา**ผู้น้อย** เจ้าของบ้านต้องออกมารับรองที่ประตูหอนั่ง และเมื่อเยี่ยมเยือนกันจบแล้วก็ต้องตามออกไปส่งที่นั่น แต่ไม่เคยไปส่งไกลกว่าประตูเรือน อนึ่ง ต่างคนต่างเดินตัวตรงหรือก้มหลังค้อม ๆ สุดแท้แต่ใครจะเป็นผู้ใหญ่กว่ากัน.." และยังได้อธิบายต่อไปว่า "ใครเป็นผู้ใหญ่ก็อาจจะกดขี่ทำแก่ผู้น้อยได้ตามอำเภอใจ ลงโทษหรือยกย่องชุบเลี้ยงตามพอใจ และผู้น้อยก็ต้องอ่อนน้อมประจบประแจงจนสุดกำลัง"[๓] แต่ในอีกทางหนึ่งก็มีการกล่าวได้ว่าถ้าผู้น้อยทำผิดขุนนางผู้ใหญ่ซึ่งเป็นผู้บังคับบัญชาก็จะพลอยผิดไปด้วยเพราะผู้ใหญ่ต้องรับผิดชอบต่อการกระทำของผู้น้อย

เมื่อพิจารณาการใช้คำผู้ใหญ่-ผู้น้อย ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์จาก**จดหมายเหตุลาลูแบร์**แล้วพอจะตีความได้ว่า ผู้ใหญ่คือผู้ที่มีอำนาจ

มากกว่า หรือมียศสูงกว่า ส่วนผู้น้อยก็คือผู้ที่ต่ำต้อยกว่า ตามหลักฐานที่มีไม่ปรากฏว่ามีการจำแนกให้เห็นชัดเจนว่า ขุนนางชั้นใดบ้างจะถูกจัดเป็นผู้ใหญ่หรือผู้น้อย ในสมัยนี้ความหมายผู้ใหญ่-ผู้น้อย จึงมีลักษณะสัมพัทธ์คือเป็นการเปรียบเทียบระหว่างกลุ่มบุคคลหรือบุคคลมากกว่า

ความหมายเกี่ยวกับผู้ใหญ่-ผู้น้อย ในต้นสมัยรัตนโกสินทร์เริ่มเห็นได้ชัดเจนขึ้นจากการศึกษาของ ม.ร.ว. อคิน รพีพัฒน์ เกี่ยวกับการจัดระเบียบสังคมของสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ที่กล่าวว่า "ความสัมพันธ์ระหว่างผู้ใหญ่และผู้น้อยตั้งอยู่บนการคารวะนบนอบบุคคลที่เป็นผู้ใหญ่เป็นบุคคลที่มีฐานะสูงกว่าตน และฉะนั้นจึงเป็นบุคคลที่เหนือกว่า[๔]

ถ้าเราอาศัยความคิดที่ปรากฏอยู่ในศิลาจารึกสมัยสุโขทัย และความคิดผู้ใหญ่-ผู้น้อยในสมัยอยุธยามาตีความว่าใครคือ "ผู้ใหญ่" ที่จะมีสถานะสูงกว่าก็คงได้ความว่า ผู้ที่มีอำนาจสูงกว่านั่นเอง แต่การที่เราจะเข้าใจว่าอำนาจนี้มาจากไหน เราคงต้องเข้าใจความคิดเรื่องผู้ใหญ่-ผู้น้อยสมัยต้นรัตนโกสินทร์ในบริบทของระบบศักดินาซึ่งมีมาตั้งแต่อยุธยาจนถึงต้นรัตนโกสินทร์ ที่มีการจำแนกฐานันดรหรือชนชั้นตามกฎหมายในระบบศักดินาของไทยสมัยนั้นด้วย กล่าวคือ มีการแบ่งลำดับจากสูงมาหาต่ำเป็นเจ้า ขุนนาง ไพร่ และทาส ที่แตกต่างกันในเรื่องสิทธิในการถือครองที่นา เช่น ไพร่ไม่ได้รับอนุญาตให้มีที่ดินเกิน ๒๕ ไร่ ส่วนในบรรดาเจ้าและขุนนางก็มีสิทธิในการถือครองที่นามากน้อยต่างกันเป็นลำดับชั้น ความแตกต่างในเรื่องสิทธิในการถือครองที่นานี้เองเป็นที่มาของความแตกต่างในเรื่องความสามารถและอำนาจในการควบคุมไพร่พลซึ่งเป็นอำนาจทั้งในทางเศรษฐกิจและการเมือง

อย่างไรก็ตามมีข้อสังเกตว่าการจำแนกคนในสังคมออกเป็นผู้ใหญ่-ผู้น้อยนี้ มิสามารถจะจำแนกออกเป็นกลุ่มได้ชัดเจนว่า เจ้า เป็นผู้ใหญ่ ขุนนาง ไพร่ และทาส เป็นผู้น้อยทั้งหมด เพราะสถานภาพและความสัมพันธ์ผู้ใหญ่-ผู้น้อยเป็นเรื่องระหว่างบุคคลและมีลักษณะสัมพัทธ์ เช่น ขุนนางคนหนึ่งเป็นผู้ใหญ่สำหรับไพร่คนหนึ่ง แต่เป็นผู้น้อยกับขุนนางอีกคนหนึ่งซึ่งมีศักดิ์เหนือกว่า อย่างเช่น กรณีตัวอย่างในงานของ ม.ร.ว. อคิน รพีพัฒน์ ที่กล่าวถึงเหตุการณ์ก่อนที่กรุงแตกและพระยาตากหนีไปเมืองจันทบุรี พญาจันทบุรีส่งข้าราชการไปต้อนรับพระยาตากได้ตอบไปว่า "...พญาจันทบุรีเป็นผู้น้อย ควรจะออกมากระทำสัมมาคารวะแก่เราอันเป็นผู้ใหญ่ก่อนจึงจะชอบ..."[๕] ในกรณีดังกล่าวจะเห็นว่าพระยาตากถือว่าเป็นผู้ใหญ่กว่าพญาจันทบุรี แต่ในทัศนะของข้าราชการเมืองจันทบุรี พญาจันทบุรีก็เป็น "ผู้ใหญ่" เช่นกัน

เราอาจจะสรุปได้ว่า ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ การจำแนกผู้ใหญ่-ผู้น้อย อิงอยู่กับความแตกต่างในเรื่องอำนาจเศรษฐกิจและการเมืองซึ่งได้มาจากความสามารถในการควบคุมไพร่พลในระบบศักดินา ลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างผู้ใหญ่และผู้น้อยมีแบบแผนที่ไม่เท่าเทียมกันในแง่ที่ว่าผู้น้อยต้องคารวะ เชื่อฟังผู้ใหญ่ จะถกเถียงไม่ได้และต้องแสดงอากัปกริยาที่เหมาะสม เช่น ไม่ใช้มือชี้ข้ามศีรษะผู้ใหญ่ ต้องเป็นฝ่ายที่ไปหาผู้ใหญ่ก่อน ใช้คำสรรพนามและคำกริยาที่เหมาะสม ส่วนผู้ใหญ่ก็มีหน้าที่ให้ความช่วยเหลือและเป็นที่พึ่งของผู้น้อย

ในปัจจุบันแนวคิดเรื่องผู้ใหญ่-ผู้น้อยก็ยังมีความสำคัญอยู่ในสังคมไทย แม้ว่าจะไม่ได้อิงอยู่กับระบบศักดินาอย่างแต่ก่อน แต่การจะเข้าใจความคิดผู้ใหญ่-ผู้น้อยได้ก็ต้องเข้าใจรากฐานความคิดผู้ใหญ่-ผู้น้อยในอดีตซึ่งอิงอยู่กับระบบศักดินาที่ได้กล่าวมาแล้ว นอกจากนี้เรายังควรทำความเข้าใจกับการจำแนกสถานภาพของบุคคลซึ่งมีลักษณะ

ใกล้เคียงกันคือระหว่างผู้ใหญ่-เด็ก ซึ่งในบางครั้งซ้ำซ้อนและสับสนกับความหมายของผู้ใหญ่และผู้น้อย

ความคิดเรื่องผู้ใหญ่-เด็กเป็นความคิดที่จำแนกคนตามวัย ความรับผิดชอบและการควบคุมอารมณ์มากกว่าที่จะคำนึงถึงอำนาจทางเศรษฐกิจหรือทางการเมืองตามแนวคิดเรื่องผู้ใหญ่-เด็กนี้ การเป็นผู้ใหญ่ไม่ได้หมายถึงการที่อายุมากอย่างเดียว แต่รวมถึงคุณลักษณะอื่น ๆ ด้วย เช่น ความรับผิดชอบ การควบคุมอารมณ์และประสบการณ์ ในความหมายนี้ผู้ใหญ่จะเป็นแบบอย่างที่ดีสำหรับเด็ก เพราะ **"ผู้ใหญ่**อาบน้ำร้อนมาก่อน" ฉะนั้น "เดินตามหลัง**ผู้ใหญ่**หมาไม่กัด" ผู้ใหญ่จึงเป็นที่นับถือของเด็ก และเด็กก็ควรจะเชื่อฟังผู้ใหญ่

แนวคิดเรื่องผู้ใหญ่-ผู้น้อย อาจจะมีลักษณะเกี่ยวพันกับแนวคิดเรื่องผู้ใหญ่-เด็กอยู่บ้าง ในแง่ที่ "ผู้ใหญ่" เป็นที่พึ่งของทั้งของผู้น้อยและของเด็ก แต่ก็แตกต่างกันในแง่ที่ว่าในการจำแนกผู้ใหญ่-ผู้น้อยไม่ได้คำนึงถึงอายุ ความรับผิดชอบ และการควบคุมอารมณ์ แต่คำนึงถึงความแตกต่างในเชิงอำนาจมากกว่า แม้ว่าเมื่อสังคมไทยเปลี่ยนแปลงไประบบศักดินาได้เสื่อมสลายลง ที่มาของอำนาจก็เปลี่ยนแปลงไปตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๕ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์เป็นต้นมา อิทธิพลของการปฏิรูปการปกครอง "ระบบราชการ" และ "ข้าราชการ" เป็นจักรกลที่สำคัญอย่างยิ่งในการพัฒนาประเทศ ความคิดเรื่องผู้ใหญ่-ผู้น้อยแม้จะเน้นความแตกต่างในทางอำนาจการเมืองและเศรษฐกิจอยู่ก็ตามได้หันมาผูกพันกับระบบราชการเป็นสำคัญ ตัวอย่างเช่น จะมีการกล่าวถึง "ข้าราชการชั้นผู้ใหญ่" "ข้าราชการชั้นผู้น้อย" หรือ "นายทหารชั้นผู้ใหญ่" "นายทหารชั้นผู้น้อย" ที่จริงความคิดในการจำแนกดังกล่าวเป็นความคิดในทางสังคมไทย ไม่ได้เป็นการจำแนกในทางราชการอย่างเป็นทางการ เพราะในระบบราชการเดิมมีแต่จำแนกเป็นลำดับชั้นจาก

ต่ำสุดไปสูงสุดคือ จัตวา ตรี โท เอก และพิเศษ ไม่ได้ระบุไว้ว่าลำดับใดเป็นผู้ใหญ่และลำดับใดเป็นผู้น้อย แต่ข้าราชการหรือคนในสังคมทั่วไปก็มักจะจำแนกว่าข้าราชการชั้นผู้น้อยก็คือชั้นจัตวาและชั้นตรี ส่วนข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ก็อาจจะนับตั้งแต่ชั้นโทขึ้นไป แต่เมื่อระบบราชการเปลี่ยนการจำแนกชั้นมาเป็นระบบพีซี การจำแนกข้าราชการชั้นผู้น้อยผู้ใหญ่ก็มีความชัดเจนน้อยลง อย่างไรก็ตามมีข้อสังเกตว่าการที่มีการแบ่งข้าราชการเป็นชั้นผู้ใหญ่ผู้น้อยนี้เป็นการจัดประเภทบุคคลออกเป็นกลุ่มตามลำดับชั้น มิใช่เป็นการจำแนกบุคคลและความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลเหมือนกับแนวคิดเรื่องผู้ใหญ่-ผู้น้อย ซึ่งมีลักษณะสัมพัทธ์ดังที่ได้กล่าวมาแล้วคือ คนหนึ่งจะเป็นผู้ใหญ่หรือผู้น้อยก็ต่อเมื่อเปรียบเทียบกับอีกบุคคลหนึ่ง แต่ลักษณะความสัมพันธ์คล้ายคลึงกันคือคนที่เป็นผู้น้อยหรืออยู่ในกลุ่มที่ถูกจัดว่าเป็นผู้น้อยต้องเชื่อฟังนับถือผู้ใหญ่ดังสุภาษิตที่ว่า "เป็นผู้น้อยค่อยก้มประณมกร ลำบากไปก่อนแล้วสบายเมื่อปลายมือ" เมื่อผู้น้อยมีปัญหาต่าง ๆ นานา เช่น อยากจะได้ตำแหน่งบางตำแหน่งก็ต้องเข้าไปหา "ผู้ใหญ่" ก่อน

ความคิดเรื่องผู้ใหญ่-ผู้น้อยไม่ได้มีเฉพาะในระบบราชการเท่านั้น แต่ครอบคลุมไปทั่ว แม้กระทั่งหมู่บ้านในชนบทไม่ว่าภาคเหนือ ภาคกลาง หรือภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เพียงแต่เกณฑ์ในการจำแนกอาจจะแตกต่างไปบ้าง อย่างเช่นในงาน "โครงสร้างสังคมของชาวนาไทย" พอตเตอร์[๖] ได้อธิบายว่าผู้ใหญ่-ผู้น้อย เป็นแนวคิดที่แสดงการแบ่งชนชั้นทางสังคมในหมู่บ้านเชียงใหม่ โดยที่ความเป็นเจ้าของที่ดินเป็นตัวกำหนดอำนาจและสถานภาพทางสังคมที่สำคัญ เขากล่าวว่า "ผู้ที่มีอำนาจทุกคนในหมู่บ้านเชียงใหม่ต่างเป็นเจ้าของที่ดินขนาดใหญ่" เพราะว่าสาระสำคัญในการดำรงชีพคือที่ดินที่ใช้ในการเกษตรกรรม มีคนจำนวนไม่กี่คนในหมู่บ้านเชียงใหม่ที่เป็นเจ้าของที่ดินขนาดใหญ่

ซึ่งชาวบ้านมักนิยมเลือกเป็นผู้นำที่ชาวบ้านให้การยกย่องเคารพและยึดถือเป็นที่พึ่ง บุคคลเหล่านั้นก็คือบุคคลที่ชาวบ้านจัดประเภทให้เป็นผู้ใหญ่ ส่วนพวกที่ไม่มีที่ดินและยากจนก็ถูกนับว่าเป็นผู้น้อยไม่มีปาก ไม่มีเสียงในที่ประชุมหมู่บ้าน และไม่เป็นที่สนใจของคนอื่น ในกรณีดังกล่าว การถือครองที่ดินจึงเป็นมาตรการสำคัญในการจำแนกสถานภาพผู้ใหญ่และผู้น้อย ซึ่งก็ไม่ได้แตกต่างจากการจำแนกผู้ใหญ่ผู้น้อยในหมู่บ้านภาคกลางอย่างเช่นในงาน "บางขวด"[๗] ได้อธิบายว่าความมั่งคั่งมีบทบาทสำคัญมากในชุมชนชาวนาที่มีเงินมักจะมีอำนาจบังคับชาวนาที่มีฐานะต่ำกว่า คนที่มีอำนาจก็คือคนที่เป็นผู้ใหญ่ซึ่งผู้มีอำนาจน้อยกว่าต้องพึ่งพิง ขอยืมเงิน เครื่องมือเครื่องใช้หรือต้องเช่าที่ดิน แต่ คอฟมัน ได้ตั้งข้อสังเกตว่าความมั่งคั่งแต่อย่างเดียวไม่ทำให้บุคคลถูกนับว่าเป็นผู้ใหญ่ เพราะหากไม่สามารถจะเป็นที่พึ่งพิงของผู้น้อย ก็จะถูกนินทาว่ากล่าวและได้รับการยอมรับนับถือแต่เพียงผิวเผินเท่านั้นเอง

กลุ่มบุคคลที่จะถูกจัดประเภทว่าเป็นผู้ใหญ่อีกพวกหนึ่งก็คือ ข้าราชการซึ่งเป็นตัวแทนของรัฐในท้องถิ่น เป็นผู้ที่ชาวบ้านคิดว่ามีอำนาจกระทำการต่าง ๆ ได้ และมีฐานะเหนือกว่าชาวบ้าน จากการศึกษาของรูบิน[๘] พบว่าชาวบ้านเห็นว่า คนที่เป็นผู้ใหญ่หรือคนที่เหนือกว่าควรมีความเมตตาต่อผู้น้อย ในแง่ที่ต้องคอยช่วยเหลือให้ผู้น้อยได้มีความเป็นอยู่ที่ดี หรือถ้าหากไม่อาจจะช่วยเหลือในทางวัตถุได้ก็ควรให้กำลังใจ เช่น ถ้าหากมีการพัฒนาหมู่บ้าน ข้าราชการที่เกี่ยวข้องก็ควรมาให้กำลังใจซึ่งมีความหมายที่ซับซ้อน คือหมายถึงการช่วยลงมือทำอย่างจริงจังหรือมายืนดู คอยติชม แต่ที่สำคัญคือว่าข้าราชการจะต้องไม่บังคับชาวบ้าน เพราะการบังคับเป็นการแสดงอำนาจโดยขาดความเมตตา ในทัศนะของชาวบ้านผู้ใหญ่ต้องช่วยเหลือค้ำจุนผู้น้อย อย่างไรก็ตาม

ผู้น้อยก็ไม่ได้เรียกร้องความช่วยเหลือจากผู้ใหญ่จนเกินไป เพราะผู้น้อยก็รู้สึกเกรงใจผู้ใหญ่ จึงไม่รบกวนมาก และก็มักจะยินยอมฟังคำสั่งผู้ใหญ่แต่โดยดี ความ "เกรง" ที่ว่านี้เกิดจากการที่ผู้น้อยรู้สึกว่าเป็นบุคคลที่ไม่มีอำนาจและไม่สำคัญคือเป็นคน "ตัวเล็ก" ชาวบ้านบางคนเปรียบเทียบ "ผู้ใหญ่" ที่เป็นข้าราชการ กับตนเองซึ่งเป็น "ผู้น้อย" ว่า เหมือนกับวงกลมใหญ่ ๆ กับจุดเล็ก ๆ

เราควรทำความเข้าใจความคิดเรื่องผู้ใหญ่-ผู้น้อยในสังคมไทยโดยเปรียบเทียบกับหลักการจัดระเบียบความสัมพันธ์คู่อื่น ๆ ที่อาจจะมีมาพร้อม ๆ กัน หรือในภายหลัง เช่น ผู้ใหญ่-เด็ก นาย-ลูกน้อง หลงจู๊-ลูกไร่ นายทุน-กรรมกร ผู้บังคับบัญชา-ผู้อยู่ใต้บังคับบัญชา และผู้อาวุโส-ผู้อ่อนอาวุโส เป็นต้น ลักษณะความสัมพันธ์ดังกล่าวจะบ่งชี้ว่า คู่สัมพันธ์ดังกล่าวมีความไม่เท่าเทียมกัน ฝ่ายหนึ่งจะอยู่เหนือกว่าอีกฝ่ายหนึ่ง และการคาดหวังบทบาทของแต่ละฝ่ายก็แตกต่างกันด้วย

โดยเปรียบเทียบแล้วความหมายของผู้ใหญ่/ผู้น้อยค่อนข้างจะครอบคลุมมากกว่าคู่สัมพันธ์อื่น ในแง่ที่ว่าใช้ได้กับคนหลายประเภท เช่น นายกับลูกน้อง ผู้บังคับบัญชากับผู้อยู่ใต้บังคับบัญชา ก็อาจจะถูกจัดเป็นผู้ใหญ่กับผู้น้อยได้ และในขณะเดียวกันก็ได้รวมสายสัมพันธ์หลาย ๆ ด้าน เช่น เศรษฐกิจ การเมือง และจิตใจเข้าไว้ด้วยกันโดยที่คู่สัมพันธ์อื่นจะมีขอบเขตความสัมพันธ์ที่เฉพาะด้าน นอกจากนี้แนวคิดผู้ใหญ่-ผู้น้อยจะเน้นความสามารถในการให้การพึ่งพิงของฝ่ายที่เหนือกว่า ในขณะที่ความคิดเรื่อง นาย หลงจู๊ ผู้อาวุโส บ่งบอกความเหนือกว่าอีกฝ่ายหนึ่งก็จริง แต่ไม่จำเป็นต้องมีนัยของการพึ่งพามากนัก เช่น "นาย" ที่พึ่งพิงได้บางคนก็เป็น "ผู้ใหญ่" ด้วยในทัศนะของลูกน้อง แต่นายทุนไม่จำเป็นต้องได้รับการจัดประเภทว่าเป็นผู้ใหญ่เสมอไป

ความคิดเรื่องผู้ใหญ่-ผู้น้อย มีรากฐานมาจากระบบศักดินาดังที่ได้กล่าวมาแล้ว แต่เมื่อระบบการเมืองเศรษฐกิจเปลี่ยนแปลงไปเกณฑ์การจำแนกก็อาจจะแตกต่างออกไปตามบริบทของสังคม ซึ่งอาจจะมีการพัฒนาคู่สัมพันธ์ใหม่ ๆ ขึ้นมา เช่น นาย-ลูกน้อง ผู้บังคับบัญชา-ผู้อยู่ใต้บังคับบัญชา ซึ่งมีรากฐานมาจากการพัฒนาการปกครอง คือ ระบบราชการ ส่วนหลงจู๊-ลูกไร่ นายทุน-กรรมกร ก็อาจจะเกิดขึ้นมาในบริบทของการพัฒนาการเกษตรกรรมเชิงพาณิชย์ และการเกษตรกรรม

คงเป็นการยากที่เราจะคาดการณ์ต่อไปว่า ความคิดเรื่องผู้ใหญ่-ผู้น้อย นี้จะยังมีอยู่ในลักษณะเดิม หรือว่ามีการให้ความหมายใหม่ ตามระบบเศรษฐกิจการเมืองที่เปลี่ยนแปลงไปหรือว่าจะเสื่อมสลายไปและมีหลักการจัดระเบียบความสัมพันธ์ทางสังคมอื่น ๆ เข้ามาแทนที่ เพราะที่จริงเราเองก็ยังไม่อาจจะคาดการณ์ได้ว่าระบบเศรษฐกิจและการเมืองของสังคมจะเป็นไปในลักษณะใดกันแน่ จะกลายเป็นประเทศอุตสาหกรรมใหม่หรือไม่ หรือว่าจะยังเป็นประเทศเกษตรกรรมอยู่ แต่ถ้าหากเราพิจารณาทางการเปลี่ยนแปลงที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน ซึ่งการพัฒนาก่อให้เกิดความแตกต่างกันระหว่างกลุ่มบุคคลต่าง ๆ ในแง่อำนาจทางการเมืองและเศรษฐกิจและต่างฝ่ายต่างเริ่มมองว่ามีผลประโยชน์ที่ขัดกัน เช่น นายทุน-กรรมกร การพึ่งพิงระหว่างกลุ่มที่มีอำนาจและที่ไร้อำนาจอาจจะน้อยลง อันเนื่องจากความขัดแย้ง ถ้าเป็นเช่นนี้ความคิดเรื่องผู้ใหญ่-ผู้น้อยก็คงจะแปรเปลี่ยนไปหรือหมดความสำคัญลงทีละเล็กละน้อย แต่ในปัจจุบันความคิดเรื่องผู้ใหญ่-ผู้น้อยยังมีความสำคัญในการจัดระเบียบความสัมพันธ์ทางสังคมในสังคมไทยอยู่ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว

เชิงอรรถ

[๑] สุมิตร ปิติพัฒน์. *ชุมชนลาวโซ่ง* กรุงเทพฯ : แผนกอิสระสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ๒๕๑๖.

[๒] เฉาเสิงจาง และจางหยวนซึ้ง. *ชนชาติไทย* (เอกสารแปลของสำนักนายกรัฐมนตรี) กรุงเทพฯ : สำนักนายกรัฐมนตรี. ๒๕๓๐, น. ๒๖.

[๓] พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ (ทรงนิพนธ์แปล), *จดหมายเหตุลาลูแบร์ เล่ม ๑, ๒* กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา. ๒๕๐๕, น. ๒๐๕, ๒๔๑, ๒๔๗.

[๔] อคิน รพีพัฒน์ ผู้แต่ง (ประกายทอง สิริสุข และพรรณี ฉัตรพลรักษ์ แปล) *สังคมไทยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๔๑๖.* กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ และมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมานุษยศาสตร์. ๒๕๒๗, น. ๑๒๘.

[๕] *เพิ่งอ้าง* น. ๑๒๘.

[๖] แจ็ค เอ็ม. พอตเตอร์ (ผู้แต่ง) นฤจร อิทธิจิระจรัส (แปล) *โครงสร้างสังคมของชาวนาไทย.* กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. ๒๕๒๖, น. ๗๓ นอกจากนี้ยังมีข้อเขียนที่ควรศึกษาเพิ่มเติม ได้แก่ รอส พริสเซีย ผู้แต่ง (แปลโดย จิรวัฒน์ เหลืองศุภบูลย์) *การรวมพลังของ "ผู้น้อย" กับอนาคตของประเทศไทย.* กรุงเทพฯ : แพร่พิทยา ๒๕๑๙ และคณะอาจารย์ผู้ทำการวิจัย คณะรัฐศาสตร์ มธ. *ลักษณะบางประการของสถาบันสังคมไทยที่เป็นอุปสรรคต่อการปกครองระบอบประชาธิปไตย.* กรุงเทพฯ : คณะรัฐศาสตร์ มธ. ๒๕๑๕.

[๗] Kaufman, Howard *Bangkhuad.* Rutland : Charles E. Tuttle Company. 1976, P. 36. Noranitipadungkan, Chakrit, *Elites, Power Structure, and Politics in Thai Communities.* Bangkok : *NIDA.* 1981.

๙ Rubin, Herbert, *Will and Awe : Illustrations of Thai Villager Dependency Upon Officials.* In *Journal of Asian Studies* May., 1973. pp. 425 – 444. นอกจากนี้โปรดดูเพิ่มเติมใน Blanchard, Wendell, *Thailand : The People, its society and its culture.* New Haven : HRAF PRESS. 1958.

ผู้ดี

ขวัญดี อัตวาวุฒิชัย

ในสังคมไทยมี คำ วลี ประโยค สำนวน ที่เกี่ยวเนื่องกับคำว่า ผู้ดี อยู่เป็นจำนวนมาก เป็นต้นว่า ผู้ดีมีตระกูล ผู้ดีมีศักดิ์ ผู้ดีตกยาก ผู้ดีแปดสาแหรก ผู้ดีตีนแดงตะแคงตีนเดิน ผู้ดีว่าขี้ข้าพลอย ผู้ดีเดินตรอกขี้ครอกเดินถนน ฯลฯ คำและสำนวนเหล่านี้ย่อมมีที่มาพัฒนาการของความหมายที่ค่อย ๆ เปลี่ยนไปจนกลายเป็นคำและสำนวนที่มีความหมายเสียดสี ประชดประชันให้ผู้รับฟังเข้าใจว่าผู้กล่าวมีความหมายโดยนัยที่ตรงกันข้าม

การสืบสาวหาความเป็นมา พัฒนาการ วิธีการสอนเพื่อส่งทอดคุณสมบัติข้อนี้ของคนไทยโดยวิธีต่าง ๆ จนมาถึงการสรุปรวมลักษณะสมบัติของผู้ดีเพื่อคนทุกเหล่าหมู่ชั้น เพศและวัยในสังคมไทยเพื่อยึดถือร่วมกันจึงเป็นเรื่องที่น่าสนใจเรื่องหนึ่ง โดยเฉพาะในแง่การสะท้อนภูมิปัญญาของคนไทยตั้งแต่โบราณมาจนถึงปัจจุบัน

ความหมายของคำว่าผู้ดี

คำว่า "ผู้ดี" แม้จะมีเพียงสองพยางค์และความหมายที่รับรู้เข้าใจกันอย่างหลวม ๆ ว่า คือ ผู้ที่มิใช่ "ไพร่" ก็ตาม หากพิจารณาให้ถ่องแท้แล้วจะมีความหมายหลายนัยเช่นเดียวกันกับคำว่า ไพร่ ซึ่งแท้จริงแล้วก็มิได้หมายความแต่เพียง "คนชั้นต่ำ" เท่านั้น

โดยนัยที่ ๑ ผู้เขียนอาศัยความหมายที่ราชบัณฑิตยสถานให้ไว้ กล่าวคือ ผู้ดี คือ "คนที่เกิดในตระกูลดี, คนที่มีมารยาทดีงาม"[๑] พจนานุกรมเป็นแหล่งให้ข้อมูลเฉพาะที่เป็นคำแปลและความหมายสั้น

รวบรัด ไม่อาจให้คำอธิบายที่ครอบคลุมได้หมด จึงจำเป็นต้องพิจารณาความหมายโดยนัยอื่นด้วย

โดยนัยที่ ๒ ท่านผู้รู้ที่เกี่ยวข้องกับการอบรมสั่งสอนกุลบุตรกุลธิดาได้ให้คำจำกัดความและคำอธิบายที่กว้างออกไป ดังนี้

พระยาภรตราชา มักจะย้ำเตือนนักเรียนมหาดเล็กหลวง โรงเรียนวชิราวุธวิทยาลัยในยุคสมัยของท่านว่า "ผู้ดีหมายถึง ผู้ที่ประพฤติดี"[๒]

ม.ล.ป้อง มาลากุล ผู้จัดทำคำอธิบายเป็นภาคผนวกของเรื่อง **สมบัติของผู้ดี** ของ เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี ให้คำอธิบายไว้ชัดเจนว่า "คำว่าผู้ดี" หมายถึงบุคคลผู้มีความประพฤติดีทั้ง ทางกาย ทางวาจา และทางความคิด คือ ทำดี พูดดี คิดดี"[๓]

สมเด็จพระมหาวีรวงศ์ (พิมพ์ ธมฺมธโร) ได้สรุปความหมายของคำนี้ว่า "จึงเอาเป็นว่าผู้ดีนั้นคือผู้ประพฤติดี ชอบด้วยไตรทวารและเพียบพร้อมด้วยศิลปวิทยาเป็นเครื่องชูส่งให้เป็นผู้ดี เมื่อไม่มีความดีเป็นสมบัติผู้ดีอยู่ในตัว แม้จะสวยโฉมสมบูรณ์ทรัพย์ สมภพในตระกูลสูงหรือจะเป็นใครชั้นไหนก็ไม่เป็นผู้ดีได้...[๔]

นับว่าสมเด็จพระมหาวีรวงศ์ได้ขยายความคำว่า "คน" และ "บุคคล" ที่อาจเป็นผู้ดีว่ามิได้เกี่ยวเนื่องกับรูปโฉม ชาติตระกูล และทรัพย์สมบัติแต่อย่างใด หากแต่เกี่ยวกับความประพฤติของปัจเจกบุคคลโดยแท้ เพียงแต่การสร้างสภาวะนิสัยแห่งการเป็นผู้ดีนั้นกอปรด้วยปัจจัยหลายประการที่รวมกันเข้าเป็นสิ่งแวดล้อม ซึ่งตรงกันข้ามกับความหมายที่หม่อมเจ้าพูนพิศมัย ดิศกุลทรงให้ไว้ในการตอบปัญหาธรรมว่า

> ...การเป็นไพร่เป็นผู้ดีนั้น ไม่ได้อยู่เฉพาะที่เราเกิดมาเป็นใคร ไพร่เป็นผู้ดีก็ได้ และผู้ดีก็เป็นไพร่ได้เหมือนกัน, คำว่าผู้ดีนี้เขาหมายความว่า ผู้ที่ประพฤติดี เป็นคนดี ถ้าเขาหมายความถึงเกิดมาเป็นอะไร เขาคงใช้คำว่า ผู้เกิดดีเป็นแน่แท้ เพราะฉะนั้น เราจะเกิดมาเป็นอะไรก็เพราะความประพฤติของเรามากกว่าอย่างอื่น ถ้าเกิดมาเป็นไพร่แล้วทำตัวให้มีศีลธรรม, ทำแต่ความดีแล้วก็เรียกว่าเป็นผู้ดีแล้ว ถ้าเกิดมาเป็นผู้ดีแต่ไม่ทำอะไรเลยก็แปลว่าเป็นไพร่นั่นเอง[๕]

โดยนัยที่ ๓ ปรากฏความหมายตรงและแฝงอยู่ในวรรณกรรมลายลักษณ์ ทั้งเรื่องยาวเรื่องสั้น และสุภาษิตต่าง ๆ

พัฒนาการอันยาวนานของการมีชนชั้นในสังคมไทย ทำให้เห็นชัดว่าความหมายของคำว่า "ผู้ดี" นี้แยกออกเป็นหลายทาง อย่างน้อยความเป็นผู้ดีจะสร้างขึ้นมาในพริบตาหรือในชั่วอายุคนเดียวไม่ได้ หากจะเป็นเช่นนั้นก็เป็นการเริ่มต้นของ "ผู้ดีใหม่" ที่ยังไม่ยอมรับกันว่าเป็นผู้ดีเหมือนผู้ดีเดิม นางวาลี ในเรื่องพระอภัยมณี เกิดในตระกูลพราหมณ์ซึ่งน่าจะ "สูง" ในแง่ความเชื่อ แต่ในสังคมไทยมิได้เป็นเช่นนั้น เพราะนางเป็นกำพร้ายากจนหน้าตาผิวพรรณไม่ดี แม้การศึกษาจะดีและการได้เป็นพระสนม นางก็ไม่ได้รับการยอมรับว่าเป็นผู้ดีเยี่ยงนางสุวรรณมาลี ดังปรากฏในคำประพันธ์เมื่อนางถูกพระมารดาตัดพ้อเรื่องที่ไม่ยอมสึกออกมาอภิเษกว่า

...

นางวาลีมิใช่ชั่วเขาตัวโปรด	จะเป็นโสดสูงเสริมเฉลิมศักดิ์
ผู้ดีเดิมเห็นฮึกทำคึกคัก	จะต้องหักทบทับอัประมาณ[๖]

ในบรรดาเรื่องประเภทจักร ๆ วงศ์ ๆ ของไทยหลายเรื่อง "ผู้ดี" ซึ่งโดยมากเป็นมเหสีและโอรสหรือธิดาของพระเจ้าแผ่นดินต้องถูกเนรเทศออกจากเมืองด้วยเหตุแห่งการเข้าใจผิด หรืออิจฉาริษยา ผู้ถูกเนรเทศจะคงสภาพความเป็นผู้ดีทั้งกายวาจาใจ แม้จะต้องเก็บผักหักฟืนและอาศัยอยู่กับคนเข็ญใจ ขุนช้างขุนแผน เป็นวรรณกรรมเอกที่สะท้อนให้เห็นภาพดังกล่าวในลักษณะเป็นจริงในสังคมไทย มิใช่เรื่องจักร ๆ วงศ์ ๆ นางแก้วกิริยาซึ่งเป็น "ผู้ดีตกยาก" ยังคงลักษณะของความเป็นผู้ดีไว้พร้อมตามที่ได้รับการสั่งสอนไว้ว่า

...จงเสงี่ยมเจียมตัวเป็นข้าท่าน	การงานเอาใจใส่ให้ถ้วนถี่
สิ่งชั่วอย่าให้ตัวเป็นราคี	ข้าวของท่านมีช่วยปิดงำ
ตัวเป็นข้าอย่าให้ผ้านั้นเหม็นสาบ	จงสุภาพเจียมตนเป็นคนขำ
อย่านอนสายนายมุลจงเกรงยำ	ข้าวน้ำผักปลาหาให้นาย
เสียสินดีกว่าอย่าเสียศักดิ์	ที่ต่ำหน้ากว่านักอย่าพักหมาย
สงวนศักดิ์รักยศจงอดอาย	สามเดือนปลายแล้วพ่อจะกลับมา[๗]

ลักษณะของนางแก้วกิริยาที่ขัดแย้งกับนางวันทอง ซึ่งเป็นธิดาผู้มีบรรดาศักดิ์เหมือนกันแต่ไม่สามารถระงับกาย วาจา ใจ ในยามเกิดโทสะทำให้สภาพความเป็นผู้ดีของนางวันทองต่ำกว่านางแก้วกิริยา ในความรู้สึกของผู้อ่านและแม้แต่ในความรู้สึกของผู้เป็นสามีของนางเอง การเปรียบเทียบผู้เป็นผู้ดีว่าเป็น "หงส์" หรือ อัญมณีอันมีค่า ปรากฏชัดในคำบริภาษของขุนแผนว่า

เมื่อแรกคิดว่าเนื้อทับทิมแท้	มาแปรเป็นพลอยหุงไปเสียได้
กาลวงว่าหงส์จึงปลงใจ	ด้วยมิได้ดูหงอนแต่ก่อนมา
คิดว่าหงส์จึงหลงด้วยลายย้อม	ช่างแปลงปลอมท่วงทีดีหนักหนา
ดั่งรักถิ่นมุจลินไม่คลาดคลา	พอลับตาฝูงหงส์ก็ลงโคลน[๘]

นอกจากจะหมายเอาผู้ที่มีตระกูลสูง ศักดิ์สูง ประพฤติและวางตัวดี ดังในตัวอย่างที่ยกมาแล้ว สุภาษิตไทยจำนวนมากที่เน้นเรื่องเหล่านี้ว่า ไม่ว่าจะอยู่ในสถานที่ใด ปะปนกับคนประเภทใด ผู้ดีแท้จะต้องรักษาคุณสมบัติของตนไว้ให้คงตัว ผู้ใดพบเห็นจะแยกออกได้ในทันทีว่า

"ถ้าสันดานการผู้ดีคงมีรอย ไม่กล่าวถ้อยเขาก็รู้ว่าผู้ดี"[๙]

หรือลักษณะของผู้ดีจะต้องระวังตนแม้จะเดินเล่นในตรอกซอก เช่น เดียวกับ "ขี้ข้า" ก็ต้องเป็นขี้ข้าแม้จะเดินถนนใหญ่

ผู้	กอปรสินทรัพย์ทั้ง	ปรีชา
ดี	ประหยัดวาจา	จิตพร้อม
เดิน	ดัดตัดบรรดา	หลีกหลบ พาลแฮ
ตรอก	ซอกสู้เลี่ยงอ้อม	ห่อนให้พาลเห็น
ขี้	ข้าสินทรัพย์ไว้	ทรพล
ครอก	เกิดเรือนเบี้ยตน	มั่งคั่ง
เดิน	หาญรุกรานซน	ชอบเช่น พาลนา
ถนน	ใหญ่เที่ยวรายดั้ง	กีดกั้นรานทาง[๑๐]

ส่วนความหมายที่ปรากฏเป็นสำนวนคำคม คำพังเพย ที่เกี่ยวกับคำว่า ผู้ดี ก็จะติดปากคนไทยอยู่ตลอดเวลา ทั้งที่เอ่ยและซ่อนคำนี้ไว้ในสำนวนก็ตาม เช่น เมื่อกล่าวว่า "กิริยาราวกับม้าดีดกะโหลก" "ถึงชั่วก็ชั่วแต่ตัวยักษ์ อย่าพาศักดิ์สุริยวงศ์ให้เสื่อมเสีย" "ถือตัวเป็นข้า อย่าให้ผ้าเหม็นสาบ" ฯลฯ เป็นต้น

โดยนัยที่ ๔ อันเป็นความหมายที่ถูกต้อง ยึดถือเป็นหลักได้คือ ความหมายทางพุทธศาสนาใน วสลสูตรและ ธมฺมบท หราหมณวคฺค เกี่ยวกับผู้ที่พึงถือว่าเป็น "พราหมณ์" หรือ คนดี ความหมายโดยพิสดาร

ของนัยนี้จะกล่าวอย่างละเอียดเพื่อเทียบกับความเป็นจริงในสังคมในตอนสุดท้ายของบทความนี้

พัฒนาการของความหมายและสถานภาพของ "ผู้ดี"

ในจารึกนครชุม (หลักที่ ๓) มีเนื้อหาตอนหนึ่งเกี่ยวกับการถอยลดของอายุคนจาก ๑๐๐ ปี เป็น ๙๙ ปี เป็นการถอยลดโดยไม่เว้นระดับชั้นในสังคม โดยกล่าวว่า "แลปีอันถอยนั้นวาไซร้ในปีเถาะนั้นมาแลฝูงเจ้าขุนพราหมณ์เศรษฐีถอยจาก**เป็นมลากเป็นดี** เขาแต่นั้นแลยังฝูงรู้หลวก โหรทายยาหยูกก็ถอยแต่นั้นแล"[๑๑] และในเตภูมิกถา คำว่า "เป็นมลากเป็นดี" ปรากฏในตอนที่กล่าวถึงโชติกเศรษฐีและบุญกิริยาอยู่ 3 ตอน ดังนี้

> ...สมบัติ**เป็นมลากเป็นดี**แห่งโชติกเศรษฐีนั้น ฤาชาทั่วแผ่นดินชมพูทวีปนี้ทุกแห่ง[๑๒]
>
> ฝูงคนทั้งหลายอันเกิดในมนุษย์อันได้**เป็นมลากเป็นดี** มีสรรพทรัพย์ แลว่าได้เป็นท้าวเป็นพระญา แลท่านผู้เป็นท้าวเป็นพระญามหาจักรวรรดิราชนั้นได้กระทำบุญดั่งฤาศีลแลทานจึ่งเป็นมลากเป็นดีดั่งนั้น...[๑๓]
>
> ...ทั้งฝูงเทพยดาอันอยู่ในฉกามาพจรภูมิก็ดี ก็ย่อมกระทำบุญฝูงนี้ แลจึงได้เป็นพระอินทร์เทพยดาในเมืองฟ้าไส้ บุญฝูงนั้นให้ได้สมบัติ **เป็นมลากเป็นดี**ในกามโลกนี้ได้ไส้...[๑๔]

คำว่า "เป็นมลากเป็นดี" น่าจะหมายถึง "มากมาย ดี ได้ดิบได้ดี และน่าจะเป็นคำที่กลายเป็นคำซ้อนที่ใช้กันถึงปัจจุบันในความหมายว่า "ผู้ดี" คือคำว่า "ผู้ลากมากดี" เช่น ในพระราชนิพนธ์**ไกลบ้าน**ของรัชกาลที่ ๕ กล่าวว่า "เพราะไม่อนุญาตให้ใช้รถโมเตอร์คาร์เช่นนี้

เจ้านายหรือ**ผู้ลากมากดี**ยังไม่มีใครมี"[๑๕] หรือพระราชนิพนธ์**เห็นแก่ลูก**ของรัชกาลที่ ๖ กล่าวว่า "คนอื่นที่เคยติดคุกมาแล้ว มาเที่ยวลอยหน้าสมาคมอยู่ใน**หมู่ผู้ลากมากดี**มีถมไปไม่ใช่หรือ"[๑๖]

การได้มาซึ่งสถานภาพของการ "เป็นมลากเป็นดี" ในสมัยเจ็ดศตวรรษที่แล้วก็คือ การทำบุญทำทานถือศีลแต่ทางเดียวเท่านั้นไม่ว่าในระดับคนธรรมดา เศรษฐี หรือพญามหาจักรพรรดิราช ชาติกำเนิด ตระกูล ทรัพย์สมบัติ ตลอดจนอำนาจเป็นผลร่วมกับการได้เป็นผู้ดี มิใช่ปัจจัยแห่งการได้สถานภาพผู้ดีแต่ประการใด สภาพการณ์เยี่ยงนี้จะเป็นข้อยึดถือจริงหรือกุศโลบายในการสอนใจคนไทยในสมัยโบราณเป็นสิ่งที่ชี้ชัดไม่ได้ แต่การแบ่งชั้นในสังคมในระยะอันยาวนานของสมัยกรุงศรีอยุธยาย่อมเป็นของปกติธรรมดา การขึ้นลงของอำนาจย่อมทำให้เกิดลักษณะ "ผู้ดีเก่า" "ผู้ดีตกยาก" และลักษณะการเกิดของ "ผู้ดีใหม่" ตลอดเวลา ผู้ใดมีอำนาจครอบครองก็ย่อมอยู่ดีกินดีไม่ต้องตรากตรำทำงานหนักลางแดดฝนมีผู้ปรนนิบัติรับใช้ สรีระทุกส่วนตั้งแต่เส้นผมจรดปลายเท้าย่อมสะอาดอะอ้าน ละเอียดมีน้ำมีนวล ผิดกับคนระดับข้าทาสบริวารหรือไพร่ การมีทรัพย์ก็ย่อมบันดาลสิ่งที่บำรุงบำเรอความสุขทั้งกายและอารมณ์ได้ เป็นความสุขอีกด้านหนึ่งของทางโลก ยิ่งไปกว่านั้นโอกาสของคนในชนชั้นดังกล่าวย่อมมีเวลามากกว่าชาวไร่ชาวนาที่จะเล่าเรียนฝึกฝนวิชาการที่ตนสนใจหรือปรารถนาที่จะให้บุตรธิดาของตนได้ศึกษา เมื่อทุกอย่างรวมกันเช่นนี้ผลจึงออกมาเป็นกลุ่มคนที่หน้าตาผิวพรรณสะอาดสะอ้าน แต่งกายดี กิริยามารยาทชวนมอง ความรู้สติปัญญาสูง ครั้นเมื่อเป็นหลายชั้นคนเข้าก็เป็นตระกูลที่ "เหนือ" กว่าคนระดับทั่วไป ผู้เป็นสมาชิกจะได้รับการอบรมบ่มเพาะภายในแวดวงที่ดี ไม่ประพฤติการใด ๆ นอกกรอบอันบรรพบุรุษได้กลั่นกรองมารุ่นแล้วรุ่นเล่าจนกลายเป็น

มาตรฐานหรือ "สมบัติ" ของผู้ดี มาตรฐานนั้นในเนื้อแท้จริง ประกอบทั้งทางกายที่ประพฤติ วาจาที่เปล่งออกไป ตลอดจนใจที่เป็นประธานของการกระทำทั้งปวง หากผู้ที่อยู่ภายในกรอบนั้นมีความเป็นธรรมในใจว่า "สมบัติ" และ "ความดีงาม" ไม่ได้เป็นของผูกขาดเฉพาะพวกเฉพาะกลุ่ม ผู้ใดก็ตามที่มีคุณสมบัตินั้นก็น่าจะได้รับการยอมรับว่าอยู่ในสถานภาพเดียวกันโดยไม่จำเป็นว่าคุณสมบัติดังกล่าวจะมีได้ก็ต่อเมื่อเกิดในตระกูลผู้ดีเท่านั้น เพราะการเริ่มต้นของทุกสิ่งย่อมมีใหม่อยู่ได้เสมอ และฉันใดก็ฉันนั้น บุคคลที่เคยอยู่ในกรอบก็อาจจะหลุดพ้นจากสภาวะนั้นได้เช่นกัน ถ้าไม่ได้ประพฤติตามแนว "บูรพระบอบ" ที่ดีงาม

แต่ปัญหาใหญ่อยู่ที่การติดยึด ถือมั่นของบุคคลว่าสิ่งที่ตนได้มาแต่กำเนิดนั้นจะต้องเป็นสมบัติของตนตลอดไปโดยอัตโนมัติ ไม่มีวันเปลี่ยนแม้ความประพฤติของตนจะออกนอกลู่ทางอันควรหรือไม่ไม่ใช่สิ่งที่จะคำนึงถึง ขณะเดียวกันจะมองผู้ที่อยู่นอกระบบอันตนได้มาแต่กำเนิดว่าต่ำกว่า เลวกว่า หากจะทำสิ่งใดที่ "สูง" ขึ้นมาให้ขัดตาก็จะเห็นเป็นการอาจเอื้อม เผยอ ลืมตัว จนถึงขีดกลายเป็นคำพังเพยเปรียบเปรยเป็น "วัวลืมตีน" หรือเป็นการลืม "ตักน้ำใส่กะโหลกชะโงกดูเงา" "คางคกขึ้นวอแมงปอใส่ตุ้งติ้ง" ฯลฯ ขณะเดียวกันอีกฝ่ายที่เป็นคนดีที่เพิ่งจะเริ่มสร้างระดับเข้าสู่ความเป็นผู้ดีอย่างแท้จริง โดยไม่มีตระกูลหลายชั้นเป็นเครื่องรองรับก็อาจจะรู้สึกต่อความไม่ยุติธรรมของสังคม เกิดความรู้สึกน้อยเนื้อต่ำใจ หรือมุมานะพิสูจน์ตนเองหรือในบางกรณีอาจจะต่อสู้กลับด้วยคำเปรียบเปรยที่มีความหมายซ้อนเป็นต้นว่า "ผู้ดีตีนแดงตะแคงตีนเดิน" "ผู้ดีแปดสาแหรก" "ผู้ดีไม่มีศักดิ์" ฯลฯ

ณ จุดนี้เองที่เกิดความซับซ้อนในการมองปัญหาคำว่า "ผู้ดี" อันจะนำไปสู่การตีความอย่างตื้น ลึก ด้วยความยุติธรรม ด้วยอคติ ด้วยความใจกว้าง ใจแคบหวงแหน และอื่น ๆ อีกมากมาย น้อยนักที่พุ่งตรงไปสู่เกณฑ์หลักอันพระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสไว้ตั้งแต่พุทธกาลคือการประกอบกรรมดี

เหตุการณ์ใหญ่ที่สุดในประวัติศาสตร์ของสังคมไทยที่มีส่วนสำคัญในการผันแปรความคิดที่เกี่ยวเนื่องกับสภาวะการเป็น "ผู้ดี" คือการประกาศเลิกทาส เมื่อ ร.ศ. ๑๒๔ (พ.ศ. ๒๔๒๙) ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยทรงใช้วิเทโศบายค่อย ๆ ผ่อนปรนมาตามลำดับเพื่อกันความกระทบกระเทือนอันเนื่องมาจากความเคยชินมาหลายร้อยปี ดังใจความตอนหนึ่งว่า

> ตั้งแต่ได้เสด็จถวัลยราชบรมราชาภิเษกมา ได้ทรงพระราชดำริเห็นว่าประเพณีทาสที่มีอยู่ในพระราชอาณาจักรสยามถือว่าเป็นประเพณีทาสที่ขายตัวด้วยใจสมัครหาใช่ทาสเชลยที่เป็นการกดขี่อย่างร้ายแรงก็จริง แต่ก็เป็นเครื่องขีดขวางความเจริญ ประโยชน์และสุขสำราญของมหาชน จึงจำเป็นจะต้องเลิกถอนเสียซึ่งประเพณีทาสภายในพระราชอาณาจักรนี้ กรุงสยามจึงจะมีความเจริญเท่าทันประเทศอื่น แต่ประเพณีทาสเป็นของมีสืบเนื่องมาแต่โบราณ คนทั้งหลายทุกชั้นทุกบรรดาศักดิ์ได้คุ้นเคย และมีประโยชน์ทรัพย์สมบัติเกี่ยวเนื่องด้วยอยู่ในวิธีทาสโดยมาก จะเลิกถอนเสียทันทีก็น่าที่จะเกิดการลำบากต่อประชาชนทั้งหลายได้มากอยู่ การเลิกทาสสมควรจะต้องผ่อนผันเลิกผ่อนไปเป็นลำดับตามควรแก่กาล จึงจะเป็นประโยชน์ดีด้วยประการทั้งปวง...[๑๗]

การเลิกทาสประกอบกับพระมหากรุณาธิคุณแห่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอีกหลายประการ ได้แก่ การส่งเสริมการศึกษา การเปิดประเทศรับอารยธรรมสมัยใหม่จากตะวันตก การปฏิรูปการปกครอง เหล่านี้ผนวกเข้ากับปรัชญาทางพุทธศาสนาในเรื่องของการพึ่งตนเอง การไม่แบ่งชั้นวรรณะ ความเมตตากรุณา ทำให้ยอดสูงเป็นสามเหลี่ยมของชนชั้นในสังคมไทยถูกเกลี่ยระดับลงเกือบเสมอกันในรูปลักษณ์ภายนอก และเสมอกันภายในหัวใจของสังคมคือกฎหมายที่ตราขึ้นตามพระบรมราชโองการ

เหตุการณ์ที่อาจถือได้ว่าเป็นการเกลี่ยระดับสังคมครั้งใหญ่อีกสองครั้งคือ เมื่อมีการเปลี่ยนแปลงการปกครองเมื่อวันที่ ๒๔ มิถุนายน ๒๔๗๕ ซึ่งมีการเน้นหลักเสรีภาพ และเสมอภาคแห่งปวงชนชาวไทย และอีกครั้งหนึ่งเมื่อมีการออกพระราชบัญญัติบำรุงวัฒนธรรมแห่งชาติ พ.ศ. ๒๔๘๓ ครั้งหลังนี้การเปลี่ยนแปลงเห็นเป็นรูปธรรมอย่างชัดเจนที่เรียกกันว่ารัฐนิยมในสมัยที่จอมพลแปลก พิบูลสงคราม เป็นนายกรัฐมนตรี พิเคราะห์ดูให้ดีจะเห็นว่าคราวนี้ทุกคนไม่ว่าระดับดั้งเดิมจะเป็นระดับใด จะต้องปฏิบัติตนเหมือนกันหมด ทั้งการแต่งกายอันเป็นระเบียบภายนอก การใช้ภาษาในการพูดการเขียน การกินอยู่หลับนอน มารยาทส่วนตัว ในครอบครัว ในสังคม แม้กระทั่งแนวคิดก็ให้เป็นไปในแนวเดียวกันหมด ด้วยจุดหมายที่จะให้ประเทศไทยเป็นอารยประเทศ และเมื่อพิเคราะห์ลึกลงไปจะเห็นว่าข้อห้ามและข้อสั่งทั้งปวงล้วนเป็นลักษณะที่จะยกคนไทยทั้งปวงให้มีคุณสมบัติของ "ผู้ดี" ในระดับและลักษณะหนึ่งที่ค่อนไปทางอิงลักษณะของชาวตะวันตก เลี่ยงศัพท์ที่เดิมใช้ว่า "ผู้ดี" มาเป็น "อารยชน" และขยายจุดมุ่งหมายจากการวางกรอบคนระดับหนึ่ง มาเป็นการอ้างถึงการเป็น "อารยประเทศ" ให้โลกยอมรับว่าเทียมบ่าเทียมไหล่เขาอื่น

อย่างไรก็ตาม การตรากฎให้คนทั้งประเทศปฏิบัติตามนั้น ยังคงยึดหลักในพระพุทธศาสนาเรื่องความสะอาดทั้งกาย วาจา ใจ อยู่นั่นเอง ดังคำสนทนาของนายมั่น นายคง ทางวิทยุกระจายเสียงว่า

มั่น ที่รัฐบาลปฏิบัติอยู่ในเวลานี้ ก็เคยใช้หลักในเชิงหวังดีแก่พี่น้องชาวไทยเป็นที่ตั้ง ถือหลักการปกครองอย่างภราดรภาพหรืออย่างพี่น้องกันเอง การกระทำของรัฐบาลในเรื่องการออกกฎบังคับ หรือแม้แต่กฎหมายในการสร้างชาติต่าง ๆ นี้ ไม่ได้กระทำนอกเหนือไปจากเยี่ยงอย่างที่พระพุทธเจ้าของเราทรงกระทำมาแล้วนั่นเลย

คง คุณมีเหตุผลอย่างไรที่จะสนับสนุนคำพูดของคุณนั้น?

มั่น มีสิคุณ การที่รัฐบาลบังคับในบางสิ่งบางอย่างเกี่ยวกับการสร้างชาติคราวนี้ ก็เท่ากับสอนให้ประชาชนสร้างตนเองนั่นเอง หลักการสร้างตนเองนี้เป็นหลักการสั่งสอนของพระพุทธเจ้าทั้งนั้น เช่นพระพุทธเจ้าสอนให้พึ่งตนเอง อัตตโน นาโถ ในการพึ่งตนเองก็ต้องหาที่อยู่ที่อาศัย ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของปัจจัย ๔[๑๘]

ในเมื่อภราดรภาพ เสรีภาพเริ่มซึมซาบเข้าสู่ความเข้าใจในสิทธิและมนุษยภาพของคนไทยโดยทั่วไป โดยเฉพาะผ่านการศึกษาของทวยราษฎร์ การรั้งฉุดสภาวะเดิมในเรื่องของชาติตระกูลโดยไม่มีกรรมดีเป็นองค์ประกอบจึงกลายเป็นคำถามและการโจมตีกลับของผู้มีการศึกษาที่มีปากกาเป็นอาวุธ การเขียนที่รุกเข้าไปถึงจิตใจของผู้อ่านได้ดีที่สุดก็ดูเหมือนจะไม่มีอะไรเกินเรื่องสั้น และนวนิยายซึ่งมีอยู่เป็นจำนวนมาก ในบทความนี้จะยกมาสัก ๔ เรื่อง คือ **สงครามชีวิต** ของศรีบูรพา **หญิงคนชั่ว** ของ ก. สุรางคนางค์ **ปีศาจ** ของ เสนีย์ เสาวพงศ์

และ **ผู้ดี** ของ ดอกไม้สด ในเรื่องทั้งหมด "ผู้ดี" เพียงโดยชาติต้องเผชิญหน้ากับ "ผู้ดี" โดยการกระทำแต่ต่ำศักดิ์และทรัพย์

ระพินทร์ใน**สงครามชีวิต** หลังจากที่งงงันกับคำตอบถึงสาเหตุแห่งความแตกต่างระหว่างตนเองและเกยูร ได้เขียนจดหมายถึงเพลินคนรักว่า

...ด้วยเหตุผลอะไรในโลกที่สนับสนุนให้นายเกยูรกับนายระพินทร์มีความแตกต่างกันไกลแสนไกลถึงเพียงนั้น วิบากกรรมแต่ชาติปางก่อนหรือ? เราจะต้องพูดกันทำไมถึงชาติก่อน เราไม่มีอันใดเลยที่จะพิสูจน์ถึงอดีตชาติหรืออดีตภพ เรามาจากมุมไหนของยมโลกหรือเทวโลก เราได้ทำกรรมดีหรือชั่วก่อนหน้าที่เราเกิดมาเป็นมนุษย์? ความข้อนี้ไม่มีใครบอกเราได้... ฉันได้ทราบในโอกาสต่อมาว่า บิดาของนายเกยูรแต่เดิมเป็นเจ้าสัว แล้วต่อมาได้เป็นขุนนาง แล้วน้องสาวของเขาเกิดฟลุ๊กได้ไปเป็นเมียพระองค์เจ้าพระองค์หนึ่ง ในเวลาใกล้ ๆ กันนั้น นายเกยูรก็ได้ทำงานที่กรม พร้อม ๆ กับบิดาของเขาได้รับบรรดาศักดิ์เป็นคุณพระ ฉันจึงจับมูลเหตุได้ว่าเพราะความเป็นเจ้าสัว บวกกับความเป็นขุนนางของบิดาอย่างหนึ่ง กับเพราะความที่น้องสาวได้ไปเป็นหม่อมขึ้นอย่างหนึ่งจึงทำให้นายเกยูรต้องหาทางแก้ความกลุ้มใจโดยการเสียค่าบำรุงให้แก่สโมสรต่าง ๆ... ฉันมานึก ๆ ดูก็เห็นประหลาดที่คนเราจะสุขหรือทุกข์จะดีหรือชั่ว มันไม่ยักเกี่ยวข้องกับพฤติกรรมของคน ๆ นั้น โดยเฉพาะมันไพล่ไปเกี่ยวกับว่าน้องสาวของเราจะเกิดฟลุ๊กไปได้เป็นหม่อมกับเขาบ้าง หรือไม่บิดาของเราจะเป็นเจ้าสัวหรือเป็นขุนนางกับเขาหรือไม่ กฎเกณฑ์หรือความนิยมข้อนี้ฉันเห็นประหลาดนัก และไม่สู้เป็นยุติธรรมเลย...[๑๙]

ส่วน ก. สุรางคนางค์ ได้สร้างให้รื่นผู้เป็นหญิงคนชั่วในสายตาของสังคม เผชิญหน้าตั้งคำถามกับวิทย์ ชายผู้ดีผู้ให้กำเนิดสายโลหิตของเธอว่า

...“เมื่อคุณไม่รับรองในเรื่องลูก ดิฉันจะกัดฟันเลี้ยงของดิฉันเอง จะกังวลอะไรกับความลำบาก ในเมื่อดิฉันได้ตรากตรำทำงานหากิน จนแทบสายตัวจะขาดมาแล้วเพื่อลูกคนเดียว ดิฉันกลับภูมิใจเสียด้วยซ้ำว่า แม้ดิฉันเป็นหญิงคนชั่ว เป็นโสเภณีหญิงที่ทั้งโลกยืนยันว่าเป็นเสนียดจัญไร ดิฉันก็ยังได้ทอดตัวลงเพื่อเอาความชั่วนั้นมาเลี้ยงเลือดของชายผู้มีเกียรติสูงคนหนึ่งให้มีชีวิตอย่างครบถ้วน ให้มีความสุข ให้ได้รับการอบรมและเล่าเรียน... คุณเป็นชายที่มีเกียรติ คุณงาม มีชื่อเสียง มีคนต้อนรับด้วยความนิยมนับถือ ในทุก ๆ แห่งที่คุณเหยียบย่างเข้าไป อย่างไรก็ดี ยังมีหญิงคนหนึ่งไม่ใช่คนดีอะไรหรอกค่ะ คนชั่วช้าเช่นดิฉันนี่แหละ ซึ่งเป็นผู้เข้าใจดีว่า คุณเป็นผู้ที่ปราศจากเกียรติคุณของลูกผู้ชาย ขาดมนุษยธรรม... ศีลธรรมอะไรกันอีก เมื่อชีวิตของของเด็กคนหนึ่งที่ทำให้มันเกิดมาโดยไม่มีความผิดจะต้องถูกทอดทิ้งให้เหมือนก้อนหินก้อนกรวดริมถนน มีประโยชน์อะไรที่มนุษย์จะถือว่าเลือดของพ่อสร้างความดีให้มากกว่าเลือดของแม่ เลือดของพ่อทำให้ลูกเกิดมามีตระกูล แต่จะเอาอะไรแน่กับเลือดของท่านผู้ดีเหล่านั้น ศีลธรรมของท่านอยู่ที่ไหน?”[๒๐]

เสนีย์ เสาวพงศ์ เป็นผู้ที่สร้างให้ท่านเจ้าคุณบิดาของรัชนี บริภาษสาย สีมา ในเรื่องของความเป็นผู้ดีด้วยความติดยึดในสภาวะนั้นว่า “ความเป็นผู้ดีนั้นมีมาจากสายเลือด กาก็ย่อมเป็นกา และหงส์ก็จะต้องเป็นหงส์อยู่ตลอดไป”[๒๑] และถูกสาย สีมา โต้กลับไปอย่างดุเดือดว่า

...“ผมไม่มีเหตุผลใดเลยที่จะน้อยอกน้อยใจในโชคชะตาที่ไม่ได้เกิดในที่สูงในสายเลือดของผู้ดีมีสกุล เพราะนั่นไม่ใช่เป็นสิ่งหรือเงื่อนไขที่คนเราสสร้างขึ้นและคิดสรรมันขึ้นมา สภาพเช่นนี้มันไม่ยืนยงคงทนอะไร... ท่านไม่สามารถจะยับยั้งความเปลี่ยนแปลงแห่งกาลเวลาได้ดอก เมื่อวันเวลาล่วงไปของเก่าทั้งหลายก็นับวันจะเข้าไปอยู่ในพิพิธภัณฑ์ยิ่งขึ้น... ท่านเข้าใจผิดที่คิดว่าผมจะลอกคราบตัวเองขึ้นเป็นผู้ดี เพราะนั่นเป็นการถอยหลับกลับ เวลาได้ล่วงไปมากแล้ว ระหว่างโลกของท่านกับโลกของผมมันก็ห่างกันมากมายออกไปทุกที ผมเป็นปีศาจที่กาลเวลาได้สร้างขึ้นมาหลอกหลอนคนที่อยู่ในโลกเก่า ความคิดเก่า ให้เกิดความละเมอหวาดกลัว”[๒๒]

ดอกไม้สด เป็นนักเขียนที่เกิดในสกุล “ผู้ดี” ในความหมายทุกประการของสังคมไทย และเขียนนวนิยายที่ชื่อว่า “ผู้ดี” โดยตรงขึ้นมาราวกับจะเป็นคำตอบต่อคำถามทั้งหลายในเรื่องความหมายของคำนี้ในภาษาไทย ในแง่ของชาติตระกูลและความมีฐานะดี ดอกไม้สดได้ตอบชัดเจนด้วยคำพูดของผู้ดีตกยากเยี่ยงวิมลว่า

“ไอ้ความจนนี่มันมีสองชนิด จนอย่างสิ้นคิด คือจนแล้วไม่คิดจะต่อสู้ความจนในทางที่ถูกที่ควร มัวแต่คอยอิจฉาคนอื่นแล้วก็ตีโพยตีพายว่าตัวจน จนอย่างผู้ดีนะจนแต่เงินเรื่องความคิดไม่จนเป็นอันขาด ถึงยังไง ๆ ไม่งอมืองอตีนให้เหยียบหัว แล้วก็ไม่เที่ยวงอนง้อขอพึ่งอะไรของใครด้วย”

..การมีกำเนิดดีหนึ่ง การได้รับการอบรมและการศึกษาดีถึงขนาดหนึ่ง หาใช่เป็นสิ่งไร้ประโยชน์ดังบุคคลบางจำพวกชอบกล่าว แท้จริง

การมีกำเนิดดีเป็นปัจจัยให้บุคคลเป็นผู้ดีได้ง่ายขึ้น และการศึกษาช่วยให้บุคคลรู้จักว่าการเป็นผู้ดีนั้นคืออย่างไร...[๒๓]

โดยสรุปแล้ว ในแง่พัฒนาการของความหมายของคำว่า "ผู้ดี" นับได้ว่ามีการเปลี่ยนแปลงมาโดยลำดับกับกาลเวลาและสังคม และคงจะเคลื่อนต่อไปดังที่ประจักษ์กันอยู่ในปัจจุบันถึงการลดน้อยถอยลงของจำนวนผู้ดีในความหมายเดิม สภาวะเศรษฐกิจได้สร้างกลุ่มคนร่ำรวยขึ้นมาใหม่ ซึ่งคงจะสร้างขีดขั้นและกรอบขึ้นมาอาจจะบนรากฐานเดิม ผสมของใหม่ ส่วนใดจะมากน้อยเพียงใดนั้นจะต้องขึ้นอยู่กับตัวแปรมากมายหลายประการ แต่ทุกระยะจะต้องมีรูปแบบการอบรมลักษณะนั้นไม่แนวใดก็แนวหนึ่ง

การสอนลักษณะความเป็นผู้ดีในสังคมไทย

การสั่งสอนอบรมในสังคมไทยคงไม่แตกต่างจากสังคมอื่น คือเริ่มต้นที่ครอบครัว และเมื่อเติบโตขึ้นก็รับการสั่งสอนจากสถานศึกษาประเภทใดประเภทหนึ่ง จากนั้นเมื่อมีวุฒิภาวะแล้วแต่ละคนก็จะมีแนวทางในการสอนตนเองด้วยประสบการณ์ในชีวิตและสังคม

สำหรับในระดับครอบครัว นอกจากการชี้แนะให้ทำในสิ่งที่ถูกที่ควร ว่ากล่าวตักเตือนในข้อที่กระทำผิดพลาด ยังมีกลวิธีอื่น ๆ แทรกแฝงอยู่ในลักษณะที่เป็นการเตือนสติโดยทางอ้อม เป็นต้นว่าในสังคมภาคใต้สมัยก่อน คำสอนให้ชายหญิงประพฤติจะปรากฏอยู่มากมายในบทร้องเรือ หรือเพลงกล่อมเด็ก เด็กทารกในเปลย่อมไม่เข้าใจคำของมารดา แต่พี่ ๆ ที่เติบโตแล้วย่อมจะสะกิดใจในถ้อยคำเหล่านั้นนานวันเข้าก็เก็บฝังไว้ในใต้สำนึกที่จะผุดขึ้นมาเตือนสติให้ปฏิบัติตนให้ดี เป็นต้นว่า หญิงจะถูกสอนให้ระมัดระวังมารยาทในการเดินโดยเนื้อหาของเพลงที่กล่าวประชดประชันว่า

ลูกสาวเหอ	ลูกชาวบ้านตีน
เดินไม่ดูดิน	เหยียบลูกไก่ตาย
สองตีนเจ้าเดิน	สองตาเจ้าเมินห่วงแลชาย
เหยียบลูกไก่ตาย	ลูกสาวลูกชาวบ้านตีนเอย

ในภาคอีสานมีข้อห้ามไม่ให้ปฏิบัติอยู่เป็นจำนวนมาก เรียกว่า ขะลำ ล้วนแต่เป็นข้อห้ามที่เมื่อหลีกเลี่ยงไม่ปฏิบัติแล้ว จะเข้าสู่สภาวะของผู้ประพฤติดีทั้งสิ้น เป็นต้นว่า "เอาตีนเขี่ยเสื้อผ้า-ขะลำ ใส่เสื้อผ้าทางกลับ-ขะลำ ผัวเดินทางไกล เมียอยู่บ้านทัดดอกไม้แดง-ขะลำ ฯลฯ"

คำสอนด้านหนึ่งในระดับครอบครัวที่เกี่ยวข้องกับความปรารถนาที่จะให้บุตรธิดาเป็นผู้ดีในความหมายเดิม คือการเป็นผู้มียศและมีทรัพย์ นำไปสู่การตั้งปรารถนาในการประพฤติ การศึกษาและการทำบุญทำทานในศาสนา เพื่อ "ให้เงินทองไหลมาเทมา" และ "ให้เป็นเจ้าคนนายคน" อันเป็นความหวังค่อนไปทางการทำน้อยหวังมาก ซึ่งไม่ตรงต่อคำสอนในพระพุทธศาสนา

สิ่งหนึ่งที่ปรากฏชัดในการสอนในสังคมไทยคือ การใช้สุภาษิตนานาประเภทสำหรับคนทุกจำพวก สุภาษิตเป็นวรรณคดีมรดกที่ล้ำค่าของคนไทยทุกภาค สอนตั้งแต่พระมหากษัตริย์ (ทศรถสอนพระราม) สอนเจ้านายในราชสกุล (สวัสดิรักษา เพลงยาวถวายโอวาท) สอนข้าราชการ (พาลีสอนน้อง) สุภาษิตสอนผู้ชาย สุภาษิตสอนหญิง สุภาษิตสอนคนทั่วไปเกี่ยวกับคดีโลก (ภาษิตอิศรญาณ โลกนิติ สุภาษิตพระร่วง) ไปจนถึงคำสอนสำหรับเด็กวัด (ศรีสวัสดิ์วัด) สุภาษิตเหล่านี้สะท้อนสังคมไทยหลายแง่มุมให้เข้าใจคติโลก คติธรรมบ้าง สอนใจให้ทำในสิ่งที่จะนำความเจริญแห่งชีวิตมาให้บ้าง สอนจรรยามารยาททางสังคมบ้าง ที่น่าสนใจก็คือในส่วนที่เกี่ยวกับคนต่างระดับ และต่างเพศ

สำหรับคนต่างระดับนั้น ถ้าเป็นสุภาษิตสอนเจ้านายที่เป็นผู้ดีโดยชาติกำเนิดและอิสริยยศ คำสอนก็เพื่อจะให้คงสถานภาพนั้นไว้ ดังที่สุนทรภู่กล่าวไว้ในสวัสดิรักษาและเพลงยาวถวายโอวาทว่า "เป็นของคู่ผู้มีอิสริยยศ จะปรากฏเกิดลาภไม่สาบสูญ" และ "พระยศศักดิ์จักเฉลิมให้เพิ่มพูน" เป็นต้น ลักษณะคำสอนเยี่ยงนี้จะเจือด้วยความเชื่อทางไสยศาสตร์อยู่ด้วยเป็นอันมาก และในแง่นี้สตรีดูเหมือนจะเป็นข้อที่อาจนำมาซึ่งการเสียสภาวะสวัสดิมงคลได้หากไม่ระวังให้ดี

ในสุภาษิตทั้งหลายของไทยนี้จะเห็นได้ว่า ถ้ามองจากแง่มุมปัจจุบันจะมีความย้อนแย้งอยู่ในตัวเองไม่น้อย กล่าวคือ การสอนทั้งหลายนั้นสอนเพื่อให้คนเป็นคนดี ประสบความเจริญในชีวิต แต่เมื่อถึงจุดที่เกี่ยวกับระดับของผู้ดี ไพร่ และขี้ข้า สุภาษิตจะสอนให้คนในระดับล่างเจียมตัว กลัวเกรงผู้มีบุญวาสนา แม้แต่การกินอยู่ การแต่งกาย และมารยาทก็จะทำให้ลักษณะการเดียวกันไม่ได้ การยอมรับสภาพความต่ำต้อย ไม่เป็น "ผู้ดีของตนจะกลายเป็นสวัสดิมงคล" ไป เป็นต้นว่าคนที่ไม่มีทรัพย์แต่ต้องการแต่งกายบ้าง อุตส่าห์หาทองปลอมมาตกแต่งถือว่าไม่บังควรและพึงถูกประนามดังที่สุนทรภู่กล่าวไว้ในสุภาษิตสอนสตรีว่าคนเช่นนั้น

...ถึงจนยากอยากบำรุงให้รุ่งเรือง จนทองเหลืองก็ไม่ละจะกละงาม
ก็สาสมกับอารมณ์ไม่เจียมศักดิ์ ทรลักษณ์เหลือตัวชั่วส่ำสาม
ผู้ดีว่าแล้วขี้ข้าก็พลอยงาม ไม่มีความอายจิตสักนิดเดียว[๒๔]

ถ้าจะให้ดีก็ต้องอีกลักษณะหนึ่ง กล่าวคือ

เห็นผู้ดีมีทรัพย์ประดับแต่ง อย่าทำแข่งวาสนากระยาหงัน
ของตัวน้อยก็จะถอยไปทุกวัน เหมือนตัดบั่นต้นทุนสูญกำไร
จงนุ่งเจียมห่มเจียมเสงี่ยมหงิม อย่ากระหยิ่มยศฐาอัชฌาสัย
อย่านุ่งลายกรายกรุยทำฉุยไป ตัวมิใช่ชาววังมิบังควร[๒๕]

เรื่องการสอนด้วยสุภาษิตนี้ปัจจุบันอาจจะเหลืออยู่ในลักษณะมรดกสำหรับอ้างถึงเป็นครั้งคราวของผู้ใฝ่ใจเท่านั้น แต่ในสมัยก่อนสุภาษิตเป็นหัวใจของการสอนทั้งสมบัติของผู้ดีและความเป็นสวัสดิมงคลทั้งหลาย ดังจะเห็นได้จากพระบรมราโชวาทในรัชกาลที่ ๓ ว่า

ด้วยก่อนเก่าเหล่าลูกตระกูลปราชญ์
ทั้งเชื้อชาติชนผู้ดีมียศศักดิ์
ย่อมหัดฝึกศึกษาข้างอาลักษณ์
ล้วนรู้หลักพากย์พจน์กลบทกลอน
...
พึงส้องเสพสรรพบุรุษสุจริต
รู้ชั่วชอบประกอบกิจเป็นแก่นสาร
สดับเรื่องเรืองปัญญาปรีชาชาญ
สุภาษิตพิสดารหมั่นอ่านเรียน[๒๖]

สำหรับแหล่งการสอนใหญ่ที่สุด ได้แก่ พระภิกษุสงฆ์ โดยพระวินัยที่ควบคุมการวางตัวของพระสงฆ์ก็เป็นที่รวมของคำสอนทั้งมวลอย่างละเอียดที่สุดอยู่แล้ว สมบัติแห่งผู้ดีทุกข้อทุกยุคทุกสมัยเมื่อตรวจสอบให้ดีจะเห็นว่ามีบัญญัติไว้ในพระวินัยแทบทั้งสิ้น เป็นต้นว่าคำสอนให้แต่งกายให้สุภาพไม่รุ่มร่ามนั้นในพระวินัยจะบัญญัติตรงแก่หมู่สงฆ์ในการครองไตรจีวร จีวรจะขาดแม้เพียงตัวเล็นลอดโดยไม่ซ่อมแซมก็ไม่ได้ คำสอนใน**สมบัติผู้ดี** ของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี ที่ฟังดูเหมือนจะค่อนไปทางตะวันตกในเรื่องแก้วน้ำ ช้อนส้อมจานชาม สำหรับรับประทานอาหารนั้น ในพระวินัยก็บัญญัติแก่พระภิกษุไว้เช่นเดียวกัน

การอบรมสั่งสอนด้วยการเทศน์ของพระสงฆ์นั้นกระทำในวงที่กว้างมาก เพราะวัดคือที่ศึกษาอบรมแก่กุลบุตรทั้งมวลในสังคมไทย ทั้งผู้ที่บวชและอาศัยพระอยู่ การเทศน์สั่งสอนแก่อุบาสกอุบาสิกาเป็นกิจโดยตรงของสงฆ์ และพระภิกษุบางรูปได้รจนาคำสอนสำหรับกุลสตรีไทยมาแต่เดิมด้วย เช่น พระภิกษุอินแห่งนครศรีธรรมราช และ กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส ผู้นิพนธ์และทรงนิพนธ์เรื่อง กฤษณาสอนน้อง แม้ในปัจจุบันแหล่งศึกษาได้ออกจากวัดมาสู่โรงเรียนและมหาวิทยาลัยแล้วก็ตาม การเทศน์อบรมของพระภิกษุก็ยังคงมีอยู่ตลอดเวลาแม้ในเรื่องผู้ดี ดังที่ท่านพุทธทาสภิกขุ กระทำอยู่เสมอ ๆ และสมเด็จพระมหาวีรวงศ์แห่งวัดพระศรีมหาธาตุ ได้เขียนไว้อย่างละเอียดใน **บทสร้างนิสัย** เป็นต้น

สรุป-สมบัติของผู้ดี

ถ้าจะประมวลคำสอนอันจะเป็นเครื่องบ่งชี้ถึงลักษณะของผู้ดีแล้วแยกแยะออกมาแต่ละข้อนั้นย่อมจะมากมายเหลือคณานับ กับทั้งจะเป็นการซ้ำซ้อนโดยไม่จำเป็น กล่าวเพียงย่อพอเป็นตัวอย่างได้ว่าสมบัติของผู้ดีนั้นย่อมตรวจสอบศึกษาได้จากวรรณกรรมคำสอน สุภาษิตต่าง ๆ ซึ่งแยกไว้ตามระดับและเพศแห่งบุคคล อันเป็นที่รู้จักกันดีอยู่ทั่วไป ส่วนที่น่าศึกษาตรวจสอบเพิ่มเติมได้แก่ **คำเตือนสติสตรี** ของหลวงมหาสิทธิโวหาร (สืบ) **ความสำคัญในการบำรุงวัฒนธรรมของชาติ** ของ กรมโฆษณาการ ลักษณะการปฏิบัติตนที่แยกชี้แจงไว้เป็นข้อ ๆ อย่างชัดเจน ถูกมองข้ามไปมาก อาจจะเป็นเพราะในช่วงหลังได้รับการตราเป็นรัฐนิยมบังคับใช้กับคนไทยทั้งชาติที่อาจจะ "เกินไป" จนดูเป็นเผด็จการในเรื่องส่วนตัว คนไทยที่ชอบอิสรภาพ ทำทุกอย่างตามใจจึงไม่สู้จะชอบนัก แต่เมื่อวิเคราะห์ในส่วนดังกล่าวให้ดีแล้วจะ

เห็นว่า ข้อแนะนำหรือชี้ชวนเหล่านั้นก็คือคำสอนเรื่องสมบัติของผู้ดีนั้นเอง เป็นต้นว่า ให้แต่งกายให้เรียบร้อยเหมาะกับสถานที่ ไม่ก่อให้เกิดเสียงอื้อฉาวโดยใช่เหตุ ไม่ใช้กำลังเบียดเสียดในที่ชุมนุมชน ไม่ให้ก่อให้เกิดความปฏิกูลเช่น ขีดเขียนในที่อันไม่ควรทำ ฯลฯ อีกเรื่องหนึ่งที่ดีมากคือ **บทสร้างนิสัย**ของสมเด็จพระมหาวีรวงศ์ (พิมพ์ ธมฺมธโร) เรื่องนี้ผู้นิพนธ์ได้แยกแยะเนื้อหาออกเป็นบท ๆ เช่น บทที่ 1 นิสัยเป็นผู้ดี ผู้เขียนได้เรียบเรียงไว้โดยอ้างทั้งของเก่า เช่น วชิรญาณภาษิต สุภาษิตโบราณ แล้วจึงอธิบายและแยกแยะสมบัติของผู้ดีเป็นข้อ ๆ ในเชิงวิชาการสำหรับปาฐกถา เรื่องนี้ได้ลบความคิดและการตีความอันเนื่องด้วยชนชั้นเสีย เหลือแต่เนื้อแท้แห่งสมบัติของผู้ดีที่ใครจะครอบครองเป็นเจ้าของได้ทั้งสิ้น เช่น ผู้ดีจะต้องมีมารยาทงาม มีใจดี มีความซื่อสัตย์ มีความสุจริต รักษาเกียรติยศ รักความสงบ มีหลักฐาน รู้จักปกครองคน ฯลฯ เป็นต้น นอกจากนั้นเรื่องนี้ยังหนุนน้ำใจ ให้กำลังใจแก่ผู้สนใจปฏิบัติได้อย่างดีเยี่ยม เขียนเพื่อความเข้าใจ ปฏิบัติได้มิใช่เพียงท่องจำเพื่อความขึ้นใจเท่านั้น

วรรณกรรมบางเรื่อง เช่น **ผู้ดี** ของ ดอกไม้สด เป็นอีกรูปแบบหนึ่งของการรวบรวมลักษณะของผู้ดีไว้ในรูปของการอ่านเพื่อความบันเทิงในเรื่องราวแบบนวนิยาย ดอกไม้สด ได้สอดแทรกคำสอนไว้ตั้งแต่การเปิดเรื่องด้วยพระธมฺมบท พราหมณวคฺค และจากวสลสูตรว่า

> พราหมณ์...ฯลฯ... บุคคลหาชื่อว่าพราหมณ์เพราะชฎา (มุ่นมวยผม) หรือโคตร หรือกำเนิดไม่ สัจจะและธัมมะมีในผู้ใด ผู้นั้นแลชื่อว่าสะอาดด้วย ทั้งชื่อว่าพราหมณ์ด้วย
>
> พราหมณ์...ฯลฯ บุคคลจะเป็นผู้เลวเพราะชาติก็หาไม่ จะเป็นพราหมณ์เพราะชาติก็หาไม่ บุคคลจะเป็นผู้เลวก็เพราะกรรม (ความประพฤติ) จะเป็นผู้ดีก็เพราะกรรม...

จากนั้นดอกไม้สดได้แทรกไว้อย่างแนบเนียนเหมาะเจาะในจดหมายบ้าง การสนทนาและความคิดคำนึงบ้างตลอดทั้งเล่ม เช่น คุณแสสอนวิมลทางจดหมายว่า

...คนที่จะบังคับคนอื่นได้ดีต้องหัดบังคับตนเองให้ได้ก่อน (หน้า ๒๓) หรือสอนโดยตรงอย่างนุ่มนวลเมื่อสบโอกาสเหมาะเมื่อวิมลยอมให้อุดมแตะต้องตัวเพราะความเยาว์วัย

"...ร่างกายของลูกผู้หญิงเป็นสิ่งที่ต้องสงวน ขึ้นชื่อว่าผู้ชายถ้าผิดจากคุณพ่อกับพี่ใหญ่ของหนู หนูอย่าได้เคล้าเคลียกับใครเป็นอันขาด แม้แต่มือของหนูก็อย่าให้ใครจับลูบคลำเล่น" (หน้า ๖๘)

พระยาอมรรัตน์ ปรารภเรื่องการแต่งกายให้วิมลฟังขณะกลับจากงานศพว่า

"...การแต่งตัวน่ะ ตามหลักเขาแต่งเพื่อคนอื่นไม่ใช่เพื่อตัวคนแต่ง เพราะยังงั้นผู้ที่ถือสมบัติผู้ดีก็ต้องแต่งตัวให้เหมาะสมกับสถานที่ที่ตัวจะไปให้เหมาะกับงานที่เขามีกันในวันนี้แล้วก็บางคราวจะต้องแต่งให้เหมาะกับเกียรติยศของคนที่เขาเป็นเจ้าของงานด้วย" (หน้า ๑๙๓)

ในเรือนคนใช้ วิมลได้จัดเก็บรักษาความสะอาดอย่างดีเพราะ

...เจ้าของห้องเป็นผู้มีความเป็นระเบียบเป็นประจำนิสัย ไม่มีความ "หลังยาว" หรือ "ก้นหนัก" ติดตัว ขยันลุกเมื่อควรลุก ขยันจำเมื่อควรจำ ขยันเก็บเมื่อควรเก็บ...(๒๔๗) ในเรื่องของการสงเคราะห์ผู้ลำบากดอกไม้สดให้วิมลโต้จงรักและประกาศกับคุณแส และคุณแสคิดคำนึงว่า

"การเลี้ยงข้าเก่าที่ทุพพลภาพ เป็นนิสัยประจำตัวผู้ดีไทยทุกคน" (หน้า ๑๙๖)

"เวลาหนูกลับจากจันทบุรี หนูจะหอบยายเผือกกับป้าหอมของหนูมาด้วย เดี๋ยวนี้หนูไม่ต้องอดอยากตรากตรำอีกแล้ว ข้าเก่าของคุณพ่อต้องตายอยู่กับหนู"

คุณแสมองธิดาด้วยความพิศวาส คำพูดประโยคหลังนี้แสดงนิสัยตรงตามแนวผู้ดีไทยโดยแท้ เพราะกตัญญูต่อผู้บังเกิดเกล้า จึงมีน้ำใจเผื่อแผ่อาลัยรักในบุคคลผู้เคยมีความสัมพันธ์ต่อผู้บังเกิดเกล้าและบรรพบุรุษของตน (หน้า ๕๑๕)

ในเรื่องชาติกำเนิดอันเป็นเรื่องใหญ่ และหลายคนคิดว่าไม่ยุติธรรมนั้น ดอกไม้สดได้กล่าวไว้ว่าสำคัญ เพียงแต่มิได้แจกแจงไว้ชัดเจนเหมือน ม.จ.พูนพิศมัย ดิศกุล ใน**ตอบปัญหาธรรม** ที่ทรงอธิบายไว้แจ่มแจ้งว่า

...จริงอยู่คนที่เกิดมาในตระกูลที่ดี ที่เราเรียกว่าผู้ดีนั้น ย่อมมีโอกาสทำดีประพฤติดีได้มากกว่าคนที่เกิดมาเป็นไพร่ เพราะได้อยู่ได้เห็นแต่คนที่เขาทำดีกันมาแล้วหลาย ๆ ชั่วคน มีปู่ย่าตายายช่วยกันสั่งสอนให้รู้จักแต่ความดี จะทำบาปก็อายและกลัวเพราะไม่เคยทำ ไม่เคยเห็นเขาทำกัน ผู้ที่เกิดมาในที่ดีเช่นนี้จึงเป็นผู้ดีได้ง่ายกว่าไพร่

ส่วนไพร่นั้นเกิดมาในหมู่คนจนโดยมาก พ่อแม่ทิ้ง ๆ ขว้าง ๆ ไม่มีใครดูแลรักษา ได้ยินแต่ถ้อยคำที่หยาบ ๆ คาย ๆ ปะปนอยู่แต่กับคนจนที่คิดหากินโดยไม่เลือกทาง ก็เป็นการยากที่จะเห็นความดีได้

ถึงแม้การแตกต่างมีอยู่เช่นนี้ก็ดี ก็ยังมีข้อที่จะแก้ไขได้ด้วยความประพฤติของเรานี้เอง...[๒๗]

สมบัติของผู้ดีที่ได้รับการประมวลไว้เป็นหมวดหมู่ และเป็นข้อ ๆ อย่างละเอียดเป็นที่รู้จักกันดีทั้งประเทศ คือ สมบัติผู้ดี ของ เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี หนังสือเล่มน้อยนี้ต่อมาท่านผู้หญิงดุษฎี มาลากุล ได้ขยายออกเป็น **มรรยาทเล่มน้อย** และ ม.ล.ป้อง มาลากุล ได้ทำภาคผนวกขยายออกไปเป็นอีกโสดหนึ่ง พร้อมกับขยายชื่อหนังสือเป็น **สมบัติของผู้ดี** ทั้งสามเล่มนี้ใช้เป็นหนังสือประกอบการศึกษาของเด็กนักเรียนตั้งแต่ชั้นประถม เป็นหนังสือชุดที่มีประโยชน์และมีอิทธิพลมาก ติดอยู่ที่ริมฝีปากของทุกคน ถึงขนาดที่ประสบพบเห็นใครที่ประพฤติต่ำช้าก็มักจะพูดกันว่า "น่าจะเสียเงินสักสลึงซื้อสมบัติผู้ดีส่งไปให้"

ที่มาของ**สมบัติผู้ดี**นี้ไม่สู้จะทราบกันมากนัก แต่ปรากฏอยู่ใน**ร่างหนังสือกราบบังคมทูลของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี** ไม่ลงวันที่แต่เป็นขณะที่ยังมีบรรดาศักดิ์เป็นพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ ท่านมีความคิดเห็นเกี่ยวกับการศึกษาว่า

> การศึกษาตามที่เขาจัดวางไว้แล้วก็มีเป็น ๓ อย่าง คือ สอนวิชาอย่าง ๑ สอนให้ประพฤติดีอย่าง ๑ ฝึกหัดร่างกายให้เป็นผู้มีกำลังแข็งแรงอย่างหนึ่ง การศึกษาทั้ง ๓ อย่างนี้ว่าถึงหลักก็ไม่มีปัญหาอันใด เป็นอันรับรองกันอยู่แล้วว่าควรต้องสอนทั้ง ๓ อย่างดังนี้เป็นถูก แต่ว่าถึงการสอนส่วนการสอนวิชาก็เป็นอันเข้าใจกันอยู่แล้ว ส่วนการฝึกหัดร่างกายก็ยังไม่ประสงค์จะกล่าวในที่นี้ แต่ส่วนการสอนให้ประพฤติดีนั้นเป็นปัญหาที่กำลังร่ำร้องอยู่ในประเทศสยาม และเป็นปัญหาที่จะต้องใคร่ครวญหาทางหาวิธีจัดการสั่งสอนให้เป็นผล นับว่าเป็นการจัดยากสอนยากกว่าอื่น ๆ อยู่ในปัจจุบันนี้ ทั้งเป็นข้อสำคัญกว่าการสอนอย่างอื่นอยู่จริง ๆ ด้วย

> ...การสอนความประพฤติได้มีมาอย่างไรบ้าง ก็และเห็นนับได้เป็นอย่าง ๆ ดังเหล่านี้คือ อย่าง ๑ ในตระกูลที่ดีนับแต่ชั้นสูงลงไป กุลบุตรก็ได้รับการสั่งสอนที่บ้านไปตั้งแต่เล็ก นับตั้งแต่เวลากินเวลานอนไปทุกอย่าง นี้เป็นธรรมดาดังกล่าวแล้ว ซึ่งกุลบุตรที่ไม่ได้อยู่ชั้นตระกูลดีย่อมไม่ได้สมบัติอันนี้อย่างหนึ่ง อีกทาง ๑ สอนกันด้วยสุภาษิต คือมีผู้แต่งเป็นบทกลอน โคลง ฉันท์ ให้อ่าน เช่น สุภาษิตสอนเด็ก สุภาษิตพระร่วง พาลีสอนน้อง เป็นต้น และอื่น ๆ การที่มีหนังสือเช่นนี้ก็ดี แต่พิเคราะห์ดูเห็นว่า ความรู้สึกของผู้อ่านโดยมากจะเผลอไปในทางบทกลอน ไม่ใคร่จะคิดข้างการสอน... อีกอย่างหนึ่งสอนด้วยเทศนา คือ พระเทศน์ อย่างนี้ดูเหมือนผู้ฟังที่จะเรียกว่าฟังนั้นน้อย... จึงมาเห็นด้วยเกล้าฯ ว่า ถ้าทำหนังสือจรรยาอย่างกลาง ๆ พิมพ์ออกจำหน่ายให้เกลื่อนไปตามชาวบ้าน ให้พูดภาษากันในอย่างที่จะเข้าใจได้ง่าย ๆ แต่ให้รู้สึกว่าเป็นหนังสือเรียน... หลีกความเผลอไผลในถ้อยคำที่ไพเราะ เช่น บทกลอน และหลีกความหลงซึ่งจะเข้าใจว่านั่งประนมมือเป็นได้ขึ้นสวรรค์แล้วเลยไม่ฟังและไม่ใส่ใจนั้นเสีย...

และเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี ก็ได้สำเร็จตามความประสงค์อันดีงามนั้น น่าเสียดายแต่ในปัจจุบันนักเรียนชายหญิงไม่ได้ศึกษาหนังสือเล่มนี้จนซาบซึ้งแก่ใจเท่าสมัยก่อน

ขุมทรัพย์ใหญ่สุดท้ายที่จะต้องกล่าวถึงเพราะเป็นที่รวมของสมบัติของผู้ดี คือ **พราหมณวรรค วรรณนา** ซึ่งรวมอยู่ใน **พระธัมมทัฏฐิกถาแปลภาค ๘** ของคณะกรรมการแผนกตำรา มหามกุฏราช

วิทยาลัย เป็นที่รวมแห่งพระธรรมบทที่ว่าด้วยคนดี (พราหมณ์) โดยพุทธวัจนะสรุปลักษณะของบุคคลที่พระพุทธเจ้ายกย่องจากเรื่องราวของพราหมณ์ พระเถระ ภิกษุณี ฯลฯ ไว้ถึง ๓๙ เรื่อง เฉพาะส่วนที่เป็นตัวคำสรุปคำสอนแท้ ๆ นั้น ได้แปลเป็นภาษาไทยและภาษาอื่น ๆ อีกหลายภาษา เช่น ท่านนารถเถระ ได้แปลออกเป็นภาษาอังกฤษให้มหาโพธิสมาคม เป็นต้น ความชัดเจน ลึกซึ้ง ในเรื่องสมบัติของผู้ดีเป็นบรรทัดฐานที่ดีที่สุดของสังคมไทย ถ้าจะได้รับการเรียบเรียงให้เหมาะกับแต่ละกลุ่มแต่ละวัยไม่จำกัดอยู่แต่พระภิกษุสามเณร และผู้ที่ศึกษาแต่ทางธรรมะดังที่ปรากฏอยู่ทุกวันนี้

"ผู้ดี" มีที่มาอันยาวนาน ทั้งกำเนิดของคำ ของผู้เป็นผู้ดี พัฒนาการของความหมายที่ขยาย เปลี่ยนแปลงไปตามกระแสแห่งกาลเวลาและสังคมของคนไทยเป็นสิ่งที่น่าศึกษาอย่างยิ่ง เพราะตราบใดที่สังคมยังดำเนินอยู่ตราบนั้นคำ ๆ นี้ก็ยังคงมีพัฒนาการต่อไปไม่ขาดสาย จากการศึกษายืนยันได้ว่า "ผู้ดี" ในความหมายโดยนัยอันสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้วางไว้เมื่อสองพันห้าร้อยปีเศษมาแล้วยังคงเป็นบรรทัดฐานอยู่ได้ไม่เสื่อมคลาย

เชิงอรรถ

[๑] พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕. กรุงเทพฯ : อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๒๕.

[๒] ข้อความนี้ได้รับคำยืนยันจาก รองศาสตราจารย์ ดร.โกศัลย์ ดูสำราญ ศิษย์เก่าโรงเรียนวชิราวุธวิทยาลัย ปัจจุบันดำรงตำแหน่งรองอธิการบดีสถาบันเทคโนโลยีพระจอมเกล้า วิทยาเขตเจ้าคุณทหารลาดกระบัง.

[๓] *สมบัติผู้ดี* พิมพ์ครั้งที่ ๒๓ (กรุงเทพมหานคร : กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๓๒), ภาคผนวก หน้า ๑๓.

[๔] สมเด็จพระมหาวีรวงศ์ (พิมพ์ ธมฺมธโร). *บทสร้างนิสัย* (กรุงเทพมหานคร : วัดพระศรีมหาธาตุ, ๒๕๑๙), หน้า ๘.

[๕] ม.จ.พูนพิศมัย ดิศกุล *ตอบปัญหาธรรม* (ธรรมะสำหรับชาวบ้าน) (กรุงเทพมหานคร : บันดาลสาส์น, ๒๕๑๗). หน้า ๓๓๑.

[๖] สุนทรภู่. *พระอภัยมณี* (พระนคร : กรมศิลปากร, ม.ป.ป.), หน้า ๓๔๒.

[๗] กรมศิลปากร *ขุนช้างขุนแผน* (พระนคร : กรมศิลปากร, (ม.ป.ป.), หน้า ๒๘๖-๗.

[๘] *เรื่องเดียวกัน,* หน้า ๒๕๖.

[๙] *ภาษิตสอนใจและคำคม* (พระนคร : เสริมวิทย์บรรณาการ, (ม.ป.ป.), หน้า ๒๙.

[๑๐] *ภาษิตสอนใจและคำคม* (พระนคร : เสริมวิทย์บรรณาการ, (ม.ป.ป.), หน้า ๒๙.

[๑๑] *จารึกสุโขทัย* (พิษณุโลก : ศูนย์สุโขทัยศึกษา มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, ๒๕๒๐) หน้า ๒๒.

[๑๒-๑๔] ธรรมราชาที่ ๑ พญาลิไทย พระมหา, ไตรภูมิกถา หรือ

ไตรภูมิพระร่วง ฉบับตรวจสอบชำระใหม่. (กรุงเทพมหานคร : กรมศิลปากรจัดพิมพ์เนื่องในการสัมมนาเรื่องไตรภูมิพระร่วงในโอกาสฉลอง ๗๐๐ ปีลายสือไทย, ๑๙-๒๑ ธันวาคม ๒๕๒๖) หน้า ๘๒, ๘๙-๙๐, ๙๑.

๑๕ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว *ไกลบ้าน* อ้างถึงใน*ภาษิตสอนใจ.*

๑๖ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว *เห็นแก่ลูก* อ้างถึงใน*เล่มเดียวกัน.*

๑๗ วิชัย เสวะมาตย์ การเลิกทาสในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กรุงเทพฯ : สำนักนักวิจัย สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์ ๒๕๐๙ หน้า ๑๓๗.

๑๘ กรมโฆษณาการ, *สุนทรพจน์ของนายกรัฐมนตรีกล่าวแก่มวลสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรในวันปิดสมัยประชุมสามัญ ๑๒ ตุลาคม ๒๔๘๒* หน้า ๔๘-๔๙.

๑๙ ศรีบูรพา (นามแฝง), *สงครามชีวิต* (กรุงเทพฯ : ดอกหญ้า, ๒๕๓๐).

๒๐ ก. สุรางคนางค์ (นามแฝง), *หญิงคนชั่ว* (พระนคร : รวมสาส์น, ๒๕๑๒) หน้า ๓๘๑.

๒๑ เสนีย์ เสาวพงศ์ (นามแฝง), *ปีศาจ* (กรุงเทพฯ : อ่านไทย, ๒๕๓๐), หน้า ๑๙๑-๒.

๒๒ *เรื่องเดียวกัน,* หน้า ๑๙๒.

๒๓ ดอกไม้สด (นามแฝง), *ผู้ดี* (พระนคร : บรรณกิจเทรดดิ้ง, ๒๕๒๐), หน้า ๒๓๕, ๑๐๙.

๒๔,๒๕ สุนทรภู่, *สุภาษิตสอนสตรี* หน้า ๕๑๖, ๕๑๓.

๒๖ กาญจนาคพันธุ์ (นามแฝง), *สำนวนไทย* (นำเรื่อง)

๒๗ ม.จ.พูนพิศมัย ดิศกุล, *เรื่องเดิม,* หน้า ๓๑๑-๓๑๒.

ชาวบ้าน

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา
ศิราพร ฐิตะฐาน

ชาวบ้านหมายถึงคนที่อาศัยอยู่ในหมู่บ้านอันเป็นหน่วยทางสังคมที่มีรูปแบบทางวัฒนธรรมเป็นของตัวเอง คำว่า "บ้าน" เป็นคำไทยโบราณแปลว่าหมู่บ้าน ในสมัยโบราณใช้คำว่า "ไทบ้าน" แปลว่าชาวบ้าน คือ คนที่อาศัยอยู่ในหมู่บ้าน ซึ่งเป็นที่อยู่ของคนธรรมดาสามัญ ต่างจาก "ไทเมือง" คือ คนที่อยู่ในเมือง ซึ่งเป็นที่ทำการปกครอง คนในหมู่บ้านก็เรียกตัวเองว่า "ไทบ้าน" คนจากหมู่บ้านอื่นก็เรียกเขาว่า "ไทบ้าน" เหมือนกัน คำว่าชาวบ้านที่ใช้กันในสมัยนี้มีความหมายตรงกับคำว่า "ไทบ้าน" ที่ใช้กัน แต่เดิมนั่นเอง เป็นคำที่ใช้กันทั่วไป โดยรากและประวัติของคำแล้ว ไม่ได้มีความหมายในเชิงดูถูก

การจะเข้าใจ "ความเป็นชาวบ้าน" จะต้องพิจารณาชาวบ้านในบริบทของสังคมหมู่บ้าน สังคมหมู่บ้านในสังคมไทยหมายถึงสังคมชาวนา สังคมชาวไร่ สังคมชาวสวน หรือสังคมชาวประมง อันหมายถึงสังคมที่สมาชิกประกอบอาชีพเกษตรกรรมเป็นหลักเพื่อยังชีพ สังคมหมู่บ้านกับสังคมเมืองเป็นสังคมที่มีความสัมพันธ์เชิงพึ่งพาอาศัยกัน สังคมหมู่บ้านมีความสัมพันธ์กับสังคมเมืองทั้งในเชิงการปกครอง เศรษฐกิจ และวัฒนธรรม ในทางการเมืองก็อยู่ใต้การปกครองของรัฐ สังคมเมืองมักเป็นศูนย์กลางอำนาจทางการปกครอง โดยมีชุมชนหมู่บ้านอยู่รายรอบ ในทางเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านก็ผลิตข้าวและพืชผลทางการเกษตรส่งให้รัฐ และในทางวัฒนธรรมก็มักจะได้รับอิทธิพลความคิดและแบบแผนทางวัฒนธรรมที่อาจจะเป็นศาสนา

วรรณคดี ละคร ศิลปะรูปแบบต่าง ๆ ดังเป็นที่นิยมอยู่ในเมือง แต่ในขณะเดียวกันก็มีการไหลถ่ายเททางวัฒนธรรมระหว่างสังคมเมืองและสังคมหมู่บ้าน

แม้ว่าสังคมหมู่บ้านจะเป็นส่วนหนึ่งของสังคมใหญ่ และมีความสัมพันธ์ในหลาย ๆ ด้านกับสังคมเมือง แต่สังคมหมู่บ้านก็มีวัฒนธรรมแบบของตัวเอง เมื่อเราพูดถึงหมู่บ้านในทางกายภาพ เรานึกถึงชุมชนที่มีการตั้งบ้านเรือนเป็นกลุ่ม ประกอบด้วยกลุ่มบ้านจำนวนหนึ่ง บ้านเหล่านี้แต่แรกอาจตั้งอยู่ห่างกัน แต่ต่อมามีลูกหลานก็ขยายการตั้งบ้านเรือนในบริเวณใกล้เคียง ทำให้หมู่บ้านประกอบด้วยกลุ่มของครอบครัวขยายกลุ่มต่าง ๆ หมู่บ้านในสังคมไทยมักให้ภาพของชุมชนที่มีที่ทำกินอยู่โดยรอบ อาจเป็นที่นา หรือที่สวน ในหมู่บ้านมักมีวัดเป็นศูนย์กลางของหมู่บ้าน มีโรงเรียนประจำหมู่บ้าน หรืออาจเป็นลักษณะที่หมู่บ้านในบริเวณใกล้เคียงกันใช้วัดและโรงเรียนร่วมกัน

แม้ว่าหมู่บ้านจะอยู่ในสังคมเศรษฐกิจของประเทศมีสายโยงใยกับระบบเศรษฐกิจของชาติผ่านการซื้อขาย แต่หมู่บ้านก็มีการผลิตเพื่อเลี้ยงตัวเอง เดิมในสมัยศักดินา การผลิตเพื่อเลี้ยงตัวเองนี้เป็นวัตถุประสงค์แรกของกิจกรรมทางเศรษฐกิจของหมู่บ้าน ก่อน พ.ศ. ๒๓๙๘ คือก่อนการเข้ามาของระบบทุนนิยม การผลิตของหมู่บ้านเป็นการผลิตเพื่อการยังชีพเป็นหลักคือ ปลูกข้าว เป็นการผลิตเพื่ออยู่เพื่อกินในครอบครัว นอกจากนั้นก็มีการทอผ้าในแต่ละครัวเรือน เมื่อหมู่บ้านสามารถปลูกข้าวและทอผ้า หมู่บ้านก็สามารถพึ่งตัวเองได้ ผลผลิตที่เหลือส่วนหนึ่งส่งให้รัฐเป็นภาษี เรียกว่าหางข้าว นอกจากนั้นชาวบ้านก็อาจถูกรัฐเรียกร้องให้ส่งของป่าเพื่อรัฐจะได้เอาไปขายต่างประเทศด้วย เมื่อระบบทุนนิยมแทรกเข้ามาหลังจากการเปิดประเทศต่อการค้าเสรีระหว่างประเทศ ใน พ.ศ. ๒๓๙๘ จึงได้มีการผลิตข้าว

เพื่อขายปริมาณมากและเป็นกิจกรรมสม่ำเสมอ โดยเฉพาะการผลิตข้าวในภาคกลางของไทยจึงมีการขยายการผลิตเป็นการผลิตเพื่อขายมากขึ้น ระบบเศรษฐกิจของหมู่บ้านถูกโยงเข้ากับเศรษฐกิจของประเทศผ่านทางระบบตลาดมากขึ้น

ในบริบทของหมู่บ้านที่กล่าวมานี้ ทำให้เกิดวัฒนธรรมแบบหมู่บ้าน หรือ **วัฒนธรรมของชาวบ้าน** ลักษณะอันหนึ่งของความเป็นชาวบ้านในหมู่บ้านคือ ลักษณะความสัมพันธ์แบบเครือญาติอันมีนัยของความสัมพันธ์เชิงแลกเปลี่ยน ช่วยเหลือ สามัคคี ปรองดองกัน ในอดีตชาวบ้านในแต่ละหมู่บ้านมักมีอาชีพแบบเดียวกัน มีวิธีการผลิตหรือวิธีการทำมาหากินแบบเดียวกัน จึงสามารถพึ่งพากัน ช่วยเหลือและแลกเปลี่ยนประสบการณ์หรือแรงงานกันได้ เช่น มีการเอาแรงในการทำนาเกี่ยวข้าว การเอาแรงนี้เป็นพฤติกรรมของชาวบ้านที่พบในกิจกรรมอื่น ๆ ในหมู่บ้าน เช่น มีการเอาแรงปลูกบ้าน เอาแรงในการช่วยเตรียมทำอาหาร ทำขนมในงานบุญ หรือ เทศกาลต่าง ๆ ลักษณะการพึ่งพาอาศัยกันนี้นับเป็นแรงเกาะเกี่ยวที่กำหนดลักษณะความสัมพันธ์ของชาวบ้านอันเป็นพลังทางสังคมของหมู่บ้าน

วิถีชีวิตชาวบ้านผูกพันใกล้ชิดกับวิถีการผลิตและธรรมชาติ การเกษตรกรรมทำให้ชาวบ้านรู้สึกว่าต้องพึ่งธรรมชาติ เกิดความเชื่อในอำนาจเหนือธรรมชาติอันนำไปสู่พิธีกรรมที่ต้องอาศัยการบนบานศาลกล่าวอำนาจเหนือธรรมชาติเพื่อให้ได้พืชผลดี จึงมีพิธีกรรมที่เนื่องในการเกษตรหลายพิธีกรรม เช่น พิธีแรกนา พิธีแห่นางแมว พิธีบุญบั้งไฟ พิธีทำขวัญข้าว พิธีทำขวัญลาน ความเชื่อและพิธีกรรมดังกล่าวนี้บอกลักษณะของ**ศาสนาชาวบ้าน** อันมีนัยของความผูกพันกับความเชื่อบางประการที่คนเมืองอาจจะมองว่างมงาย แต่ความเชื่อในเรื่องธรรมชาติและสิ่งเหนือธรรมชาติ เป็นสิ่งที่บอกลักษณะความเป็นชาวบ้านในสังคมชาวบ้านซึ่งมีอาชีพเกษตรกรรมเป็นหลัก

เรื่องของ**ศาสนาชาวบ้าน** ครอบคลุมความเชื่อและพิธีกรรมในเรื่องอื่น ๆ ด้วย เช่น ความเชื่อเกี่ยวกับขวัญ วิญญาณ ความเชื่อในเรื่องฤกษ์ยามโชคลาง พิธีกรรมอันเนื่องด้วยความเชื่อเหล่านี้มักมีจุดประสงค์เพื่อให้เกิดความเป็นสิริมงคลแก่ชีวิตและสุขภาพอนามัย **การรักษาพยาบาลแบบพื้นบ้าน** มีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับศาสนาชาวบ้าน ความเจ็บไข้ได้ป่วยของชาวบ้านเชื่อว่ามีสาเหตุมาจากสิ่งเหนือธรรมชาติหรืออำนาจเหนือธรรมชาติหรือเชื่อว่า "ผีทำ" ซึ่งจะรักษาได้ด้วยการประกอบพิธีกรรมบางประเภท เช่น พิธีสู่ขวัญ พิธีสะเดาะเคราะห์ ในสังคมชาวบ้านจึงมี**หมอชาวบ้าน** ซึ่งเป็นบุคคลที่ทำหน้าที่ประกอบพิธีกรรมเหล่านี้ เช่น ในสังคมอีสานมีหมอธรรม หมอส่อง หมอน้ำมนต์ หมอลำผีฟ้า เป็นต้น ในสายตาของคนเมือง คำว่าศาสนาชาวบ้านอาจแฝงนัยของความเชื่อและพิธีกรรมที่งมงายไร้เหตุผล คำว่า **พุทธศาสนาชาวบ้าน** จึงหมายถึงความเชื่อและพิธีกรรมทางศาสนาที่มีการผสมผสานระหว่างพุทธ พราหมณ์ ผี แฝงนัยของการเน้นการประกอบพิธีกรรมที่มีความเชื่อเรื่องผีหรือไสยศาสตร์เจือปนอยู่ด้วย นอกจากนี้ยังมีคำว่า **คติชาวบ้าน** มีความหมายเฉพาะหมายถึง วัฒนธรรมการแสดงออกของชาวบ้านที่เป็นศิลปะ ถ่ายทอดด้วยการเล่าปากต่อปากหรือปฏิบัติตามประเพณีที่บรรพบุรุษทำมาโดยมิได้มีการบันทึกเป็นลายลักษณ์อักษร คติชาวบ้านสะท้อนให้เห็นในนิทานพื้นบ้าน รวมทั้งเครื่องใช้สอยในชีวิตประจำวัน ซึ่งทั้งหมดนี้เป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิตชาวบ้าน คติชาวบ้านแสดงออกในเพลงพื้นบ้าน การละเล่น การแสดงพื้นบ้าน หัตถกรรมพื้นบ้าน ซึ่งมีส่วนเกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตแบบเกษตรกรรมของหมู่บ้านเป็นอันมาก ชาวบ้านได้ใช้เพลงเกี่ยวข้าวร้องเล่นในช่วงเกี่ยวข้าว หรือเพลงพานฟาง เพลงสงคอลำพวน ในการช่วยฝัดข้าวนวดข้าว หรือเพลงแห่นางแมวในพิธีขอฝนเพื่อการเกษตร หัตถกรรมพื้นบ้านหรือเครื่องใช้ไม้สอยจำนวนมากพัฒนาขึ้นใช้ในการประกอบอาชีพของ

ชาวบ้าน คติชาวบ้านแต่ละประเภทบอกเอกลักษณ์ทางสังคมและวัฒนธรรมของหมู่บ้าน ในแต่ละท้องถิ่นหรือแต่ละภาคได้ เช่น นิทานพื้นบ้านบางเรื่องถูกอ้างว่าเป็นของท้องถิ่นนั้น ๆ และมีการโยงสถานที่ในนิทานกับสถานที่จริงในหมู่บ้านในท้องถิ่น คติชาวบ้านจึงเป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมของชาวบ้านที่ได้รับการสืบทอดมาปากต่อปากจากคนรุ่นหนึ่งไปสู่คนอีกรุ่นหนึ่งเพื่อธำรงรักษาวัฒนธรรมของชาวบ้านในแต่ละท้องถิ่นไว้

กิจกรรมทางวัฒนธรรมเหล่านี้แสดงให้เห็นว่าชาวบ้านมีวัฒนธรรมที่มีแบบอย่างเป็นของตัวเอง บางครั้งเรียกว่าวัฒนธรรมราษฎร์ หรือประเพณีราษฎร์ ตรงข้ามกับวัฒนธรรมหลวงหรือประเพณีหลวง วัฒนธรรมราษฎร์บางครั้งใช้แทนด้วยคำว่า วัฒนธรรมพื้นบ้าน หรือวัฒนธรรมชาวบ้าน

คำอธิบายเกี่ยวกับ "ชาวบ้าน" และวัฒนธรรมของชาวบ้านที่กล่าวมาข้างต้นได้ให้ภาพอันหนึ่งที่คนที่อยู่ในชุมชนหมู่บ้านมีความสัมพันธ์อันใกล้ชิดกับคนอื่น ๆ ในชุมชน การกระทำของคน ๆ หนึ่งย่อมอยู่ในสายตาของคนในชุมชนและในระดับหนึ่งการกระทำของบุคคลถูกควบคุมด้วย ทัศนคติ ความเห็น และกฎเกณฑ์ของคนในชุมชนนั้น ๆ นี้จึงเป็นที่มาของการใช้คำ "ชาวบ้าน" เป็นสำนวนไทยในความหมายว่า "คนอื่นในสังคม" หรือ "สังคมที่อยู่รอบตัวเรา" ดังเช่นที่มักจะได้ยินกันทั่วไปว่า "ทำอย่างนี้ ไม่กลัวชาวบ้านนินทาหรือ" "ทำไมชอบยุ่งเรื่องของชาวบ้าน" คำว่า ชาวบ้าน ที่ใช้ในสำนวนไทยจึงแฝงความหมายของความสัมพันธ์อันใกล้ชิดระหว่างบุคคลกับสังคม บางครั้งก็มีการใช้คำว่าชาวบ้านในสถานการณ์ที่สะท้อนให้เห็นความพยายามต่อต้านพลังของสังคมในลักษณะนี้ เช่น "อย่าไปฟังเสียงชาวบ้าน" หรือ "เรื่องของฉัน ชาวบ้านไม่เกี่ยว"

สภาพของชุมชนหมู่บ้านที่มีวัฒนธรรมของตนเองซึ่งค่อนข้างเรียบง่ายเมื่อเทียบกับวัฒนธรรมราชสำนัก หรือวัฒนธรรมเมือง และภาพของชุมชนชาวบ้านที่มักเป็นผู้รับ "อารยธรรม" จากเมืองหรือจากภายนอกเป็นพื้นฐานน่าจะเป็นที่มาของการใช้คำว่า "ชาวบ้าน" ในนัยที่บอกถึงความต่างสภาพและต่างสถานภาพทางวัฒนธรรมระหว่างเมืองกับบ้าน และใช้ในนัยที่แฝงความด้อยกว่าทางวัฒนธรรม เช่น คำกล่าวที่ว่า "อย่าทำตัวเป็นชาวบ้านไม่รู้ประสีประสา คุณน่าจะเข้าใจอะไร ๆ ได้ดีกว่านี้" ในความหมายที่คำว่าชาวบ้านหมายถึงชาวชนบทนี้บางครั้งก็ใช้คำว่า "บ้านนอก" แทน ซึ่งแฝงนัยของการดูถูกทางวัฒนธรรมในระดับหนึ่ง เช่น ในประโยคที่ว่า "แต่งตัวเป็นบ้านนอกเข้ากรุง"

น่าสังเกตว่า สำนวนไทยที่เกี่ยวกับคำว่าชาวบ้านนั้นมักใช้ในบริบทของสังคมเมืองหรือโดยชาวเมือง ซึ่งมีวิถีชีวิตต่างจากคนที่อยู่ในหมู่บ้าน เพราะคนทั่วไปมักมองเมืองเป็นศูนย์กลางของอารยธรรมความเจริญ และเพราะชีวิตในเมืองมีลักษณะความเป็นอยู่และอาชีพที่หลากหลาย ผู้คนในเมืองเป็นอิสระต่อกันได้มากกว่าผู้คนในหมู่บ้านในชนบท สำนวนที่ชาวเมืองใช้เกี่ยวกับชาวบ้านจึงสะท้อนความต่างทางวัฒนธรรมที่มีอยู่ระหว่างสังคมบ้านและสังคมเมือง

ในปัจจุบันนี้แม้ว่าจะหมู่บ้านจัดสรรเกิดขึ้นในเมืองด้วยความจำเป็นเพราะข้อจำกัดในเรื่องพื้นที่ หรือราคาที่ดิน แต่ก็น่าสังเกตว่าชุมชนบ้านจัดสรรในเมืองมิได้มีลักษณะเป็นสังคมหมู่บ้านในลักษณะเดียวกับในชนบท เพราะในหมู่บ้านจัดสรรไม่ได้ประกอบขึ้นด้วยกลุ่มครอบครัวเครือญาติ ไม่ได้มีวิถีการทำมาหากินแบบเดียวกับชุมชนชาวนาชาวไร่ ไม่มีผู้ใหญ่บ้าน ไม่มีลูกบ้าน ไม่มีกิจกรรมรวมหมู่ของชุมชนในลักษณะที่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน หมู่บ้านจัดสรรเพียงแต่ลอกเลียนลักษณะทางกายภาพของชุมชนหมู่บ้านที่มีบ้านจำนวนมากอยู่ใกล้กัน

ในปริมณฑลหนึ่ง ๆ แต่มิได้นำลักษณะทางสังคมวัฒนธรรมของชุมชนหมู่บ้านในชนบทมาด้วย อันยืนยันให้เห็นว่าสังคมเมืองกับหมู่บ้านมีลักษณะที่ต่างกันในทางสังคมและวัฒนธรรม

ในภาวะปัจจุบันที่มีความเปลี่ยนแปลงทางสังคมและเศรษฐกิจอย่างกว้างขวาง สังคมหมู่บ้านย่อมถูกกระทบจากสังคมภายนอก เพราะสังคมหมู่บ้านได้รับอิทธิพลจากสังคมเมืองและหลีกเลี่ยงได้ยากที่จะต้องดำเนินตามนโยบายที่สั่งมาจากศูนย์กลางคือเมืองหรือรัฐ เมื่อประเทศไทยรับอารยธรรมตะวันตก อารยธรรมตะวันตกทั้งทางด้านเทคโนโลยีและวัฒนธรรมก็ไหลบ่าเข้าสู่สังคมไทย รัฐบาลพัฒนาประเทศให้เจริญทางด้านวัตถุ นำโครงการพื้นฐานอันได้แก่ถนนหนทาง ไฟฟ้า น้ำประปา สาธารณูปโภคทั้งหลายมาสู่เมืองและหมู่บ้าน ทำให้เกิดการปรับตัวของวัฒนธรรมหมู่บ้านต่อวัฒนธรรมสมัยใหม่ ในปัจจุบันนี้ชาวบ้านในเกือบทุกหมู่บ้านก็เข้ามาหางานทำในเมือง บางคนก็มาชั่วคราวในช่วงนอกฤดูทำนา บางคนก็เปลี่ยนอาชีพจากชาวนาไปเป็นกรรมกร หรือทำงานรับจ้าง หรืออีกนัยหนึ่งเปลี่ยนจากความเป็นชาวบ้านมาเป็นชาวเมือง ทำงานในเมืองหรือในเมืองหลวง เพราะในเมืองหรือเมืองหลวงเป็นแหล่งงานแหล่งเงิน การติดต่อสัมพันธ์ระหว่างหมู่บ้านและเมืองและระหว่างชาวบ้านและชาวเมืองในทุกวันนี้มีมากขึ้นและใกล้ชิดกันยิ่งกว่าในสมัยก่อน

วิถีชีวิตของหมู่บ้านขึ้นอยู่กับเมืองมากขึ้นทุกที ทั้งในด้านการรับวัตถุ เทคโนโลยี ค่านิยมนานาประการ ทำให้เกิดลักษณะพึ่งตนเองได้น้อยลง เกิดปรากฏการณ์ทิ้งที่นาที่ทำกินเข้ามาอยู่ในเมืองโดยให้ผู้อื่นเช่าที่นาของตนทำนา หรือมีการขายที่นา และเข้ามาทำงานรับจ้างในเมือง หมู่บ้านในลักษณะที่เป็นชุมชนที่เหนียวแน่นกอปรด้วยพลังสามัคคีของชาวบ้านอ่อนกำลังลง วัฒนธรรมแบบหมู่บ้านที่เน้นการแลกเปลี่ยน

พึ่งพาอาศัยกันมีน้อยลง บรรยากาศแห่งความศักดิ์สิทธิ์ของพิธีกรรมลดลง พิธีกรรมและวัฒนธรรมชาวบ้านกลายสภาพเป็น "สินค้า" ที่ "ขายได้" ให้แก่นักท่องเที่ยว การประกวดบั้งไฟ การจัดงานเผาเทียนเล่นไฟ การแสดงพื้นบ้าน ล้วนแล้วแต่เป็นการนำเอาวัฒนธรรมมาขาย

ในสภาพการณ์ที่แนวทางการพัฒนาที่ไม่สมดุลย์ ได้ก่อให้เกิดปัญหาและความล่มสลายของชุมชนหมู่บ้านและวัฒนธรรมพื้นบ้านทั่วประเทศ ชาวบ้านจำนวนมากได้สูญเสียความสามารถในการพึ่งตนเอง ได้กลายเป็นผู้พ่ายแพ้ในเกมส์การแข่งขันทางเศรษฐกิจสมัยใหม่ ในวงการพัฒนาและวงวิชาการในปัจจุบันนี้มีการพูดถึงคำว่า **ภูมิปัญญาชาวบ้าน** อันหมายถึงความพยายามของชาวบ้านในการรวมตัวกันเพื่อแก้ไขปัญหาของหมู่บ้านให้อยู่รอดในภาวะของโลกทุนนิยมนี้โดยพยายามพึ่งตนเอง และมีการรวมกลุ่มของชาวบ้านในหมู่บ้านเพื่อช่วยเหลือซึ่งกันและกันในทางเศรษฐกิจและวิถีชีวิตความเป็นอยู่ มักพบว่าในหมู่บ้านที่ปรับตัวได้ดีจนอยู่รอดมักมี**ปราชญ์ชาวบ้าน** ผู้เป็นผู้นำชุมชนที่เป็นผู้รู้เป็นผู้ที่ได้บวชเรียนมาในพุทธศาสนา มีความรู้ทางพุทธศาสนาอย่างดี ใช้พุทธธรรมในการพัฒนา และมีภูมิรอบรู้ในเรื่องต่าง ๆ ของหมู่บ้าน รู้คติชาวบ้าน สั่งสมความรู้ในด้านต่าง ๆ จนสามารถทำให้เกิดความเลื่อมใสศรัทธาจากชาวบ้าน จนเป็นผู้นำหมู่บ้านที่ชาวบ้านเชื่อถือและเป็นผู้นำชุมชนในการพัฒนาหมู่บ้านให้ไปรอด ตัวอย่างผลงานอันนับเป็นภูมิปัญญาชาวบ้าน เช่น การจัดตั้งธนาคารข้าว ธนาคารโค ธนาคารควาย สหกรณ์ออมทรัพย์ หรือการพัฒนาแหล่งเก็บน้ำ และสร้างแหล่งน้ำขึ้นใช้เพื่อการเกษตร เป็นต้น ทั้งนี้เป็นพลังของชาวบ้านที่รวมตัวกัน ทำให้หมู่บ้านอยู่ได้ในยุคของทุนนิยมและในยุคที่มีความเปลี่ยนแปลงทางด้านสังคมและวัฒนธรรมอย่างมากมายเช่นนี้

จริง ๆ แล้วชาวบ้านต้องการความอิสระเสรี ชาวบ้านต้องการความสะดวกสบายของเทคโนโลยีสมัยใหม่ก็จริง แต่ก็ต้องการปกครองกันเองในหมู่บ้าน ต้องการอยู่อย่างอบอุ่นพร้อมญาติมิตร ไม่อยากถูกเอารัดเอาเปรียบจากคนแปลกหน้าจากภายนอก ไม่ชอบการขูดรีดของระบบทุนนิยมที่เข้าไปจากภายนอก หากชาวบ้านจะอยู่ตามลำพังในโลกของหมู่บ้านซึ่งเป็นสถาบันของตนเองอย่างแท้จริงได้ พวกเขาคงจะยินดีเพียงแต่ขอรับความเจริญจากระบบเทคโนโลยี แต่ไม่ต้องการระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมที่ตามติดเข้าไปด้วย

เพื่อให้การพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมของประเทศเป็นไปในแนวทางที่ชาวบ้านปรารถนา คือ มีความทันสมัย ขณะเดียวกันก็รักษาสถาบันหมู่บ้าน ระบบครอบครัว ประเพณีและน้ำใจ ซึ่งเป็นคุณสมบัติที่เป็นชีวิตจิตใจของชาวบ้านไว้ จึงเกิดมีการแนวทางพัฒนาโดยเน้นวัฒนธรรมของชาวบ้าน ในประเทศไทยเรียกว่า**แนวทางพัฒนาแบบวัฒนธรรมชุมชน** หลักการสำคัญคือในทางเศรษฐกิจให้ชาวบ้านสามารถผลิตเพื่อเลี้ยงตัวเองได้เป็นลำดับแรก ส่วนการขายเป็นจุดหมายรองในทางวัฒนธรรมรักษาและรื้อฟื้นวัฒนธรรมแห่งชุมชน วัฒนธรรมนี้มีลักษณะสำคัญคือ ให้คุณค่าแก่การช่วยเหลือซึ่งกันและกันอย่างเต็มที่ คือมีน้ำใจ ซึ่งจะผูกพันชุมชนเอาไว้ ทำให้ชุมชนมีจิตสำนึกที่จะดำรงความเป็นตัวของตัวเอง และพัฒนาตัวเองด้วยการระดมพลังในชุมชนช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ดังที่กล่าวมาแล้วภายใต้การนำของปัญญาชนที่เป็นชาวบ้านเอง หากสามารถขยายความช่วยเหลือซึ่งกันและกันนี้ออกจากภายในหมู่บ้านด้วยกันเอง ไปสู่หมู่บ้านอื่น ๆ เป็นเครือข่าย แทนที่จะมีเพียงการโยงหมู่บ้านเข้ากับตลาดแห่งระบบทุนนิยมก็อาจใช้องค์กรเครือข่ายหมู่บ้านและอุดมการณ์วัฒนธรรมชุมชนเป็นทางเลือกแนวทางการพัฒนาระดับชาติ ซึ่งเน้นความสำคัญของคน

ธรรมดาสามัญ จิตสำนึกและน้ำใจที่มีต่อกันของคนธรรมดาสามัญเหล่านี้ พร้อมทั้งรักษาไว้ซึ่งสถาบันหมู่บ้านอันเป็นเสมือนชีวิตของชาวบ้านทั้งหลาย

เอกสารประกอบการค้นคว้า

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. *บ้านกับเมือง* กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สร้างสรรค์, ๒๕๒๙.

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. *เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต* กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สร้างสรรค์, ๒๕๒๘.

เสรี พงศ์พิศ, บรรณาธิการ. *ทิศทางหมู่บ้านไทย* กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์หมู่บ้าน, ๒๕๓๑.

นักเลง

อัจฉราพร กมุทพิสมัย

นักเลง เป็นคำที่มีความหมายหลายนัย มีตำนานความเป็นมาและมีพัฒนาการทั้งในส่วนของความหมายและบทบาทที่ดำรงอยู่ในสังคมไทยปัจจุบัน

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถานได้อธิบายถึงความหมายของนักเลงไว้ ๒ ลักษณะ คือ นักเลงในฐานะของคำคุณศัพท์ประกอบนาม หมายถึง ผู้ที่ฝักใฝ่ในสิ่งนั้น ๆ เช่น นักเลงหนังสือ นักเลงการพนัน และนักเลงในคำอธิบายที่เป็นคุณลักษณะบุคคล หมายถึง ผู้ที่มีใจกว้างกล้าได้กล้าเสีย เรียกกันว่า ใจนักเลง

บุคคลที่จะเป็นนักเลงได้นั้น จะต้องมีคุณสมบัติที่สำคัญคือ ต้องเป็นผู้ที่มีจิตใจกล้าหาญอดทน นิยมการต่อสู้แบบเผชิญหน้าและตัดสินด้วยกำลัง ชอบทำอะไรท้าทาย และรักษาสัจจะ

ในวงการนักเลงถือกันว่า ผู้ที่ได้ชื่อว่าเป็นนักเลงจริงหรือนักเลงขนานแท้จะต้องมีคุณสมบัติของความเป็นนักเลงครบถ้วนทุกประการ เพราะการกระทำบางอย่างเช่น การรุกรานเพื่อรักษาและขยายอิทธิพลโดยการตัดสินด้วยกำลัง อาจจะเป็นเรื่องของโจร อ้ายเสือ หรืออันธพาล แต่ไม่ถือเป็นการแสดงออกของผู้ที่ได้ชื่อว่าเป็นนักเลง เพราะบทกำกับความประพฤติของนักเลงอยู่ที่ ความกล้าหาญ กล้าเผชิญหน้า ไม่ลอบทำร้ายใคร ความหมายของนักเลงจึงแฝงนัยของคุณธรรมด้วย

อำนาจและบารมีของนักเลงเริ่มจากการยอมรับภายในท้องถิ่นและขยายตัวไปโดยรอบและต่างถิ่น ทั้งนี้ด้วยเงื่อนไขของคุณลักษณะ

และความสัมพันธ์ในหมู่นักเลง นักเลงที่ผ่านบทพิสูจน์ความสามารถที่ตัดสินกันด้วยกำลัง ย่อมได้รับการยกย่องในหมู่คนรอบข้างและผู้ที่มีบุคลิกเข้มแข็งที่สุด เก่งกล้าที่สุด จะได้รับการยอมรับให้เป็นหัวหน้ากลุ่มนักเลง หรือที่เรียกกันว่า "นักเลงโต" คุณสมบัติสำคัญที่ต้องปรากฏในตัว "นักเลงโต" ก็คือ มีใจกว้างขวาง กล้าได้ กล้าเสีย พร้อมที่จะปกป้องลูกน้องและบริวาร ซึ่งถือเป็นเครื่องวัดบารมีของนักเลงโต

การอยู่ร่วมกันในประชาคมนักเลงอาศัยแบบความสัมพันธ์ในระบบอุปถัมภ์ เป็นการให้และรับในกลุ่มคนต่างสถานภาพคือลูกพี่ให้ความคุ้มครอง ให้ความช่วยเหลือตามกำลังฐานะ ส่วนลูกน้องตอบแทนด้วยการมอบความภักดี พร้อมที่จะปฏิบัติตามคำสั่งของลูกพี่ ในกลุ่มความสัมพันธ์แบบลูกพี่-ลูกน้องนี้ นักเลงโตหรือหัวหน้านักเลงคือลูกพี่ที่ใหญ่ที่สุด ซึ่งนอกจากจะทำหน้าที่ให้การอุปถัมภ์บรรดาลูกน้องในสังกัดแล้ว ยังทำหน้าที่เป็นตุลาการตัดสินปัญหาภายในกลุ่มหรือระหว่างกลุ่มอีกด้วย บ่อยครั้งที่นักเลงถิ่นหนึ่งไปมีเรื่องกับนักเลงอีกถิ่นหนึ่ง ลูกพี่ของแต่ละฝ่ายต้องเปิดการเจรจาเพื่อยุติศึกหรืออาจถึงต้องประลองกำลังกันระหว่างลูกพี่ จึงถือเป็นที่สุด

เบ้าหลอมหรือจุดกำเนิดของนักเลง มักจะถูกกำหนดโดยสภาพแวดล้อมเป็นสำคัญกล่าวคือ ถ้าไม่ถูกบีบคั้นจากสภาวะสังคมที่จำเป็นต้องต่อสู้เพื่อป้องกันตัว หรือถูกคุกคามจากผู้ที่มีกำลังเหนือกว่าจนทำให้ต้องยอมรับหรือเข้าร่วมกับขบวนการนักเลงเพื่อความอยู่รอดของตนเองแล้ว การคลุกคลีกับสภาพสังคมแบบนักเลงเช่นการใช้ชีวิตมั่วสุมอยู่ในบ่อนการพนัน โรงยาฝิ่น ยังผลให้เกิดการดูดซับแนวทางการดำเนินชีวิตแบบนักเลง และต้องเลือกที่จะดำรงตนเป็นนักเลงในที่สุด

การเกิดและการดำรงอยู่ของนักเลงสอดคล้องกับพัฒนาการของสังคมไทยในแต่ละยุคสมัย ชุมชนในท้องถิ่นเมื่อครั้งที่ยังต้องปกครองตนเอง จำต้องมีกลไกและผู้ทำหน้าที่ให้การปกป้องคุ้มครองชีวิต และทรัพย์สินของสมาชิกในชุมชนนั้น ดังนั้นผู้ที่มีกำลังเหนือกว่าและมีคุณลักษณะในการให้ความคุ้มครองป้องภัยได้ ซึ่งรู้จักกันในนาม "นักเลง" จึงเป็นที่ยอมรับของกลุ่มโดยปริยาย

บทพิสูจน์ความสามารถและความแข็งแกร่งของนักเลงในอดีตอยู่ที่การขโมยควาย เพราะควายถือเป็นปัจจัยสำคัญในการผลิตเป็นความจำเป็นในการดำรงชีพ การขโมยควายจึงเปรียบเสมือนการแสดงพลังเหนือชีวิตและทรัพย์สินของคนไทยสมัยนั้น นับเป็นวีรกรรมอย่างหนึ่งของนักเลง ควายของใครหาย อยู่ที่ใคร เป็นเรื่องที่รู้กันได้ในหมู่นักเลง ดังนั้นชาวบ้านจึงต้องพึ่งพิงนักเลง ทั้งในส่วนที่เป็นผู้พิทักษ์และช่วยแก้ปัญหาในเรื่องที่เกี่ยวกับชีวิตและทรัพย์สินของชุมชนตลอดจนถึงการปกป้องคุ้มภัยจากการรุกรานของนักเลงต่างถิ่น

หมู่บ้านในชนบทที่อำนาจการคุ้มครองจากรัฐเข้าไปไม่ถึง จึงเลือกผู้นำเป็นนักเลงเพื่อทำหน้าที่ปกครองป้องภัย เราจึงพบอดีตนักเลงเป็นผู้นำชุมชนเสียส่วนมาก

เมื่อมีการเปลี่ยนระบบการปกครองท้องถิ่น กำหนดให้ท้องถิ่นทั่วราชอาณาจักรขึ้นกับกระทรวงมหาดไทย โดยการปกครองแบบเทศาภิบาล ความสำเร็จของการรวมอำนาจสู่ศูนย์กลางครั้งนั้น อาศัยหลักการประสานประโยชน์ระหว่างรัฐกับท้องถิ่น การจัดระบบการปกครองเป็นไปโดยรัฐบาลยอมรับพลังในท้องถิ่น เป็นพันธมิตรกับผู้นำท้องถิ่นทั้งในระดับที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการ โดยอาศัยพลังหรือโครงสร้างอำนาจเดิมในท้องถิ่นเป็นเครื่องมือในการจัดเก็บ

ผลประโยชน์ในรูปของภาษี ขณะเดียวกันรัฐก็ยอมรับสถานะและบทบาทผู้นำชุมชนของนักเลงท้องถิ่นเพื่อใช้ประโยชน์ในการนำสืบ หาข่าวหรือควบคุมอาชญากรรมต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น ถือเป็นการร่วมมือกันระหว่างราชการกับท้องถิ่นอีกรูปแบบหนึ่ง

จากความสัมพันธ์ที่เอื้อประโยชน์กันระหว่างชาวบ้านกับนักเลง รัฐจึงทำให้นักเลงคงอยู่ในสังคมไทยได้ตลอดมา โดยมีการปรับเปลี่ยนบทบาทให้สอดคล้องกับบริบทของสังคมในแต่ละช่วงเวลา เมื่อใดที่อำนาจรัฐเข้มแข็ง กลไกของรัฐทำงานได้ครอบคลุมพื้นที่อย่างมีประสิทธิภาพ เมื่อนั้นบทบาทของนักเลงก็จะตกเป็นรอง ในทางกลับกันหากอำนาจรัฐอ่อนแอ เป้าหมายในการปกครองท้องถิ่นเน้นการเก็บเกี่ยวผลประโยชน์มากกว่าการให้บริการ สถานการณ์เช่นนี้ก็จะเสริมบทบาทของนักเลงในฐานะผู้นำชุมชนให้โดดเด่นยิ่งขึ้น ซึ่งอาจจะออกมาในรูปของผู้ทำหน้าที่ให้บริการแทนรัฐ เป็นตัวแทนชาวบ้านในการเรียกร้องความเป็นธรรมจากรัฐ ซึ่งอำนาจในการต่อรองของนักเลงในสถานการณ์เช่นนี้ดูจะเป็นต่อรัฐอยู่มาก

ในยุคปัจจุบัน พัฒนาการทางเศรษฐกิจได้ขยายตัวไปสู่ท้องถิ่นในภูมิภาคต่าง ๆ การลงทุนในระบบการผลิตแบบตลาด ทำให้เกิดการแข่งขันในระดับที่ใหญ่ขึ้นกว่าชุมชนระดับหมู่บ้าน นายทุนท้องถิ่นหรือผู้มีอิทธิพลท้องถิ่นกลายเป็นผู้นำนอกระบบของชุมชนขนาดจังหวัดหรือภาคแทนที่นักเลงซึ่งเคยปรากฏอยู่ในแต่ละชุมชนย่อยในอดีต อำนาจและกลไกของรัฐที่เข้มแข็งและขยายตัวไปทั่วถึงระดับตำบล หมู่บ้าน ทำให้ระบบนักเลงในชุมชนย่อยเสื่อมถอยไป ผู้นำที่เป็นนักเลงถูกดึงเข้าสู่ระบบการควบคุมโดยรัฐในรูปของ กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ส่วนนักเลงนอกระบบที่ยังคงมีอยู่ก็แปรสถานะเป็นกลไกของกลุ่มอิทธิพลท้องถิ่นทำหน้าที่เป็นผู้คุ้มกันหรือดูแลผลประโยชน์ให้ผู้มี

อิทธิพล นักเลงในรูปแบบใหม่มักจะเรียกขานกันตามบทบาทที่ถูกจำกัดลงเช่น "มือปืน" "ลูกน้องเสี่ย" "เจ้าพ่อ" เป็นต้น

นักเลงใหม่ที่ถูกแปรรูปไปเช่นนี้ ดูจะมีความหมายแคบลง นักเลงที่อยู่ในเครือข่ายของผู้มีอิทธิพล จึงเป็นได้เพียงแค่ "ผู้ที่ชอบตัดสินปัญหาด้วยกำลัง" เป็นสำคัญ

เอกสารประกอบการค้นคว้า

ภาษาไทย

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จฯ กรมพระยา. *นิทานโบราณคดี.* พระนคร : โรงพิมพ์ศิลปากร, ๒๕๑๓.

———————— *สนทนากับผู้ร้ายปล้น. พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๘. (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพอำมาตย์เอก พระยาบริหารทัณฑกิจ).*

โต๊ะข่าวอาชญากรรม "มติชน". ผ่าอาณาจักรก็อดฟาเธอร์เมืองหลวง. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๓๒.

นิธิ เอียวศรีวงศ์. "มือปืนกับการขยายตัวของประชาธิปไตย" *มติชน.* ๒๓ พ.ค. ๓๓. หน้า ๙.

สุริยัน ศักดิ์ไธสง. *บันทึกเถื่อน* (ภาค ๑). กรุงเทพฯ : บริษัทงานดี, ม.ป.ป.

อนัญญา ภุชงคกุล. (บรรณาธิการ) *รัฐกับหมู่บ้านในไทยศึกษา* เอกสารวิชาการ อันดับที่ ๖๑. สถาบันไทยคดีศึกษา, ๒๕๓๓.

อนุมานราชธน, พระยา. *ชีวิตชาวไทยสมัยก่อน.* พระนคร : สำนักพิมพ์บรรณาคาร, ๒๕๑๐.

ภาษาอังกฤษ

Anderson, Benedict. "Note on the Changing Implications of Political Killing in Modern Thailand" (Proceedings of the International Conference on Thai Studies, The Australian National University, Canberra 3–6 July 1987, Volume 3 Part one)

Hobsbaum, Eric. *Bandits* London : Ebenezer Baylis and son, 1969.

Johnston, David Bruce. " Rural Society and the Rice Economy in Thailand 1880–1930" Ph.D. Thesis, Yale University, 1975.

เจ้าพ่อ

อัจฉราพร กมุทพิสมัย

"เจ้าพ่อ" เป็นคำที่สื่อถึงบุคคลที่ใช้อำนาจหรืออิทธิพล มีการกระทำที่โน้มเอียงไปในทางผิดกฎหมาย "เจ้าพ่อ" ที่บัญญัติขึ้นตามข้อเขียนของคอลัมนิสต์ ดูจะมีอยู่ทั่วทุกวงการและในเขตพื้นที่ซึ่งตกเป็นข่าวทางสื่อมวลชนเช่น เจ้าพ่อวงการมวย เจ้าพ่อวงการบันเทิง เจ้าพ่อแชร์ เจ้าพ่อหวยเถื่อน เจ้าพ่อวังน้ำเย็น เจ้าพ่อเมืองเพชร เจ้าพ่อตะวันออกฯ การใช้คำว่า "เจ้าพ่อ" ในความหมายนี้เริ่มเกิดขึ้นในช่วงที่ประเทศไทยก้าวสู่ยุคการเร่งรัดพัฒนาประเทศ

โดยทั่วไปมักจะเข้าใจกันว่า การเป็นเจ้าพ่อในวงการใด หมายถึงผู้ที่มีฐานะทางเศรษฐกิจดี มีอิทธิพลหรืออำนาจพิเศษ สามารถที่จะควบคุมหรือสั่งการให้กิจการนั้น ๆ เป็นไปตามเป้าหมาย ความเข้าใจข้างต้นดูจะสอดคล้องกับสถานะและบทบาทของ "เสี่ย เจ้าของกิจการ" หรือ "นายห้าง ในวงการธุรกิจพาณิชย์" มากกว่า เพราะฐานะหรือความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจแต่เพียงอย่างเดียว มิอาจจะบ่งชี้ว่าผู้ใดคือเจ้าพ่อ แต่เจ้าพ่อต้องเป็นผู้ที่มีองค์ประกอบอื่น ๆ อีก โดยเฉพาะมีอำนาจเหนือปัจจัยสำคัญในการคงอยู่ของการประกอบการในวงการนั้น ๆ ต้องเป็นผู้ที่เปี่ยมด้วยบารมี มีบริวาร และมีอำนาจเหนือบริวารในระดับที่สามารถสั่งการให้กระทำหรือหยุดยั้งการกระทำในสิ่งที่เป็นความปรารถนาได้

มีการใช้คำว่า "เจ้าพ่อ" เพื่อเรียก "God Father" หรือ "Mafia" ซึ่งมีรากกำเนิดมาจากสังคมตะวันตก ที่รู้จักกันดี เช่น ดอน คอลิโอเน่ เจ้าพ่อค้าโคเคนแห่งโคลัมเบีย หรืออัลคาโปน เจ้าพ่อชิคาโก พฤติกรรม

ของคนกลุ่มนี้ผูกพันกับสิ่งผิดกฎหมาย ใช้อิทธิพลเพื่อให้ได้มาในสิ่งที่ตนต้องการ โดยการสร้างบารมีเหนือกลุ่มผู้ใช้อำนาจรัฐ เพื่อให้โอนอ่อนผ่อนตามหรือละเว้นการปฏิบัติหน้าที่เพื่ออำนวยประโยชน์ให้ตน

ความหมายของเจ้าพ่อ ไม่ว่าจะใช้กับศัพท์ ''God Father'' หรือ ''Mafia'' หรือเจ้าพ่อในคำไทยเดิมที่หมายถึงเทพหรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ซึ่งผู้คนเชื่อถือทำการสักการะบูชาเพื่อขอความคุ้มครอง ขอลาภผล ความสุข หรือแม้กระทั่งขอให้ดลบันดาลในสิ่งที่ยากจะประสบผลสำเร็จด้วยตัวเอง เช่น ขอให้พบสิ่งของที่อันตรธาน ขอให้ศัตรูมีอันเป็นไปเป็นต้น ความหมายทั้งจากศัพท์เทศและศัพท์ไทยก็ดูจะผสมกลมกลืนกับคุณลักษณะของ "เจ้าพ่อ" ที่เป็นอยู่ในสังคมไทยปัจจุบัน

"เจ้า" คงมีบทบาทอยู่ในสังคมไทยมานาน แต่ในราวทศวรรษที่ผ่านมา คำว่า "เจ้าพ่อ" เริ่มแพร่หลายอย่างกว้างขวางในสื่อมวลชนไทย บรรดาคอลัมน์นิสต์ทั้งหลายได้ตั้งสมญานาม "เจ้าพ่อ" กับผู้ทรงอิทธิพลในวงการต่าง ๆ ข่าวสารที่เกี่ยวกับบทบาทและการดำรงตนในลักษณะที่อยู่เหนือกฎหมายและการนิยมใช้อำนาจมืดของกลุ่มอิทธิพลท้องถิ่นหรือในเมืองหลวงของบรรดา "เสี่ย เฮีย หลงจู๊ กำนัน" ได้รับการถ่ายทอดผ่านสื่อมวลชนแขนงต่าง ๆ จนคำว่า "เจ้าพ่อ" เป็นที่เข้าใจกันโดยปริยายว่าเป็นผู้ทรงอิทธิพล ชอบใช้อำนาจมืด และเป็นบุคคลที่กลไกของรัฐไม่กล้าเข้าไปจัดการ

สื่อสัญลักษณ์ในเชิงลบข้างต้นทำให้ "เจ้าพ่อตัวจริง" เกิดความรู้สึกรังเกียจและมักจะปฏิเสธสมญานาม "เจ้าพ่อ" โดยเลี่ยงไปใช้สรรพนามแทนตัวว่า "นักเลง" มากกว่า

สถานะของคำ "เจ้าพ่อ" ไม่ว่าจะเป็นไปในเชิงลบหรือบวก มิใช่เงื่อนไขสำคัญที่จะปฏิเสธหรือยอมรับการคงอยู่ของเจ้าพ่อในสังคมไทย

แต่สิ่งที่ควรคำนึงถึงคือ บทบาท กลไก และวิธีการ ที่เจ้าพ่อใช้ในการรักษาอำนาจและสถานะของตน การเกิดและการดำรงอยู่ของเจ้าพ่อย่อมสัมพันธ์กับสภาพการณ์ทางเศรษฐกิจ สังคม และการเมืองไทย

การเกิดและการเติบโตของเจ้าพ่อ น่าจะเริ่มก่อรูปในระยะที่สังคมเศรษฐกิจไทยกำลังขยายตัวสู่ระบบการผลิตเพื่อตลาด ยังผลให้เกิดการเคลื่อนย้ายประชากรเพื่อเปิดพื้นที่ทำกินใหม่ การแก่งแย่งเพื่อครอบครองทรัพยากรธรรมชาติ หรือการแข่งขันโดยการระดมทุนและแรงงานเพื่อให้ได้ผลผลิตสูงสุด เกิดขึ้นท่ามกลางกลไกที่ใช้ควบคุมการผลิตและการจัดการด้านตลาดยังไม่เข้มแข็งเพียงพอ ประกอบกับชุมชนในเขตที่มีการขยายตัวทางเศรษฐกิจ ยังไม่มีกลไกรัฐทำหน้าที่รองรับ ไม่ว่าจะเป็นด้านบริการ หรือการพิทักษ์ความถูกต้อง เจ้าพ่อจึงเข้ามาทำหน้าที่ในส่วนที่ขาดหายไปในระดับต่าง ๆ เช่น การเป็นผู้ตัดสิน ต่อสู้ หรือให้ความคุ้มครองในบริเวณที่ระบบกรรมสิทธิ์ยังไม่มีความชัดเจน ดังกรณีการบุกเบิกที่ดินบริเวณป่าสงวน หรือการควบคุมทุน แรงงาน เพื่อให้ได้ผลผลิตทันเวลาและตามความต้องการของตลาด เช่น การผลิตในพืชไร่ขนาดใหญ่ เช่น ไร่อ้อย ยาสูบ สวนยาง เจ้าพ่อไร่อ้อย พ่อเลี้ยง (เจ้าพ่อ) โรงบ่ม จึงเกิดขึ้นในระบบเศรษฐกิจที่มีลักษณะดังกล่าวข้างต้น

ในทำนองเดียวกัน การขยายตัวของทุนสินค้าและบริการในส่วนภูมิภาค จำเป็นต้องมีตัวแทนของทุน สินค้า หรือบริการ ซึ่งคือผู้ทำหน้าที่การตลาดในเขตนั้น ๆ และมักจะพบว่าผู้มีฐานะทางเศรษฐกิจสังคม เป็นที่ยอมรับในวงการธุรกิจการค้า สามารถเข้าถึงแหล่งเงินทุนหรือตัวแทนวัตถุดิบในการผลิต จะเป็นผู้ได้รับการผูกขาดสัมปทานกิจการนั้น ๆ เจ้าพ่อที่ก่อตัวจากเอเย่นต์สุรา วัสดุก่อสร้าง โรงเลื่อยไม้ จึงปรากฏในท้องถิ่นที่ระบบทุนนิยมเข้าไป

การที่เจ้าพ่อได้เป็นเจ้าของหรือผู้นำในกิจการต่าง ๆ ที่มีลักษณะของการระดมทุนหรือการจัดการที่ต้องใช้อำนาจเบ็ดเสร็จ จำต้องอาศัยปัจจัยสำคัญสองประการคือ การเป็นเจ้าของทุนที่เหนือกว่า และความสามารถในการควบคุมทรัพยากรอย่างสัมฤทธิผล วิธีการควบคุมหรือจัดการของเจ้าพ่อมักจะกระทำควบคู่กันระหว่างการสร้างบารมีและการใช้อำนาจ

บารมีนั้นเกิดจากคุณความดีที่ทำให้คนอื่น อาจเป็นการให้ในรูปแบบต่าง ๆ และให้ในระดับต่าง ๆ กัน มีทั้งให้บริการ ให้การจัดการและให้ทาน เช่น ให้สินเชื่อปัจจัยการผลิต แบ่งสรรผลประโยชน์ให้ตามความเหมาะสม ช่วยแก้ปัญหาที่เกิดขึ้นในชีวิตประจำวัน เอื้อเฟื้อแก่ผู้ทุกข์ยาก เสียสละกำลังกาย กำลังทรัพย์ สร้างสาธารณสมบัติเพื่อประโยชน์สุขส่วนรวม บารมีของเจ้าพ่อจึงหมายถึงการเป็นที่พึ่งของคนในชุมชนหรือวงการใดวงการหนึ่ง ทำให้เกิดการยอมรับเรื่อยไปจนถึงความจงรักภักดีจากกลุ่มพวกพ้องบริวารที่ต้องใช้หรือพึ่งพิงบริการในระดับต่าง ๆ ของเจ้าพ่อ การให้ที่ถือเป็นการพิสูจน์บารมีที่ยิ่งใหญ่ของเจ้าพ่อก็คือ "ปกป้องให้พ้นผิดและคุ้มครองชีวิตให้ปลอดภัย"

การเกาะเกี่ยวระหว่างกลุ่มพวกพ้องบริวารและเจ้าพ่ออาศัยความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์โดยมีเจ้าพ่อเป็นผู้ทำหน้าที่ประมุขของกลุ่มอุปถัมภ์ ซึ่งนอกจากจะแสดงบทบาทของผู้ให้ในรูปแบบต่าง ๆ ดังกล่าวมาแล้ว การแบ่งปันผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจที่เจ้าพ่อเป็นเจ้าของกิจการยังสามารถให้ประโยชน์กับกลุ่มพวกพ้องบริวาร โดยถือเป็นส่วนหนึ่งของการให้ความอุปถัมภ์ ในขณะเดียวกันก็เป็นการขยายฐานอำนาจทางเศรษฐกิจของเจ้าพ่อด้วย

ความเป็นผู้มีบารมีของเจ้าพ่อต้องควบคู่กับการมีอำนาจด้วย เพราะผู้ที่เป็นเจ้าพ่อจะต้องมีขีดความสามารถในการจัดการเพื่อให้ได้ในสิ่งที่ตนปรารถนา ดังนั้นการปฏิบัติเพื่อให้บรรลุผลตามเป้าหมายของเจ้าพ่อ จึงต้องมีมาตรการที่ใช้ในระดับต่าง ๆ กัน ไม่ว่าจะเป็นการข่มขู่ สั่งสอน เพื่อให้หลาบจำ หรือบทลงโทษผู้ทรยศหักหลังด้วยการทำให้สาบสูญ (เสียชีวิต) เป็นต้น

การควบคุมหรือบังคับใช้แรงงาน ตลอดจนการช่วงชิงผลประโยชน์ในกิจกรรมที่ยังหาข้อยุติทางกฎหมายไม่ได้ จึงต้องอาศัยกลไกและกติกาที่เจ้าพ่อกำหนดขึ้น การตัดสินปัญหาด้วยวิธีการรุนแรง โดยอาศัยกองกำลังพิทักษ์ประโยชน์ของเจ้าพ่อซึ่งรู้จักกันในนาม "นักเลง" หรือ "มือปืน" จึงเป็นปรากฏการณ์ธรรมดาในท้องถิ่นที่มีเจ้าพ่อ ระบบการปกครองแบบเจ้าพ่อที่อาศัยความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์จึงมีบทลงโทษกำกับไว้เสมอ

ความคงอยู่ของเจ้าพ่อ ขึ้นกับการยอมรับของชุมชนและการประสานประโยชน์กับอำนาจส่วนท้องถิ่น การสั่งสมและขยายฐานอำนาจทางเศรษฐกิจด้วยวิธีการของเจ้าพ่อเป็นไปโดยสอดคล้องกับเงื่อนไขทางเศรษฐกิจ สังคม และการเมือง จุดเชื่อมความขัดแย้งระหว่างกิจกรรมนอกระบบกฎหมายของเจ้าพ่อกับกลไกรัฐที่ใช้ควบคุม คือ กลุ่มข้าราชการในระดับต่าง ๆ ที่ทำหน้าที่ใช้กลไกและรักษากฎเกณฑ์ ความสัมพันธ์ระหว่างเจ้าพ่อกับข้าราชการของรัฐเป็นไปในรูปของการแลกเปลี่ยนผลประโยชน์ ส่วนฝ่ายใดจะมีสถานะเหนือกว่าย่อมขึ้นกับปัจจัยที่ถูกกำหนดเป็นเครื่องต่อรองในแต่ละช่วงเวลา

พัฒนาการของเจ้าพ่อได้ก้าวมาถึงการผนวกอำนาจของเจ้าพ่อให้เข้ากับกลไกอำนาจรัฐโดยอาศัยการเข้าไปมีส่วนร่วมในระบบการปกครอง

แบบประชาธิปไตย ทั้งในรูปของการเป็นหัวคะแนน ผู้สนับสนุนพรรคการเมืองหรือการเสนอตัวเป็นผู้แทนราษฎร ซึ่งเจ้าพ่อมักจะประสบความสำเร็จอย่างง่ายดายโดยอาศัยฐานสนับสนุนจากมวลชนและฝ่ายปกครองของท้องถิ่นที่เชื่อมสัมพันธ์กับทุกฝ่ายด้วยระบบอุปถัมภ์อันแข็งแกร่งของเจ้าพ่อ

การเข้าสู่ระบบการเมืองไม่ว่าจะในรูปแบบใด ย่อมเอื้อประโยชน์ต่อเจ้าพ่อทั้งในแง่สถานภาพ ผลตอบแทนเชิงเศรษฐกิจในรูปของการรับรองหรือปกป้องกิจการของเจ้าพ่อจากจุดเริ่มที่อยู่หมิ่นเหม่ ต่อกฎหมายหรือการควบคุมโดยกลไกรัฐ ได้พัฒนามาสู่กิจกรรมซึ่งเป็นที่ยอมรับได้ โดยอาศัยพื้นฐานอิทธิพลในท้องถิ่นเข้าสู่วิถีการเมืองระดับชาติ เส้นทางพัฒนาการของเจ้าพ่อจึงดูจะสอดคล้องกับเส้นทางของระบบประชาธิปไตยไทย ที่เน้นการต่อสู้และพิทักษ์สิทธิของกลุ่มผลประโยชน์ในระดับต่าง ๆ ดังปรากฏในปัจจุบัน

เอกสารประกอบการค้นคว้า

กอง บก.มติชน. *ดับโคตรเจ้าพ่อ.* กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๒๗ (พิมพ์ครั้งที่ ๒)

คึกฤทธิ์ ปราโมช, ม.ร.ว. "ซอยสวนพลู" *สยามรัฐ* (๑๕ มี.ค. ๓๑) หน้า ๙.

โต๊ะข่าวอาชญากรรม "มติชน". *ผ่าอาณาจักรก็อดฟาเธอร์เมืองหลวง.* กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๓๒.

นิธิ เอียวศรีวงศ์. "มือปืนกับการขยายตัวของประชาธิปไตย" มติชน (๒๓ พ.ค. ๓๓).

"เปิดแฟ้มบัญชีดำตำรวจ ๖ ยุคมาเฟียไทย". *มติชน* (๒๓ เมษายน ๓๒). หน้า ๔.

สุริยัน ศักดิ์ไธสง. *บันทึกเถื่อน* (ภาค ๑). บริษัทงานดี (จำหน่าย), ม.ป.ป.

———— *ตำนานเลือดเจ้าพ่อ* (ภาค ๑-๓). บริษัทงานดี (จำหน่าย), ๒๕๓๓.

———— *เส้นทางมาเฟีย.* กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๓๒.

อนัญญา ภุชงคกุล (บรรณาธิการ). *รัฐกับหมู่บ้านในไทยศึกษา.* เอกสารวิชาการอันดับที่ ๖๑. สถาบันไทยคดีศึกษา, ๒๕๓๓.

อานันท์ กาญจนพันธุ์. "วัฒนธรรมพ่อเลี้ยง" : เลี้ยงใครและใครเลี้ยง" *สมุดสังคมศาสตร์* ฉบับจักรวาลวิทยา ปีที่ ๑๒ ฉบับที่ ๓-๔ (กุมภาพันธ์-กรกฎาคม, ๒๕๓๓).

เจ้านาย

สมเกียรติ วันทะนะ

เจ้านายคือใคร

หนังสืออักขราภิธานศรับท์ ซึ่งหมอบรัดเล (ดร. แดนบีช แบรดเลย์) ให้อาจารย์ทัดคัดแปลและจัดพิมพ์ขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๖ ให้ความหมายของคำนี้ว่า "คือพระหน่อของจ้าวที่เป็นนายแห่งไพร่ทั้งปวงนั้น"[๑]

ปทานุกรม ของกรมตำรา กระทรวงธรรมการ พ.ศ. ๒๔๗๐ และ **พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๔๙๓** มิได้ยกคำนี้ขึ้นมาอธิบายความไว้โดยตรง[๒]

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๔ ให้ความหมายว่า เจ้านาย เป็นคำนาม หมายถึง "เจ้า ผู้บังคับบัญชา เจ้าขุนมุลนายหรือเจ้าขุนมูลนายก็ว่า"[๓]

ความหมายทั้งหมดที่ยกมาข้างต้นนี้มิได้ระบุให้ชัดเจนแต่อย่างใดว่าบุคคลใดบ้างจึงจะได้ชื่อว่าเป็นสมาชิกส่วนหนึ่งของคำว่า "เจ้านาย" อย่างแท้จริง อันที่จริงแล้วชวนให้สงสัยด้วยซ้ำไปว่าไม่เคยมีความพยายามใด ๆ อย่างเป็นกิจลักษณะในประวัติศาสตร์ไทยที่จะนิยามหรือตีกรอบคำว่า "เจ้านาย" ไว้ให้แน่นอนเลย

ความพยายามอันแรกที่จะกล่าวถึง "เจ้านาย" ให้ได้อย่างครอบคลุมและละเอียดที่สุดน่าจะเป็นพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่อง "ธรรมเนียมราชตระกูลในกรุงสยาม" จ.ศ. ๑๒๔๐ หรือ พ.ศ. ๒๔๒๑ จากพระราชนิพนธ์เรื่องนี้ ความหมายของคำว่า "เจ้านาย" แบ่งออกเป็นสองยุคใหญ่ ๆ คือ ในสมัยอยุธยา

ตอนต้นยุคหนึ่ง กับตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนปลายจนกระทั่งถึงเวลาที่ทรงพระราชนิพนธ์เรื่องดังกล่าวอีกยุคหนึ่ง

"เจ้านาย" ในสมัยอยุธยาตอนต้นประกอบด้วยบุคคล ๔ ชั้น ตามกฎมณเฑียรบาล จ.ศ. ๗๒๐ คือ

(๑) พระเจ้าลูกเธอเกิดด้วยพระอัครมเหสี เรียกว่าสมเด็จหน่อพระพุทธเจ้า ต้องอยู่ในเมืองหลวง

(๒) พระเจ้าลูกเธอที่มีพระมารดาเป็นพระธิดาของพระเจ้าแผ่นดิน เรียกว่า ลูกหลวงเอก พระเจ้าลูกเธอชั้นนี้ได้กินเมืองเอก คือเมืองพิษณุโลก และเมืองสุโขทัย เป็นต้น

(๓) พระเจ้าลูกเธอที่มีพระมารดาเป็นพระธิดาของพระเจ้าแผ่นดินหลานหลวงซึ่งก็คือหลานของพระเจ้าแผ่นดินนั่นเอง เรียกว่าลูกหลวงโท พระเจ้าลูกเธอชั้นนี้ได้กินเมืองโท คือเมืองสวรรคโลก และเมืองสุพรรณ เป็นต้น

(๔) พระราชโอรสของพระเจ้าแผ่นดิน ที่เกิดด้วยพระสนม เรียกว่าพระเยาวราช เป็นเจ้าผู้น้อย ไม่ได้กินเมือง

ต่อมาในภายหลัง ยศสมเด็จหน่อพระพุทธเจ้าหายไป พระเจ้าลูกเธอทั้ง ๓ ชั้น คือ ที่เกิดแต่พระมเหสีก็ดี เกิดแต่ลูกหลวงก็ดี เกิดแต่หลานหลวงก็ดี มียศเป็นเจ้าฟ้าเหมือนกันหมด แต่อำนาจไม่เหมือนกัน กล่าวคือ เจ้าฟ้าบางองค์ที่เป็นพระเจ้าลูกเธอด้วยและได้รับยกขึ้นเป็นวังหน้าด้วยนั้น มีอำนาจแห่หอกและมีเรือกระทุ้งส้าวได้เหมือนพระเจ้า-แผ่นดิน

"เจ้านาย" ในช่วง ๒๐๐ ปีสุดท้ายของอยุธยาจนถึงรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประกอบด้วยบุคคล ๓ ชั้นใหญ่ คือ เจ้าฟ้า พระองค์เจ้า และหม่อมเจ้า ซึ่งแต่ละชั้นยังแบ่ง

ย่อยออกได้อีกเป็นหลายชนิดได้แก่ เจ้าฟ้ามี ๗ ชนิด พระองค์เจ้ามี ๒๐ ชนิด ตามบรรดาศักดิ์และคำนำพระนาม และหม่อมเจ้าคือเจ้านายที่ถัดจากพระองค์เจ้าลงไป[๔]

ส่วนหม่อมราชวงศ์และหม่อมหลวงนั้นถือเป็นเชื้อสายส่วนหนึ่งแห่งพระบรมราชวงศ์ แต่ไม่นับเป็นส่วนหนึ่งแห่ง "เจ้านาย" ธรรมเนียมปฏิบัติดังกล่าวเห็นได้ชัดเจนจากประกาศรัชกาลที่สี่ ฉบับหนึ่ง ในปี พ.ศ. ๒๔๐๗ ชื่อว่า "ประกาศมิให้เรียกหม่อมราชวงศ์แลหม่อมหลวงว่าเจ้า" ในประกาศฉบับนี้มีข้อความที่น่าสนใจควรคัดมาให้อ่านดังนี้

> *"มีพระบรมราชโองการมานพระบัณฑูรสุรสิงหนาท ให้ประกาศแก่พระราชวงศานุวงศ์แลข้าราชการ แลราษฎรในกรุง นอกกรุง แลเจ้าเมืองกรมการให้ทราบทั่วกันว่า หม่อมราชวงศ์ ที่ข้าราชการเรียกว่าหม่อมหลวง ที่ไพร่ๆ ก็เรียกเจ้านั้นเป็นวิเศษอยู่กว่าไพร่อย่างเดียวแต่ไม่ต้องสักข้อมือ นอกนั้นก็เหมือนไพร่ เข้าถวายตัวทำราชการรับเบี้ยหวัดแลใช้อยู่ในมหาดเล็กก็มี...ที่เที่ยวซุกซนแอบแฝง* **เจ้านาย ขุนนาง** *อยู่ก็มี เที่ยวอยู่เหมือนไพร่ไม่ควรที่ใครจะว่าเป็นเจ้า จนใจว่าไรไม่ได้ ทำไม่ได้ คำนี้ให้เลิกทีเดียว ข้าราชการในกรุงก็ดี หัวเมืองก็ดี อย่าว่าดังนี้เลย การควรอย่างไรก็ให้อย่างนั้นเหมือนกันกับไพร่ คือว่าถ้าฟ้องโรงศาลก็ให้รับฟ้อง...ถ้าเป็นความฉกรรจ์มิใช่ความประทับ เป็นความร้องต่อกรมพระนครบาล อย่าให้หลงละเมอพูดสำนวนบ้าอยู่ ให้นายอำเภอแลกองตระเวนรีบไปตามจับเอามา อย่าว่าหม่อมราชวงศ์เลย คำว่า***เจ้านาย***ว่าไม่ได้อย่าให้มีทั้งในกรุงแลหัวเมือง"*[๕]

ดูเหมือนเกณฑ์ที่ใช้แยกหม่อมราชวงศ์และหม่อมหลวงออกจากกลุ่มบุคคลที่เรียกว่า "เจ้านาย" นั้นอยู่ที่การไม่ได้รับพระราชทานเบี้ยหวัดและถือน้ำพระพิพัฒสัตยา ประกาศรัชกาลที่สี่อีกฉบับหนึ่ง ในปี พ.ศ. ๒๔๐๕ ชื่อ "ประกาศไม่ให้หม่อมเจ้าหม่อมราชวงศ์ตลอดจนบุตรหลานเหลนไปเที่ยวตามหัวเมืองโดยไม่ได้ทูลลา จ.ศ. ๑๒๒๔" ให้ข้อมูลอันเป็นรายละเอียดเกี่ยวกับธรรมเนียมปฏิบัติในเรื่องนี้ว่า

> *"ผู้ที่เป็นบุตรบุตรีเจ้าฟ้าแลพระองค์เจ้านั้นก็เป็นหม่อมเจ้าได้รับพระราชทานเบี้ยหวัดถือน้ำพระพิพัฒสัตยา ที่ทำราชการมีความชอบก็ทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้าฯ ชุบเลี้ยงให้เป็นพระองค์เจ้าขึ้นก็มีบ้าง ที่เกียจคร้าน ถึงปีก็เป็นแต่มารับพระราชทานน้ำพระพิพัฒสัตยา ๒ ครั้ง รับพระราชทานเบี้ยหวัดครั้งหนึ่ง ลางทีก็ไม่มา ป่วยเจ็บเสีย วานคนอื่นมารับแทนไปก็มีบ้าง ที่บุตรหม่อมเจ้าต่อลงไปนั้นก็เป็นหม่อมราชวงศ์มีศักดินา ๕๐๐ ไร่ บุตรหลานเหลนหม่อมราชวงศ์ก็ยังนับเนื่องอยู่ในวงศ์ราชตระกูล ไม่ต้องสักมีสังกัดเหมือนไพร่ แต่ไม่ได้รับพระราชทานเงินเบี้ยหวัดแลถือน้ำพระพิพัฒสัตยา เป็นแต่พึ่งพาอาศัยบิดามารดาแลญาติซึ่งเป็นหม่อมเจ้าอยู่"*[๖]

ที่มาของคำว่า "เจ้านาย"

ถ้าถือตาม**พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕** คำว่า "เจ้านาย" น่าจะเป็นคำที่รวบให้กระชับขึ้นจากคำว่า เจ้าขุนมุลนาย หรือ เจ้าขุนมูลนาย หรือ เจ้าหมู่มูลนาย ตามความหมายนี้ "เจ้านาย" น่าจะหมายถึงผู้บังคับบัญชา มากกว่าจะเจาะจงเฉพาะสมาชิกส่วนหนึ่งแห่งพระบรมราชวงศ์เท่านั้น ประกาศรัชกาลที่สี่ ฉบับหนึ่งในปี พ.ศ.

๒๓๙๘ ชี้ให้เห็นว่า "เจ้านาย" นั้นรวมเอาบุคคลที่เป็นทั้งเชื้อพระราชวงศ์ชั้นสูงและขุนนางเข้าไว้ด้วยกัน ข้อความตอนหนึ่งในประกาศชื่อ "ประกาศว่าด้วยบ่าวไพร่ของผู้มีอำนาจออกไปอยู่หัวเมือง" มีดังนี้

> *"...ฝ่ายเจ้าเมืองกรมการนั้นเล่า ข้อคดีของราษฎรมีประการใดก็อย่าให้คิดเกรงใจ ท่านผู้มีวาสนามากกว่าทุกข์ของราษฎรฯ ๆ จะมาร้องฟ้องข้อคดีประการใดก็ให้บาดหมายไปเกาะกุมเอาตัวผู้ต้องฟ้องมาชำระใน ๑๕ วัน ถ้าผู้ต้องฟ้องนั้นต่อสู้ขัดขวางมิมาแข็งแรง ก็ให้เร่งบอกมายังศาลาเวรจะได้นำเอาข้อความขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณา ถ้าเจ้าเมืองกรมการคิดเกรง**เจ้า**พระองค์นั้น ๆ ท่าน**ขุนนาง**ผู้นั้น ที่เป็น**เจ้านาย**ของผู้ต้องคดีจะมีหนังสือบอกลงมายังศาลาเวรก็ให้บอกเป็นคำนับมาในพระองค์เจ้าหรือขุนนางที่เป็น**เจ้านาย**ของผู้ต้องคดีนั้นด้วยฉบับหนึ่งว่าตัวโจทก์เขามีเขาจะร้องฎีกาเอา"*[๗]

คำว่า "เจ้านาย" ในตัวอย่างข้างบนจึงเป็นแบบที่มีความหมายกว้าง ซึ่งหมายถึงผู้มีอำนาจวาสนามากกว่าสามัญชนทั่วไป คนผู้นั้นจึงอาจเป็นสมาชิกชั้นสูงแห่งพระบรมราชวงศ์หรือขุนนางก็ได้

อย่างไรก็ตาม เมื่อใดที่คำว่า "เจ้านาย" ไปปรากฏอยู่พร้อมกันกับคำว่า "ขุนนาง" แล้ว คำว่า "เจ้านาย" ก็จะมีความหมายแคบหรือเฉพาะตัวไปโดยปริยาย ตัวอย่างที่เห็นได้เด่นชัดประการหนึ่งคือประกาศรัชกาลที่สี่ ชื่อ "ประกาศเรื่องออกหนังสือราชกิจจานุเบกษา" พ.ศ. ๒๔๐๑ ท้าวความอันเป็นต้นเหตุให้ต้องออกหนังสือดังกล่าวตอนหนึ่งว่า

*"...เพราะราษฎรเมืองไทยผู้ที่รู้หนังสือนั้นน้อยกว่าที่ไม่รู้ คนไพร่ในประเทศบ้านนอก หนังสือก็อ่านไม่ออก ดวงตราของ**ขุนนาง**ในตำแหน่งซึ่งจะบังคับราชการเรื่องไร จะเป็นอย่างไรก็ไม่รู้จัก ดูสักแต่ว่าเห็นดวงตราที่ตีมาด้วยชาดแลเส้นแดง ๆ แล้วก็กลัว ผู้ที่ถือมาจะว่ากระไรก็เชื่อ เพราะฉะนั้นจึงมีคนโกง ๆ คด ๆ แต่งหนังสือเป็นดังท้องตราบัตรหมายอ้างถึงวังหลวงแลวังหน้าแล**เจ้านาย**แล**เสนาบดี**ที่เป็นราษฎรนับถือยำเกรง แล้วก็ว่าการบังคับไปต่าง ๆ ตามใจตัวปรารถนา ด้วยการที่มิได้เป็นธรรม แลทำให้ราษฎรเดือดร้อนและเสียพระเกียรติยศของพระเจ้าแผ่นดิน แลพระนาม**เจ้านาย**และชื่อ**ขุนนาง**ไป..."*[๘]

เท่าที่ผู้เขียนเรื่องนี้ได้เคยสำรวจอย่างสังเขป พบว่ามีความพยายามอย่างน้อยหนึ่งครั้งที่จะอธิบายคำว่า "เจ้านาย" ในความหมายอย่างแคบซึ่งหมายถึงสมาชิกแห่งพระบรมราชวงศ์ ตั้งแต่ชั้นหม่อมเจ้าขึ้นไปจนกระทั่งถึงวังหน้าเป็นที่สุด ความพยายามอย่างที่ว่าก็คือประกาศรัชกาลที่สี่ เรื่อง "ประกาศห้ามข้าเจ้ามิให้ปิดบังความผิดของเจ้านาย" พ.ศ. ๒๔๐๓ ข้อความตอนหนึ่งในประกาศดังกล่าวอธิบายว่า

*"มีพระบรมราชโองการดำรัสเหนือเกล้าเหนือกระหม่อมให้ประกาศแก่เจ้ากรม ปลัดกรม สมุห์บาญชี พี่เลี้ยง จางวางในเจ้าต่างกรมแล้ว แลยังไม่ได้ตั้งกรม ในพระบรมมหาราชวังให้รู้ทั่วกันว่า ถ้า**เจ้า**ของ**นาย**นั้น ๆ ทำความผิด ความชั่ว ล่วงเกินพระราชกำหนดกฎหมายประการใด ๆ ...ให้เจ้ากรม ปลัดกรม สมุห์บาญชี พี่เลี้ยง จางวาง ว่ากล่าวห้ามปรามแล้วทำเรื่องราวมายื่นต่อกรมวังไว้เป็นคำนับ...บังคับมาฉะนี้เพราะเหตุด้วย เจ้ากรม ปลัดกรม สมุห์บาญชี พี่เลี้ยง จางวาง*

*นั้นอย่างธรรมเนียมแต่ก่อนมาในหลวงทรงตั้งพระราชทานให้ไปกำกับ**เจ้า** เป็นพนักงานดูแลระวัง**เจ้า** มิให้ทำความผิดความชั่วต่าง ๆ แลเจ้ากรม ปลัดกรม สมุห์บาญชี พี่เลี้ยง จางวางเล่า ก็ถือน้ำพระพิพัฒสัตยา ได้รับพระราชทาน เบี้ยหวัดเหมือนข้าราชการ ในตำแหน่งทั้งปวง เหตุดังนั้น เจ้ากรม ปลัดกรม สมุห์บาญชี พี่เลี้ยง จางวาง เหมือนเป็น**นายประกันเจ้า**"*[๙]

การเปลี่ยนแปลงความหมายของคำว่า "เจ้านาย"

เมื่อประเทศสยามเริ่มเข้าสู่ยุคใหม่ตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นต้นมา ผู้ที่มีอำนาจสูงสุดในแผ่นดินรองจากพระเจ้าแผ่นดินก็คือสมาชิกชั้นสูงแห่งพระบรมราชวงศ์ คำว่า "เจ้านาย" ในสมัยรัชกาลที่ ๕ ถึงรัชกาลที่ ๗ จึงมีความหมายผูกพันอยู่กับเชื้อสายชั้นสูงแห่งพระบรมราชจักรีวงศ์เป็นหลัก ครั้นหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองเมื่อวันที่ ๒๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๕ พระบรมวงศานุวงศ์ตั้งแต่ชั้นหม่อมเจ้าขึ้นไปโดยกำเนิด หรือโดยการแต่งตั้งก็ตามย่อมดำรงอยู่ในฐานะเหนือการเมือง (ตามมาตรา ๑๑ แห่งรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรสยาม ๑๐ ธันวาคม ๒๔๗๕) ดังนั้น ผู้ที่มีอำนาจวาสนาอยู่ในระบบการเมืองจึงเป็นข้าราชการเป็นหลัก ไม่ใช่เรื่องน่าแปลกที่ข้าราชการชั้นผู้น้อยจะเรียกผู้บังคับบัญชาของตนว่า "เจ้านาย" เจ้านายในความหมายนี้จึงหมายถึงผู้บังคับบัญชาซึ่งก็คือผู้มีอำนาจวาสนาอยู่ในระบบการเมืองไทยสมัยใหม่นั่นเอง

คำว่า "เจ้านาย" มิได้เลื่อนจากพระบรมวงศานุวงศ์ชั้นสูงมาหยุดอยู่เพียงข้าราชการชั้นผู้ใหญ่เท่านั้น เมื่อไม่นานมานี้เองที่ระบบเศรษฐกิจไทยเติบโตเข้าสู่ยุคใหม่และมีความเกี่ยวพันกับวงจรธุรกิจอุตสาหกรรม

และการค้าของโลกมากขึ้นเป็นลำดับนั้นข้าราชการก็เริ่มรู้สึกตัวว่าตนกำลังกลายเป็น "คนจนรุ่นใหม่" ในสภาวะเช่นนี้ คำว่า "เจ้านาย" ก็เริ่มเคลื่อนย้ายไปสู่คนกลุ่มใหม่ที่มีอำนาจวาสนาขึ้นมาในเงื่อนไขของสังคมเศรษฐกิจและการเมืองไทยปัจจุบัน "เจ้านาย" ในปัจจุบันจึงอาจจะเป็นฝรั่ง หรือญี่ปุ่น หรือ ฮ่องกง หรือ ไต้หวัน หรืออื่น ๆ ก็ได้ที่เป็นผู้จัดการหรือหัวหน้างานในบริษัทที่หนุ่มสาวสมัยใหม่นิยมเข้าไปประกอบอาชีพหลังจากที่ตนสำเร็จการศึกษาแล้ว

เชิงอรรถ

[๑] หมอบรัดเล *หนังสืออักขราภิธานศรับท์.* พ.ศ. ๒๔๑๖.

[๒] *ปทานุกรม* กรมตำรา กระทรวงธรรมการ พ.ศ. ๒๔๗๐ และพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๔๙๓.

[๓] *พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕.* กรุงเทพฯ : อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๒๕.

[๔] พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว *ธรรมเนียมราชตระกูล ในกรุงสยาม* จ.ศ. ๑๒๔๐ (พ.ศ. ๒๔๒๑)

[๕] พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว "ประกาศมิให้เรียกหม่อมราชวงศ์แลหม่อมหลวงว่าเจ้า" พ.ศ. ๒๔๐๗.

[๖] พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว "ประกาศไม่ให้หม่อมราชวงศ์ตลอดจนบุตรหลานเหลนไปเที่ยวตามหัวเมืองโดยไม่ได้ทูลลา จ.ศ. ๑๒๒๔".

[๗] พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว "ประกาศว่าด้วยบ่าวไพร่ของผู้มีอำนาจออกไปอยู่หัวเมือง"

[๘] พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว "ประกาศเรื่องออกหนังสือราชกิจจานุเบกษา" พ.ศ. ๒๔๐๑

๙ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว "ประกาศเรื่องห้ามข้าเจ้ามิให้ปิดบังความผิดของเจ้านาย" พ.ศ. ๒๔๐๓.

เจ้า

สมเกียรติ วันทะนะ

คำว่า "เจ้า" (ปรกติออกเสียงยาวอ่านว่า จ้าว มีเพียงบางคำที่ออกเสียงสั้นว่า เจ้า เช่น ในกรณีที่ใช้เป็นสรรพนามบุรุษที่ ๒ หรือ ๓ สำหรับผู้ใหญ่เรียกผู้น้อยโดยสุภาพหรือเอ็นดูได้แก่ เจ้ามานี่ เจ้าหนู เจ้าแดง เป็นต้น) เป็นคำไทยคำเดียวที่มีความหมายกว้างขวางครอบคลุมที่สุดในเรื่องที่เกี่ยวข้องกับอำนาจในสังคมไทยตั้งแต่โบราณกาลที่เราไม่อาจระบุเวลาที่แน่ชัดได้จนกระทั่งถึงทุกวันนี้ เมื่อประมวลการใช้คำว่าเจ้าในกรณีต่าง ๆ เข้าด้วยกันทั้งหมด แล้วเราพอจะจำแนกความหมายของคำนี้ออกเป็น ๕ ประการใหญ่ ๆ ดังนี้คือ

๑. หมายถึงผู้เป็นใหญ่
๒. หมายถึงผู้เป็นหัวหน้า
๓. หมายถึงผู้เป็นเจ้าของ
๔. หมายถึงผู้ชำนาญหรือมีความสามารถในเรื่องหนึ่ง ๆ เป็นพิเศษ
๕. หมายถึงผู้ที่เป็นที่นับถือ

เมื่อพิจารณาให้ถี่ถ้วนแล้วจะเห็นได้ว่าแท้ที่จริงแล้วความหมายทั้ง ๕ ประการนี้ล้วนมุ่งไปที่จุดหมายเดียวกันทั้งสิ้น นั่นคือ มุ่งกล่าวถึงผู้มีอำนาจชนิดต่าง ๆ ในต่างกรรมต่างวาระกัน บ่อยครั้งที่ความหมายทั้ง ๕ ประการนี้หลอมรวมเข้าเป็นหนึ่งเดียวหรืออย่างน้อยก็เกี่ยวพันกันอย่างใกล้ชิดเสียจนกระทั่งยากที่จะแยกขาดออกจากกันได้ ในกรณีเช่นนี้ผู้เป็นใหญ่ในที่ใดหรือเรื่องใดจึงมักจะเป็นหัวหน้า เป็นเจ้าของ เป็นผู้ชำนาญ และเป็นผู้ที่ได้รับความนับถือในที่นั้นหรือในเรื่องนั้นในขณะเดียวกันด้วย

ผู้มีอำนาจในสังคมไทยมีหลายประเภทและหลายระดับ ความสัมพันธ์ที่บุคคลเหล่านี้มีต่อกันและต่อเพื่อนมนุษย์คนอื่น ๆ รวมกันประกอบขึ้นเป็นโครงสร้างรวมแห่งอำนาจซึ่งเป็นเครือข่ายอันมหึมาที่โอบอุ้ม ค้ำจุน ร้อยรัด และกำกับการดำรงอยู่ของสังคมไทยในแต่ละขณะ โครงสร้างรวมแห่งอำนาจนี้เปลี่ยนแปรรูปลักษณ์ไปตามเหตุปัจจัยแวดล้อมทั้งปวงทางประวัติศาสตร์ การเข้าใจโครงสร้างรวมแห่งอำนาจในสังคมไทยอย่างสังเขปเป็นพื้นฐานจะทำให้เข้าใจความหลากหลายและความสลับซับซ้อนของการใช้คำว่าเจ้าในสังคมไทยตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันดีขึ้น

โครงสร้างแห่งอำนาจในสังคมไทยจารีตประเพณี

สังคมไทยจารีตประเพณีในที่นี้หมายถึงสังคมไทยตั้งแต่โบราณกาลจวบจนกระทั่งถึงช่วงที่สังคมไทยปรับตัวครั้งใหญ่เพื่อเข้าสู่ยุคใหม่ในสมัยรัชกาลที่ ๔ และรัชกาลที่ ๕ เป็นต้นมา โครงสร้างอำนาจของสังคมไทยจารีตประเพณีเป็นโครงสร้างอำนาจที่จัดตั้งขึ้นตามโลกทัศน์แบบไตรภูมิซึ่งเป็นอัจฉริยภาพของชาวไทยสยามในการผสมผสานมรดกทางวัฒนธรรม ๓ แหล่งใหญ่อันได้แก่ พุทธ พราหมณ์ และผี เข้าด้วยกัน ในโครงสร้างนี้เราอาจแบ่งอำนาจออกเป็น ๖ ชนิดหรือระดับใหญ่ ๆ คือ อำนาจพุทธธรรม อำนาจเทพนิกร อำนาจสถาบันพระมหากษัตริย์ อำนาจภูตผีปีศาจ อำนาจข้าราชการ และอำนาจปัจเจกบุคคล คำว่า เจ้า ถูกนำมาใช้บ่งชี้ถึงอำนาจชนิดต่าง ๆ เหล่านี้ได้อย่างแนบเนียนและยืดหยุ่นตามยุคสมัย

อำนาจพุทธธรรม

จุดสุดยอดในโครงสร้างอำนาจของสังคมไทยจารีตประเพณีคืออำนาจแห่งพระธรรมเจ้าหรือธรรมานุภาพ พระธรรมเจ้าคือลักษณะ

ธรรมดาทั่วโลกของสรรพสิ่งอันไม่มีใครฝืนได้ นั่นคือสิ่งทั้งปวงเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง ไม่คงที่ เกิดขึ้นแล้วย่อมเสื่อมและสลายไปเป็นธรรมดา (อนิจจตา) สิ่งทั้งปวงมีสภาวะที่เป็นทุกข์ด้วยเหตุที่ไม่อาจสนองความสมอยากที่แท้จริงของผู้อยากเข้าไปยึดด้วยตัณหาอุปาทานได้ (ทุกขตา) และสิ่งทั้งปวงไม่มีตัวตนที่แท้จริงของตนเอง (อนัตตตา) ตามคติทางพุทธศาสนาอำนาจทางธรรมนี้เป็นอำนาจที่มีฐานะสูงส่งกว่าอำนาจทางโลกเพราะโลกเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์และไม่มีตัวตนที่แท้จริง อำนาจธรรมเป็นอำนาจที่ควบคุมกำกับสรรพสิ่ง ไม่มีใครหรือสิ่งใดฝืนหรือหลุดรอดจากอำนาจอันเป็นสามัญลักษณ์นี้ได้ อย่างไรก็ตาม อำนาจธรรมเป็นเรื่องของนามธรรมซึ่งยากแก่การที่เข้าใจแจ่มแจ้งโดยมนุษย์ทั่วไป ดังนั้น หลักคำสอนที่ชัดเจนโดยพระศาสดาที่เป็นตัวบุคคลทางประวัติศาสตร์จึงเป็นรูปธรรมที่เข้าใจได้ง่ายกว่าและแพร่หลายได้มากกว่า พระศาสดาผู้ค้นพบหลักพุทธธรรมนี้ชาวไทยสยามเรียกว่าพระพุทธเจ้า คำสอนของพระพุทธเจ้าซึ่งเรียกว่าพระไตรปิฎกนั้นโดยสาระสำคัญแล้วก็คือการเปิดเผยให้เห็นว่าอำนาจหรือกลไกการทำงานของธรรมดาโลกนั้นเป็นอย่างไร และทำอย่างไรมนุษย์จึงจะมีชีวิตที่มีความสุขได้ท่ามกลางอำนาจดังกล่าว

พระสงฆ์คือกลุ่มบุคคลที่เป็นหลักในการสืบทอดพระธรรมเจ้าหรือคำสอนของพระพุทธเจ้าให้ดำรงคงอยู่และเป็นประโยชน์ต่อชนรุ่นหลังที่เลื่อมใสศรัทธาอย่างไม่ขาดสาย ชาวไทยสยามเรียกพระสงฆ์ด้วยคำที่เคารพนับถือเช่นกันว่าพระสงฆ์เจ้าหรือที่สะดวกปากยิ่งกว่าว่าพระสงฆ์องค์เจ้า อนึ่ง ในภาษาไทยเก่ายังนิยมเรียกพระสงฆ์เจ้าว่าเจ้ากูอีกด้วย ซึ่งหมายถึงผู้เป็นใหญ่แก่ตนเองเพราะเป็นผู้ที่สามารถใช้หลักธรรมควบคุมกายกรรม วจีกรรม และมโนกรรมของตนไม่ให้เลื่อนไหลไปอย่างไร้ทิศทางตามแรงผลักดันของความโลภ โกรธ หลง และกลัว

อำนาจพุทธธรรมในที่นี้มิใช่อำนาจที่คุกคามชีวิตทางโลกของมนุษย์ อำนาจพุทธธรรมมีลักษณะเป็นพระคุณมากกว่าพระเดช อำนาจนี้ได้รับการเคารพนับถือเฉพาะในหมู่ผู้เลื่อมใสศรัทธา อำนาจนี้ไม่มีกลไกที่จะไปบีบบังคับให้บุคคลต้องเชื่อฟังหรือนับถือศรัทธา

อำนาจเทพนิกร

รองลงมาจากอำนาจพุทธธรรมในโครงสร้างอำนาจของสังคมไทยจารีตประเพณีคืออำนาจของเทพยดาฟ้าดินที่เรียกรวม ๆ ว่าเทพเจ้า เทพเจ้าที่ชาวไทยสยามเคารพนับถือและเชื่อว่ามีอำนาจเหนือวิถีชีวิตของผู้คนมีทั้งเทพเจ้าตามคติพุทธศาสนาและตามคติพราหมณ์ คติพุทธศาสนาแบ่งเทพเจ้าออกเป็น ๓ ประเภทคือ วิสุทธิเทพ อุปบัติเทพ และสมมติเทพ วิสุทธิเทพหมายถึงพระพุทธเจ้า (ซึ่งไม่จำกัดเฉพาะพระองค์ที่ชื่อสมณโคดมเท่านั้น) พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระขีณาสพ อุปบัติเทพหมายถึงเทพที่บังเกิดในเทวโลกนับตั้งแต่ภาคพื้นดินขึ้นไปจนถึงพรหมโลก ส่วนสมมติเทพหมายถึงผู้ที่โลกสมมติว่าเป็นเทวะ ได้แก่ พระราชา พระเทวี และพระกุมาร เป็นต้น ตามการจำแนกนี้ชาวไทยสยามจึงไม่เพียงแต่คิดถึงพระพุทธเจ้าในแง่ที่เป็นพระศาสดาของพระพุทธศาสนาที่ครั้งหนึ่งทรงเคยดำรงชีวิตอยู่ในโลกนี้เท่านั้น หากยังคิดถึงพระองค์ในฐานะเทพเจ้าชั้นสูงสุดที่ทรงมหิทธานุภาพอันเป็นที่ล้นที่พ้นอีกด้วย ในทำนองเดียวกันพระมหากษัตริย์ในทัศนะของชาวไทยสยามสมัยก่อนก็มิได้เป็นเพียงผู้ปกครองผู้ทรงอำนาจสูงสุดในหมู่มนุษย์ด้วยกันเท่านั้น หากแต่พระองค์ยังทรงเป็นเทพเจ้าประเภทหนึ่งด้วย อำนาจของสถาบันพระมหากษัตริย์จะได้กล่าวอย่างละเอียดในข้อถัดไป

อุปบัติเทพที่ชาวไทยรู้จักกันดีที่สุดคือพระอินทร์หรือสมเด็จอมรินทราธิราชเจ้า พระองค์ทรงเป็นใหญ่แก่เทวดาทั้งปวงในเทวโลก

ชั้นที่ชื่อว่าดาวดึงส์ซึ่งอยู่เหนือยอดเขาพระสุเมรุและเทวโลกชั้นจาตุ-มหาราชิกซึ่งอยู่เหนือยอดเขายุคันธร บทบาทของพระอินทร์และท้าวจตุโลกบาททั้ง ๔ (คำว่า "ท้าว" ก็มีความหมายเดียวกับคำว่าเจ้าในแง่ที่แปลว่าผู้เป็นใหญ่) อันได้แก่ ท้าวธตรัฏฐะ ผู้เป็นใหญ่เหนือเทพคนธรรพ์ทางทิศตะวันออก ท้าววิรุฬหกผู้เป็นใหญ่เหนือนิกรเทพกุมภัณฑ์ทางทิศใต้ ท้าววิรูปักข์ผู้เป็นใหญ่เหนือนาคทางทิศตะวันตก และท้าวเวสสุวัณผู้เป็นใหญ่เหนือยักษ์ทั้งปวงทางทิศเหนือ จึงเป็นกลไกสำคัญที่เชื่อมต่อระหว่างอำนาจธรรม (เรียกว่ากฎแห่งกรรมเมื่อใช้กับวิถีชีวิตมนุษย์) กับความเป็นไปในชีวิตของมนุษย์แต่ละคน ตามความเชื่อของชาวไทยพุทธ ทุกวันขึ้น ๘ ค่ำ ๑๔-๑๕ ค่ำ และวันแรม ๘ ค่ำ ๑๔-๑๕ ค่ำ สมเด็จอมรินทราธิราชเจ้าจะเสด็จออก ณ โรงธรรมศาลาที่ชื่อว่าสุธรรมา แล้วมีโองการตรัสสั่งแก่ท้าวจตุมหาราชให้เอาใจใส่สงเคราะห์มนุษย์ ผู้ใดกระทำอกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการคือ กายทุจริต ๓ วจีทุจริต ๔ มโนทุจริต ๓ ให้จดรายชื่อใส่หนังสุนัข ส่วนมนุษย์ผู้ใดขวนขวายกระทำกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการให้จดรายชื่อใส่สุวรรณบัฏ บัญชีบุญนั้นสมเด็จอมรินทราธิราชทรงอ่านให้เทวดาสาธุการแล้วเก็บไว้ในสวรรค์ ส่วนบัญชีบาปให้ติเตียนแล้วส่งลงไปไว้ในนรก ด้วยวิธีนี้ชาวพุทธทั่วไปจึงเชื่อกันว่าบุคคลจะได้รับความเป็นธรรมตามกฎแห่งกรรมหรือตามธรรมานุภาพโดยไม่ขาดตกบกพร่อง ชาวไทยสมัยก่อนมักกล่าวกันว่าการกระทำของมนุษย์นั้นไม่ว่าดีหรือชั่วแม้นว่ามนุษย์ด้วยกันไม่เห็นเทพยดาฟ้าดินก็จะต้องเห็น

นอกจากเทพเจ้าตามคติพุทธแล้วเทพเจ้าตามคติพราหมณ์ก็มีบทบาทอย่างสำคัญในวัฒนธรรมไทยโดยเฉพาะอย่างยิ่งในแวดวงของชนชั้นสูงหรือผู้ปกครองบ้านเมือง อำนาจของเทพเจ้าตามคติพราหมณ์เป็นอำนาจที่เน้นพระเดชเป็นหลัก พระอิศวรเป็นเจ้านั้นทรงอำนาจ

ที่จะกำหราบภูตผีปีศาจทั้งปวงได้ พระนารายณ์เป็นเจ้าก็ทรงอำนาจที่จะปราบกลียุคที่เกิดขึ้นแก่มนุษย์อยู่เป็นนิจ ถึงแม้พระพรหมเจ้าจะไม่มีเทวสถานที่เป็นทางการ (เหมือนอย่างพระอิศวรเป็นเจ้า และพระนารายณ์เป็นเจ้า ที่ทรงเสด็จลงมาพักเยี่ยมโลกมนุษย์ทุกปีในพระราชพิธีตรียัมพวายเดือนอ้าย) แต่ในพระราชพิธีศักดิ์สิทธิ์อื่น ๆ ของบ้านเมืองเช่นพระราชพิธีศรีสัจจปานกาล หรือพระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัจจา พระพรหมเจ้าก็จะได้รับอัญเชิญมาร่วมในพระราชพิธีเสมอ

อำนาจสถาบันพระมหากษัตริย์

อำนาจของสถาบันพระมหากษัตริย์ในสังคมไทยจารีตประเพณีมีสองมิติคือในด้านหนึ่ง พระมหากษัตริย์ทรงเป็นที่ตั้งของอำนาจสูงสุดของมนุษย์ในสังคมการเมือง ส่วนอีกด้านหนึ่งด้วยเหตุที่ทรงเป็นสมมติเทพพระองค์จึงทรงเป็นจุดเชื่อมโยงที่ขาดไม่ได้ระหว่างอำนาจพุทธธรรม และอำนาจเทพยดาฟ้าดินกับความเป็นไปของสังคมการเมืองมนุษย์โดยส่วนรวม วัตรปฏิบัติของพระมหากษัตริย์จึงเป็นดัชนีบ่งชี้ความเจริญหรือความเสื่อมของสังคมการเมืองตามโลกทัศน์แบบไตรภูมิ คัมภีร์**ไตรภูมิโลกวินิจฉยกถา** (พ.ศ. ๒๓๔๕) บรรยายถึงสายสัมพันธ์อันละเอียดอ่อนนี้ว่า "ถ้าท้าวพระยาทั้งปวงไม่เป็นธรรม พระยาอุปราชแลเสนาบดีแลเศรษฐีทั้งปวงไม่เป็นธรรมแล้ว ไพร่ฟ้าประชากรชาวพระนครแต่บรรดาที่อยู่ในเขตแคว้นสิ้นทั้งปวงนั้นก็จะไม่เป็นธรรมตลอดทั้งวังจังหวัดขอบขัณฑสีมา ฝ่ายเทพยดาที่พิทักษ์รักษามนุษย์ทั้งปวงครั้นมนุษย์ไม่เป็นธรรมแล้วก็จะพลอยไม่เป็นธรรมไปด้วยสิ้น... ครั้นเทพยดาแลพรหมทั้งหลายไม่เป็นธรรมแล้วพระจันทร์แลพระอาทิตย์ก็จะเวียนไปมิได้เสมอ...ลมก็จะพัดวิปริต...ฝนก็จะไม่ตกชอบฤดู... แผ่นดินนั้นจะหาโอชะบ่มิได้...อาหารสรรพสิ่งทั้งปวงนั้นแต่ล้วนปราศ

จากโอชะไปสิ้นด้วยกัน...สรรพว่านยาต่าง ๆ แต่บรรดาที่เป็นโอสถระงับโรคนั้นจะปราศจากโอชะสิ้นทุกสิ่งทุกประการ" สภาพเช่นที่กล่าวนี้มีปฐมเหตุมาจากการปฏิบัติพระองค์ของพระมหากษัตริย์ ดังนั้นในสังคมไทยจารีตประเพณีจึงเน้นย้ำเป็นพิเศษถึงทศพิธราชธรรม ๑๐ ประการและจักรพรรดิวัตรจรรยา ๑๒ ประการของผู้ปกครองบ้านเมือง การละเลยหรือหละหลวมในวัตรปฏิบัติเหล่านี้จะยังให้เกิดความระส่ำระสายในโครงสร้างแห่งอำนาจทั้งเบื้องบนและเบื้องล่างจนกระทั่งว่าในที่สุดแล้วอาจยังความหายนะให้เกิดแก่สังคมมนุษย์หรือบ้านเมืองได้ สถาบันพระมหากษัตริย์มีความสำคัญต่อสังคมการเมืองไทยจารีตประเพณีถึงเพียงนี้จึงมีการใช้คำว่าเจ้ากับสถาบันพระมหากษัตริย์ในหลายรูปแบบคือ เป็นเจ้าแผ่นดิน เป็นเจ้าชีวิต เป็นเจ้าอยู่หัว และเป็นเทพเจ้าโดยสมมุติ พระนามพระเจ้าแผ่นดินไทยนั้นแสดงออกถึงคติพุทธธรรม คติเทพเจ้าตามแนวพุทธ คติเทพเจ้าตามแนวพราหมณ์และคติดั้งเดิมของไทยเอง เช่น สมเด็จพระบรมไตรโลกนารถ (พ.ศ. ๑๙๗๗-๑๙๙๒) สมเด็จพระอินทราชาธิราช (พ.ศ. ๑๙๙๒-๒๐๑๓) สมเด็จพระนเรศวร (พ.ศ. ๒๑๒๑-๒๑๓๖) สมเด็จพระนารายณ์ (พ.ศ. ๒๑๙๙-๒๒๒๕) พระธาดาธิเบศร์ (พ.ศ. ๒๒๒๕-๒๒๕๐) และ สมเด็จพระเจ้าสามพระยา (พ.ศ. ๑๙๖๑-๑๙๗๗) เป็นต้น

อำนาจภูตผีปีศาจ

อำนาจอมุษย์อีกอย่างหนึ่งที่มีบทบาทมากในสังคมไทยจารีตประเพณีคืออำนาจของสิ่งที่คนไทยเรียกว่าผี ในพัฒนาการทางสังคมอันยาวนานทำให้ชาวไทยสยามสามารถจำแนกผี ซึ่งเป็นคำดั้งเดิมออกเป็น ๓ ประเภทในระยะหลัง ผีร้ายหรือปีศาจที่ชอบหลอกหลอนและทำอันตรายมนุษย์เป็นประเภทหนึ่ง ผีดีบางตนได้รับความนับถือยกย่องเป็นเจ้าซึ่งถือเป็นเทวดา ประเภทหนึ่งเรียกว่าเทพารักษ์มักมีศาลหรือ

มีที่สิงสถิตแน่นอนอีกประเภทหนึ่ง ส่วนประเภทที่ ๓ เป็นผีคาบเส้น กล่าวคือเป็นผีดีก็ไม่ใช่ผีร้ายก็ไม่เชิง อยู่ตามป่าเขาลำเนาไพรก็มี ในถ้ำ ในน้ำ หรือบนต้นไม้ หรือที่อื่น ๆ ก็มี ถ้าท่านสิงสถิตหรืออยู่ ณ ที่ใด และเป็นเจ้าของหรือเป็นใหญ่ ณ ที่ใดเราก็มักเรียกท่านว่าเจ้านั่นเจ้านี่ เช่น เจ้าที่ เจ้าทุ่ง เจ้าป่า เจ้าเขา เป็นต้น

ผีดีที่มีฐานะสูงส่งในสังคมไทยเห็นจะเป็นเจ้าพ่อหลักเมืองซึ่งมีอยู่ประจำทุกเมือง เจ้าพ่อหลักเมืองหรือผีประจำเมืองนี้เป็นผีดีและได้รับการยกฐานะเป็นเทพารักษ์ผู้เป็นหลักรักษาเมือง ในศาลหลักเมืองของกรุงเทพมหานครฯ ปัจจุบันนี้นอกจากเจ้าพ่อหลักเมืองซึ่งเป็นเทวดาที่สิงสถิตอยู่ในเสาหลักเมืองแล้วยังมีเทพารักษ์อื่น ๆ อีกถึง ๕ องค์ ตั้งประดิษฐานอยู่ด้วย และ ๒ ใน ๕ ของเทพารักษ์ดังกล่าวก็มีคำเรียกขานว่า "เจ้าพ่อ" เหมือนกับเจ้าพ่อหลักเมือง คือ เจ้าพ่อหอกลอง เจ้าพ่อเจตคุปต์ พระเสื้อเมือง พระทรงเมือง และพระกาฬ (ชัยศรี)

อำนาจภูตผีปีศาจนี้ก็เช่นกันจะมีคุณหรือมีโทษต่อสังคมมนุษย์ได้มากน้อยเพียงไรหรือไม่ย่อมขึ้นอยู่กับวัตรปฏิบัติของผู้ปกครองหรือกษัตริย์เป็นสำคัญ เจ้าผีที่เป็นเทพารักษ์ประจำเมืองก็ไม่อาจรักษาเมืองเอาไว้ได้ถ้าเจ้าเมืองไม่ครองธรรม เสภาเรื่อง**ขุนช้างขุนแผน**ให้ภาพอันน่าสะพรึงกลัวเมื่อเจ้าแผ่นดินไม่ครองธรรมว่า

"ด้วยว่าเจ้าเมืองเชียงใหม่ไม่ครองธรรม ถึงกรรมเมืองจะแตกแหลกสิ้น

เดิมเชียงอินทร์เป็นปิ่นเอกราช ชะตาขาดนครอ่อนอาถรรพ์
จะเสื่อมสิ้นยศอย่างแต่ปางบรรพ์ เป็นประจันตประเทศเขตกรุงไทย
ผีป่าจึงแข็งแรงร้ายกาจ ผีเมืองมิอาจจะสู้ได้
ก็ถอยปนย่นยับอัปราชัย ผีป่าเข้าไปไล่ลุยเมือง

เทพทุกศาลสิงออกวิ่งพล่าน กำภูฉัตรพระกาฬโดดศาลเปรื่อง
ไม่หลอเหลือทั้งพระเสื้อพระทรงเมือง หอเครื่องเจตคุกบุกหนีไป
พวกเหล่าผีเล็กน้อยพลอยวิ่งว่อน ทั้งนครเสียงมีผีร้องไห้
บ้างอุ้มลูกจูงหลานซานเข้าไพร เพราะผีป่าเข้าได้ในนครฯ"

อำนาจข้าราชการ

ตามโครงสร้างอำนาจในสังคมไทยจารีตประเพณีนั้นอำนาจมนุษย์ในลำดับที่รองลงมาจากพระมหากษัตริย์คือ พระบรมวงศานุวงศ์ซึ่งเป็นเจ้าที่เป็นมนุษย์หรือที่เรียกกันอีกชื่อหนึ่งว่า เจ้านายนั่นเอง (ดูรายละเอียดในคำว่า "เจ้านาย") โดยเฉพาะอย่างยิ่งเจ้าที่กินเมืองและเจ้าที่ทรงกรม อย่างไรก็ตามอำนาจของเจ้านายขึ้นอยู่พระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์เป็นสำคัญ อำนาจของเจ้านายมิใช่ระบบอำนาจที่เป็นอิสระและผลกระทบต่อสังคมโดยส่วนรวมก็ไม่กว้างขวางเมื่อเทียบกับพระราชอำนาจอันครอบคลุมของสถาบันพระมหากษัตริย์และอำนาจที่ใช้ปฏิบัติจริงในชีวิตประจำวันของข้าราชการหรือเสนาอำมาตย์ข้าราชบริพาร หัวหน้าสูงสุดของข้าราชการหรือที่เรียกว่าขุนนางนั้นก็มียศเป็นเจ้าพระยาซึ่งคำว่าเจ้าในที่นี้หมายถึงผู้เป็นใหญ่หรือเป็นหัวหน้าของข้าราชการในส่วนราชการนั้น ๆ นอกจากนี้ นอกพระนครหรือราชธานีอันเป็นศูนย์กลางออกไปสังคมไทยจารีตประเพณียังจัดระเบียบสังคมด้วยหน่วยที่เป็นเมืองในระดับต่าง ๆ ตั้งแต่ชั้นเอกจนถึงชั้นจัตวาและหัวเมืองที่ถวายตัวเป็นประเทศราช หัวเมืองที่กล่าวมาทุกระดับมีผู้เป็นใหญ่หรือหัวหน้าหรือเจ้าของ (ในกรณีประเทศราช) ที่เรียกว่าเจ้าเมืองด้วยกันทั้งสิ้น ข้าราชการชั้นผู้ใหญ่และเจ้าเมืองเหล่านี้ใช้อำนาจปฏิบัติราชการในฐานะที่เป็นต่างพระเนตรพระกรรณของพระมหากษัตริย์ซึ่งเป็นศูนย์อำนาจกลางของสังคม

อำนาจปัจเจกบุคคล

หน่วยย่อยสุดในการจัดระเบียบสังคมก็คือครัวเรือน ดังนั้น ผู้เป็นหัวหน้า ผู้เป็นใหญ่และผู้เป็นเจ้าของครัวเรือนจึงได้ชื่อว่าเจ้าบ้าน เจ้าเรือน ในระดับครัวเรือนและระดับปัจเจกบุคคลที่ประกอบขึ้นเป็นครัวเรือนหนึ่ง ๆ นี้เองที่เป็นเส้นแบ่งเขตระหว่างอำนาจของสังคมการเมืองกับอำนาจของเอกชนเพราะในระดับที่เหนือกว่าครัวเรือนขึ้นไปเพียงขั้นเดียวบุคคลก็ต้องเข้าสังกัดเจ้าหมู่ซึ่งถือเป็นกลไกที่เล็กที่สุดของระบบราชการที่กระจายลงไปยังอาณาประชาราษฎรในวงกว้าง

อำนาจปัจเจกบุคคลซึ่งอยู่นอกเหนือจากเครือข่ายของระบบราชการนี้ส่วนใหญ่เป็นเรื่องราวอันเกี่ยวข้องกับกิจกรรมทางเศรษฐกิจ พระไอยการลักษณะมรดก พระไอยการลักษณะกู้หนี้ และพระไอยการเบดเสรจ ใน**กฎหมายตราสามดวง** (พ.ศ. ๒๓๔๗) เต็มไปด้วยคำว่าเจ้าที่มีความหมายในลักษณะนี้ทั้งสิ้น เช่น เจ้าทาษ เจ้าเงิน เจ้าสิน เจ้าทรัพย์ เจ้าหนี้ เจ้าเข้า (ข้าว) เจ้านา เจ้าไร่ เจ้าช้างม้าวัวควาย ฯลฯ เจ้าในที่นี้มีความหมายหลักคือผู้เป็นเจ้าของทรัพย์สินทางเศรษฐกิจในลักษณะที่เป็นกรรมสิทธิ์ส่วนบุคคล

โครงสร้างแห่งอำนาจในสังคมไทยสมัยใหม่

ในช่วงระยะเวลาประมาณหนึ่งร้อยปีที่ผ่านมามีเหตุการณ์สำคัญยิ่งสองชุดที่นำความเปลี่ยนแปลงอย่างใหญ่หลวงมาสู่โครงสร้างอำนาจในสังคมไทย เหตุการณ์ชุดแรกคือการปฏิรูประบบการบริหารราชการแผ่นดินครั้งใหญ่ที่เริ่มเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๕ ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และเหตุการณ์ชุดที่สองคือการเปลี่ยนแปลงการปกครองจากระบอบราชาธิปไตยมาสู่ระบอบประชาธิปไตยซึ่งเริ่มเมื่อ ๒๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๕ แม้ความหมายของคำว่าเจ้าดังที่กล่าว

ไว้แล้วข้างต้นจะมิได้เปลี่ยนแปลงไปในสาระสำคัญ แต่การที่จะเลือกใช้คำว่าเจ้าในบริบทเช่นไรกลับเปลี่ยนแปลงไปจากเดิมไม่น้อย

ความรู้ทางวิทยาศาสตร์และวิทยาการสมัยใหม่ที่เริ่มหลั่งไหลเข้ามาจากตะวันตกในรัชกาลที่ ๔ ทำให้คำอธิบายโลกในแง่จักรวาลวิทยาแบบไตรภูมิเริ่มเสื่อมความนิยมลง ฟ้าแลบมิใช่เกิดจากเมขลาล่อแก้ว ฟ้าร้องมิใช่เกิดจากรามสูรขว้างขวาน ลมพัดมิใช่เกิดจากการกระทำของวาตวลาหกเทวดา และฝนตกมิใช่เกิดจากวัสสวลาหกเทพ ฯลฯ

ผลกระทบที่เกิดกับอำนาจพุทธธรรมก็คือหลักธรรมอันเป็นแก่นแท้ของพระพุทธศาสนา ยังได้รับการสืบทอดต่อมาอย่างกระปรี้กระเปร่า ส่วนที่เป็นชาดกหรือนิทานประกอบคำสอนซึ่งไม่สอดคล้องกับคำอธิบายโลกตามความรู้ทางวิทยาศาสตร์สมัยใหม่เริ่มเสื่อมความนิยมไปตามลำดับ ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับความแพร่หลายของระบบการศึกษาสมัยใหม่ อีกประการหนึ่ง คำอธิบายที่เคยมีรากฐานทางพุทธศาสนาเริ่มหมดบทบาทในการอธิบายโครงสร้างอำนาจในสังคมไทยสมัยใหม่ ในปัจจุบันภาษาบาลีไม่ใช่ภาษาที่จำเป็นแม้ในหมู่ผู้เชี่ยวชาญเรื่องไทยคดีศึกษา เรื่องราวทางศาสนา (ทั้งศาสนาพุทธและศาสนาอื่น ๆ) ในปัจจุบันควรเป็นเสรีภาพทางใจส่วนบุคคลและไม่ควรจะเกี่ยวกับอำนาจทางโลก ในปัจจุบันคำว่าเจ้าจึงยังคงใช้เรียกขานสิ่งที่เป็นที่เคารพสูงสุดของแต่ละศาสนา อาทิ พระพุทธเจ้า พระเจ้า พระเป็นเจ้า และพระผู้เป็นเจ้า เป็นต้น

อำนาจเทพเจ้าก็ลดน้อยลงจนกระทั่งจางหายไปจากคำอธิบายโครงสร้างอำนาจในสังคมไทยปัจจุบัน เรื่องราวของเทพเจ้าและสิ่งศักดิ์สิทธิ์กลายเป็นเสรีภาพทางใจส่วนบุคคลอีกเช่นกัน

กระบวนการที่อำนาจคลายความศักดิ์สิทธิ์ลงตามลำดับนั้นเห็นได้ชัดเจนที่สุดที่สถาบันพระมหากษัตริย์ พระมหากษัตริย์ในปัจจุบันไม่ใช่อวตารของเทพเจ้า พระองค์มิได้ทรงเป็นเจ้าของแผ่นดินในความหมายเดิม พระองค์มิได้ทรงเป็นเจ้าชีวิต และพระองค์มิได้ทรงเป็นเจ้าของอำนาจสูงสุดในแผ่นดินหรือที่เรียกว่าอำนาจอธิปไตยอีกต่อไป พระองค์ทรงเป็นเพียงพระเจ้าอยู่หัวเพราะพระองค์ทรงอยู่เหนือการเมืองและทรงเป็นที่เคารพสักการะและเป็นศูนย์รวมจิตใจของชนในชาติในฐานะองค์พระประมุข

ผลของการปฏิรูปการบริหารราชการแผ่นดินในรัชกาลที่ ๕ ทำให้อำนาจในการปกครองประเทศที่แท้จริงค่อย ๆ ถ่ายโอนไปสู่ระบบราชการสมัยใหม่ในทางปฏิบัติ หลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. ๒๔๗๕ พระมหากษัตริย์ทรงอยู่เหนือการเมืองและเจ้านายหมดบทบาททางการเมืองไปด้วย คำว่าเจ้าตามธรรมเนียมการบริหารราชการแผ่นดินแบบเก่าถูกแทนที่ด้วยคำอื่นหรือมิฉะนั้นก็ถูกยกเลิกไป เช่น ยศเจ้าพระยาถูกยกเลิกไปพร้อมกับยศขุนนางอื่น ตำแหน่งเจ้ากรมในราชการพลเรือนถูกแทนที่ด้วยตำแหน่งอธิบดี ความสัมพันธ์ระหว่างข้ากับเจ้าและบ่าวกับนายในระบบอุปถัมภ์อันกว้างใหญ่ไพศาลที่ก่อให้เกิดธรรมเนียมการคิดและการปฏิบัติแบบเจ้าขุนมูลนายถูกปฏิเสธตามหลักการของระบบราชการสมัยใหม่ซึ่งเน้นระบบคุณธรรมและการปฏิบัติงานตามหน้าที่อันเป็นความชำนาญเฉพาะด้าน คำว่าเจ้าใน "เจ้าหน้าที่" และ "เจ้าพนักงาน" บ่งชี้ความหมายใหม่ในคำอันเก่าแก่ทั้งสองได้เป็นอย่างดี เจ้าหน้าที่และเจ้าพนักงานนับแสนนับล้านในสังคมไทยปัจจุบันมิได้จำกัดอยู่เฉพาะบุคคลที่เป็นข้าราชการเท่านั้น บริษัท สมาคม พรรคการเมือง ฯลฯ ล้วนมีเจ้าหน้าที่ของตนด้วยกันทั้งสิ้น

อำนาจภูตผีปีศาจ (แม้จะเป็นผีดีหรือเจ้าผี) ก็ถูกลบบทบาทจากการที่เคยมีส่วนช่วยค้ำจุนโครงสร้างอำนาจในสังคมไทยจารีตประเพณีมาเป็นเรื่องความเชื่อถือศรัทธาส่วนบุคคล หรือเปลี่ยนแปลงรูปแบบและเนื้อหาไปตามยุคสมัย งานประเพณีแห่เจ้าแม่ลิ้มกอเหนี่ยวที่จังหวัดปัตตานีและแห่เจ้าพ่อเจ้าแม่เอ็งกอที่จังหวัดนครสวรรค์กลายเป็นงานที่สร้างความสามัคคีให้กับคนในท้องถิ่นและดึงดูดนักท่องเที่ยวได้อย่างน่าทึ่ง สังคมที่ส่งเสริมการท่องเที่ยวและมีเทคโนทางการสื่อสารที่ทันสมัยอย่างในปัจจุบันทำให้ผู้คนจำนวนมากรับรู้หรือได้มีส่วนร่วมงานประเพณีบูชาเจ้าพ่อเจ้าแม่โดยที่เขาอาจไม่เคยมีความนับถือศรัทธามาก่อนเลยก็ได้

ในส่วนของคำว่าเจ้าที่ใช้อธิบายพฤติกรรมของบุคคลนั้นในปัจจุบันมีแนวโน้มที่สังเกตได้เป็น ๒ ประการด้วยกันคือ ในประการแรกพฤติกรรมหรือความสัมพันธ์ที่ไม่เป็นทางการหรือถือว่าอยู่นอกระบบจะถูกมองในเชิงลบ ตัวอย่างของการใช้คำว่าเจ้าในกรณีนี้เช่น เจ้าพ่อที่เป็นคนซึ่งมีอิทธิพลอย่างไม่เป็นทางการในท้องที่หนึ่งหรือวงการหนึ่งโดยมีลูกน้องเข้าฝากเนื้อฝากตัวเป็นจำนวนมาก เจ้าแม่แชร์หรือหวยเถื่อน การทำตัวเป็นเจ้าขุนมูลนายของข้าราชการ การวางตัวเป็นเจ้าใหญ่นายโตในวงสังคมทั่วไป การทำตัวเป็นเจ้าบุญทุ่มของนักการเมือง และการดำเนินนโยบายแสวงหาความเป็นเจ้าหรือลัทธิครองความเป็นเจ้าในความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ เป็นต้น ในประการที่สอง คำว่าเจ้าที่ใช้อธิบายพฤติกรรมหรือความสัมพันธ์ที่เป็นที่ยอมรับอย่างเป็นทางการของสังคมจะมีความหมายในเชิงบวก เช่น เจ้าของกิจการ เจ้าหนี้ เจ้าของที่ดิน เจ้าหน้าที่ และ เจ้าพนักงาน เป็นต้น

ในอนาคตคำว่าเจ้าที่มีความหมายในเชิงบวกคงจะจำกัดอยู่ที่ความหมาย ๓ ประการ คือผู้เป็นเจ้าของ ผู้ชำนาญ และผู้ที่เป็นที่นับถือ

เป็นสำคัญ คำว่าเจ้าในความหมายนี้หมายถึง ผู้เป็นใหญ่และผู้เป็นหัวหน้าคงจะลดความสำคัญลงอีกและคงจะถูกใช้ในแง่ลบมากขึ้นเมื่อสังคมไทยสมัยใหม่ก้าวไปสู่จุดที่เน้นความเท่าเทียมกันยิ่ง ๆ ขึ้น เจ้าในสามความหมายแรกเน้นลักษณะที่เป็นพระคุณ ส่วนเจ้าในสองความหมายหลังเน้นลักษณะที่เป็นพระเดช ดังนั้นสังคมสมัยใหม่ที่เน้นเสรีภาพส่วนบุคคลมากขึ้นย่อมเป็นแรงผลักดันให้ความหมายในเชิงลบของคำว่าเจ้าที่เน้นลักษณะพระเดชเด่นชัดขึ้นอีกโสดหนึ่งด้วย

เอกสารประกอบการค้นคว้า

ปทานุกรมของกระทรวงธรรมการ (พ.ศ. ๒๔๗๐)

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๔๙๓ โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๑๐.

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕ กรุงเทพฯ : อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๒๕.

สมเกียรติ วันทะนะ, "พุทธรัฐปริทรรศน์" ใน *ไทยคดีศึกษา รวมบทความทางวิชาการ เพื่อแสดงมุทิตาจิตอาจารย์ พันเอกหญิงคุณนิออน สนิทวงศ์ ณ อยุธยา* (พ.ศ. ๒๕๓๓)

หนังสืออักขราภิธานศรับท์ (พ.ศ. ๒๔๑๖) กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๑๔.

ศักดิ์ศรี – หน้าตา

ธีรยุทธ บุญมี

ในทัศนะของชาวบ้านมักถือว่าทุกคนมีศักดิ์ศรีของตัวเอง ศักดิ์ศรีมีลักษณะเป็นนามธรรมซึ่งแฝงอยู่ในตัวคนทุกคน ในความสัมพันธ์ทางสังคม คนทุกคนจะต้องระมัดระวังไม่ให้เกิดการดูหมิ่นศักดิ์ศรีของกันและกัน โดยปกติชาวบ้านจะไม่คิดว่าใครมีศักดิ์ศรีมากน้อยกว่ากัน แต่ชาวบ้านก็จะต้องมีความเข้าใจว่า บุคคลบางคนหรือบางสถานะจะต้องยึดติดกับศักดิ์ศรีมากน้อยต่างกัน เป็นข้อมูลซึ่งกำกับการเลือกแสดงออกหรือแสดงพฤติกรรมบางอย่าง เช่น บางครั้งการเสนอความช่วยเหลือทางการเงินหรือทางวัตถุกับบางคน แทนที่จะเกิดบุญคุณก็อาจเป็นการหมิ่นศักดิ์ศรีและอาจเกิดความหมางใจขึ้นได้

คนในทุกวัฒนธรรมมักจะเอาถือเอาวัตถุบางอย่างมาเป็นเครื่องหมายหรือสัญลักษณ์แทนศักดิ์ศรีของตน เป็นที่น่าสังเกตว่าสัตว์บางประเภทก็มีปรากฏการณ์นี้เช่นกัน โดยเฉพาะสัตว์ตัวผู้ เช่น หัวหน้าฝูงลิง หมูโทน กระทิง มักมี "อาณาบริเวณ" (territory) ของตน ซึ่งหากสัตว์ตัวอื่นหรือฝูงอื่นเข้ามารุกล้ำแล้วจะต้องมีการปะทะต่อสู้หรือปกป้อง "อาณาบริเวณ" ของตน สำหรับในสังคมไทย เรามีปรากฏการณ์ที่ชายหนุ่มหรือนักเลงมักถือเอาถิ่น เช่น ตรอก ซอย ทุ่ง บาง เป็นสัญลักษณ์ของศักดิ์ศรี ซึ่งหากมีการละเมิด เช่น "เบ่งข้ามทุ่ง" "มาเย้ยถึงบาง" ก็อาจจะเกิดการกระทบกระทั่งกันขึ้นได้

George Simmel นักสังคมวิทยาชาวเยอรมันเสนอว่า คนมักสร้างความผูกพันเชิงสัญลักษณ์ระหว่างตัวเองกับวัตถุบางอย่าง เกิดเป็น "อาณาเขตของศักดิ์ศรี" (honor sphere) ขึ้น หากใครมาละเมิดอาณาเขตนี้

ก็เท่ากับเป็นการละเมิดศักดิ์ศรีของผู้นั้น๑ เช่น ขุนนางไทยสมัยก่อนถือสาเรื่อง ลอมพอก (ชฎา หรือหมวกสวมหัวเพื่อแสดงยศ) มาก ลอมพอกจะต้องวางไว้ที่ ๆ เหมาะสม หากใครแตะต้องหรือแสดงอาการไม่เคารพก็จะเป็นการดูถูกดูหมิ่นกัน หรือเช่นว่าในหมู่เด็ก ถ้าใครเหยียบเงาหัวถือว่าหาเรื่องกัน เป็นต้น สิ่งซึ่งมนุษย์สร้างความผูกพันเชิงสัญลักษณ์และศักดิ์ศรีมีหลายประเภท ต่างกันไปตามลักษณะวัฒนธรรม แต่เราพอประมวลได้เป็น ๓ กลุ่มใหญ่ ๆ คือ "วัตถุมีค่า" "ผู้หญิงหรือตระกูล" และ "อาชีพบางอย่าง" ของสังคม ดังรายละเอียดต่อไปนี้

ศักดิ์ศรีจากทรัพย์สมบัติหรือการครอบครอง "วัตถุมีค่า"

มีสังคมจำนวนมากที่ให้ความสำคัญกับมิตินี้ ชายหนุ่มและหัวหน้าสกุลของสังคมโทรเบียนด์อวดมันเทศชนิดและขนาดต่าง ๆ เพื่อแสดงศักดิ์ศรีหน้าตา โดยที่บางครั้งก็ไม่ได้ใช้เพื่อบริโภคเลย วัวเป็นสัญลักษณ์ศักดิ์ศรีของพวกดิงคา (Dinka) และนัวร์ (Nuer) ในซูดาน กำไลแขนกับสายสร้อยลูกปัดเป็นวัตถุมีค่าที่บ่งบอกศักดิ์ศรีระดับหัวหน้าของเผ่าโทรเบียนด์ ในสังคมไทยสมัยก่อนการก่อตัวของระบบศักดินามีร่องรอยว่าวัตถุบางอย่างอาจไม่มีประโยชน์ใช้สอยเพียงอย่างเดียว หากแต่เป็นสัญลักษณ์ของศักดิ์ศรีด้วย ปู่เจ้าลาวจก ต้นราชวงศ์เม็งรายได้ชื่อว่า "ลาวจก" เพราะครอบครองจอบเหล็ก ๕๐๐ เล่ม (ลาว = ผู้ใหญ่, จก = จอบ) ในวรรณกรรมท้าวฮุ่งซึ่งสันนิษฐานว่ามีขึ้นในยุคก่อตัวของระบบศักดินามีบันทึกว่า วัตถุที่บ่งถึงสง่าราศีของชนชั้นเจ้านาย เช่น ผ้าแพร ไหม เครื่องถ้วยชามจะมาจากจีนเป็นส่วนใหญ่ มาในระยะหลังวัตถุเหล่านี้จะมาจากอินเดียเพิ่มมากขึ้น นอกจากนี้ ข้าทาส บ่าวไพร่ก็จัดเป็นความมั่งคั่งที่บ่งถึงศักดิ์ศรีอย่างหนึ่ง

ศักดิ์ศรีจากชาติตระกูลกับการควบคุมผู้หญิง

ในหมู่พวกอาหรับและพวกเติร์กหลายกลุ่ม ศักดิ์ศรีที่เกิดจากชาติตระกูลและการควบคุมผู้หญิง (การมีภรรยาหลายคน หรือฮาเร็มของขุนนางผู้ใหญ่) มีความสำคัญอย่างยิ่งยวดมากกว่าศักดิ์ศรีอย่างอื่น ในสังคมไทยก็มีความคิดเรื่องศักดิ์ศรีที่มาจากชาติตระกูลเช่นเดียวกับในวัฒนธรรมอื่น เช่น โคลงโลกนิติในสมัยอยุธยา มีข้อความว่า "คนน้อยแลใฝ่ให้ เกินศักดิ์ว่าตระกูลใหญ่นัก แทนไท้" เรามักใช้คำว่าเกียรติยศคู่กับวงศ์ตระกูล แต่เราไม่มีคำซึ่งหมายถึงศักดิ์ศรีในการควบคุมผู้หญิงโดยตรง แต่การมีภรรยามากจะสะท้อนให้เห็นว่า คนผู้นั้นมีบุญวาสนาหรือบารมีมาก เช่น ในจดหมายเหตุลาลูแบร์เล่าว่า ชาวสยามมีภรรยาหลายคน "ให้ภาคภูมิประดับ**บุญบารมี**มากกว่าจะเป็นการแสดงด้านกามารมณ์"[๒] อย่างไรก็ตาม เรามีคำว่า "วาสนา" ซึ่งใช้ได้ในหลาย ๆ กรณีรวมทั้งเรื่องผู้หญิง คำว่า วาสนา ซึ่งนำมาใช้กับความสัมพันธ์ระหว่างชายกับหญิง หมายถึง การมีสิ่งซึ่งฝังอยู่ในตัวคนซึ่งจะทำให้ได้อยู่ร่วมกัน คนไทยคงรับเอามาจากอินเดียมาใช้แทนคำว่า "แนน" ซึ่งเป็นคำดั้งเดิมในสมัยโบราณ หญิงชายจะเป็นเนื้อคู่กันจะต้องมีพิธี "ชั่งแนน" ว่าเหมาะกันหรือไม่ หรือเทพาอารักษ์อาจจะช่วยส่งเสริม เช่น "เทพาคุ้มคูนแนน ชูส่ง"[๓]

ศักดิ์ศรีจากการแลกเปลี่ยนหรือควบคุม "บริการ" บางอย่างในสังคม

การแลกเปลี่ยนการบริการก็เหมือนกับการแลกเปลี่ยนสิ่งของคือดำรงอยู่ในสังคมไทยมาช้านาน เช่น ประเพณีลงแขกของไทย แต่ยังมีการแลกเปลี่ยนบางชนิดที่จะตกเสมือนเป็น "หน้าที่" เฉพาะของคนบางกลุ่มในสังคม เช่น การรบ การป้องกันชุมชน การแสดงความ

กล้าหาญ เข้มแข็ง อดทนอย่างพิเศษในกีฬาบางประเภท เช่น กีฬามวย หรือมวยปล้ำในสังคมญี่ปุ่น การสู้วัวกระทิงในสังคมสเปน เป็นต้น "การแลกเปลี่ยนการบริการ" พิเศษเหล่านี้เป็นเรื่องสำคัญเรื่องหนึ่ง และเป็นที่มาของปรากฏการณ์ เช่น ระบบนักเลงโตของไทย* ในบางสังคมแถบทะเลเมดิเตอร์เรเนียน พวกมาเฟีย ทำหน้าที่คุ้มครองชุมชน หรือปรากฏการณ์ "โจรเพื่อสังคม" (social banditry) เช่น โรบินฮู้ด เสือใบ เสือดำ ซึ่งให้บริการกับชุมชนในการต่อต้านอำนาจรัฐส่วนกลาง[๔] บริการเหล่านี้เป็นที่มาของศักดิ์ศรีที่สำคัญแบบหนึ่ง

นอกจากนี้ยังมีบริการอีกแบบหนึ่งซึ่งนักมานุษยวิทยาสกุลมาร์กซิสต์คนหนึ่งเรียกว่า การแลกเปลี่ยนระหว่าง "วัตถุ" กับ "อำนาจนามธรรม" (imaginery) เช่น ชาวนาชาวบ้านส่งส่วยสางน้ำผึ้งกับเจ้าเมือง หรือหมอ พระ พราหมณ์ โดยที่พวกหลังนี้จะให้บริการคือการติดต่อกับอำนาจศักดิ์สิทธิ์ของบรรพบุรุษ หรือพระเจ้าที่ควบคุมชีวิตความเป็นอยู่ของชุมชนตอบแทน ผลจากการควบคุมนี้จะนำมาซึ่ง "เกียรติภูมิที่ยิ่งใหญ่ อำนาจ และผลประโยชน์ทางวัตถุ"[๕]

ในสังคมแต่ละแห่งจะมีการจัดลำดับความสำคัญของการแลกเปลี่ยนกับการหมุนเวียนของวัตถุมีค่า ผู้หญิง ตระกูล การบริการ ในระดับที่ต่างกัน สัญลักษณ์ของศักดิ์ศรีและอำนาจในแต่ละสังคมจึงแตกต่างกันออกไปด้วย ชาวอาหรับบางกลุ่มให้ความสำคัญกับตระกูล และกับการควบคุมผู้หญิงเผ่า Kayapo ในป่าอเมซอนให้ความสำคัญกับความสามารถในการพูดต่อชุมชน ศักดิ์ศรีจึงกำหนดด้วยขนาดและชนิดของเครื่องประดับริมฝีปาก (lip plug) ซึ่งเกิดจากการเจาะริมฝีปากแล้วใส่แผ่นประดับลงไป และจะขยายให้ริมฝีปากกว้างใหญ่คล้าย

---

*โปรดดูรายละเอียดเพิ่มเติม ใน "เจ้าพ่อ" และ "นักเลง" (บรรณาธิการ)

ปากเป็ด สำหรับสังคมบรรดาศักดิ์ไทยในยุคศักดินานั้น หัวใจสำคัญที่สุดของกระบวนการทางการเมืองและเศรษฐกิจคือการแสวงหา ควบคุมและกระจายวัตถุมีค่า ซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของระบบลำดับศักดิ์ กษัตริย์และขุนนางจำเป็นที่จะต้องยึดกุมแหล่งป้อนวัตถุดิบหรือสินค้าประเภทนี้ การค้าระหว่างประเทศกับจีน อินเดีย มลายู หรือการค้าระหว่างอาณาจักรต่าง ๆ เช่น ล้านนา อยุธยา พุกาม ล้านช้าง จึงมีความสำคัญในหลายมิติเกินกว่าการเป็นกิจกรรมทางเศรษฐกิจระหว่างดินแดนเท่านั้น

ศักดิ์ศรี – เกียรติ – บารมี – วาสนา

ในสังคมไทย ศักดิ์ศรีมีความสัมพันธ์กับการกำหนดตำแหน่งแห่งที่ของผู้คนในสังคมและมีได้หลายความหมายซึ่งเกี่ยวข้องกับคำอื่น ๆ เช่น คำว่า "เกียรติ" และ "เกียรติยศ" ซึ่งเป็นคำศัพท์ที่มักใช้กับ "กลุ่ม" หรือ "สถาบัน" และ "ตำแหน่ง" เช่น "ตำแหน่งอันทรงเกียรติ" "เกียรติยศแก่วงศ์ตระกูล" "พระเกียรติยศของพระเจ้าแผ่นดิน" ในพระราชพงศาวดารมีข้อความว่า **"พระเกียรติยศ**คือฉัตรแก้วกั้นเกษทุกประเทศธานีใหญ่" **ในตำรับพระพิชัยเสนา** เขียนไว้ว่า "ให้คิดตั้งจิตรทำนุบำรุง**พระเกียรติยศ**พระเจ้าแผ่นดินให้ถาวรขจรฟุ้งเฟื่องไปโดยทิศานุทิศ" เป็นต้น บางครั้งคำว่า "เกียรติยศ" จึงใช้กับขุนนางผู้ใหญ่ด้วย เป็นที่น่าสังเกตว่า คำว่าเกียรติยศเป็นคำที่มีลักษณะเป็นทางการ ในสังคมไทยสมัยศักดินามีการแบ่งลำดับขั้นของเกียรติยศไว้ค่อนข้างชัดเจน ในสมัยปัจจุบันก็ยังมีการลำดับเกียรติของอาชีพและสถานภาพอยู่เช่นกัน ในวงสังคมเช่น งานแต่งงาน งานประชุม งานศพ ผู้จัดต้องคอยระวังเรื่องการจัดลำดับความสำคัญให้กับแขก ตาม "เกียรติ" ของแต่ละคน

นอกจากเรื่อง "เกียรติ" หรือ "เกียรติยศ" แล้ว "ศักดิ์ศรี" ในสังคมไทยยังมีความหมายเกี่ยวข้องกับเรื่องอื่น ๆ อีก เช่น บารมี (cha-

risma) ซึ่งเป็นศักดิ์ศรีแบบหนึ่งที่มาจากสิ่งสูงสุด สิ่งศักดิ์สิทธิ์ หรือสิ่งที่เหนือโลก บารมีจึงมักจะมีที่ใช้อย่างค่อนข้างเฉพาะเจาะจงกับกษัตริย์ ผู้วิเศษ ผู้มีบุญ หรือนักเลงโตในชนบท บารมีเหมือนสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่มีลักษณะกระจายแผ่ออกไปคุ้มครองบุคคลในสังคมและสิ่งรอบ ๆ ผู้มีบารมีได้ ผู้มีบารมีจึงมักมีผู้ติดตามหรือบริวารมาก ด้วยเหตุนี้ในสังคมไทย "บารมี" จึงเป็นศัพท์อีกคำหนึ่งที่จัดได้โดยการแสดงออกที่เป็นรูปธรรมบางอย่าง ผู้ที่มีบารมีในสังคมไทยมักเป็นผู้มีอำนาจมาก มีผู้ติดสอยห้อยตามหรือรับใช้จำนวนมาก

นอกจากนี้ "ศักดิ์ศรี" ยังมีความหมายเกี่ยวข้องกับ คำ "วาสนา" ซึ่งมีรากฐานมาจากคติทางพุทธศาสนา แต่เมื่อนำมาใช้ในบริบทของสังคมวัฒนธรรมไทย "วาสนา" ก็มีความหมายที่กลายไป* "วาสนา" ไม่ได้หมายถึงศักดิ์ศรีโดยตรงแต่สื่อความหมายถึงสิ่งที่มีแฝงฝังอยู่ในบุคคลหรืออาจจะบังเกิดขึ้นในช่วงใดช่วงหนึ่ง ซึ่งจะทำให้ได้เพิ่มศักดิ์ศรีหรือสถานะ เช่น ในเพลงยาวเสียดสี จมื่นราชามาตย์ในสมัยรัชกาลที่ ๕ มีความว่า

"หมอจีนดูไว้ในตำรา	*ดวงชะตาขึ้นเมษราษี*
*คงจะถึงพานทองในสองปี***	*ถ้าเต็มที่ผิดคาดราชรองเมือง*
---	---
---	*เกิดเป็นตัวกูผู้มี**วาสนา***
เครื่องเสวยคาวหวานประทานมา	*กินข้าวหน้าเลื่องลือออกอื้ออึง"*

ในสังคม นอกจากจะมีความเชื่อว่าวาสนาเป็นอำนาจซึ่งมีอยู่ในตัว

---

* โปรดดูรายละเอียดเพิ่มเติม ใน "กรรม" (บรรณาธิการ)

** พานทองเป็นเครื่องประดับยศพระยา (ผู้เขียน)

บุคคลซึ่งเพิ่มลดได้ตามกาลเวลาแล้ว ยังมีความเชื่อว่ามี "วัตถุวิเศษ" (fetish) บางอย่างซึ่งหากได้ไว้ครอบครองจะช่วยเพิ่มอำนาจแห่งวาสนาและศักดิ์ศรีได้ เชื่อกันว่าเครื่องรางของขลัง ตะกรุด ว่าน สัตว์เลี้ยงบางประเภท หรืออัญมณีต่าง ๆ จะสามารถนำโชคลาภหรือวาสนามาให้ เช่น ถ้าได้ครอบครองเพชรชื่อขัตติยชาติ "แม้สกุลไพร่จะได้เป็นนาย หากเป็นนายจะได้เป็นขุนนาง หากเป็นขุนนางจะได้ครองเมือง" ถ้าได้แก้วมหานิล "จะเป็นเศรษฐีมีทรัพย์สินเงินทองช้างม้าวัวควาย" ถ้าได้แก้วไพฑูรย์ "ผู้ใดได้ไว้จะเป็นเสน่ห์และมีความสุขความเจริญ" ส่วนแก้วชนิดหนึ่งคือเป็กชุมน้ำดำซึ่งมีสีเหมือนเหล็ก จะทำให้คงกระพันชาตรีเป็นต้น[๖] เป็นที่น่าสังเกตว่าบรรดาคุณสมบัติของวัตถุวิเศษเหล่านี้สอดคล้องต้องกับสัญลักษณ์แห่งศักดิ์ศรีทั้ง ๓ ประเภทดังกล่าวไว้ตอนต้น คือ ทรัพย์สินบริวาร การควบคุมผู้หญิง หรือลักษณะคงกระพันชาตรี อันเป็นสัญลักษณ์ศักดิ์ศรีของพวกทหารหรือนักเลง

นัยทางสังคม – วัฒนธรรมของศักดิ์ศรี

โดยทั่วไปนักมานุษยวิทยาส่วนใหญ่มีความเห็นพ้องกันว่า ปัญหาเรื่องศักดิ์ศรีหรือความอับอายมีความสำคัญในสังคมขนาดเล็ก ๆ หรือสังคมแม้จะขนาดใหญ่แต่เกาะกันแน่น เช่น สังคมขุนนางของยุโรปยุคกลาง ซึ่งเปิดโอกาสให้มีความสัมพันธ์แบบซึ่งหน้าอย่างค่อนข้างเข้มข้น Bourdieu นักสังคมวิทยาผู้หนึ่ง พยายามอธิบายว่า "ศักดิ์ศรีคือกรอบจริยธรรมของคนที่มองตัวเองโดยผ่านจากสายตาคนอื่น เพราะว่าภาพพจน์ของเขาแยกไม่ออกจากการที่คนอื่นมองตัวเขา ความน่าเคารพยกย่องจำเป็นต้องมองผ่านมิติทางสังคมและต้องปกป้องมันต่อหน้าคนอื่น ๆ"[๗] ส่วน Peristiany นักมนุษยวิทยามองว่า "ศักดิ์ศรีและความอับอายเป็นความกังวลสนใจของบุคคลในสังคมขนาดเล็ก ๆ และจำกัดวงแคบ ซึ่งมีความสัมพันธ์แบบซึ่งหน้าหรือแบบส่วนตัวเป็น

หลักมากกว่าความสัมพันธ์แบบไม่ผ่านตัวบุคคล เป็นสังคมซึ่งบุคลิกภาพส่วนบุคคลมีความสำคัญเท่า ๆ กับตำแหน่งทางสังคม"[๘]

พิจารณาจากแง่นี้เราอาจกล่าวได้ว่าในสังคมไทยปัญหาเรื่องศักดิ์ศรีควรมีมากในสังคมยุคศักดินาหรือสังคมหมู่บ้าน และคงจะคลี่คลายน้อยลง เมื่อสังคมพัฒนาทางเศรษฐกิจมากขึ้น แต่คงจะมีบทบาทอยู่ในสังคมที่มีลักษณะชุมชนหรือกระชับแน่น เช่น กองทัพ เป็นต้น

ในแนวทฤษฎีแบบ **หน้าที่นิยม** เราอาจมองได้ว่า ศักดิ์ศรี เป็นส่วนหนึ่งของบรรทัดฐานสังคมหรือวิถีชาวบ้าน ซึ่งมีหน้าที่กำกับให้บุคคลในสถานะต่าง ๆ แสดงบทบาทอย่างระมัดระวังและเหมาะสม แต่หากมองในแนวทฤษฎี Symbolic Interactionism ซึ่งมองความสัมพันธ์ทางสังคมในลักษณะที่เกิดจากการแลกเปลี่ยนหรือการใช้สื่อเชิงสัญลักษณ์เป็นหลักแล้ว ก็อาจบอกได้ว่าศักดิ์ศรีเป็นตัวกลางที่สำคัญสำหรับความสัมพันธ์ทางสังคมทั้งปวงของสังคมยุค "ก่อนสมัยใหม่"

Marcel Mauss และ Lévi-Strauss ได้พัฒนาแนวคิดที่สำคัญประการหนึ่งของสังคมวิทยา คือทัศนะที่ว่าโครงสร้างสังคมนั้นเกิดขึ้นมาจากพื้นฐานของการแลกเปลี่ยนของขวัญ (gift) หรือการแลกเปลี่ยนผู้หญิง สินค้า และข่าวสาร ทัศนะของนักมานุษยวิทยาทั้งสองท่านนี้เป็นประโยชน์อย่างยิ่งต่อการศึกษาเรื่อง ศักดิ์ศรี ทั้งนี้เพราะ Mauss ได้ชี้ให้เห็นว่า ของขวัญที่เป็นพื้นฐานของการแลกเปลี่ยนในสังคมยุคก่อนนั้น เป็นสัญลักษณ์ของค่านิยมต่าง ๆ ในสังคมด้วย[๙] ชี้ให้เห็นในงานการศึกษาเรื่อง Kula Exchange ของชนเผ่า Massim ว่า "ถึงแม้จะดูเหมือนว่าคนเป็นตัวกลางที่กำหนด**ค่า**ของเปลือกหอย แต่ในความเป็นจริง หากปราศจากเปลือกหอยคนก็ไม่สามารถกำหนดคุณค่าของตัวเองได้" กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ "คนกำหนดมูลค่าให้เปลือกหอยและเปลือกหอยก็กำหนด**คุณค่าหรือศักดิ์ศรี**ให้กับคน" เมื่อสังคมพัฒนา

ซับซ้อนขึ้น ก็มีการใช้**วัตถุ**เป็นตัวกำหนดศักดิ์ศรีอย่างเป็น**ระบบ**มากขึ้น เช่น **กำลังคน ที่ดิน** ชนิดของเสื้อผ้า (เช่น ผ้าสีพื้น หรือมีลาย) ชนิดของวัตถุที่ใช้ เช่น ราชิยานะ นาก เงิน ทอง ลวดลายของวัตถุนั้น ๆ เช่น ฉัตร ๓, ๕, ๗ ชั้น เป็นต้น ส่วนใหญ่ระบบของวัตถุนี้จะถูกกำหนดโดยความเชื่อเรื่องจักรวาลวิทยาของแต่ละสังคม

แนวคิดเช่นนี้ยังช่วยให้เราอธิบายได้ว่า ประเพณี potlatch หรือการจัดงานเลี้ยงกับแจกหรือทำลายข้าวของเพื่อแสดงศักดิ์ศรีที่เหนือกว่ากันของผู้ใหญ่หรือหัวหน้าของพวกเมลานีเซียน กับพวกอินเดียนในแถบอเมริกาเหนือ[๑๐] กับประเพณีการทำบุญในเทศกาลต่าง ๆ กับการจัดงานเลี้ยงในโอกาสแต่งงานลูกหลาน งานบวช ฯลฯ ก็คือระบบวัดปริมาณของวัตถุแห่งศักดิ์ศรีของแต่ละสังคมเช่นกัน แต่ไม่ได้วัดจากปริมาณ**ที่มี** แต่จากปริมาณที่ถูก**ทำลาย** อาหารข้าวของซึ่งถูกนำมาแลกเปลี่ยนประกวดประชันกันนั้น ยิ่งมีปริมาณมาก หรือมูลค่ามากก็ยิ่งช่วยแสดง**ศักดิ์ศรี** หรือกำหนดศักดิ์ศรีของหัวหน้าเผ่าหรือขุนนางคหบดีของสังคมได้ สำหรับสังคมไทยมีตัวอย่างใน**เสภาขุนช้างขุนแผน** งานเทศน์มหาชาติประจำปี ก็สะท้อนการตอกย้ำศักดิ์ศรีสูงที่สุดของครอบครัวขุนศรีวิชัย-นางเทพทอง พ่อแม่ของขุนช้าง

"เอากัณฑ์หนึ่งใหญ่ให้ใครดี *ยากที่สัปบุรุษจะส่งไป*
ออเออจริงแล้วกัณฑ์กุมาร *ให้เจ้าขรัวหัวล้านบ้านรั้วใหญ่*
นายบุญคุ้นกันไปไวไว *ถึงขุนช้างยื่นให้ใบฎีกา*
--- ---
นางพิมศรีประจันต์กัณฑ์มัทรี *กุมารยังหามีใครรับไม่*
ขุนช้างหัวร่ออ่อชอบใจ *ที่กัณฑ์ใหญ่ ๆ เรายินดี*
จะคิดอะไรกับสิ้นยัง *ถึงสิ้นสักห้าชั่งยังไม่หนี*
เกิดชาติใหม่จะได้ไปมั่งมี *ทำบุญอย่างนี้เราเต็มใจ"*

ส่วนกัณฑ์อื่น ๆ คือกัณฑ์มัทรีเป็นของนางศรีประจันต์ หมื่นศรีกับกัณฑ์ฉกษัตริย์ นางวันทองกัณฑ์จุลพน กัณฑ์มหาพนตระกูลตาไทกัณฑ์วันประเวศตระกูลตาแพยายศรี รับลดหลั่นกันไป

นิสัยการ "ทำลายทรัพย์สิน" เพื่อรักษาหน้าตาของคนไทยนั้นดูจะรุนแรงพอสมควร เรามีคติ "ตำน้ำพริกละลายแม่น้ำ" กับ "ถ้าทำการสิ่งใดที่ใหญ่ยศ อย่ากลัวหมดเงินเบี้ยจะเสียหาย หวังไว้ชื่อลือชาว่าฆ่าควาย เฝ้าเสียดายพริกแกงไม่เป็นการ"[๑๑] พระยาอนุมานราชธนให้ความเห็นไว้ว่า คนไทยสมัยก่อน เวลามีงาน "จะขาดเรื่องเลี้ยงพระและเลี้ยงคนไม่ได้ เรื่องเลี้ยงคนเป็นเลี้ยงกันอย่างกินเท่าใดกินไปไม่มีอั้นประตู เจ้าของงานต้องเตรียมไว้เลี้ยงให้เพียงพอ เสียเท่าใดเสียไปเพราะฆ่าควายเสียดายอะไรกับพริก"[๑๒]

แนวความคิดดังกล่าวเมื่อนำมาใช้พิจารณาดูสังคมหลาย ๆ แห่งในช่วง "ก่อนสมัยใหม่" เช่น สังคมศักดินาไทย อาจเห็นได้ว่า ศักดิ์ศรีเป็นตัวกลางสำคัญที่เชื่อมโยงโลกของวัตถุเข้ากับโลกของอำนาจ และโลกแห่งการเมืองเข้ากับโลกทางสังคม กล่าวอีกนัยหนึ่ง มนุษย์เมื่ออยู่ในสังคมในสถานะหนึ่ง ๆ ของสังคมนั้น มนุษย์ไม่ได้มีเพียงบทบาทหรือหน้าที่เท่านั้น แต่มนุษย์ยังมีค่าทางสัญลักษณ์ ซึ่งก็คือ ศักดิ์ศรีเป็นอีกมิติหนึ่งที่สำคัญอย่างยิ่งอีกด้วย การมีค่าทางสัญลักษณ์ยังส่งผลต่อให้เกิดหน้าที่ทางสัญลักษณ์อีกด้วย เช่น พิธีปิด-เปิดงานสำคัญขององค์กรแห่งหนึ่ง ก็ต้องกำหนดให้ผู้บังคับบัญชาของหน่วยงานนั้นเป็นผู้ทำ เป็นต้น

หน้าตา

Simmel เคยตั้งข้อสังเกตไว้ว่า ใบหน้าเป็นอวัยวะที่แปลกที่สุดของมนุษย์ตรงที่มีส่วนประกอบที่ละเอียดซับซ้อน ผันแปรได้หลากหลาย

มากที่สุดในบรรดาอวัยวะต่าง ๆ ของร่างกาย สามารถสะท้อนอารมณ์ความรู้สึกทุกอย่างออกมาได้อย่างชัดเจน จึงเป็นที่น่าสังเกตว่าคนในหลายวัฒนธรรม เช่น ญี่ปุ่น จีน ไทย ใช้คำว่า "หน้า" แทน "self" ในบางโอกาส และถือการรักษาหน้าตาเป็นเรื่องสำคัญมากที่สุดของชีวิต

จากทฤษฎีข้างต้นเราอาจอธิบายได้ว่า มนุษย์ทุกคนย่อมมีสถานะที่แน่นอนในสังคม สถานะนี้มิใช่เพียงกำหนดบทบาทหรือหน้าที่เท่านั้น หากแต่ยังมีคุณค่าเชิงสัญลักษณ์ หรือที่เรียกว่า **ศักดิ์ศรี** อีกด้วย หากในสถานการณ์หนึ่ง ๆ หรือในโอกาสหนึ่ง ๆ คนรู้สึกว่าตัวเอง**มีคุณค่าเชิงสัญลักษณ์มากขึ้น ก็จะเกิดความรู้สึกมีหน้ามีตา หากตรงกันข้ามก็จะรู้สึกเสียหน้า หรืออับอาย** เป็นที่น่าสังเกตว่า คำว่า **เสียหน้า** หรือ**ได้หน้าได้ตา**มักจะใช้ในโอกาสที่มีการประชุมกัน มีฝูงชนหรือกลุ่มชนอยู่จำนวนหนึ่ง หากในที่ชุมนุมนี้เราได้รับคุณค่าหรือหน้าที่ทางสัญลักษณ์ เช่นได้รับรางวัล คำชมเชย ได้รับเลือกให้เป็นตัวแทนกล่าวสุนทรพจน์ ฯลฯ เราจะรู้สึกได้หน้าอย่างมาก แต่ถ้าถูกตำหนิหรือทำบางอย่างผิดพลาด ไม่เหมาะสมกับกาละเทศะ เราจะรู้สึกสูญเสียคุณค่าเชิงสัญลักษณ์ ซึ่งก็คือความรู้สึกอับอาย เสียหน้าอย่างมาก ดังคำพูดที่ว่า "อายแทบมุดแผ่นดินหนี" เป็นต้น

เชิงอรรถ

๑ George Simmel, *The Sociology of George Simmel* trans. by K.M. Wolff. London : the Free Press, 1964.

๒ ลาลูแบร์ *จดหมายเหตุลาลูแบร์ ฉบับสมบูรณ์* เล่ม ๑-๒ สันต ท.โกมลบุตร แปล กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, น. ๒๒๙.

๓ สมเด็จพระมหาวีรวงศ์สังฆนายก, *ท้าวฮุ่งหรือเจือง* กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มิตรไทย, ๒๔๘๖, น. ๑๓.

๔ E. Hobsbaum, *Bandits*. New York : Pantheon Books, 1971, pp. 17–30.

๕ M. Godelier, "Process of the Formation, Diversity and Bases of State" in *International Social Science Journal* vol. XXXII No. 4, 1980, p. 612.

๖ หนานเต๋จา, *ประเพณีลานนาไทยและพิธีกรรมต่าง ๆ* เชียงใหม่ : ประเทืองวิทยา, ๒๕๑๗.

๗ P. Bourdieu, Gutline of a Theory of Practice. London : Cambridge University Press, 1979, p. 13.

๘ J.T. Peristiany (ed.), *Honor and Shame : The Values of the Mediteranean*. London : Weidenfeld and Nicolson, 1965, p. 11.

๙ C. Lévi-Strauss, *Structural Anthropology*. London : Penguin Books, 1963. และ Keesing R. & Keesing F., *New Perspectives in Cultural Anthropology*. New York : Holt Reinhart and Winston, 1971.

๑๐ Marcel Mauss, *The Gift : Forms and Function of Exchange in Archaic Societies*. London : Cohen & West, 1969, pp. 31–37.

๑๑ สุนทรภู่, *สุภาษิตสุนทรภู่* กรุงเทพฯ : ศิลปบรรณาคาร, ๒๕๒๗, น. ๑๒๖.

๑๒ พระยาอนุมานราชธน, *ชีวิตชาวไทยสมัยก่อน* กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์บรรณาคาร, ๒๕๑๐, น. ๑๑๔.

นอกจากนี้ ยังมีเอกสารประกอบการค้นคว้าอีกดังต่อไปนี้

ภาษาไทย

ธีรยุทธ บุญมี *ประวัติศาสตร์ความคิดของสังคมไทยช่วงต้น : การแพร่ขยายและพัฒนาการของความคิดพุทธศาสนาในสังคมไทย* (ยังไม่พิมพ์).

บัว ปากช่อง *ชุมนุมว่านและไม้มงคล.* กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์หอสมุดกลาง, ๒๕๒๔.

ร. แลงกาต์ *กฎหมายตราสามดวง.* กรุงเทพฯ : องค์การค้าคุรุสภา, ๒๕๑๕.

สงวน โชติสุขรัตน์ *ไทยยวน-คนเมือง.* กรุงเทพฯ : โอเดียนสโตร์, ๒๕๑๒.

สังฆะ วรรณสัย *ปริทรรศน์วรรณคดีลานนาไทย.* เชียงใหม่ : โครงการตำรา คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๒๓.

ภาษาอังกฤษ

Badcock, C.R., Lévi-Strauss, *Structuralism and Sociological Theory* London : Hutchiwson, 1975.

Blok, A., *The Mafia of a Sicipy Village 1860–1960.* Oxford : Basil Blackwell, 1974.

Cherfas and Lewin (eds.), *Not Work Alone : A Cross Cultural View of Activities Superfluous to Survival.* London : Temple Smith, 1980.

Cohen Abner, *Two Dimensional Man : An Essay on the Anthropology of Power and Symbolism in Complex Society.* California : University of California Press, 1976.

Douglas M., *Implicit Meanings : Essays in Anthropology.* London : Routledge and Kegan Paul, 1975.

———, *Purity and Danger : An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo.* London : Routledge and Kegan Paul, 1979.

Durkheim, E., *Elementary Forms of the Religious Life,* New York : Macmillan, 1926.

Geertz, C., *The Interpretation of Cultures.* New York : Basic Books, 1973.

Gottman E., *Relations in Public.* New York : Harper Torchbooks, 1971.

Huizinga, J., *The Waning of the Middle Ages.* London : Penguin Books, 1982.

Jung, C.G., "Transformation in the Mass" in *Psyche of Symbol : A Selection from the Writings of C.G. Jung.* Violet Side Lazlo (ed.) New York : Doubleday, 1958.

Leach, E., *Lévi-Strauss.* London : Fontana Paperbooks, 1982.

Meeker, M.E., "Meaning and Society in the Near East : Examples from the Black Sea Turks and the Levantine Arabs", Cornell University, unpublished Ph.D. thesis, 1972.

Sharp, L. and Hanks, L.M., *Bangchan : Social History of a Rural*

ที่พึ่ง

ม.ร.ว.อคิน รพีพัฒน์

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕ ได้ให้ความหมายของคำ**ที่พึ่ง** ไว้เป็นสามนัย คือ

๑. ผู้คุ้มครองช่วยเหลือ เช่น พ่อแม่เป็นที่พึ่งของลูก

๒. สิ่งที่อาศัยยึดเป็นหลัก เช่น ได้ตำราเป็นที่พึ่ง

๓. เครื่องยึดเหนี่ยวทางใจ เช่น ยึดพระรัตนตรัยเป็นที่พึ่ง[๑]

การเปลี่ยนแปลงบริบทการให้คำ**ที่พึ่ง** อาจพอเห็นได้จากคำจำกัดความที่หนังสือประเภทพจนานุกรมในช่วงเวลาต่าง ๆ กันได้ให้ไว้ เช่น

อักขราภิธานศรับท์ ค.ศ. ๑๘๗๓ (พ.ศ. ๒๔๑๖)

- ที่พึ่ง, ที่อาไศรย, ที่สำนักนิ์, คือสิ่งที่ได้อาไศรยนั้น เช่น จ้าวฟ้าจ้าวแผ่นดิน, ย่อมเปนที่พึ่งแก่สัตว์ผู้ยาก

ศริพจน์ภาษาไทย์ ค.ศ. ๑๘๙๖ (พ.ศ. ๒๔๓๙)

- ที่พึ่ง : Refuge, protector, suppo-t

วจนานุกรม พ.ศ. ๒๔๖๖

- ที่พึ่ง (น. ที่ช่วยเหลือ)

ปทานุกรม กระทรวงธรรมการ พ.ศ. ๒๔๗๐

- ที่พึ่ง น. ผู้ช่วยอุดหนุน

พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๔๙๓

- ที่พึ่ง น. ผู้ช่วยอุดหนุน

พจนานุกรมไทย พ.ศ. ๒๕๐๔

– ที่พึ่ง น. ผู้ช่วยอุดหนุน, สิ่งซึ่งเป็นเครื่องยึดเหนี่ยว[๒]

จนมาถึงพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕ ที่กล่าวแล้ว

จากเอกสารสมัยอยุธยาตอนปลาย หรือรัตนโกสินทร์ตอนต้น ความหมายของ "ผู้คุ้มครองช่วยเหลือ" ดูจะเป็นความหมายของที่พึ่งที่ใช้กันแพร่หลายที่สุด บุคคลที่จะเป็นที่พึ่งให้แก่ผู้อื่นได้นั้นก็คือ บุคคลที่มีคุณสมบัติหรือคุณลักษณะของผู้ใหญ่ คือ เป็นผู้ที่มีชาติวุฒิ วัยวุฒิ คุณวุฒิ หรือมีอำนาจ เกียรติยศ และโภคทรัพย์ เหนือกว่า "ผู้น้อย" ที่มาพึ่ง

ตามโลกทัศน์ของคนไทยแล้ว การที่คนบางคนมีอำนาจ เกียรติยศ และ/หรือ โภคทรัพย์เหนือกว่าคนอื่น ๆ เป็นสิ่งที่ทำความเข้าใจและยอมรับได้ว่าเป็นสิ่งปกติ เป็นธรรมดาโลก ทั้งนี้เพราะคนผู้นั้นได้สะสมบุญไว้ในชาติปางก่อน ๆ และ/หรือในชาตินี้ บุญนั้นจึงส่งผลตอบสนองให้เขามีอำนาจเกียรติยศ และ/หรือ โภคทรัพย์ มากกว่าผู้อื่น

บุญหมายถึง "การกระทำความดีตามหลักคำสอนในศาสนา ; ความดี คุณงามความดี มีคุณงามความดี เช่น คนมีบุญ" (พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕)[๓] ดังนั้น คนที่มีอำนาจ เกียรติยศ และโภคทรัพย์ คือ คนมีบุญ ซึ่งหมายถึงคนที่กระทำความดีตามหลักคำสอนของศาสนา การจัดลำดับทางสังคมเป็นการจัดลำดับตามหลักศีลธรรม

พระมหากษัตริย์ทรงสถิตย์อยู่สูงสุดในลำดับทางสังคม ทรงเป็นผู้มีบุญที่สุด พระมหากษัตริย์ที่ดีเลิศ คือ พระมหากษัตริย์ผู้ทรงไว้ซึ่งคุณธรรม หรือธรรมราชา อันประกอบด้วย ทศพิธราชธรรม และคุณสมบัติอีกสี่ประการ (สสฺ เมธํ) (Prince Dhani "The Old Siamese

Conception of the Monarchy") ข้อแรกของทศพิธราชธรรม คือ ทาน ซึ่งหมายถึง การเป็นผู้ให้ทรัพย์ ให้ความช่วยเหลือต่าง ๆ เป็นทานด้วยความเสียสละ[๔]

โดยเหตุนี้ พระมหากษัตริย์ทรง "มีอำนาต มีบุน คุณอะเนกา"[๕] (โองการแช่งน้ำฯ) จึงทรงเป็น "ที่พึ่งของพระบรมวงศานุวงศ์และประชาราษฎร เป็นที่ร่มเย็นสืบไป"[๖] (เทศนาพระราชประวัติฯ) ในระบบศักดินาของไทย พระมหากษัตริย์พระราชทานยศศักดิ์ ตำแหน่ง และอำนาจแก่บุคคลต่าง ๆ ในสังคม ตามแต่บุญ คือ คุณความดีของบุคคลเหล่านั้น หน้าที่สำคัญอย่างหนึ่งของผู้มียศศักดิ์ อำนาจ และเป็นส่วนหนึ่งของ "บุญ" หรือคุณความดี ก็คือ การให้การช่วยเหลือเกื้อกูลและคุ้มครองผู้น้อย คือคนที่ด้อยกว่าในยศศักดิ์ อำนาจ และโภคทรัพย์ ในอีกด้านหนึ่งโลกทัศน์ของไทยเดิมก็มีอยู่ว่า ผู้น้อยจำเป็นต้องพึ่งผู้ใหญ่เพื่อความปลอดภัยและความก้าวหน้าของตนเอง ดังนั้น

> *"คำบูราณท่านย่อมว่า "น้ำพึ่งเรือ เสือพึ่งป่า ข้าพึ่งเจ้า บ่าวพึ่งนาย"... เป็นเพราะประเพณีมีมาแต่โบราณ เป็นธรรมดาของผู้มีอำนาจน้อยจะต้องพึ่งผู้มีอำนาจมาก ถ้าผู้มีอำนาจปกแผ่อยู่แล้ว ก็อาจคุ้มภัย คือ ความเบียดเบียนที่ข่มเหงต่าง ๆ ได้ และได้พึ่งกำลังรับความอนุเคราะห์ต่าง ๆ ที่ขัดสนนายท่านเป็นร่มบังเงาแดดของบ่าวโดยแท้"*[๗]

การที่ผู้น้อยต้องพึ่งผู้ใหญ่นี้เป็นสิ่งจำเป็นอย่างยิ่งสำหรับการดำรงชีวิตในสังคม พระราชกำหนดเก่า จ.ศ. ๑๐๙๕ ได้บรรยายถึงตุลาการที่พิจารณาคดีว่า คำนึงถึง "ยศถาศักดิ์" ของคู่ความและหวังพึ่งพาอาศัยคนเช่นนั้น ทำให้ไม่พิจารณาคดีโดยยุติธรรม

"ผู้พิจารณาความทุกวันนี้...มิได้ตั้งอยู่คะติทั้งสี่ประการ จึงมิได้กลัวไภยในอะนาคตกาล คิดเห็นแต่ว่า ผู้มีคดีนั้นมียศถาศักดิ์กว่าตัว จะได้เป็นที่พึ่งบ้าง คิดว่าจะได้มีมิศไมตรีกันบ้าง เห็นแก่สินจ้าง สินบน จะให้เป็นประโยชน์แก่ตัวบ้าง" (พระราชกำหนดเก่า จ.ศ. ๑๐๙๕ (พ.ศ. ๒๒๗๖)[๖]

และผู้ปราศจากที่พึ่งย่อมได้รับความยากแค้นลำเค็ญ

"อะนาประชาราษฎร์ผู้มีคดี ซึ่งมิรู้สำนวรหาที่พึ่งหาทรัพย์มิได้นั้น ก็ได้ความยากแค้นเดือดร้อน" (พระราชกำหนดเก่า จ.ศ. ๑๐๙๕ (พ.ศ. ๒๒๗๖)[๙]

สุนทรภู่ถึงกับเคยเปรียบเทียบคนที่ไม่มีเจ้านายเป็นที่พึ่งกับสุนัขบ้า ว่า "ถึงคลองย่านบ้านบางสุนัขบ้า เหมือนขี้ข้านอกเจ้าเฉาฉงาย" และ

"ซึ่งคำปดมดท้าวว่าจ้าวช่วย
ไม่เห็นด้วยที่จะได้ดังใจหมาย
อันจ้าวผีนี้ถึงรับก็กลับกลาย
ถือจ้าวนายที่ได้พึ่งจึงจะดี
แต่บ้านนอกขอกนาอยู่ป่าเขา
ไม่มีเจ้านายจึงต้องพึ่งผี"[๑๐]

คนที่ปราศจาก**ที่พึ่ง** เป็นคนที่สุดจะอาภัพ ดังเช่น ที่มหาฤกษ์รำพันไว้ในนิราศทวาราวดีในราวต้นรัชกาลที่ ๕ ว่า

"ข้าคับแค้นแสนประดาษในชาตินี้
ไม่มีที่พึ่งพาอนาโถ
ทั้งสิ้นทุนสูญขาดญาติโย
เที่ยวเซโซบัดสีนี่กระไร"[๑๑]

ความคิดทำนองนี้ก็ยังคงมีอยู่ แม้จนถึงสมัยรัชกาลที่ ๖

"ก็แต่เวลานี้ฉันทำมาหากินอยู่ตามภาษาคนบ้านนอก ไม่มีเจ้านายคุ้มครองรักษา มีแต่คนข่มเหง เขาข่มเหงเข้าแล้วเราจะหันหน้าไปหาใครก็ไม่ได้... ไหน ๆ ก็บุกบั่นมาถึงบางกอกแล้ว นายช่วยพาฉันไปฝากเนื้อฝากตัวต่อเจ้านายที่ไหนบ้างซิ เมื่อเดือดร้อนจะได้พากันมาหาท่าน ๆ จะได้ช่วยเปนธุระ คนก็จะค่อยยำเกรงขึ้น"[๑๒]

บุคคลที่จะเป็นที่พึ่งแก่ผู้อื่นได้ จำเป็นที่จะต้องมี ยศ ศักดิ์ ตำแหน่ง ที่สูงกว่าผู้มาพึ่งพา ถ้ายศ ศักดิ์ ตำแหน่ง เหล่านี้สูญสลายไป บุคคลนั้นก็จะเป็นที่พึ่งไม่ได้อีกต่อไป ดังเช่น ที่สุนทรภู่สอนไว้ในเพลงยาวถวายโอวาทว่า

"ถ้าคร้านเกียจเกียรติยศก็ถดถอย
ข้าไทพลอยแพลงพลิกออกหลีกหนี"

และ

"อันข้าไทได้พึ่งเขาจึงรัก
แม้นถอยศักดิ์สิ้นอำนาจวาสนา
เขาหน่ายหนีมิได้อยู่คู่ชีวา"[๑๓]

จะเห็นได้ชัดเจนจากข้อความต่าง ๆ ที่กล่าวมาแล้วนี้ ว่า สังคมไทยในสมัยก่อนนั้น ความสัมพันธ์ระหว่าง "ผู้ใหญ่" กับ "ผู้น้อย" เป็นความสัมพันธ์ที่มีความสำคัญอย่างยิ่ง โดยเฉพาะในสองด้านคือ การคุ้มครองป้องกันภัย กับในด้านการช่วยเหลืออุปถัมภ์ สภาพเช่นนี้ทำให้คำว่า **ที่พึ่ง** ในความหมาย "ผู้คุ้มครองช่วยเหลือ" มีความสำคัญและใช้กันแพร่หลาย

ความหมายที่กล่าวมาแล้วนี้ เป็นความหมายของ**ที่พึ่ง** ในลักษณะที่เป็นความสัมพันธ์ระหว่างบุคคล ความหมายอีกสองนัย คือ "สิ่งที่

อาศัยยึดเป็นหลัก" และ "เครื่องยึดเหนี่ยวทางใจ" มีลักษณะที่เป็นความสัมพันธ์ระหว่างคนกับสิ่งของหรือหลักการซึ่งเป็นนามธรรม แนวโน้มที่ปรากฏคือ **ที่พึ่ง**ในลักษณะที่เป็นตัวบุคคลในความสัมพันธ์เชิงอำนาจของผู้ใหญ่ ผู้น้อย จะมีใช้น้อยลง ที่มีปรากฏอยู่ก็มักจะหมายถึงพ่อแม่ โอกาสที่**ที่พึ่ง** จะหมายถึง "นาย" หรือ "เจ้านาย" ในโลกสมัยใหม่ไม่ค่อยเห็น ในขณะเดียวกันความหมายของ**ที่พึ่ง**ในฐานะของเครื่องยึดเหนี่ยวทางใจดูจะมีใช้กันแพร่หลายมากขึ้น ปัจจุบันหากไปพบหนังสือชื่อ **ที่พึ่งของคน** (พ.ศ. ๒๕๑๑) หรือ **ที่พึ่งอันประเสริฐ** (พ.ศ. ๒๕๐๙)[๑๔] ก็คงจะค่อนข้างแน่ใจได้ว่าหนังสือสองเล่มนั้นเป็นหนังสือเกี่ยวกับศาสนาเป็นแน่

ความจริง **ที่พึ่ง** ในความหมายที่ ๒ และ ๓ คือ สิ่งที่อาศัยยึดเป็นหลัก และเครื่องยึดเหนี่ยวทางใจนั้น มีปรากฏใช้ควบคู่มากับความหมายแรก (ผู้คุ้มครองช่วยเหลือ) แต่ไม่แพร่หลายเท่าการใช้คำ **ที่พึ่ง** ในความหมายสิ่งที่อาศัยยึดเป็นหลัก นั้นก็ปรากฏมาแล้วในกฎพระสงฆ์ จ.ศ. ๑๑๔๕ (พ.ศ. ๒๓๒๖) ว่า

> *"แลภิกษุสามเณรทุกวันนี้ ลางบางบวดเข้าแล้ว ก็มิได้ประนิบัติตามทุระทังสอง เปนภิกษุโลเลละบุรุษความเพียรนั้นเสีย ๆ ประโยชน์ไปในชาตนี้ ชาตหน้า เอาแต่กาษาวะภัตรเปนที่พึ่ง เพื่อจะเอาแต่ความสะบายให้บริบูรรณกายเนื้อหนัง"*[๑๕]

หรือในความหมายของสิ่งยึดเหนี่ยวทางใจนั้น ก็มีในพระปฐมสมโพธิกถา (พ.ศ. ๒๓๘๗)

"ในกาลนั้น ท้าวสหัมบดีมหาพรหมอันสถิตในพรหมโลก ก็ทราบในพระพุทธปริวิตกจึงดำริว่า โลกทั้งปวงจะถึงซึ่งฉิบหายในครั้งนี้ เหตุสมเด็จพระชินสีห์สำเร็จแก่พระสัพพัญญุตญาณแล้ว พระหฤทัยไม่ปรารถนาที่จะตรัสพระสัธรรมเทศนาโปรดสัตว์ ถ้าอาตมะมิได้ลงไปกราบทูลอาราธนา อันว่าสัตว์โลกก็จะหาที่พึ่งพำนักบมิได้ เหตุดังนั้นควรอาตมะจะลงไปอาราธนาสมเด็จพระบรมศาสดาให้บัณฑูรพระสัธรรม"[๑๖]

การเปลี่ยนแปลงจุดเน้นในความหมายของ**ที่พึ่ง** คงมีเหตุปัจจัยหลายประการ ประการแรกคือ การเลิกระบบไพร่และระบบศักดินา ดังข้อเขียนที่ว่า "สมัยนี้ไม่มีใครเป็นบ่าวเป็นนายกันแล้ว"[๑๗] การเลิกระบบศักดินาทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในระบบการจัดลำดับบุคคลในสังคม ซึ่งผูกพันอยู่กับการมีไพร่อยู่ใต้การปกครองบังคับบัญชา ประการที่สอง การเปลี่ยนแปลงการปกครองซึ่งเกิดขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๕ มีผลกระทบต่อการจัดสรรอำนาจในสังคม ประการที่สามการแพร่ขยายของระบบทุนนิยมและการค้า ทำให้เกิดการมีอำนาจที่ได้มาจากการสะสมทุนและการค้าขาย มีบุคคลที่ได้มาซึ่งอำนาจ โดยไม่เกี่ยวพันกับโครงการจัดลำดับสังคมตามหลักศีลธรรม ซึ่งนำมาถึงประการสุดท้าย คือ การแยกตัวของการจัดลำดับทางสังคมจากศาสนา และเกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วของสถานภาพของคนในสังคมที่มาขึ้นอยู่กับความมั่งคั่งเชิงเศรษฐกิจ

บุคคลหรือสิ่งใดก็ตามที่จะเป็น**ที่พึ่ง**ได้นั้น จำเป็นที่จะต้องมีความมั่นคงพอสมควร ในสังคมที่ยังมิได้มีการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว และการจัดลำดับคนในสังคมผูกอยู่กับหลักศาสนานั้น ตัวบุคคลที่มียศศักดิ์และอำนาจวาสนานั้นก็ยังมิได้มีการเปลี่ยนแปลงอย่างรวด

เร็วกะทันหัน ประกอบกับหลักศาสนาที่เน้นบทบาทของผู้ที่มียศศักดิ์และอำนาจวาสนาให้ช่วยเหลือ เกื้อกูล และปกป้องผู้ที่ด้อยกว่าทำให้ตัวบุคคลสามารถเป็นที่พึ่งได้

จากเทศนาพระราชประวัติฯ และแบบสอบอ่าน เล่ม ๔ ที่อ้างไว้ข้างต้นนั้น จะพบว่ามีการเปรียบเทียบการเป็น "ที่พึ่ง" กับการเป็นร่มเงา ความเปรียบนี้ใช้กันแพร่หลายในสังคมวัฒนธรรมไทย ดังจะเห็นได้ว่าชีวิตแบบที่พึงปรารถนาของคนไทย คือ ชีวิตที่ "อยู่เย็นเป็นสุข" หรือ "ร่มเย็นเป็นสุข" และการเป็นร่มเงานี้คงเกี่ยวข้องกับความหมายของ**ที่พึ่ง**ในฐานะที่พักหรือ "ที่อาศรย, ที่สำนักนี้" เช่น ในอักขราภิธานศรับท์ด้วย และเช่นเดียวกันกับการ "พึ่งบุญ" ที่กล่าวถึงมาแล้วในตอนต้น แต่ละคนหรือแต่ละสิ่งก็จะมีศักยภาพในการสร้างความร่มเย็นนี้ที่ต่างกัน ดังตัวอย่างในโคลงโลกนิติที่สมเด็จฯ กรมพระยาเดชาดิศรทรงชำระไว้ในปี พ.ศ. ๒๓๗๔ ว่า

เย็นเงาพฤกษ์มิ่งไม้ สุขสบาย
เย็นญาติทุกข์สำราย กว่าไม้
เย็นครูยิ่งพันฉาย กษัตริย์ยิ่ง ครูนา
เย็นร่มพระเจ้าให้ ร่มฟ้าดินบนฯ[๑๘]

ความเปรียบ**ที่พึ่ง**กับร่มเงาที่พบมากที่สุดแบบหนึ่ง คือ การเปรียบเทียบกับต้นไม้ใหญ่ เช่น "ร่มโพธิ์ ร่มไทร" ซึ่งหมายความถึงผู้ที่ป้องกันความเดือดร้อน[๑๙] หรือบทร้องของนางร้องไห้ในงานพระบรมศพที่จะรำพันถึงพระมหากษัตริย์ที่เสด็จสวรรคตไปว่า "โอ้พระร่มโพธิ์ทองพระพุทธเจ้าข้าเอย"[๒๐] หรือ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงเปรียบพระองค์เองด้วย "มหามงคลสาลพฤกษ์ พญารังใหญ่ อันเป็นประธานแก่อเนกนานาทุมาชาติในทิศทั้งปวงมีลำต้นและปริมณฑล

บริบูรณ์ เป็นที่อาศัยเสพสมาคมแห่งสรรพสัตว์จัตตุบททวิบาทต่าง ๆ"[๒๑] ซึ่งความเปรียบในลักษณะนี้ อาจเกี่ยวข้องกับการเปรียบผู้ที่มาพึ่งในฐานะ "สัตว์ผู้ยาก" ที่มีใน**อักขราภิธานศรับท์**ก็ได้ นอกจากนั้นยังมีสำนวนที่ว่า "ไม้ล้มเงาหาย" ซึ่งหมายความถึง "คนที่เคยมี วาสนาเมื่อตกต่ำลงผู้ที่มาพึ่งบารมีก็หายหน้าไป"[๒๒]

ความเปรียบ**ที่พึ่ง**กับต้นไม้ใหญ่นี้ เข้าใจว่าน่าจะมีที่มาจากพุทธศาสนา เพราะยังมีคำบางคำเช่น "พึ่งใบบุญ" ซึ่งเกี่ยวข้องทั้งกับต้นไม้และบุญ ส่วนการ "พึ่งพระบรมโพธิสมภาร" ของพระมหากษัตริย์นั้น คำ "โพธิสมภาร" เองเดิมก็มีความหมายถึงบุญหรือพุทธภาวะ เช่น "มักกระทำเพียรพยายามกลางค่ำบ่ยืนกลางคืนบ่อยู่เหียมปรารถนาโพธิสมภาร"[๒๓] หรือ "ข้าพระผู้ชื่อนายทิตไส หากกระทำด้วยศรัทธาปรารถนาโพธิสมภารอันดี"[๒๔] การพึ่งพระบรมโพธิสมภารจึงหมายถึงการพึ่งบุญนั่นเอง

เมื่อพิจารณาดูกว้าง ๆ แล้ว จะเห็นว่า คำว่า**ที่พึ่ง** นี้ก็มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับโลกทัศน์ทางศาสนา ในสมัยก่อนเมื่อการจัดลำดับฐานะตำแหน่ง ยศศักดิ์ ของคนในสังคมผูกพันอยู่กับโลกทัศน์ทางศาสนา คำว่า**ที่พึ่ง** จึงมักใช้กับตัวบุคคล นอกจากนั้นแล้วตามหลักศาสนา ผู้ที่มีฐานะ ตำแหน่ง ยศศักดิ์ ก็มีหน้าที่ให้ความคุ้มครองช่วยเหลือ เกื้อกูลผู้ที่ด้อยกว่า คำว่า**ที่พึ่ง** จึงสามารถและมักใช้กับตัวบุคคลที่มีตำแหน่งและยศศักดิ์ แต่ในระบบทุนนิยมและการค้าของปัจจุบัน ที่มุ่งการสะสมและการกระทำการให้ได้กำไรสูงสุด บุคคลที่จะเป็น**ที่พึ่ง**ได้ก็คงจะมีจำนวนน้อย ยกเว้นแต่บิดา มารดา ซึ่งยังเป็น**ที่พึ่ง**ได้อยู่เพราะมีหน้าที่ให้ความคุ้มครองช่วยเหลือบุตร คำว่า**ที่พึ่ง** จึงใช้ในความหมาย เช่น "พ่อ แม่ เป็นที่พึ่งของลูก" อยู่

สิ่งที่เป็น**ที่พึ่ง**ในปัจจุบัน ก็คือ สิ่งที่อาศัยยึดเป็นหลัก หรือ เครื่องยึดเหนี่ยวทางใจ บางทีอาจเป็นไปได้ด้วยว่า การเปลี่ยนแปลงในการใช้คำว่า **ที่พึ่ง** อาจสะท้อนให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงในทัศนคติที่ยึดมั่นในตัวบุคคล มาสู่การยึดมั่นในหลักการและวัตถุธรรมด้วยก็ได้

เชิงอรรถ

[๑] *พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕* กรุงเทพฯ : อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๒๕.

[๒] หมอบรัดเล *อักขราภิธานศรับท์* พ.ศ. ๒๔๑๖ กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๑๔, น. ๒๘๕ ; D.J.B. Pallegoix, ศริพจน์ภาษาไทย์, Bangkok : Printing Office of the Catholic Mission, 1896, น. ๗๓๔ ; มาลัย สันสัญจัย และหลวงประสิทธิ์บุรีรักษ์ (ประยงค์ สุปิยังคุ) *วจนานุกรม* กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์เจริญผล, ๒๔๖๖, น. ๓๕๓ ; *ปทานุกรม* กระทรวงธรรมการ พ.ศ. ๒๔๗๐, น. ๓๓๐ ; *พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๔๙๓* โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๑๐, น. ๔๖๕ ; มานิต มานิตเจริญ, *พจนานุกรมไทย* พระนคร : เอกศิลป์การพิมพ์, ๒๕๑๔ น. ๖๓๙ ตามลำดับ

[๓] พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕, น. ๔๗๕.

[๔] ศาสตราจารย์ สัญญา ธรรมศักดิ์ *ทศพิธราชธรรม* ปาฐกถาเนื่องในวันข้าราชการพลเรือน วันที่ ๑๑ เมษายน ๒๕๓๐, น. ๑๕.

[๕] นิยะดา เหล่าสุนทร และไมเคิล ไรท์ "โองการแช่งน้ำ ฉบับอักษรเฉียงพราหมณ์ ภาษาไทย" *ศิลปวัฒนธรรม* ปีที่ ๖ ฉบับที่ ๑๑ (กันยายน ๒๕๒๘), น. ๑๐๔.

[๖] สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, *เทศนาพระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมงกุฎพระจอมเกล้าเจ้า*

อยู่หัว งานบำเพ็ญกุศลถวายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหมื่นทิวากรวงศ์ประวัติ, ๒๕๐๐, น. ๑๒.

[๗] *แบบสอนอ่าน* เล่ม ๔, กรมศึกษาธิการ, ร.ศ. ๑๒๐, น. ๖๑-๖๒.

[๘] พระราชกำหนดเก่า จ.ศ. ๑๐๙๕, *ประมวลกฎหมาย รัชกาลที่ ๑ เล่ม ๓* กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์และการเมือง, ๒๕๒๙, น. ๒๕๖.

[๙] *เพิ่งอ้าง*, น. ๒๕๗.

[๑๐] สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, นิราศพระประธม, *ชีวิตและงานของสุนทรภู่* พระนคร : คลังวิทยา, ๒๔๙๖, น. ๓๑๙ และ น. ๗๒๔ ตามลำดับ

[๑๑] *นิราศทวารวดีและบทละคอนเรื่องมณีพิไชย*, งานพระราชทานเพลิงศพนางเอิบ ทังสุบุตร, พระนคร, ๒๕๑๒, น. ๒๒.

[๑๒] หลวงสุทธิสารธำรุง, เกิดเปนคนต้องมีนาย *ทวีปัญญา* เล่ม ๓ ฉบับที่ ๑๖ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๔, น. ๔๓๒-๔๓๓.

[๑๓] สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, เพลงยาวถวายโอวาท, *อ้างแล้ว*, น. ๓๘๘ และ ๓๙๐ ตามลำดับ.

[๑๔] อ่อน บุญญพันธุ์ *ที่พึ่งของตน* พระนคร : กรุงสยามการพิมพ์, ๒๕๑๑ ; และ *ที่พึ่งอันประเสริฐ* บรรณานุสรณ์แด่ ทวี เตวิทย์ พระนคร, ๒๕๐๙.

[๑๕] กฎพระสงฆ์ จ.ศ. ๑๑๔๕, *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ ๑ เล่ม ๓* กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์และการเมือง, ๒๕๒๙, น. ๑๗.

[๑๖] กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส *พระปฐมสมโพธิกถา*, โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๐๕, น. ๒๑๗.

[๑๗] หลวงพรปรีชา, ทิศธรรม, *สาสนคุณ, ทิศธรรม, อบายมุข* ๖ พ.ศ. ๒๔๗๔ งานพระราชทานเพลิงศพพระเทพปริญญา, พระนคร, ๒๕๐๐, น. ๒๐

๑๘ ราชบัณฑิตยสภา รวบรวม *ประชุมโคลงโลกนิติ* งานพระราชทานเพลิงศพ นางอำนวยพร กาญจนะวงศ์, ๒๕๓๐.

๑๙ พจนานุกรมฯ พ.ศ. ๒๕๒๕, *อ้างแล้ว*, น. ๖๖๘.

๒๐ อัตชีวประวัติของหม่อมศรีพรหมา กฤดากร, กรุงเทพฯ : มูลนิธิ จิม ทอมป์สัน, ๒๕๒๑, น. ๑๑๙.

๒๑ พระราชปุจฉาในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ปีมะเส็งสัปตศก, *ประชุมพระราชปุจฉาภาคปณิณกะ* จ.ศ. ๑๒๐๗ พระราชทานเพลิงศพพระยาบุรีสราธิการ (โจ้ กนิษฐรัต) พระนคร, ๒๔๗๙.

๒๒ พจนานุกรมฯ ๒๕๒๕, อ้างแล้ว, น. ๖๔๗.

๒๓ *ศิลาจารึกวัดศรีชุม*, ประมาณ พ.ศ. ๑๘๘๔-๑๙๑๐ จารึกสมัยสุโขทัย กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๒๗, น. ๖๕.

๒๔ จารึกฐานพระพุทธรูปนายทิตไส *จารึกสมัยสุโขทัย* เพิ่งอ้าง, น. ๑๓๗.

บุญคุณ

ม.ร.ว.อคิน รพีพัฒน์

เมื่อกล่าวถึงคำว่า บุญคุณ ในทรรศนะของคนในสังคมไทยทั่วไป ก็อาจเข้าใจในความหมายร่วมกันได้ทันทีว่า หมายถึง การที่บุคคลหนึ่งช่วยเหลือเกื้อกูลให้บุคคลอีกฝ่ายหนึ่งได้รับประโยชน์ ฝ่ายผู้กระทำการช่วยเหลือนั้นถือว่าเป็นผู้มีบุญคุณต่อฝ่ายผู้รับประโยชน์นั้น และโดยจริยธรรมหรือค่านิยมของสังคมไทยแล้ว เป็นการสมควรอย่างยิ่งที่ฝ่ายผู้รับประโยชน์ จะพึงรำลึกถึงและกระทำการเพื่อตอบแทนบุญคุณนั้นในโอกาสที่จะกระทำได้

ข้อที่น่าสังเกตก็คือ ในกลุ่มคำที่นำด้วยคำว่า "บุญ" ที่บรรจุอยู่ในพจนานุกรมของราชบัณฑิตยสถานไม่ปรากฏคำว่า บุญคุณ ร่วมอยู่ด้วยแต่อย่างใด แต่ในกลุ่มคำที่นำด้วย "เจ้า" ปรากฏว่า คำว่า "เจ้าบุญนายคุณ" ซึ่งพจนานุกรมฉบับเดียวกันแปลว่า "ผู้มีบุญคุณ" และคำว่า "เจ้าข้าวแดงแกงร้อน" ซึ่งแปลไว้ว่า "ผู้มีบุญคุณที่เคยอุปการะเลี้ยงดูมา" (น. ๒๓๗)

คำว่า "บุญคุณ" นี้ ประกอบไปด้วยคำอันมีมาจากภาษาบาลี-สันสกฤต ๒ คำ คือ คำว่า "บุญ" และคำว่า "คุณ" ซึ่งพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕ ให้คำจำกัดความของแต่ละคำไว้ดังนี้

บุญ (ป. ปุญฺญ, ส. पुण्य)

น. การกระทำดีตามหลักคำสอนในศาสนา, ความดีคุณงามความดี

ว. ดี เช่น คนใจบุญ มีคุณงามความดี เช่น คนมีบุญ (น. ๔๗๕)

ส่วนคำว่า คุณ นั้นมีสองความหมาย

น. ความดีที่มีประจำอยู่ในสิ่งนั้น ๆ; ความเกื้อกูล เช่น รู้คุณ

น. อาถรรพณ์ คือ พิธีทำร้ายต่อมิตร โดยเสกสิ่งใดสิ่งหนึ่งเข้าในตัวหรือฝังรูปฝังรอย เรียกกันว่า กระทำคุณ, ผู้ถูกกระทำเรียกว่า ถูกคุณ (น. ๑๘๗)

คำว่าบุญคุณนี้จะเริ่มใช้กันในสังคมไทยเมื่อใดยังไม่อาจทราบแน่นอนได้ จากการสำรวจวรรณกรรมสมัยต่าง ๆ ตั้งแต่สมัยสุโขทัยเป็นต้นมาจนถึงช่วงต้นกรุงรัตนโกสินทร์ ยังไม่พบการใช้คำนี้อย่างชัดเจนนัก ในวรรณกรรมบางเรื่องปรากฏคำว่า บุญ และคุณ อยู่ใกล้หรืออยู่ติดกัน เช่น ในศิลาจารึกหลัก ๒ วัดศรีชุม ซึ่งกล่าวถึงมหาเถรศรีศรัทธา ว่าเป็นผู้ "...รู้บุญ รู้คุณท่าน..." และจากโองการแช่งน้ำ สมัยอยุธยา กล่าวถึง "...ผู้ผ่านเกล้าอยุธยา สมเด็จพระรามาธิบดี ... ท่านมีอำนาจมีบุญคุณเอนกา..."

อย่างไรก็ตาม วรรณกรรมทั้งสองเรื่องที่กล่าวมาต่างก็เป็นวรรณกรรมที่มีการใช้ภาษาที่เข้าใจได้ยาก และมีผู้แสดงความเห็นในการตีความต่างกันไป ประกอบกับการที่พบคำ ๆ นี้ใช้อยู่น้อยมาก จึงไม่อาจกล่าวได้ชัดเจนนักว่า คำว่า บุญและคุณ ที่พบทั้ง ๒ แห่งข้างต้นมีความหมายเดียวกันกับที่เราเข้าใจหรือไม่

ในขณะเดียวกัน จะพบว่ามีการใช้คำว่า คุณ เดี่ยว ๆ อยู่มากมายหลายแห่งในวรรณกรรมต่างยุคสมัย อาทิในสมัยสุโขทัย ในไตรภูมิกถามีบันทึกว่า "...คนฝูงใด กระทำร้าย แก่พ่อแม่แลพระสงฆ์ และคนผู้มีคุณ...", ในสมัยอยุธยา ในลิลิตพระลอ มีกล่าวไว้ว่า "...สองพี่ย่อมมีคุณ แก่เขือปุนเปรียบฟ้า เผือพี่น้องนี้ถ้า แต่ตั้งจะสนองคุณเขือ..." และในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ แม้เป็นความเรียงร้อยแก้ว เช่น สามก๊กและราชาธิราชก็มีที่ใช้ในลักษณะเดียวกัน ดังนี้ "ตัวท่านก็รู้น้ำใจกวนอู

อยู่ว่าเป็นคนกตัญญูต่อผู้มี**คุณ** เมื่อท่านใช้กวนอูไปครั้งนี้ ถ้ามาตรว่าจะพบโจโฉเข้า กวนอูก็จะไม่ทำอันตราย เพราะคิดถึง**คุณ**เขาอยู่..." (น. ๘๖๕) และ "...อันน้ำใจกวนอูเป็นทหารนั้นก็จริง...ประการหนึ่งเป็นผู้มีความสัตย์ ทั้งรู้จัก**คุณ**คนนักด้วย แล้วท่านก็เลี้ยงดูมี**คุณ**ไว้ต่อกวนอูเป็นอันมาก แม้ท่านเข้าไปว่ากล่าวโดยดี เห็นกวนอูจะไม่ทำอันตรายท่าน..." (น. ๘๗๖) และ "...ธรรมดาบุคคลทำ**คุณ**แก่พระมหากษัตริย์ ตั้งอยู่ในกตัญญูรู้คุณแล้ว ก็จะโปรดให้มีความสุขสมบูรณ์ด้วยยศถาศักดิ์ทรัพย์หาที่สุดมิได้ ถ้าพระมหากษัตริย์อกตัญญูไม่รู้**คุณ**แล้ว ผู้ใดทำ**คุณ**ก็เหมือนทำแก่อสรพิษ โกรธขึ้นมาย่อมผลาญชีวิตให้สิ้นสูญทั้งบุตรภรรยา ญาติบิดามารดาหาคิดถึง**คุณ**ไม่..."

เมื่อสุนทรภู่แต่งนิราศต่าง ๆ ในช่วงรัชกาลที่ ๓ ก็ใช้คำว่า **คุณ**เสมอ

*"...ไม่ลืม**คุณ**ทูนกระหม่อมเหมือนจอมเจิม จะขอเพิ่มพูนพระยศให้งดงาม..."*

เมื่อย้อนกลับไปพิจารณาถึงความหมายของคำว่า บุญคุณ ในความนึกคิดของคนในสังคมไทยเปรียบเทียบกับความหมายของคำว่า บุญ และ คุณ ที่แสดงอยู่ในพจนานุกรม จะเห็นว่าน้ำหนักของความหมายจะเน้นอยู่ที่คำว่า คุณ ซึ่งดูจะสอดคล้องกับการใช้คำว่าคุณในวรรณกรรมยุคเก่า ๆ ที่ใช้โดยไม่มีคำว่า บุญ มาประกอบ ดังนั้นจึงน่าจะกล่าวได้ว่า คำว่า บุญคุณ ในสังคมไทย ในอดีตมาจนกระทั่งถึงราวต้นรัตนโกสินทร์นั้น มักใช้เพียงคำว่า คุณ เพียงคำเดียว

คำว่า บุญคุณ ปรากฏขึ้นอย่างชัดแจ้งใน อักขราภิธานศรับท์ของหมอบรัดเล ซึ่งตีพิมพ์ครั้งแรกใน พ.ศ. ๒๔๑๖ หรือในช่วงต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ในเวลานั้น คำว่า บุญคุณน่าจะใช้กันเป็นสามัญแล้ว ในพระบรมราโชวาทที่พระบาทสมเด็จ

พระจุลจอมเกล้าฯ พระราชทานแก่สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ มีความตอนหนึ่งว่า

> *"...ครั้งมาถึงในแผ่นดินพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เจ้าฟ้าเหม็น...อาศัยผู้ซึ่งคิดถึง**บุญคุณ**เจ้ากรุงธนบุรีอุดหนุน... มีความมุ่งหมายใคร่จะรับสมบัติซึ่งเป็นของบิดามาแต่เดิม..."*

เข้าใจว่า นับตั้งแต่ช่วงรัชกาลที่ ๔ ถึงรัชกาลที่ ๕ เป็นต้นมา คำว่า บุญคุณได้เริ่มใช้กันในสังคมไทยอย่างแพร่หลาย และในความหมายเดียวกับในปัจจุบัน

สาเหตุที่คำว่า คุณ กลายมาเป็น บุญคุณ นั้น ยากที่จะอธิบายให้แจ่มชัดได้ บางคนก็อธิบายว่า บุญที่ประกอบในคำ บุญคุณ อาจมีความหมายในฐานะสร้อยคำ ที่เน้นว่าการช่วยเหลือนั้น ๆ เป็นประโยชน์หรือเป็นเรื่องที่ดีสำหรับผู้ได้รับ เป็นที่น่าสังเกตว่า คำว่า คุณ ในภาษาไทยมีความหมายสองอย่างซึ่งตรงกันข้าม คือ หมายถึงความดี ความเกื้อกูลประการหนึ่ง และอาถรรพ์ คือ พิธีทำร้ายต่อมิตร อีกประการหนึ่ง คำว่า คุณ ที่ใช้ในด้านดีได้กลายมาเป็นคำว่า บุญคุณ ส่วน คุณ ที่มีความหมายในด้านร้าย ก็มาใช้แพร่หลายในรูปของคำว่า คุณไสย ดังนั้น คำว่า บุญคุณ ก็อาจเป็นคำที่เน้นว่าหมายถึง คุณ ในด้านดีให้แตกต่างไปจากคำว่าคุณในด้านร้ายก็ได้

มีความแตกต่างระหว่างสำนวนที่ใช้ประกอบหรือหมายถึง บุญคุณในสมัยก่อนและสมัยปัจจุบัน ในสมัยก่อนที่สำนวนภาษา เช่น "เจ้าบุญนายคุณ" ที่พจนานุกรมแปลว่า ผู้มีบุญคุณ และ "เจ้าพระเดช นายพระคุณ" ที่พจนานุกรม แปลว่า ผู้มีบุญคุณมาก

เมื่อพิจารณาถึงสภาพสังคมไทยสมัยก่อน เป็นต้นว่า ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์สามัญชนทั่วไปจะต้องทำมาหาเลี้ยงชีพด้วยการทำนา

ปลูกข้าวไว้กินเป็นหลัก ในขณะเดียวกันที่พลเมืองชายส่วนใหญ่ก็จะมีสถานภาพเป็นไพร่ที่จะต้องเข้าเวรรับราชการตามกำหนด รัฐได้จัดการควบคุมกำลังพลเหล่านี้ ด้วยการแบ่งเป็นกรมกองหมวดหมู่ขึ้นกับมูลนายแต่ละระดับลดหลั่นกันไป และได้กำหนดหน้าที่ในการปกครองดูแลไพร่ของมูลนายเหล่านี้ไว้อย่างรัดกุม จนกระทั่งพันธะที่มีต่อกันนั้นทำให้ไพร่ถึงกับไม่อาจอยู่ได้หากไม่มีนายเพราะประการแรกไพร่ที่ไม่มีนายจะถูกจับกุม และประการที่สอง ซึ่งสำคัญอย่างยิ่งต่อการดำรงชีพของไพร่ก็คือ มูลนายจะเป็นตัวกลางในการติดต่อระหว่างไพร่กับรัฐ (หรือหลวง) ในกิจสำคัญ ๆ เช่น การขอจับจองที่ดินเพาะปลูก และยิ่งกว่านั้น บารมีของนายจะเป็นสิ่งที่คุ้มครองไพร่ให้ทำกินอยู่บนที่ดินของตนได้โดยไม่มีผู้รุกไล่ด้วย เมื่อเป็นดังนี้ มูลนายจึงเป็นบุคคลที่ถือว่ามีบุญคุณต่อไพร่ของตนเป็นอย่างยิ่ง เพราะทำให้ไพร่สามารถทำมาหากินเลี้ยงชีพอยู่ไปได้

นอกจากนี้ เรายังมีสำนวนว่า "ข้าวแดงแกงร้อน" ที่พจนานุกรมแปลว่า บุญคุณ กับ "เจ้าข้าวแดงแกงร้อน" ที่พจนานุกรมแปลว่า ผู้มีบุญคุณที่เคยอุปการะเลี้ยงดู

ทั้งสองสำนวนนี้ ทำให้คิดไปถึงลักษณะสังคมไทยในช่วงสมัยก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครอง โดยเฉพาะในสมัยรัชกาลที่ ๕, ๖ และ ๗ ที่สังคมไทยยังมีพระบรมวงศานุวงศ์ชั้นสูง เช่น เจ้าฟ้า หรือ พระองค์เจ้า ตลอดจนมีเสนาบดีหรือข้าราชการระดับเจ้าพระยาหรือพระยา ชนชั้นสูงเหล่านี้มักมีบริวารบ่าวไพร่จำนวนมาก ๆ อาศัยอยู่ในวังหรือในบ้านของตน ลักษณะของการอยู่ก็คืออยู่กันทั้งครอบครัว ไม่ใช่แต่เพียงตัวบริวารนั้นเพียงคนเดียว เมื่อเป็นดังนี้ ผู้เป็นเจ้าบ้านก็จะต้องรับภาระในการให้ที่อยู่อาศัยและข้าวปลาอาหารเป็นพื้น เท่ากับเป็นการเลี้ยงดูให้มีที่อยู่ที่กิน อันเป็นปัจจัยพื้นฐานของการดำรงชีวิต ใน

ความสัมพันธ์ลักษณะนี้ ผู้เป็นเจ้าบ้านถือเป็นเจ้าข้าวแดงแกงร้อนสำหรับบริวาร และบริวารก็จะต้องรู้สำนึกในข้าวแดงแกงร้อนที่ท่านเลี้ยงดูมา (สภาพความเป็นอยู่เช่นนี้ อาจเก็บความได้จากวรรณกรรมที่แสดงภาพชีวิตและสังคมไทยในช่วงดังกล่าว เช่น งานของดอกไม้สด เป็นต้น)

ในปัจจุบันนี้ สำนวนภาษาเช่น เจ้าข้าวแดงแกงร้อน เจ้าบุญนายคุณ เจ้าพระเดช นายพระคุณ ได้หายไป ถ้อยคำสำนวนที่ได้ยินอยู่บ่อย ๆ คือ "เป็นหนี้บุญคุณ" และ "ทวงบุญคุณ" หรือ "ทวงบุญทวงคุณ" ซึ่งแสดงให้เห็นถึงแนวความคิดเรื่อง บุญคุณ ว่าผูกพันกับแนวความคิดเรื่อง "หนี้" คือเป็นภาระที่จะต้องชดใช้ตอบแทน

ความจริงแนวความคิดเรื่องบุญคุณต้องตอบแทนนี้ เป็นแนวคิดที่มีมานานแล้ว ดังจะเห็นได้จากข้อความที่อ้างข้างต้นว่า "...ธรรมดาบุคคลทำคุณแก่พระมหากษัตริย์ ตั้งอยู่ในกตัญญูรู้คุณแล้ว ก็จะโปรดให้มีความสุขสมบูรณ์ด้วยยศถาศักดิ์ทรัพย์หาที่สุดมิได้" แต่ดูเสมือนว่าจะมีความแตกต่างในความหมายอยู่ระดับหนึ่ง ซึ่งน่าจะพิจารณา

สำนวนเก่า ๆ ที่กล่าวมาแล้ว ค่อนข้างจะแสดงถึงความสัมพันธ์ที่ยาวนานและลึกซึ้ง "เจ้าข้าวแดงแกงร้อน" "เจ้าบุญนายคุณ" "เจ้าพระเดชนายพระคุณ" หมายถึงบุคคลที่ได้อุปการะอุ้มชูเป็นระยะเวลานาน แต่ถ้อยคำสำนวนปัจจุบันเช่น "เป็นหนี้บุญคุณ" "ทวงบุญคุณ" หรือ "ทวงบุญทวงคุณ" ค่อนข้างจะมีลักษณะที่หมายถึงการแลกเปลี่ยนที่เป็นครั้ง ๆ คราว ๆ ไป คือ เมื่อทำอะไรให้ก็จะเอาสิ่งตอบแทนจึงมีการทวงบุญ ทวงคุณเกิดขึ้น ความจริงแล้วการเกิดคำพูดที่ว่า "ทวงบุญทวงคุณ" หรือ "ทวงบุญคุณ" นี้ อาจแสดงให้เห็นว่ามีความแตกต่างในการให้ความหมายต่อคำว่า บุญคุณ เกิดขึ้น คือ ฝ่ายหนึ่งคิดว่า

ประโยชน์ที่ตนได้ทำให้อีกฝ่ายหนึ่งเป็นบุญคุณที่อีกฝ่ายหนึ่งต้องชดใช้ แต่อีกหฝ่ายหนึ่งคิดว่าไม่ใช่บุญคุณที่ตนต้องชดใช้ ความขัดแย้งเช่นนี้คงจะไม่เกิดในกรณีของ "เจ้าข้าวแดงแกงร้อน" หรือ "เจ้าบุญนายคุณ" เพราะเป็นความสัมพันธ์ที่ยาวนานและลึกซึ้ง

ถ้าพิจารณาการเปลี่ยนแปลงในความหมายของ บุญคุณ ประกอบกับการเปลี่ยนแปลงในความหมายของ ที่พึ่ง อาจทำให้พอมองเห็นถึงการเปลี่ยนแปลงในด้านความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลที่เกิดขึ้นในสังคมไทย คำว่าที่พึ่งในความสัมพันธ์เชิงอำนาจ หรือสถานภาพระหว่างผู้ใหญ่ ผู้น้อย นั้นลดลง ในขณะที่คำว่า บุญคุณ ในลักษณะที่เป็นการอุปการะอุ้มชูเป็นระยะเวลานานมีน้อยลง แต่ บุญคุณ ในลักษณะของการแลกเปลี่ยนที่เป็นครั้ง ๆ คราว ๆ ไปนั้นเพิ่มขึ้น ทำให้น่าคิดว่าการเปลี่ยนแปลงนั้น ส่วนหนึ่งเป็นการเปลี่ยนแปลงจากการยึดถือความแตกต่างทางสถานภาพ (status) เป็นหลัก มาเป็นการยึดถือสัญญา (contract) คือ การแลกเปลี่ยนที่มีสัญญาในการตอบแทนเป็นหลัก ทั้งนี้เป็นที่น่าสังเกตว่า คำว่า ที่พึ่ง ที่หมายถึงผู้คุ้มครองช่วยเหลือนั้น คงเหลือใช้อยู่ทั่วไปในกรณีความสัมพันธ์ระหว่างพ่อแม่กับลูก บุญคุณ ในความหมายที่แสดงถึงความสัมพันธ์ที่ยาวนานและลึกซึ้งก็ยังคงใช้อยู่ทั่วไปในกรณีความสัมพันธ์ระหว่างพ่อแม่กับลูก ความสัมพันธ์ระหว่างพ่อแม่กับลูก เป็นความสัมพันธ์ที่มีสถานภาพทางสายเลือดเป็นฐาน

สุนทรี โคมิน ในบทความเรื่อง The World View Through Thai Value Systems ได้กล่าวไว้ว่า ความสัมพันธ์บนพื้นฐานของบุญคุณนั้น ก่อให้เกิดหน้าที่ที่มีความผูกพันยาวนาน ปฏิสัมพันธ์บนพื้นฐานนี้จะมีคุณลักษณะของความจริงใจ ซื่อสัตย์ ความรับผิดชอบและตรงไปตรงมา คนไทยมีลักษณะเป็นปัจเจกบุคคลสูง ถ้าได้รับแรง

จูงใจจากความสัมพันธ์แบบบุญคุณแล้ว จะก่อให้เกิดพฤติกรรมที่มีคุณลักษณะของความซื่อสัตย์ จริงใจ มั่นคง ไว้วางใจได้ และเป็นพฤติกรรมที่คาดหมายได้ แต่ถ้าได้รับแรงจูงใจจากความสัมพันธ์การแลกเปลี่ยนแบบการค้า ก็จะทำให้เกิดพฤติกรรมตอบสนองต่อโอกาสและสภาพพฤติกรรมที่แสดงความเห็นแก่ตัว และเปลี่ยนแปรมากไม่อาจคาดหมายได้ (น. ๑๘๓-๑๘๔)

นอกจากนั้นแล้ว ผลการวิจัยของอาจารย์สุนทรี ยังแสดงอีกด้วยว่า ค่านิยมเรื่องบุญคุณกำลังเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว โดยเฉพาะอย่างยิ่งในกลุ่มคนเมือง ความสำคัญของค่านิยมนี้ได้ลดลงมา

บางที การเปลี่ยนแปลงของสังคมที่เกิดขึ้นนี้ ได้แสดงออกในความเปลี่ยนแปลงการให้ความหมายแก่คำว่าบุญคุณ ดังที่กล่าวแล้วก็เป็นไปได้

เอกสารประกอบการค้นคว้า

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕, อักษรเจริญทัศน์, กรุงเทพฯ, ๒๕๒๕.

Phillips, Herbert P. *Thai Peasant Personality : The Patterning of Interpersonal Behavior in the Village of Bang Chan.* Los Angeles : University of California Press, 1966.

Suntaree Komin. "The World View Through Thai Value Systems" in *Traditional and Changing Thai World View* Bangkok, 1985.

เกรงใจ

ม.ร.ว.อคิน รพีพัฒน์

ความหมายของ "เกรงใจ" ในอักขราภิธานศรับท์ ของหมอบรัดเล พ.ศ. ๒๔๖๑ ปรากฏว่า "คนจะทำการสิ่งใด, หฤาจะพูดจาสิ่งใดคอยรักษาใจผู้อื่น, เพราะกลัวเขาจะโกรธ"[๑] พจนานุกรามไทย พ.ศ. ๒๕๑๔ ให้ความหมายว่า "ไม่อยากให้ลำบาก หรือ รำคาญใจ, ไม่กล้ารบกวน, เห็นใจ,"[๒] ส่วนพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๔๙๓ ให้ความหมายว่า "ไม่อยากจะให้ผู้อื่นรู้สึกลำบากเดือดร้อนรำคาญใจ"[๓]

คำว่า "เกรงใจ" ประกอบขึ้นด้วยคำสองคำ คือ "เกรง" และ "ใจ" เมื่อตรวจดูตามความหมายที่ให้โดยพจนานุกรมสมัยต่าง ๆ จะเห็นได้ว่ามีการเปลี่ยนแปลงในความหมายของคำว่า "เกรง" กล่าวคือ อักขราภิธานศรับท์ พ.ศ. ๒๔๖๑ "เกรง" หมายความว่า "ความคิดกลัวบ้างเล็กน้อย" พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๔๙๓ ก็ให้ความหมายของ "เกรง" ว่า "กลัว ขยาด ขาม ไม่กล้า" แต่พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕[๔] และพจนานุกรมฉบับเฉลิมพระเกียรติ พ.ศ. ๒๕๓๐[๕] ให้ความหมายของ "เกรง" ว่า "นึกกลัวไปเอง, นึกวิตกไปเอง" ส่วนคำว่า "ใจ" นั้น หมายถึง ความรู้สึกนึกคิด ในภาษาไทยมีการใช้คำว่า "ใจ" ประกอบคำอื่น ซึ่งให้ความหมายเกี่ยวข้องกับความรู้สึก นึกคิด และทัศนคติในการสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างบุคคลมากมายยิ่งนัก จนมีผู้กล่าวว่า การที่มีการใช้คำเช่นนี้จำนวนมากแสดงให้เห็นว่าคนไทยระวังยิ่งนักที่จะรักษาความสัมพันธ์ระหว่างตนกับผู้อื่นให้ราบรื่น

ชาวตะวันตกพบว่าความคิดและพฤติกรรมเรื่อง **เกรงใจ** เป็นเรื่องที่เขาเข้าใจได้ยากที่สุดเมื่อนักศึกษาถามอาจารย์ฝรั่งว่า "เกรงใจ"

แปลว่าอะไร อาจารย์ฝรั่งผู้หนึ่งตอบว่า "ไม่มีคำภาษาอังกฤษ เพราะฝรั่งไม่เกรงใจ"[๖]

ถ้าพิจารณาตามข้อสังเกตของชาวตะวันตก ความเกรงใจเกี่ยวข้องกับบทบาท "ผู้ใหญ่-ผู้น้อย" จนอาจพูดได้ว่า เป็นกลไกสังคมอย่างหนึ่งที่ใช้ป้องกันความขัดแย้งระหว่าง "ผู้ใหญ่-ผู้น้อย" ตัวอย่างที่ Klausner ให้ไว้เป็นเรื่องการโทรศัพท์ปรึกษาธุรกิจ คนไทยที่เป็นผู้น้อยจะไม่โทรศัพท์ไปพูดกับผู้ใหญ่โดยตรง แต่จะโทรศัพท์ ไปปรึกษาผู้น้อยระดับเดียวกันที่ทำงานอยู่กับผู้ใหญ่คนนั้นและปรึกษาหาข้อมูล หากไม่ได้ข้อมูลคำปรึกษาที่ต้องการ เขาจะโทรศัพท์ไปนัดผู้ใหญ่เพื่อขอเข้าพบและขอคำปรึกษา ตัวอย่างการเกรงใจที่ผู้เขียนเคยพบบ่อย ๆ ก็คือที่ปรากฏในการประชุมสหกรณ์หรือกลุ่มเกษตรกร กรรมการมักจะเกรงใจประธานหรือเจ้าหน้าที่ของรัฐที่เข้าร่วมประชุมเมื่อมีความเห็นแย้งไม่เสนอความเห็นแข่งในที่ประชุม ปล่อยให้ที่ประชุมมีมติไปตามที่ประธานหรือเจ้าหน้าที่ของรัฐต้องการ แต่หลังจากประชุม ผู้มีความเห็นแย้งก็มักจะมาร่วมคุยกันเองถึงการประชุมและมติ ซึ่งต่อไปอาจก้าวไปถึงการไม่ให้ความร่วมมือในการปฏิบัติ ประธานมักบ่น (กับผู้เขียน) ว่า "พวกนี้เมื่อไม่เห็นด้วยทำไมจึงไม่พูดออกมาในที่ประชุม แต่เอาไปนินทากันข้างนอก" ความจริงกรรมการเหล่านี้เขาเกรงใจประธานกรรมการ หรือเจ้าหน้าที่ เขาคิดว่าถ้าแย้งขึ้นมาในที่ประชุม ประธานกรรมการหรือเจ้าหน้าที่อาจโกรธ ทำให้เกิดการปะทะขัดแย้งกันซึ่งหน้า

ทั้งสองกรณีนี้เป็นการเกรงใจในความสัมพันธ์ระหว่าง "ผู้ใหญ่-ผู้น้อย" เป็นเรื่องที่ผู้น้อยไว้หน้าและไม่อยากทำตนเสมอผู้ใหญ่ การศึกษาสังคมไทยได้ชี้ให้เห็นว่าความสัมพันธ์ในเชิง "ผู้ใหญ่-ผู้น้อย" เป็นความสัมพันธ์หลักในสังคมไทย ตั้งแต่คำเรียกญาติในโครงสร้างระบบเครือญาติ แบบแผนประเพณีในการพบปะทักทาย ตลอดจน

ตำแหน่งหน้าที่ราชการในอดีต (ที่แสดงในพระโองการตำแหน่งนาพลเรือนและตำแหน่งนาทหารหัวเมือง) แสดงให้เห็นการเน้นอาวุโส ความแตกต่างของยศศักดิ์ ฐานะในแง่ต่ำสูง อำนาจมาก อำนาจน้อย การมี "ผู้ใหญ่" เป็น "ที่พึ่ง" และการมีทัศนคติว่า ความก้าวหน้าของแต่ละบุคคลขึ้นอยู่กับการมีผู้อุปถัมภ์เสริมความสำคัญของความสัมพันธ์ระหว่าง "ผู้ใหญ่" และ "ผู้น้อย" เมื่อความสัมพันธ์ระหว่าง "ผู้ใหญ่-ผู้น้อย" และระบบอุปถัมภ์มีความสำคัญมากในการดำรงชีวิตในสังคม ก็จำเป็นต้องมีกลไกที่จะรักษาความสัมพันธ์ในรูปแบบนี้ให้ราบรื่น ความเกรงใจจัดได้ว่าเป็นกลไกที่สำคัญในการทำหน้าที่นี้

เมื่อพิจารณาความเกรงใจในแง่ที่เป็นส่วนหนึ่งของความสัมพันธ์ระหว่าง "ผู้ใหญ่" และ "ผู้น้อย" ความกลัวจึงเป็นสิ่งสำคัญและเป็นจริง เพราะผู้ใหญ่เป็นผู้ที่มีอำนาจมากกว่าตนเองและอาจเป็นที่พึ่งของตนได้ การทำให้ผู้ใหญ่รู้สึกไม่พอใจหรือเดือดร้อนจึงเป็นสิ่งที่ไม่พึงประสงค์ แต่การเกรงใจของไทยนั้นไม่ได้จำกัดอยู่เฉพาะผู้น้อยเกรงใจผู้ใหญ่เท่านั้น แต่มีกรณีที่สามีเกรงใจภรรยา บิดามารดาเกรงใจบุตร ผู้ใหญ่เกรงใจผู้น้อยและคนที่มีสถานภาพเสมอกันเกรงใจซึ่งกันและกัน พระอภัยมณีก็เกรงใจเมียโดยเฉพาะอย่างยิ่งนางสุวรรณมาลี

สุนทรี โคมิน พบว่า คนไทยมีความเห็นว่า ความสำเร็จในชีวิตขึ้นอยู่กับวิธีและโอกาสมากกว่าความสามารถ การรักษาความสัมพันธ์ให้ราบรื่นมีความสำคัญมากกว่าการทำงานอย่างขยันขันแข็งและมุ่งมั่น การรักษาความสัมพันธ์ทางสังคมเป็นสิ่งที่มีความสำคัญมากและความเกรงใจ ความสุภาพ ความเอื้ออารีย์ตลอดจนความเอื้อเฟื้อช่วยเหลือกันและกัน เป็นสิ่งที่คนไทยให้ความสำคัญสูง[๗] นักวิชาการหลายคนได้ชี้ให้เห็นว่า สังคมไทยรังเกียจการปะทะขัดแย้งกันซึ่งหน้า การเกรงใจก็เป็นกลไกสังคมอย่างหนึ่งในการหลีกเลี่ยงการปะทะขัดแย้งซึ่งหน้า

ทั้งนี้มิใช่แต่การปะทะขัดแย้งกับผู้ใหญ่เท่านั้น การปะทะขัดแย้งซึ่งหน้ากับคนที่มีสถานภาพเท่าเทียมกัน หรือต่ำกว่าก็เช่นเดียวกันเป็นสิ่งที่คนไทยพยายามหลีกเลี่ยง ความเกรงใจจึงเป็นกลไกสังคมที่ช่วยให้หลีกเลี่ยงการปะทะขัดแย้งซึ่งหน้าได้

การที่ความเกรงใจเป็นเรื่องของการหลีกเลี่ยงการปะทะขัดแย้งกันซึ่งหน้า คนที่เราเกรงใจก็คือคนที่เรามีโอกาสที่ต้องเผชิญหน้า คนที่เราจะต้องพบปะและมีความสัมพันธ์ด้วยเป็นเรื่องที่เกี่ยวกับความสัมพันธ์ส่วนตัว การที่เป็นดังนี้ทำให้ความเกรงใจแตกต่างจากการมี consideration ในแนวความคิดของชาวตะวันตก ในที่นี้คงจะต้องมีตัวอย่างเพื่อให้เกิดความเข้าใจกระจ่างขึ้น คนเรา**เกรงใจ** ภรรยา สามี และลูก เพราะในชีวิตเราต้องสัมพันธ์พบปะกับคนเหล่านี้อยู่เสมอ ๆ เราไม่อยากให้มีการปะทะขัดแย้งกันเกิดขึ้นในครอบครัวโดยไม่จำเป็น ถ้าเราอยู่ในชุมชนหมู่บ้าน เราก็ไม่อยากทำอะไรที่คนในชุมชนรังเกียจและจะโกรธ เพราะคนอยู่ในหมู่บ้านเดียวกันก็คงจะต้องพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน คนที่เป็นผู้ใหญ่เราก็ต้อง **เกรงใจ** มากกว่าคนที่เป็นเด็กหรือผู้น้อย เพราะเราอาจต้อง "พึ่ง" คนเหล่านี้ในปัจจุบันหรืออนาคต สำหรับคนส่วนมากความสัมพันธ์กับผู้ใหญ่มักมีความสำคัญมากกว่าความสัมพันธ์กับเด็กหรือผู้น้อย นอกจากนั้นแล้วในสังคมไทยเรื่องของสถานภาพต่ำสูง ยศศักดิ์ ฐานะมีความสำคัญมากเป็นเสมือนหลักที่ความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลเกาะเกี่ยวอยู่ เมื่อสถานภาพต่ำสูงมีความสำคัญเช่นนี้ คนทุกคนมักจะระแวงและระวังไม่ให้คนอื่นดูถูกดูหมิ่นตนมากเป็นพิเศษ เป็นการรักษาศักดิ์ศรีของตนและสถานภาพของตน การ**เกรงใจ** ในฐานะที่ไม่ทำอะไรที่จะละเมิดศักดิ์ศรีของผู้อื่น การเกรงใจในรูปที่ไม่ทำอะไรที่เป็นการทะนงองอาจหรือ อาจเอื้อม ซึ่งเป็นการแสดงให้ผู้อื่นโดยเฉพาะผู้ใหญ่รู้สึกว่าได้รับ

การปฏิบัติต่ออย่างไม่สมฐานะยศศักดิ์ของตนจึงสำคัญ ตัวอย่างที่ชาวตะวันตกยกมาอ้าง และตัวอย่างที่เห็นเด่นชัดใน เรื่องความเกรงใจจึงเกี่ยวข้องกับการปฏิบัติต่อผู้ใหญ่คือ ผู้มีสถานภาพสูงกว่าผู้กระทำอยู่เสมอ

แม้ว่า consideration กับเกรงใจจะคล้ายกันมากในหลาย ๆ อย่างในด้านการกระทำและมีเขตที่ทับกันอยู่บ้าง consideration ต่างจากความเกรงใจตรงที่ไม่เกี่ยวกับความแตกต่างของสถานภาพสูง-ต่ำ และไม่ได้จำกัดอยู่ในกรณีที่เกี่ยวกับความสัมพันธ์ส่วนตัว คนที่ไปเที่ยวชายหาดแล้วทิ้งเศษแก้วเกลื่อนตามชายหาดเป็นคนที่ไม่มี consideration เพราะคนอื่น ๆ ที่ต่อไปภายหน้ามาเดินเที่ยวที่ชายหาดหรืออาบน้ำทะเลอาจต้องบาดเจ็บจากการกระทำของเขา แม้ว่าคนเหล่านั้นอาจไม่มีวันรู้ว่าใครทิ้งเศษแก้ว และไม่มีโอกาสที่ได้พบหรือแสดงความโกรธต่อผู้ที่ทิ้งเศษแก้ว ตัวอย่างอีกเรื่องหนึ่งอาจนำมากล่าวสั้น ๆ ในที่นี้คือคนที่เข้าไปใช้โทรศัพท์สาธารณะแล้วไม่ระวังหรือโดยโทสะทำให้เครื่องโทรศัพท์เสียหาย เป็นคนที่ไม่มี consideration เพราะทำให้คนอื่น ๆ เขาหมดโอกาสที่จะใช้เครื่องโทรศัพท์สาธารณะแห่งนั้น เป็นการทำให้เขาลำบาก ขาดความสะดวก แต่ถ้าดูความหมายของ**เกรงใจ** แบบที่มีอยู่เดิมในอดีต ก็ยากที่จะพูดว่าคนที่ทิ้งเศษแก้วหรือคนที่ทำให้เครื่องโทรศัพท์สาธารณะเสียหายเป็นคนที่ไม่มีความเกรงใจ

ความหมายของคำว่า **เกรงใจ** นี้ ผู้เขียนคิดว่ามีการเปลี่ยนแปลงมาก แต่เป็นการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในบางกลุ่มคน ผู้เขียนได้ทดลองถามคนคนหนึ่งที่มาจากชนบทเข้ามาศึกษาใน ร.ร.พาณิชย์ในกรุงเทพฯ และต่อมาทำงานในธุรกิจเอกชนแห่งหนึ่งในกรุงเทพฯ ว่าเกรงใจคืออะไร เขาตอบว่า "อ๋อเกรงใจก็เกี่ยวกับการปฏิบัติต่อ

ผู้ใหญ่" ผู้เขียนได้คุยกับคนอีกคนหนึ่งที่เกิดในกรุงเทพฯ จบการศึกษาจากมหาวิทยาลัยในกรุงเทพฯ และทำงานในมูลนิธิแห่งหนึ่งในกรุงเทพฯ เขาชี้ให้เห็นว่า เราเกรงใจภรรยาเกรงใจลูกด้วยไม่ใช่เฉพาะผู้ใหญ่เท่านั้น นอกจากนั้นแล้วในความเห็นของเขา คนที่ทิ้งเศษแก้วที่ชายหาดและคนทำให้เครื่องโทรศัพท์เสียหายก็เป็นคนที่ปราศจากความ**เกรงใจ**ด้วย จะเห็นได้ว่าจากความหมายของ **เกรงใจ** ที่คนที่มาจากชนบทเข้าใจจะเป็นความหมายในแนวของอักขราภิธานศรับท์ที่ว่า "คนจะทำการสิ่งใด, หฤาจะพูดจา สิ่งใดคอยรักษาใจผู้อื่น, เพราะกลัวเขาจะ**โกรธ**" และในพจนานุกรมฉบับเฉลิมพระเกียรติคือ "ไม่อยากจะให้คนอื่นรู้สึก**ลำบาก เดือดร้อน รำคาญใจ**" ความจริงแล้วกว้างกว่าความหมายในพจนานุกรมฉบับเฉลิมพระเกียรติเพราะได้รวมเอา consideration เข้ามาไว้ใต้ขอบเขตความหมายของคำว่า**เกรงใจ** ด้วย ดังนั้นความเปลี่ยนแปลงที่สำคัญคือ ขยายกว้างขึ้นจากที่จำกัดอยู่ในเรื่อง "ผู้ใหญ่-ผู้น้อย" และความสัมพันธ์ส่วนตัวและการปะทะสังสรรค์ซึ่งหน้า มารวมถึงความสัมพันธ์ระหว่าง**ปัจเจกชนกับสาธารณชน**

การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นเข้าใจว่าเป็นผลมาจากการเปลี่ยนจากลักษณะ**สังคมแคบ** (small–scale society) มาสู่ลักษณะ**สังคมกว้าง** (large–scale society) จากสังคมหมู่บ้านที่สมาชิกของสังคม รู้จักกันเป็นส่วนตัวทั้งหมด การปะทะสังสรรค์กันก็มีลักษณะต่อหน้าพูดจากันและความสัมพันธ์ที่จะมีผลกระทบต่อสมาชิกคนหนึ่งคนใดก็จำกัดอยู่ในวงแคบ ๆ การกระทำของคนอื่นนอกวงนี้ไม่มีผลกระทบต่อสมาชิกของสังคม มาเป็นสังคมที่ใหญ่ขึ้น คนหลายพวกหลายเหล่าหลายอาชีพมารวมกันอยู่ซึ่งไม่ได้มีความสัมพันธ์ส่วนตัวต่อกัน ความสำคัญของการปะทะสังสรรค์กันต่อหน้าก็ลดน้อยลง แต่การกระทำของคนในกลุ่มอื่นที่เราไม่รู้จักก็จะมีผลมากระทบต่อความเป็นอยู่ของเราด้วย ดังเช่น สังคมกรุงเทพฯ เป็นต้น

การที่ความสำคัญของความสัมพันธ์ส่วนตัวลดน้อยลง ความสำคัญของการปะทะสังสรรค์กันต่อหน้าก็ลดน้อยลงด้วย ความเกรงใจในรูปแบบเดิมที่เกิดจากความกลัวว่าเขาจะโกรธ หรือการปะทะขัดแย้งซึ่งหน้าก็จะลดน้อยลงด้วยในเวลาเดียวกัน การที่การกระทำของคนหนึ่งคนใดแม้เราจะไม่รู้จัก หรือจะไม่มีโอกาสรู้จักหรือพบหน้าเลยก็จะมีผลกระทบมาถึงเราด้วย ก็จะทำให้คนแต่ละคนจำเป็นที่จะต้องคำนึงถึงผลของการกระทำของแต่ละคน ที่อาจกระทบต่อคนอื่นว่าจะเป็นอย่างไร ในลักษณะหนึ่งเราอาจพูดได้ว่าขอบเขตของอาณาจักรส่วนตัวของแต่ละคนลดลง ในขณะที่ขอบเขตอาณาจักรที่เป็นสาธารณะได้ขยายกว้างขึ้น การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นนี้มิได้เสมอกันทั่วประเทศหรือแม้แต่ที่สังคมในกรุงเทพฯ การเปลี่ยนแปลงในการขยายความหมายของ **เกรงใจ** จึงยังมิได้มีอยู่ทั่วไปและยังไม่ชัดเจน

เชิงอรรถ

๑ หมอบรัดเล *อักขราภิธานศรัพท์ พ.ศ. ๒๔๖๑* กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๑๔.

๒ *พจนานุกรมไทย,* พระนคร : เอกศิลปการพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๑๔.

๓ *พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน* พระนคร, พ.ศ. ๒๔๙๓.

๔ *พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน* กรุงเทพฯ, พ.ศ. ๒๕๒๕.

๕ *พจนานุกรม ฉบับเฉลิมพระเกียรติ* กรุงเทพฯ, พ.ศ. ๒๕๓๐.

๖ William J. Klausner, *Reflections on Thai Culture.* Bangkok : The Siam Society, 1981, p. 248.

๗ Amara Pongsapich ed. *Traditional and Changing Thai World View.* Bangkok : Social Research Institute Chulalongkorn University, 1985, pp. 178–180.

น้ำใจ

สมเกียรติ วันทะนะ

หนังสืออักขราภิธานศรับท์ ที่หมอบรัดเล (ดร.แดนบีช แบรดเลย์) ให้อาจารย์ทัดคัดแปลและจัดพิมพ์ขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๖ ให้ความหมายของคำว่า "น้ำใจ" ไว้ว่า "คือน้ำใสประมาณซองมือหนึ่งที่อยู่ในเนื้อหัวใจนั้น เช่น น้ำใจคนทั้งปวง"

ปทานุกรม ของกรมตำรา กระทรวงธรรมการ พ.ศ. ๒๔๗๐ ให้ความหมายของคำนี้ว่า "จิตต์ใจ, ใจ"

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๔๙๓ ระบุว่าน้ำใจหมายถึง "ใจแท้ ๆ"

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕ ขยายความมากขึ้นว่า น้ำใจ หมายถึง "ใจจริง เช่น เห็นน้ำใจ, นิสัยใจคอ เช่น น้ำใจพ่อ น้ำใจแม่ น้ำใจชาย น้ำใจหญิง, ความเอื้อเฟื้อ เช่น เขาไม่มีน้ำใจ แล้งน้ำใจ"

ความหมายของคำว่า "น้ำใจ" ในหนังสือทั้ง ๔ เล่มที่กล่าวมานี้มีความแตกต่างกันอย่างมากนับตั้งแต่เป็นความหมายในเชิงกายภาพของของเหลวในหัวใจมนุษย์เมื่อกว่าร้อยปีที่แล้ว จนกระทั่งถึงความหมายที่เป็นที่เข้าใจกันทั่วไปในปัจจุบัน นั่นคือ เข้าใจว่าน้ำใจคือความเอื้อเฟื้อ แต่เดิมคำว่า "น้ำใจ" คงมิได้มีความหมายว่าความเอื้อเฟื้อ การที่ท่านแต่ก่อนนำเอาคำว่า "น้ำ" มาผูกเข้ากับคำว่า "ใจ" จนเป็นคำใหม่ขึ้นว่า "น้ำใจ" นั้นเป็นอัจฉริยภาพแห่งการสร้างสรรค์และใช้ภาษาโดยแท้ ใจหรือสภาวะแห่งความรู้สึกนึกคิด จิตใจของมนุษย์เรานั้นเป็นเรื่อง

ที่ยากแก่การคาดเดา เป็นเรื่องที่แปรเปลี่ยนอยู่เป็นนิจ เป็นเรื่องอนิจจัง การนำเอาคำว่า "น้ำ" ซึ่งเปลี่ยนสีและแปรรูปได้อย่างไม่มีที่สุด สุดแต่สภาพแวดล้อมจะกำหนด มาใช้เป็นคำอธิบายสภาวะของจิตใจมนุษย์ จึงนับเป็นความเหมาะสม การสืบค้นหาความหมายดั้งเดิมของคำว่า "น้ำใจ" สามารถดูได้จาก**พระอภัยมณี** ตอนที่ ๒๕ ซึ่งเป็นตอนที่สุดสาครเข้าเมืองการเวก ความว่า

"บัดเดี๋ยวดังหงั่งเหง่งวังเวงแว่ว สะดุ้งแล้วเหลียวและชะแง้หา
เห็นโยคีชี่รุ้งพุ่งออกมา ประคองพาขึ้นไปจนบนบรรพต
แล้วสอนว่าอย่าไว้ใจมนุษย์ มันแสนสุดลึกล้ำเหลือกำหนด
*ถึงเถาวัลย์พันเกี่ยวที่เลี้ยวลด ก็ไม่คดเหมือนหนึ่งใน**น้ำใจ**คน*
มนุษย์นี้ที่รักอยู่สองสถาน บิดามารดารักมักเป็นผล
ที่พึ่งหนึ่งพึ่งได้แต่กายตน เกิดเป็นคนคิดเห็นจึงเจรจา
แม้นใครรักรักมั่งชังชังตอบ ให้รอบคอบคิดอ่านนะหลานหนา
รู้สิ่งไรไม่สู้รู้วิชา รู้รักษาตัวรอดเป็นยอดดี"

คำว่า "น้ำใจ" ในคำกลอนตอนที่คัดมานี้มิได้มีอะไรเกี่ยวข้องกับความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่แต่ประการใดทั้งสิ้น ในทางตรงกันข้าม "น้ำใจ" ในที่นี้กลับหมายถึงสภาวะที่คาดคะเนเอาแน่นอนไม่ได้ของความรู้สึกนึกคิดของมนุษย์โดยแท้ เพราะฉะนั้น "น้ำใจ" จึงเป็นสภาวะทางความรู้สึกนึกคิดที่อาจจะดีหรือเลวก็ได้ ในตอนที่ ๑ ของวรรณคดีเรื่องเดียวกันนี้ซึ่งเป็นตอนที่พระอภัยมณีกับศรีสุวรรณเรียนวิชานั้น คำว่า "น้ำใจ" เป็นคำที่มีความหมายกลาง ๆ คือเป็นลักษณะความรู้สึกนึกคิดของคนโดยทั่ว ๆ ไปที่ยังลุ่มหลงอยู่ในรูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส

"ถ้าแม้ว่าข้าศึกมันโจมจับ จะรบรับสารพัดให้ขัดสน
*เอาปี่เป่าเล้าโลม**น้ำใจ**คน ด้วยเล่ห์กลโลกาห้าประการ*
คือรูปรสกลิ่นเสียงเคียงสัมผัส เกิดกำหนัดลุ่มหลวงในสงสาร
ให้ใจอ่อนนอนหลับดังวายปราณ จึงคิดอ่านเอาชัยเหมือนใจจง"

ตอนที่ ๑๔ พระอภัยมณีเรือแตก คำว่า "น้ำใจ" มีความหมายค่อนไปในทางดีหรือทางบวก

"สงสารนักภคินีเจ้าพี่เอ๋ย เป็นคู่เชยเคียงชิดพิสมัย
*ถึงรูปชั่วตัวดำแต่**น้ำใจ** จะหาไหนได้เหมือนเจ้าเยาวมาลย์"*

พระอภัยมณีท่านสงสารนางผีเสื้อสมุทร ถึงแม้นางผีเสื้อสมุทรจะรูปชั่วตัวดำเพียงใดก็ตาม แต่ "น้ำใจ" ของนางนั้นดีงามจนกระทั่งยากที่จะหาผู้ใดมาเทียบได้ แต่แม้นางจะมีน้ำใจงามเพียงไรก็ยังไม่วายที่จะต้องสิ้นชีวิตด้วยเพลงปี่ของพระอภัยมณีผู้สามีอยู่ดี

คำว่า "น้ำใจ" นั้นจะปรากฏเฉพาะใน **พระอภัยมณี** ด้วยเหตุผลของกลอนพาไปก็หาไม่ เรายังพบการใช้คำดังกล่าวในความหมายที่เป็นสภาวะที่ยากแก่การคาดเดาของความรู้สึกนึกคิดได้ในที่อื่น ๆ อีก

โคลงโลกนิติ ซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดชาดิศรทรงรวบรวมและชำระของเก่าเพื่อจารึกลงในแผ่นศิลาคราวปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนฯ พ.ศ. ๒๓๗๔ มีโคลงหลายบทที่บรรจุคำว่า "น้ำใจ" ไว้ด้วย

ข้าท้าวเอาจิตท้าว แม่นหมาย
บ่าวท่านเอาใจนาย แม่นหมั้น
ศิษย์ท่านผ่อนผันผาย โดยจิต ครูนา
อยู่ที่เรือนตัวนั้น แต่**น้ำใจ**เอง

สมเด็จกรมพระยาเดชาดิศรฯ

ตมเกิดแต่น้ำแล่น เป็นกระสาย
น้ำอาจล้างตามหาย ซากไซร้
บาปเกิดด้วยใจหมาย หมู่บาป
จักมล้างบาปได้ เพราะ**น้ำใจ**เอง

สำนวนเก่า

น้ำใช้ใส่ตุ่มตั้ง เต็มดี
น้ำอบอ่าอินทรีย์ อย่าผร้อง
น้ำปูนใส่เต้ามี อย่าขาด
น้ำจิตอย่าให้ข้อง ขัด**น้ำใจ**ใคร

สมเด็จกรมพระยาเดชาดิศรฯ

คำว่า น้ำใจ ที่ปรากฏในโคลงทั้งสามบทนี้ล้วนแต่มีความหมายถึงสภาวะแห่งความรู้สึกนึกคิดของบุคคล ซึ่งเป็นเรื่องที่ยากแก่การที่จะฝึกฝนอบรมให้มีวิถีปฏิบัติที่หนักแน่น คงเส้นคงวาอยู่เสมอตลอดไปได้ ความเอื้อเฟื้อไม่อาจใช้เป็นความหมายของคำว่า น้ำใจ ในที่เหล่านี้ได้

พระราชนิพนธ์โคลงสุภาษิตบทหนึ่งในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ปรากฏคำว่า "น้ำใจ" ในความหมายที่หมายถึงความแปรปรวนของสภาวะแห่งความรู้สึกนึกคิดจิตใจของมนุษย์ ในโคลงสุภาษิตบทนั้น พระองค์ทรงกล่าวถึงสิ่งสามสิ่งที่คนเราควรจะต้องครองเอาไว้ นั่นคือ กิริยาที่ดำเนินไปในใจ ความมักง่าย และวาจา

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นอีกพระองค์หนึ่งซึ่งทรงใช้คำว่า "น้ำใจ" ในฐานะที่เป็นสภาวะทางความรู้สึกนึกคิดที่เลื่อนไหลออกไปจากหลักเกณฑ์หรือกฎระเบียบบางประการ ในบทละครเรื่อง "ฉวยอำนาจ" หนึ่งในตัวละครคือ คัสสิโย กล่าวว่า

*"...แกไปห้ามผู้ปกครองมิให้เซ็นสั่งประหารชีวิตนักโทษไม่ได้ เพราะผู้ปกครองเขาทำการอยู่ในวงแห่งอำนาจที่เขามีโดยหน้าที่ ไม่ใช่ทำโดยอำเภอ**น้ำใจ**ของเขา ฝ่ายผู้ปกครองแผ่นดิน จะเรียกว่าราชาหรือประธานาธิบดีก็ตาม เมื่อทำการตามหน้าที่ มิได้ทำนอกเหนือไปแล้ว จะติว่าเขาทำผิดไม่ถูกเลย"*

ถึงจุดนี้ถ้าจะถามว่า เพราะเหตุใดคำว่าน้ำใจจึงมามีความหมายเท่ากับความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ซึ่งเป็นที่เรียกร้องกันมากในสังคมปัจจุบัน และความหมายดังกล่าวมีเหตุผลอันสมควรที่ใช้อธิบายได้หรือไม่

ผู้เขียนสันนิษฐานว่าเหตุที่สังคมปัจจุบันรณรงค์เรื่องความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ซึ่งกันและกันในชีวิตประจำวันก็เพราะสภาพสังคมไทยปัจจุบันขาดความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ต่อกันและกันอย่างรุนแรงในบางเรื่อง สภาวะที่ขาดความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่เป็นสภาวะทางสังคมแบบใหม่ที่คนจำนวนมากไม่คุ้นเคยมาก่อนหรือกำลังเริ่มที่จะต้องคุ้นเคยกับสภาวะใหม่นี้ สภาวะเช่นนี้ทำให้ผู้คนต้องปรับความคิดและความหมายของคำบางคำกันใหม่ สภาวะที่นำความแปลกใหม่มาสู่วิถีชีวิตแบบชาวเมืองของคนไทยมากที่สุดเรื่องหนึ่งก็คือเรื่องการจราจรหรือการใช้รถใช้ถนน กฎจราจรนั้นตามหลักแล้วมิได้สนใจว่าใครที่กำลังนั่งอยู่ในรถและใครที่กำลังจะเดินข้ามถนน กฎจราจรสนใจเฉพาะยวดยานและตัวคนหรือฝูงคนที่ปฏิบัติตามสัญญาณไฟเท่านั้น วิถีชีวิตทางสังคมของคนไทยไม่คุ้นเคยกับความเสมอภาคอย่างสมบูรณ์ตามอุดมคติของกฎจราจรมาก่อน รากเหง้าของวิถีชีวิตทางสังคมของคนไทยให้ความสำคัญอย่างใหญ่หลวงกับลำดับก่อนหลังและที่ต่ำที่สูง คงเป็นเรื่องเกินจินตนาการทีเดียวถ้าเราจะได้เห็นรถของนายกรัฐมนตรีวิ่งมาโดยไม่มีรถนำและต้องให้ทางกับรถกระบะเล็กส่งน้ำแข็ง ถ้าอย่างนั้นแล้ว

ผู้คนเรียกร้อง "น้ำใจ" อะไรกันจากการใช้รถใช้ถนน พวกเขาเรียกร้องให้ผู้ขับขี่ยวดยานหยุดให้เด็กและคนชราข้ามถนนเมื่อไฟเขียวอย่างนั้นหรือ จุดที่สังคมไทยกำลังแสวงหาอยู่อย่างเหน็ดเหนื่อย (และอาจลงเอยด้วยความผิดหวังก็ได้) ก็คือจุดที่ "น้ำใจ" พบกันพอดีกับการปฏิบัติตามกฎระเบียบ

อย่างไรก็ตาม การใช้คำว่า "น้ำใจ" ในความหมายที่หมายถึงความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ก็มีความเหมาะสมในตัวเองอยู่เหมือนกัน น้ำนั้นให้ความเย็นและความสดชื่นแก่ผู้คนได้ ถ้าคนที่มีน้ำใจจะหมายถึงคนที่คิดคำนึงสิ่งใดก็ไม่วายที่จะใส่ใจถึงความสดชื่นร่มเย็นของผู้อื่นที่เกี่ยวข้องอยู่ด้วยเป็นนิจตามโอกาสอันเหมาะอันควรแล้วไซร้ การมีน้ำใจก็ไม่จำเป็นต้องขัดกับกติกาหลาย ๆ ข้อของวิถีชีวิตสังคมสมัยใหม่ที่สังคมไทยกำลังรับเข้ามาใช้มากขึ้นทุกขณะ

ในเสียงเรียกร้องน้ำใจหรือความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ของผู้คนในสังคมทุกวันนี้ บ่อยครั้งเราได้เห็นความหมายของคำว่า "น้ำใจ" หวนกลับไปสู่ความหมายดั้งเดิมของคำนี้ คนสมัยก่อนนั้นในชีวิตประจำวันมิค่อยได้พบกับคนแปลกหน้าบ่อยนัก แต่ถึงแม้คนที่คุ้นหน้ากันก็ตามก็ยังสอนไม่ให้ไว้ใจกันง่าย ๆ คนสมัยนี้ไม่รู้จักกันทั้งหน้าและทั้งใจ ในสังคมแบบใหม่นี้คนอยู่กันได้โดยสะดวกและปลอดภัยก็ต้องอาศัยกติกาอันเป็นสากลและไม่เลือกที่รักมักที่ชังเป็นหลัก สังคมใดที่ผู้คนเรียกร้องความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่หรือความมีน้ำใจต่อกันและกันอย่างดาษดื่นเพียงใดย่อมเป็นเครื่องฟ้องว่าการใช้ระเบียบกฎเกณฑ์หรือกติกาของสังคมสมัยใหม่ในสังคมนั้นขาดตกบกพร่องเพียงนั้น

เอกสารประกอบการค้นคว้า

ปทานุกรม กระทรวงธรรมการ พ.ศ. ๒๔๗๐.

พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๔๙๓.

พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕.

มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จ, *ฉวยอำนาจ* ลครพูดองค์เดียว โดย ศรีอยุธยา (นามแฝง) พระนคร : มปท, มปป.

ราชบัณฑิตยสภา รวบรวม *ประชุมโคลงโลกนิติ* งานพระราชทานเพลิงศพ นางอำนวยพร กาญจนะวงศ์, ๒๕๓๐.

สุนทรภู่ *พระอภัยมณี* พระนคร : เขษมบรรณกิจ, ๒๔๙๙.

หมอบรัดเล *หนังสืออักขราภิธานศรับท์* พ.ศ. ๒๔๑๖. กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๑๔.

จิตใจ

ประพจน์ อัศววิรุฬหการ
สุวรรณา สถาอานันท์

หากความสำคัญของคำ ๆ หนึ่งสามารถวัดกันได้ที่ปริมาณการใช้ของคำ ๆ นั้น คำว่า จิตใจ น่าจะมีความสำคัญอันยิ่งยวดในสังคมวัฒนธรรมไทย กล่าวคือ มีนักวิชาการเคยทำการสำรวจรวบรวมไว้ว่าคำว่า "ใจ" มีที่ใช้คู่กับคำ/วลีอื่น ๆ ในภาษาไทยอยู่ถึงกว่า ๓๐๐ คู่คำด้วยกัน ในอักขราภิธานศรับท์ของหมอบรัดเล มีบันทึกไว้ ๕๓ คู่คำ และในพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕ มีบันทึกไว้ ๕๔ คู่คำ ด้วยเหตุที่คำ ๆ นี้มีที่ใช้ที่แพร่หลายและมีความหมายครอบคลุมหลายเรื่องหลายประการด้วยกัน จึงออกจะเป็นการยากมากที่จะอธิบายการใช้คำ ๆ นี้อย่างสมบูรณ์ครบถ้วน ข้อสังเกตดังต่อไปนี้จึงน่าจะถือว่าเป็นเพียงการเรียบเรียงวิเคราะห์เบื้องต้นเท่านั้น

พิจารณาตามหลักฐานทางภาษา เมื่อมีคำประสมว่า จิตใจ ความหมายของคำว่า จิต และ ใจ ก็ควรจะใกล้กันคือหมายถึง ส่วนที่เป็นธาตุรู้ คิด รู้สึก เมื่อนำมาใช้แยกกันความหมายก็คงอยู่ในแนวเดียวกันแต่มีลักษณะต่างกันในรายละเอียด

คำว่า จิต-ใจ ที่ใช้ในความเดียวกันเปลี่ยนแทนกันได้ มักจะอยู่ในคำประพันธ์ เช่น น้อยจิต-น้อยใจ พระเคลิ้มคลุ้มกลุ้มจิตพิศวง หงอยเหงาเศร้าจิต แต่ในภาษาธรรมดาคำคู่เหล่านี้มักจะประกอบกับคำว่าใจ มากกว่าคำว่า จิต อาจสรุปได้ว่า การที่คิดว่า จิต-ใจ แทนกันได้ในกรณีเหล่านี้เป็นเพราะอยู่ในคำประพันธ์เพื่อความไพเราะ และความสูงส่งของภาษาเป็นประมาณ

ในภาษาสามัญทั่วไป คำสองคำนี้อาจใช้แทนกันได้บ้าง แต่ส่วนมากใช้แทนกันไม่ได้ เช่น คำว่า โรคจิต หมายถึงวิกลจริต โรคใจ หมายถึงเกิดความรุ่มร้อนอันเกิดจากความรัก คำคู่อื่น ๆ เช่น หายใจ ขาดใจ กินใจ น้อยใจ หัวใจ ฯลฯ ไม่ปรากฏในภาษาว่าใช้ คำว่า จิต แทนคำว่า ใจ ได้ ดังนี้จึงน่าตั้งข้อสังเกตว่าเหตุใดจึงมีการจำแนกใช้คำสองคำนี้ในที่ต่าง ๆ กัน นอกเหนือจากที่ใช้เป็นคำรวมความหมายกว้าง ๆ ว่า จิตใจ

เมื่อพิจารณาดูจะเห็นว่า คำว่า "จิต" เป็นคำบาลี-สันสกฤต เข้าใจว่าเข้ามากับความคิดทางศาสนา โดยเฉพาะพุทธศาสนาอันเน้นการฝึกอบรมจิตเป็นสำคัญ ในเบื้องต้นคำว่า จิต คงจะจำกัดใช้ในแง่วิชาการทางศาสนาและถือเป็นคำสูงเป็นศัพท์แสงไปโดยปริยาย ดังนั้นจึงไม่ใช้รวมกับคำแสดงอาการธรรมดาในชีวิตประจำวัน อันมีคำประสมติดอยู่แล้วในภาษา ดังตัวอย่างที่ยกมาข้างต้น หากจะมีแทนกันได้บ้างก็เป็นด้วยอำนาจคำประพันธ์อันได้กล่าวมาแล้ว

พุทธศาสนาจำกัดความคำว่า "จิต" ไปในทางธาตุรู้หรือธาตุคิดที่มีกระบวนการเปลี่ยนแปลงไปตามองค์ประกอบหรือคุณภาพต่าง ๆ ที่เรียกว่าเจตสิก กระบวนการนี้เกิดดับไปตามแต่ที่จิตจะเหนี่ยวสิ่งใดขึ้นมาจับไว้ จิตจึงเป็นความคิดที่เกิด ๆ ดับ ๆ ส่วนคำว่า "ใจ" เมื่อประสมอยู่กับคำอื่นมักบ่งถึงสภาพความรู้สึกอย่างหนึ่งอย่างใดมากกว่าจะเป็นกระบวนการทางความคิดที่เกิดดับ ตัวอย่างเช่น เสียใจ บ่งสภาพความเศร้าโศก ดีใจ บ่งสภาพความยินดี ชอบใจ ในที่นี้คำว่า ใจ บอกถึงสภาพของสิ่งหนึ่งที่เป็นศูนย์กลางของความรู้สึกมากกว่าจะเป็นกระบวนการของความคิด พิจารณาอีกแง่หนึ่งคำประสมที่มีคำว่า ใจ มักเป็นส่วนผลมากกว่าส่วนเหตุ การที่ใช้คำว่าใจ ในคำว่า ดีใจ เสียใจ ได้ใจ ล้วนเป็นส่วนผลที่เกิดจากสถานการณ์ต่าง ๆ ที่มากระทบอารมณ์ความรู้สึก

คำประสมที่คู่กับใจนี้ถ้าจะซ้อนก็ซ้อนว่า ดีอกดีใจ ดีเนื้อดีใจ กินอกกินใจ เสียอกเสียใจ คำที่นำมาซ้อนเป็นอวัยวะส่วนหนึ่งส่วนใดของร่างกายเป็นคำไทยธรรมดา คำเรียกอวัยวะที่นำมาใช้ในลักษณะนี้เข้าใจว่าเป็นการใช้เชิงอุปมาจากคำเดิมให้มีความหมายทางด้านความรู้สึก ที่จริงแล้วมีอยู่มากมาย เช่น เจ็บ**ท้อง**ข้อง**ใจ** หมั่น**ไส้** ตี**อก**ชก**หัว** **หัว**เสีย ตก**อก**ตก**ใจ** ฯลฯ การใช้คำทำนองนี้ดูเหมือนจะเป็นแนวคิดอย่างไทยโดยตรง คำว่าใจในที่ต่าง ๆ นี้จึงมาจากคำว่า หัวใจนั่นเอง เมื่อนำไปใช้ในเชิงอุปมาจึงนำเอาหน้าที่ของหัวใจที่เราคิดว่าเป็นส่วนที่รู้สึกนึกคิดได้ไปใช้ ไม่ได้คิดถึงกระบวนการของความคิด เช่นกับคำว่า จิต ทางพุทธศาสนา

แต่ทว่าการที่จะสันนิษฐานว่าสังคมเดิม หรือสังคมปัจจุบันมีความคิดเรื่องจิตใจอย่างไรนั้นทำได้ยาก เพราะเมื่อรับคำว่าจิตเข้ามาใช้ก็ใช้กันเป็นสามัญเท่า ๆ กันกับคำว่า "ใจ" จะบัญญัติแยกความให้ชัดเจนย่อมทำไม่ได้ การบันทึกข้อความคำพูดธรรมดาที่ใช้ในชีวิตประจำวันแต่ก่อนมีน้อยเกินกว่าจะนำมาประกอบการสันนิษฐานได้

อนึ่ง สังคมที่จะเรียกว่า สังคมเดิม จะหมายตามตัวอักษรนั้นก็คงเป็นไปไม่ได้ เพราะสังคมหนึ่ง ๆ ก็ต้องมีการติดต่อกับสังคมอื่น ๆ ความเปลี่ยนแปลงนั้นแม้ไม่ติดต่อกับสังคมอื่นก็เกิดขึ้นเป็นธรรมดาอยู่แล้ว เมื่อติดต่อกับสังคมอื่นเปลี่ยนแปลงเร็วขึ้นหรือเปลี่ยนแปลงหันเหไปตามอิทธิพลที่ได้รับมา กรณีของคำยืมในภาษา เช่น ภาษาบาลี-สันสกฤต เป็นที่นิยมของชนชั้นสูงก็เกิดการศึกษาใช้คำเหล่านี้ในหนังสืออันเป็นหลักฐานต่าง ๆ ต่อมาชนชั้นล่างก็ตามอย่าง คำบาลี-สันสกฤตจึงปรากฏเป็นสามัญทั่วไปด้วย

กระนั้นก็ดี เมื่อรับอารยธรรมอินเดียโดยเฉพาะด้านศาสนาและปรัชญา ผู้รับคงเห็นว่าคำว่า ใจ ไม่สามารถครอบคลุมความหมายของ

คำว่าจิตใจได้ จึงได้รับคำว่าจิตเข้ามาใช้คู่กัน แต่ทั้งนี้มิได้หมายความว่าคำว่าจิต กับคำว่า ใจ จะมีความหมายแยกจากกันเด็ดขาด ที่จริงแล้วส่วนที่จิต-ใจ หมายถึงความรู้สึกนึกคิดโดยทั่วไปนั้นเป็นความหมายที่ใกล้กันที่สุด จึงได้มีคำประสมว่า จิตใจ ติดอยู่ในภาษาไทย

ว่าเฉพาะคำว่า จิต เมื่อรับเข้ามาแล้วอาจดูการพัฒนาได้เป็นสองช่วงคือ ช่วงแรกเมื่อเริ่มรับวัฒนธรรมอินเดีย เริ่มรู้จักคำว่า จิต ในเบื้องแรกจะเข้าใจความหมายถ่องแท้หรือไม่ก็ตาม คงจะยืมคำว่า จิต มาปรับใช้ในบริบททางศาสนาไว้ก่อน เพราะคำว่าใจ ไม่อาจคลุมความหมายหรือแปลคำว่าจิตได้โดยตรง

เมื่อรับเข้ามาแล้วคำว่า จิต อาจจะมีความหมายเลื่อนใกล้คำว่า ใจ มากขึ้น จึงมีคำซ้อนกันเช่น น้อยจิตน้อยใจ เศร้าจิตเศร้าใจ ใจบริสุทธิ์ จิตบริสุทธิ์ แต่ในขณะเดียวกันเมื่อใช้ทางศาสนา วิชาการ คำว่าจิตมีที่ใช้มากกว่าคำว่า ใจ

แนวคิดที่แยกระหว่างคำว่า จิต ใจ มาเห็นได้ชัดอีกคราวหนึ่ง เมื่อรับอารยธรรมตะวันตก มีความจำเป็นต้องแปลศัพท์ทางจิตวิทยามากขึ้น ผู้แปล ผู้ศึกษา เมื่อจะแปลคำ ''mind'' หรือ ''psyche'' ก็แปลว่า จิต ส่วนคำว่าใจใช้แทนคำว่า ''heart'' ซึ่งแปลว่าหัวใจ กรณีนี้จะเห็นว่าจิตในแง่เป็นกระบวนการความคิดเริ่มมีบทบาทมากขึ้น ศัพท์บัญญัติต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับการศึกษาเรื่องจิตใจ จึงใช้คำว่าจิตทั้งหมด ทั้งนี้อาจจะเป็นด้วยความหมายของจิตในภาษาบาลี-สันสกฤต และอาจจะเป็นเพราะจิตใช้เป็นศัพท์อยู่แล้ว นอกจากนี้แนวคิดใหม่อันเป็นของอารยธรรมอื่นก็อาจจะกำกับให้เลือกใช้คำว่าจิตแทนคำว่าใจในการบัญญัติศัพท์ คำว่าจิตจึงต้องรับหน้าที่บรรจุในกรอบอารยธรรมตะวันตกอีกต่อหนึ่ง

ส่วนคำประสมที่มีคำว่า ใจ ดูเหมือนจะหยุดไม่มีการประสมคำใช้เพิ่มขึ้น ส่วนศัพท์ที่มีคำว่าจิตกลับมีมากขึ้น เป็นการแสดงถึงกระแสอารยธรรมอื่น ๆ ที่เข้ามาในวัฒนธรรมไทย

นอกจากจะพิจารณาคำว่า "จิตใจ" ในแง่ที่มาทางภาษาแล้ว เราน่าจะพิจารณาขอบเขตทางความหมายของการใช้คำว่า "ใจ" และ "จิตใจ" ในภาษาที่เราใช้กันทั่วไป

ใจ ชี้บ่งถึงอวัยวะที่สำคัญที่สุดของร่างกายได้แก่หัวใจ ซึ่งเป็นศูนย์กลางแห่งชีวิต ตามคติโบราณถือกันว่า ใจ หรือลมหายใจ เป็นสัญญาณแห่งชาติ การสิ้นลมหายใจเป็นจุดสุดท้ายแห่งชีวิต ดังวลีที่ว่า "ชีวิตจิตใจ" และเรียกการตายว่า "สิ้นใจ" จากความหมายพื้นฐานประการนี้ คำว่าใจ และจิตใจ มีความหมายครอบคลุมแง่มุมต่าง ๆ อย่างน้อย ๙ ประการด้วยกัน ดังต่อไปนี้

๑. ใจ หมายถึง องค์ประกอบซึ่งมีความสำคัญที่สุดของสิ่งหนึ่งเป็นแก่นสารของสิ่งนั้น ๆ เช่น ใจความ หมายถึงข้อความส่วนที่สำคัญที่สุด ใจกลางหมายถึงศูนย์รวมที่สำคัญที่สุดของบริเวณที่กล่าวถึง เช่น ใจกลางเมือง ในเรื่องการปฏิบัติธรรมของมนุษย์ ใจหรือ จิตใจก็เป็นสิ่งสำคัญที่สุดดังคติพุทธศาสนาที่ว่า "ธรรมทั้งหลายมีใจเป็นหัวหน้า มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จแล้วด้วยใจ" เป็นต้น

๒. ใจ โดยเฉพาะเมื่อใช้กับคำว่าจิต ชี้บ่งถึงภาวะที่ตรงข้ามกับร่างกาย เช่น นอกจากร่างกายแล้วมนุษย์ยังมีจิตใจเป็นส่วนสำคัญ บางครั้งจิตใจในความหมายนี้ก็มีนัยเชิงจริยศาสตร์ คือเป็นการกล่าวว่าจิตใจมีคุณค่าสูงกว่าร่างกาย ในบางบริบทจิตใจก็เป็นเพียงการชี้บ่งถึงภาวะทางอารมณ์ ความรู้สึกซึ่งมิใช่ด้าน "ร่างกาย" ล้วน ๆ

๓. จิตใจ ใช้ในความหมายที่ตรงข้ามกับวิธีมองโลกแบบวัตถุนิยม ส่วนมากใช้ในรูปว่า "จิตนิยม" หมายถึงคำอธิบายเกี่ยวกับความจริงสูงสุดของโลกว่ามีลักษณะเป็น "จิต" มิใช่ "วัตถุ" บ่อยครั้งในบริบทของสังคมทุนนิยมสมัยใหม่จะมีการเรียกร้องให้สังคมหันไปให้คุณค่าแก่สิ่งที่เป็นด้าน "จิตใจ" มากกว่า "วัตถุ" ในแง่หนึ่งการเรียกร้องนี้เองอาจเป็นดัชนีชี้ถึงพลังอันมหาศาลของการมองโลกเชิงเทคนิคกลไกซึ่งได้เข้าครอบงำชีวิตทางจิตวิญญาณของมนุษย์ในสังคมสมัยใหม่อย่างเต็มรูปแล้วก็เป็นได้

๔. ใจ เมื่อใช้ประกอบกับคำอื่น เช่น "เข้า" เป็น "เข้าใจ" หมายถึงการรับรู้อย่างมีความหมาย ซึ่งอาจเป็นการชี้บ่งว่า ความรู้ในสังคมไทยเป็นกระบวนการที่ต้อง "เข้าไป" ใน "ใจ" ของคน

๕. ใจ เมื่อใช้ประกอบกับคำบางคำแล้วมีความหมายชี้บ่งถึงสถานภาพทางจริยธรรมของมนุษย์ อาจเป็นในแง่ดี หรือชั่ว ก็ได้ ฝ่ายดี เช่น ใจดี ใจบุญ ใจสูง ใจพระ ฝ่ายชั่ว เช่น ใจร้าย ใจดำ ใจต่ำ ใจคด เป็นต้น

๖. ใจ เมื่อใช้ประกอบกับคำบางคำแล้ว มีความหมายชี้บ่งถึงอาการทางอารมณ์ ความรู้สึก การใช้คำว่าใจในความหมายนี้คงจะมีอยู่มากที่สุด เช่น กินใจ ถึงใจ ประทับใจ ใจแตก ตรอมใจ ใจลอย ใจหาย คับใจ แค้นใจ การใช้คำคู่เกี่ยวกับใจในลักษณะนี้แสดงให้เห็นความสามารถในการใช้ภาษาเพื่อถ่ายทอดความรู้สึก อารมณ์ ซึ่งมี "อาการ" ต่าง ๆ ได้มากมายเป็นเครื่องสะท้อนให้เห็นความละเมียดละไมประการหนึ่งของวัฒนธรรมไทยได้อย่างดี

๗. การใช้ความหมายของใจซึ่งคู่กับกับคำบางคำแล้วชี้บ่งถึงลักษณะนิสัย หรือบุคลิกภาพของคน เช่น นิสัยใจคอ หมายถึง

อัธยาศัย ใจใหญ่ ใจแข็ง ใจกว้าง ใจแคบ ใจร้อน ใจเย็น เป็นต้น

๘. การใช้ความหมายของใจซึ่งคู่กับคำบางคำแล้วบ่งบอกถึงลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างผู้คนในสังคม เช่น น้ำใจ เกรงใจ ซึ่งถือกันว่าเป็นคำที่มีความสำคัญทางวัฒนธรรมไทยสูงมากคำหนึ่ง นอกจากนี้ยังคำประสมซึ่งแสดงถึงความน่าเชื่อถือ หรือไม่น่าเชื่อถือของคน เช่น ไว้ใจ วางใจ น่าไว้ใจ หรือไม่น่าไว้ใจ เป็นต้น

๙. สำนวนอื่น ๆ ที่เกี่ยวกับใจ เช่น เป็นใจ มิได้หมายถึงใจที่ยังไม่ตาย แต่หมายถึง ร่วมรู้เห็นด้วย ตายใจก็มิได้หมายถึง ใจที่ตายแล้ว แต่หมายถึงเชื่อโดยไม่ติดใจสงสัย เป็นต้น

จะเห็นได้ว่าคำว่า ใจ นี้สามารถใช้ประกอบคำอื่นซึ่งอาจเป็นทั้งคำกริยา คำถาม คำวิเศษณ์ เพื่อบ่งบอกมิติอันซับซ้อนของอารมณ์ ความรู้สึก บุคลิกภาพ สถานภาพทางจริยธรรม รวมถึงสิ่งอันถือเป็นแก่นสารแห่งความเป็นมนุษย์ คำว่า "จิตใจ" อาจเป็นภาพสะท้อนความอ่อนไหว ซับซ้อนของมนุษย์ จนถึงมีสุภาษิตคำโคลงซึ่งกล่าวถึงความลึกล้ำแห่งจิตใจมนุษย์ที่รู้จักกันแพร่หลายว่า

พระมหาสมุทรสุดลึกล้น คณนา
สายดิ่งทิ้งทอดมา หยั่งได้
เขาสูงอาจวัดวา กำหนด
จิตมนุษย์ไซร้ ยากแท้หยั่งถึง

เอกสารประกอบการค้นคว้า

พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕.

พระราชวรมุนี (ประยุทธ์ ปยุตฺโต) *พจนานุกรมพุทธศาสน์* ฉบับประมวลศัพท์ กรุงเทพฯ : มหาจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๒๗.

วิไลลักษณ์ เล็กศิริรัตน์ "วิเคราะห์เรื่องสั้นของแพรเยื่อไม้" ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร พ.ศ. ๒๕๒๒.

สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ *ธรรมานุกรม* กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย ๒๕๑๕.

เสฐียรโกเศศ *ชาติ ศาสนา วัฒนธรรม* นครหลวงฯ : สำนักพิมพ์บรรณาคาร, ๒๕๑๕.

เสถียร มงคลหัตถี *ใจ* พระนคร : คลังวิทยา, ๒๕๑๐.

หมอบรัดเล *หนังสืออักขราภิธานศรับท์* อาจารย์ทัด คัดแปล จุลศักราช ๑๒๓๕. ดร.แดนบีช แบรดเลย์ รวบรวมและจัดพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๑๖. กรุงเทพฯ : องค์กรค้าของคุรุสภา, ๒๕๑๔.

Chotiros K. Lee "Heart Language" Proceedings of the International Conference on Thai Studies. The Australian National Univers Canberra 3–6 July 1984 vol. 2. Complied by Am Butler.

บทที่ ๔ : เล่นกับจารีต

ปลง

พัทยา สายหู

คนไทยโดยทั่วไปมักจะได้ยินคำว่า "ปลง" ในความหมายหนึ่งที่คุ้นกันว่า "ทำใจ" หรือ "ตัดใจ" คือเลิกคิดเสียดาย เศร้าโศรก ขัดใจ ฯลฯ กับสิ่งที่เกิดขึ้นแล้วและไม่มีทางจะแก้ไขให้กลับคืนหรือเป็นอย่างอื่นได้ ตั้งแต่เรื่องใหญ่ ๆ เช่น การตายของผู้ที่ใกล้ชิดผูกพันเช่นบิดามารดา การแยกทางกันของสามีภรรยาหรือเพื่อนรัก ไปจนถึงเรื่องที่เล็กกว่า เช่น การสอบไล่ไม่ผ่าน หรือการทำของหายไม่มีทางได้คืน ฯลฯ

สำนวนที่ใช้คำว่า "ปลง" ในความหมายเช่นนี้ เน้นการยอมรับสภาพความเป็นจริงของสิ่งที่เกิดขึ้น แล้วไม่คิดขัดขืนให้เป็นอย่างอื่น สำนวนนี้จึงมีความหมายเต็มว่า "ปลงใจ" คือทำใจให้ยอมรับเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นแล้ว และผลที่ต้องเป็นเช่นนั้น แต่จุดมุ่งหมายของการทำใจให้อยู่ในสภาพเช่นนั้นคือ เพื่อให้เกิดความรู้สึกสบายไม่เดือดร้อนเป็นทุกข์ ไม่เรียกร้องต้องการสิ่งที่ตรงข้ามกับสภาพความจริงที่เป็นอยู่แล้วซึ่งจะหลีกเลี่ยงหรือถอยคืนไม่ได้

แต่คำว่า "ปลงใจ" ก็มีความหมายอีกอย่างหนึ่งได้ว่า "ยินยอมคล้อยตาม" การขอร้องต้องการ เช่น ในสำนวนว่าฝ่ายชายไปสู่ขอหญิงมาเป็นคู่ครองแล้วเขาไม่ตกลง "ปลงใจ" ด้วย หรือ คนที่ถูกหว่านล้อมชักชวนให้กระทำการอย่างใดอย่างหนึ่งแล้วไม่ตกลงที่จะทำตามที่ถูกชักชวน ถ้ายังจะให้คนที่ไม่ "ปลงใจ" นั้นทำให้ได้ก็ต้องบังคับขืนใจกันเท่านั้น คำว่า "ปลง" เมื่อใช้กับจิตใจหรือความรู้สึกก็ดูจะมีความหมายเป็นสองนัยนี้

ที่จริงคำว่า "ปลง" มีที่ใช้กับสิ่งที่เป็นรูปธรรมอีกหลายอย่างที่ไม่เกี่ยวกับจิตใจและความรู้สึกเลย เช่น "ปลงหม้อข้าว" "ปลงหาบ" "ปลงช้าง" ฯลฯ ซึ่งในความหมายนี้ พจนานุกรมภาษาไทยทั้งสมัยเก่า (เช่นหนังสืออักขราภิธานศัพท์ ที่หมอบรัดเล พิมพ์ ค.ศ. ๑๘๗๓/ พ.ศ. ๒๔๑๖) และสมัยใหม่ (เช่น พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕) อธิบายว่า ยกลง เอาลง วางลง ปล่อยเปลื้องของหนักออก คือเอาหม้อข้าวลงจากเตา วางหาบที่หนักลงไม่หามไว้ เปลื้องสัมภาระที่บันทุกหลังช้างลงเพื่อให้ช้างไปพัก ฯลฯ สำนวนนี้ชาวบ้านสมัยปัจจุบันอาจไม่ค่อยได้ยินใช้กันนัก ในหมู่ชาวบ้านชนบทอาจยังมีคนรุ่นผู้ใหญ่ใช้กันบ้าง ถ้ายังทำกิจกรรมดังกล่าวกันอยู่ แต่ก็คงจะหมดไปตามความคลี่คลายของภาษาตามอย่างที่ชาวเมืองเปลี่ยนกันไป

ถึงแม้ว่าความหมายหนึ่งที่สืบเนื่องกันได้ คือ ทำให้หมดสิ้นสูญไป เช่น "ปลงศพ" คือจัดการเผาหรือฝังศพให้หมดไปไม่เหลือปรากฏอยู่ หรือ "ปลงผม" ที่พจนานุกรมอธิบายว่าหมายถึง โกนผม ซึ่งพูดกันสำหรับบรรพชิตนั้น ในสำนวนภาษาปัจจุบันของคนทั่วไปก็ใช้กันน้อย เพราะอาศัยคำอื่นมาแทนได้ถึงแม้จะฟังไม่รัดกุมกินความได้เท่าคำว่า "ปลง" เช่น คนสมัยนี้พูดกันว่า "ทำ เผา ฝัง" ศพกันตรง ๆ หรือคำว่า "ปลงธุระ" ที่เคยใช้กันหมายถึง "ทอดธุระ วางธุระ" เดี๋ยวนี้ก็พูดว่า "ไม่เอาธุระ ไม่ถือเป็นธุระ" กันโดยมาก ส่วนคำว่า "ปลง" ที่เป็นศัพท์ใช้แก่บรรพชิตโดยตรง นอกจาก "ปลงผม" แล้วก็มี "ปลงบริขาร" คือพระภิกษุที่ใกล้จะมรณภาพมอบบริขารเครื่องใช้ของตนให้แก่ผู้อื่น หรือ "ปลงอาบัติ" คือพระภิกษุแจ้งแสดงความผิดของตนต่อเพื่อนภิกษุด้วยกันเพื่อเปลื้องโทษทางวินัย นั้นก็เป็นสำนวนที่ประชาชนคนธรรมดาเอามาใช้ในปกติชีวิตของตนไม่ได้ หรือจะเก็บแต่คำกริยามาใช้กับคำกรรมอย่างอื่นแทน เช่น "ปลงสมบัติ" ให้ลูกหลาน "ปลงความ

ผิด" กับผู้บังคับบัญชา (ที่พอเทียบได้กับ "ปลงบริขาร" "ปลงอาบัติ") ก็ไม่เห็นมีใช้กัน

จึงดูจะเหลือแต่ความหมายที่กล่าวไว้แต่แรกว่า ในสำนวนภาษาปัจจุบันคนไทยมักคุ้นกันว่า "ปลง" หมายถึง ทำใจยอมรับสภาพการณ์ที่เกิดขึ้นหรือเป็นอยู่โดยเฉพาะเช่นในสำนวน "ปลงตก" คือทำใจให้ยอมรับสภาพได้สำเร็จ ไม่ขัดขืนต่อไปแต่ความหมายที่เหลือและใช้กันอยู่นี้ก็สืบเนื่องจากความหมายดั้งเดิมของคำนี้ที่หมายถึงวางลง ปล่อยลง ปลดเปลื้องออก คือวางปล่อยปลดสิ่งขุ่นข้องซึ่งใจเป็นทุกข์ไว้ลงเสีย เมื่อยอมรับสภาพได้ก็เท่ากับปล่อยตัวตามสภาพการณ์ ไม่ฝืน ไม่ขัด ไม่ต้าน สิ่งที่เป็นน้ำหนักทับถมใจให้เหนื่อย เหมือนคนที่แบกหามบรรทุกสัมภาระอยู่เพียงแต่แทนที่จะยังใช้คำนี้กับกรรมที่เป็นรูปธรรม คือสิ่งของที่แบกหามก็เอามาใช้กับความคิดความรู้สึกที่เป็นนามธรรมมากกว่า แต่ในสาระของความหมายแล้วก็ยังเป็นความหมายเดิมของคำอยู่คือ ปลดเปลื้องสิ่งที่เป็นภาระออกเสีย

การใช้คำว่า "ปลง" ซึ่งหมายถึงการปลดเปลื้องภาระทางใจที่ยังแพร่หลายอยู่ในภาษาเช่นนี้ มีที่มาจากสำนวนธรรมะหรือภาษาพระในพระพุทธศาสนา ซึ่งมีมาก เช่น "ปลงอนิจจัง ปลงสังเวช ปลงธรรมสังเวช ปลงสังขาร ปลงกรรมฐาน ปลงอสุภ (กรรมฐาน) ปลงพระ-ไตรลักษณ์ ฯลฯ" ซึ่งล้วนแต่เป็นเรื่องให้พิจารณาความไม่แน่นอนยั่งยืนของสรรพสิ่งทั้งหลาย จึงไม่ควรยึดมั่นกับสิ่งเหล่านั้นแม้แต่ในความคิด ควรปล่อยวางลงเสีย คือ "ปลง" ในความหมายดั้งเดิมของคำภาษาไทยนั่นเอง ถึงแม้จะเอามาใช้ควบกับคำภาษาบาลีเหล่านั้นก็ตาม

การพิจารณาเพื่อปล่อยวางตามแนวความคิดในพระพุทธศาสนานั้นยึดหลักไตรลักษณ์ (หรือสามัญลักษณะ) คือลักษณะที่มีอยู่ทั่วกันใน

สิ่งทั้งหลายที่เกิดจากการปรุงแต่งขึ้น ไม่น่าจะมีรูปมีกายเป็นตัวตน หรือเป็นเพียงนามกำหนดกันด้วยชื่อ ให้หมายแต่ความคิดความเชื่อก็ตาม ทั้งหมดนี้ย่อมมีลักษณะ ๓ ด้วยกันทั้งสิ้น คือ (๑) **อนิจจัง** ความไม่เที่ยงแท้แน่นอนที่จะคงอยู่อย่างเดิมตลอดไป (๒) **ทุกขัง** ความทนอยู่ในสภาพนั้นได้ยาก ไม่สามารถจะรักษาสภาพที่เป็นอยู่ได้ และ (๓) **อนัตตา** ความไม่เป็นตัวตนที่แท้จริงคงอยู่ได้เพราะมีการเปลี่ยนแปลงจนเสื่อมทำลายไปได้หมดของส่วนต่าง ๆ ที่มาปรุงแต่ง ประกอบเข้าด้วยกันให้ปรากฏเสมือนเป็นสิ่งนั้น ๆ

จากหลักที่เป็นพื้นฐานความคิดเช่นนี้ ในพระพุทธศาสนาจึงมีการสอนให้ปลงสังเวช (หรือปลงธรรมสังเวช) คือพิจารณาให้เกิดความสลดใจ ไม่ยึดมั่น ไม่ประมาท ฯลฯ เช่นที่พระสอนชาวบ้านว่า ในพิธีศพที่พระสงฆ์สวดพระอภิธรรมหน้าศพระหว่างที่ตั้งไว้ยังไม่ทำการเผาหรือฝังให้เสร็จสิ้นไป (คือยังไม่ได้ "ปลงศพ") นั้น เจตนาของการสวดคือ ชี้แจงแสดงไตรลักษณ์ของสิ่งที่เป็นสังขารว่าย่อมมีการสิ้นสุดแตกดับเปลี่ยนสภาพไปเป็นธรรมดา ให้ผู้ที่มางานพิธีได้ตระหนักและเตือนสติตนเอง เพื่อจะได้ไม่ยึดถือว่าชีวิตต้องมั่นคงแน่นอนได้ดังใจปรารถนาตลอดไป จึงเป็นการสื่อสารกับคนเป็นที่ไปช่วยงานศพมากกว่าจะบอกกล่าวอะไรแก่ผู้ตาย ซึ่งหมดความสามารถจะรับรู้ไปแล้ว แต่เจตนาให้ผู้อยู่ได้รู้จักปลงธรรมสังเวช เช่นนี้ดูจะไม่ค่อยเป็นที่ล่วงรู้และเข้าใจกันในหมู่ผู้ที่เกี่ยวข้องของหลายคน ทั้งที่เป็นฝ่ายสงฆ์และฝ่ายฆราวาส การสวดพระอภิธรรมหน้าศพจึงกลายเป็นเพียงขั้นตอนหนึ่งของพิธีกรรมที่เกี่ยวกับการตายของคนไทยที่นับถือพระพุทธ-ศาสนาในเชิงรูปแบบประเพณีกันเท่านั้น เช่น ผู้มางานเพียงเพื่อแสดงน้ำใจและความสัมพันธ์กับเจ้าภาพที่ยังมีชีวิตอยู่ และช่วยงานด้วยทรัพย์หรือแรงกาย แต่ไม่ได้ฟังข้อความที่พระสวด (เป็นภาษาบาลีที่ฟังไม่

รู้เรื่อง) จึงพูดคุยสนทนาในหมู่กันเอง ปล่อยให้ผู้ตายเท่านั้นฟัง และเมื่อไม่มีการสื่อสารข้อความระหว่างผู้สวดกับผู้ฟัง ก็ไม่สามารถพิจารณาสาระเพื่อเกิดความตระหนักในข้อความจริงของชีวิตและสรรพสิ่งจนเกิดความสลดใจ ไม่ยึดมั่น ไม่ประมาท ฯ ดังที่เป็นเจตนาและวัตถุประสงค์ดั้งเดิมของการสวดศพในธรรมเนียมไทยตามคติของพระพุทธศาสนาได้

นอกจากข้อความที่พระสวดให้ปลงธรรมสังเวชแล้ว การไปร่วมพิธีเผาหรือฝังศพ ก็เป็นโอกาสให้ผู้ที่ยังมีชีวิตอยู่ได้พิจารณาข้อความจริงของชีวิตว่า เมื่อมีเกิดแล้วก็ต้องเปลี่ยนแปลงไปจนแตกดับ ถึงแม้จะไม่ได้ยินพระสวดอภิธรรมคอยพร่ำบอกก็ตาม และนอกจากเวลาดังกล่าวเช่นนี้ที่เหมาะเพราะมีเหตุการณ์จริงปรากฏยืนยันสัจธรรมนั้นแล้ว ในโอกาสอื่น ๆ ถึงจะไม่มีการแตกดับของชีวิตจริงให้พิจารณาบุคคลผู้ยึดถือหลักไตรลักษณ์ของพระพุทธศาสนาก็สามารถจะทบทวนพิจารณาเช่นนี้ได้จากร่างกายของตนเอง ที่เรียกเป็นสำนวนว่า "ปลงสังขาร" ได้ตลอดเวลาว่าเนื้อหนังมังสาที่เป็นร่างกายปรากฏภายนอกมี เส้นผม เส้นขน เล็บ ฟัน หนัง (เกศา โลมา ขนา ทันตา ตโจ ตามภาษาพระ) ก็ดี และตับไตไส้พุง ฯลฯ ที่เป็นอวัยวะของร่างกายซ่อนอยู่ภายในก็ดี ย่อมมีการเปลี่ยนแปร ไม่ทนอยู่ในสภาพเดิม และสุดท้ายก็จะต้องผุเปื่อยทำลายสูญหายกลายไปรวมอยู่ใน ธาตุ ดิน น้ำ ลม ไฟ ไม่เป็นสมบัติและตัวตนของเจ้าของได้ สภาพที่จะเสื่อมโทรมทำลายนี้จะเห็นได้ชัดเจนในซากศพที่ไร้ชีวิตแล้ว หากปล่อยไว้ให้ผุเปื่อยไปเองโดยไม่ไปกำจัดด้วยการเผาหรือฝังให้พ้นการรู้เห็นโดยตรงไปเสียก่อน จึงมีการปฏิบัติฝึกอบรมจิตใจที่เรียกการทำกรรมฐาน หรือการเจริญภาวนา (ทั้งสมถ และวิปัสสนา) ซึ่งสอนให้ "ปลงสังขาร" และ "ปลงอสุภ" เป็นต้น คือการพิจารณาทั้งอวัยวะร่างกายที่ยังเป็น และที่ตายแล้วให้เห็น

ความไม่เที่ยงแท้แน่นอนของสรรพสิ่งทั้งหลาย แม้กระทั่งชีวิตร่างกายของตัวเอง จึงควรละวางลงเสียไม่ยึดมั่นว่าเป็นสิ่งจริงจังที่จีรังยั่งยืนได้ (อธิบายกันว่าพระธุดงค์ที่เสาะแสวงหาความสงบสงัดห่างไกลจากผู้คนและชุมชนเที่ยวไปแต่ลำพังนั้น จะปลงกรรมฐานเช่นนี้ในบริเวณที่เป็นป่าช้าสุสาน เพื่อให้ได้ภูมิประเทศที่สมจริงที่ยิ่งกว่าที่อื่นได้) สำนวน "ปลงกรรมฐาน" ก็คือ การฝึกฝนพัฒนาจิตใจด้วยการสำรวมความคิดความรู้สึกของตนเองที่เรียกว่า ทำสมาธิวิปัสสนา ควบคุมจิตใจให้สงบนิ่งเพื่อจะได้พิจารณาสภาวการณ์ต่าง ๆ ได้ตามความเป็นจริง ซึ่งเมื่อเห็นและเข้าใจแล้ว ก็หมดความยึดมั่นในสิ่งที่ไม่สามารถคงอยู่ถาวร ให้ยึดถืออะไรไว้ได้เลย ซึ่งได้แก่ทุกสรรพสิ่งในโลกนี้ที่มีการปรุงแต่งขึ้นแล้วไม่ว่าจะเป็นสิ่งรูปธรรมหรือสิ่งนามธรรม การหมดความยึดมั่นไม่ยึดถืออีกต่อไปก็คือ การปล่อยลงวางลงไป ไม่แบกหามไว้เป็นภาระอีก คือการ "ปลง" นั่นเอง

จากมูลเหตุที่มาในคติของพระพุทธศาสนาเช่นนี้ เมื่อผู้ที่มีมานะศรัทธาฝึกอบรมจิตใจของตนจนสามารถปลงกรรมฐานได้เช่นนี้ก็ดี หรือผู้ที่พอจะฟังคำบอกเล่าอธิบายจากผู้รู้ที่ปฏิบัติได้มาแล้วพอเข้าใจและสามารถปลงสังเวชได้เมื่อประสบกับความจริงขั้นสุดท้ายของชีวิตคือความตาย ที่ทำให้ร่างกายสูญสิ้นสลายไปเองด้วยการเน่าเปื่อยก็ดี หรือหมดสิ้นไปเพราะการปลงศพด้วยการเผาหรือฝังก็ดี เมื่อบุคคลเช่นนี้เผยแพร่ความคิดความเข้าใจดังนี้ต่อไปถึงผู้ที่ไม่ได้ปฏิบัติสมถวิปัสสนาสมาธิเองก็ดี หรือยังมิได้ปลงธรรมสังเวชทุกครั้งที่ไปร่วมงานพิธีศพก็ดี แต่พอจะเข้าใจความหมายของไตรลักษณ์ได้ว่า ทุกอย่างไม่เที่ยงแท้ ทุกอย่างไม่ทนอยู่ในสภาพที่เป็นได้ และทุกอย่างไม่มีความเป็นตัวตนที่แท้จริง ถ้าเข้าใจหรือรู้สึกได้ดังนี้แล้วและสามารถทำใจให้รับสภาพที่เป็นจริงของสิ่งใด ๆ ที่เกิดขึ้นว่ามีลักษณะทั้งสามนี้ร่วมกันในทุกเรื่อง

จึงปล่อยวางความรู้สึกที่ยึดมั่นผูกพันกับสิ่งนั้นได้ ไม่หลงคิดหรือคาดหวังให้สิ่งนั้น ๆ ต้องคงอยู่แน่นอนตลอดไปอย่างที่เคยได้เป็นมา ก็เท่ากับทำใจให้โล่งสบายไม่เดือดร้อนได้ ซึ่งได้แก่ ความหมายของการ "ปลง" ที่คนไทยทั่วไปเข้าใจและใช้กันในสำนวนภาษาที่ยังคุ้นเคยอยู่ในปัจจุบันนั่นเอง ถึงแม้แต่ละบุคคลนั้นอาจไม่ได้ใกล้ชิดกับคำสอนและวิธีปฏิบัติการฝึกอบรมจิตใจอย่างเคร่งครัดตามวิธีของพระพุทธศาสนาตลอดเวลาก็ตาม อิทธิพลของความคิดและการพิจารณาความหมายของโลกและชีวิตเช่นนี้ก็ซึมซาบอยู่ในกระแสความคิดของสามัญชนทั่วไปที่พอจะเข้าใจและใช้คำว่า "ปลง" ได้ในปกติชีวิตประจำวัน

เอกสารประกอบการค้นคว้า

หนังสืออักขราภิธานศรับท์ Dictionary of the Siamese Language, by Dr. B. Bradley, Bangkok 1873. (องค์การค้าของคุรุสภา จัดพิมพ์ใหม่ พ.ศ. ๒๕๑๔)

พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕ (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์อักษรเจริญทัศน์ พิมพ์ครั้งที่ ๓ พ.ศ. ๒๕๓๐.

ธรรมานุกรม ประมวลจากพระนิพนธ์สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๑๕)

พจนานุกรมพุทธศาสตร์ พระราชวรมุนี (ประยุทธ ปยุตฺโต) (กรุงเทพฯ : มหาจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๑๘)

แนวคำสอนสมเด็จโต สมาธิ ทางสงบ ถอดจิต รวบรวมจาก ประสบการณ์ โดย แสง อรุณกุศล (กรุงเทพฯ : ชมรมธรรมไมตรี พิมพ์ครั้งที่ ๓ พ.ศ. ๒๕๒๙).

ไม่เป็นไร

ชาย โพธิสิตา

ไม่เป็นไร เป็นคำที่ใช้แพร่หลายมากในสังคมไทย กล่าวได้ว่า คำนี้พร้อมด้วยพฤติกรรมอันควบคู่กับความหมายของคำนี้ เป็นลักษณะเฉพาะที่สำคัญอย่างหนึ่งของการมองโลกมองชีวิตแบบไทย ความแพร่หลายของคำนี้ ทำให้นักสังคมศาสตร์บางท่านสรุปว่า ทัศนคติแบบ "ไม่เป็นไร" เป็นลักษณะเด่นอย่างหนึ่งของบุคลิกของคนไทย และของวัฒนธรรมไทย ซึ่งถูกแปรรูปออกมาเป็นคำพูดและพฤติกรรม

คำว่า "ไม่เป็นไร" บ่งนัยความหมายว่า ประเด็นปัญหา หรือสถานการณ์ที่เผชิญอยู่นั้น ไม่ใช่เรื่องสำคัญหรือร้ายแรง หรือแม้จะมีความสำคัญร้ายแรง ก็ไม่ใช่สิ่งที่ผู้พูดเห็นว่าเป็นเรื่องที่ตนติดใจจะจัดการหรือให้จัดการอย่างใดอย่างหนึ่ง พึงสังเกตว่า ความหมายนี้ มีนัยที่สะท้อนโลกทัศน์ คือ การมองโลกมองชีวิตของผู้พูดอยู่ในตัว โลกทัศน์ที่อยู่เบื้องหลังคำ "ไม่เป็นไร" มีลักษณะเป็นท่าที หรือพฤติกรรมที่ยอมรับประเด็นปัญหาหรือสถานการณ์ที่เผชิญอยู่ อย่างน้อยก็มีความไม่ติดใจ ไม่ข้องใจ และให้อภัยได้ในสิ่งที่เกิดขึ้นนั้น นอกจากนี้ยังอาจจะมีความหมายอื่นนอกเหนือที่กล่าวมาข้างต้น แต่ความหมายที่ต่างไปนั้นมีอะไรบ้าง ยากที่จะกำหนดให้ชัดในที่นี้ นอกจากว่าเราจะได้นำเจตนารมณ์ของผู้พูด และบริบทคือสภาพแวดล้อมของการพูดนั้นมาพิจารณาด้วย

ในชีวิตประจำวัน คนไทยใช้คำว่า "ไม่เป็นไร" ในหลายสถานการณ์ แต่ส่วนใหญ่จะเป็นสถานการณ์อันเป็นปัญหา ซึ่งรวมถึง (๑) บรรดาอุบัติการณ์อันไม่เป็นที่น่าปรารถนา ไม่ว่าอุบัติการณ์นั้นจะมีผู้อื่นทำหรือไม่มีผู้ทำก็ตาม และ (๒) การกระทำหรือความพยายามที่ไม่ประสบ

ความสำเร็จตามที่ประสงค์ ทำให้ผู้กระทำและ/หรือผู้ที่เกี่ยวข้องยังตกอยู่ในสภาพที่มีปัญหา

อาจมีคำถามว่า สถานการณ์อันเป็นปัญหาเช่นใดที่คนไทยมักพูดว่า "ไม่เป็นไร" คำตอบชัดอยู่แล้วในความหมายที่ให้ไว้ข้างต้น นั่นคือ ส่วนใหญ่จะเป็นสถานการณ์ ปัญหาที่ไม่ใช่เรื่องสำคัญหรือร้ายแรง หรือมิฉะนั้นก็เป็นเรื่องที่ผู้พูดไม่เห็นว่าสำคัญหรือร้ายแรง แต่จะเอาอะไรเป็นเกณฑ์กำหนดความสำคัญและความร้ายแรงของปัญหา ตอบได้ว่าเกณฑ์เบื้องต้นขึ้นอยู่กับแต่ละบุคคล แต่ละกาลเวลา และแต่ละสถานที่ สูงไปกว่านั้นเป็นเกณฑ์กว้าง ๆ ที่แต่ละสังคมแต่ละวัฒนธรรมวางไว้เป็นมาตรฐานสำหรับพฤติกรรม และเป็นกรอบสำหรับอ้างอิง ทั้งในด้านความคิดและการกระทำของคนในสังคม เมื่อความสำคัญหรือความร้ายแรงของสถานการณ์อันเป็นปัญหาเป็นสิ่งที่ขึ้นอยู่กับบุคคล กาลเวลา และสถานที่ เป็นเบื้องต้น ก็เป็นเรื่องที่พึงเข้าใจได้ว่าทัศนคติแบบ "ไม่เป็นไร" หรือการใช้คำว่าไม่เป็นไรนั้น ในระดับหนึ่ง เป็นเรื่องเฉพาะบุคคล แต่โดยที่บุคคลส่วนใหญ่มีพฤติกรรมอยู่ในกรอบเกณฑ์ของสังคมและวัฒนธรรมที่ตนถูกอบรมเลี้ยงดูมา ดังนั้นความหมายของ "ไม่เป็นไร" ในอีกระดับหนึ่ง จึงเป็นเรื่องที่พึงเข้าใจบนพื้นฐานแห่งค่านิยมและปทัสฐานทางสังคมและวัฒนธรรม

ที่กล่าวข้างต้นเป็นกรอบกว้าง ๆ ของสถานการณ์ที่คนไทยใช้คำว่า "ไม่เป็นไร" การใช้ภายใต้สถานการณ์เช่นนี้ คือ การใช้ในความหมายที่ค่อนข้างตรงไปตรงมาของคำ แต่ในหลายกรณี ผู้สังเกตจะพบว่าคนไทยมิได้พูดว่า "ไม่เป็นไร" เพื่อหมายความตรงไปตรงมาเช่นนี้เสมอไป กล่าวคือ แม้ในสถานการณ์ที่เป็นปัญหาสำคัญและรุนแรง บางคนบางเวลาก็ยังพูดว่า "ไม่เป็นไร" แม้จะติดใจข้องใจหรือยอมรับไม่ได้ ซึ่งสถานการณ์เฉพาะหน้านั้น ก็ "ไม่เป็นไร" กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือพอใจก็

"ไม่เป็นไร" และไม่พอใจก็ "ไม่เป็นไร" ได้เช่นกัน การใช้คำ "ไม่เป็นไร" ในกรณีนี้เป็นการใช้ที่ค่อนข้างจะฟุ่มเฟือย และกำกวมจนในบางครั้ง ยากที่จะกำหนดว่า เมื่อใครคนหนึ่งพูดว่า "ไม่เป็นไร" เขาหมายความว่า ไม่เป็นไรจริง ๆ ตามความหมายของคำ หรือความหมายอย่างอื่น หรือ ว่าไม่ได้เจตนาจะหมายความอย่างใดอย่างหนึ่งแต่ประการใดเลย

การใช้และความหมายที่เบี่ยงเบนไปจากความหมายที่ตรงไปตรงมา ของคำนี้ ทำให้เกิดความสับสน ยากในการกำหนดพฤติกรรมตอบสนอง โดยเฉพาะสำหรับคนที่มาจากสังคมและวัฒนธรรมอื่น การขาดกรอบ เกณฑ์ที่แน่นอนสำหรับพฤติกรรมเช่นนี้ เป็นเหตุให้นักสังเกตการณ์ ชาวตะวันตกบางท่าน ยกเป็นกรณีตัวอย่างประการหนึ่งที่สนับสนุน แนวความคิดเกี่ยวกับการมีโครงสร้างแบบหลวม ๆ ของสังคมไทย๑

สรุปว่า มีการใช้ "ไม่เป็นไร" อยู่ ๒ ประเภทใหญ่ ๆ คือใช้เพราะรู้ และเข้าใจว่าสิ่งที่เผชิญหน้าอยู่นั้น "ไม่เป็นไร" จริง ๆ หรือเพราะผู้ใช้ ไม่มีความติดใจข้องใจในสิ่งที่เกิดขึ้นนั้นจริง ๆ กับการใช้ที่มีความสับสน ทั้งในความหมายของคำและในตัวสถานการณ์อันเป็นปัญหาที่เผชิญ หน้าอยู่ รวมทั้งการใช้ที่ผู้พูดมิได้จงใจตามความหมายที่ตรงไปตรงมา ของคำนี้ ในการใช้อย่างหลังนี้ "ไม่เป็นไร" ทำหน้าที่เป็นกลไกที่ช่วย คลี่คลายสถานการณ์ที่อาจนำไปสู่การผิดใจหรือกระทบกระทั่งกัน เพื่อให้เรื่องจบลงไปแม้ว่าในความรู้สึก และในการปฏิบัติจริง ๆ ปัญหา อาจไม่จบลง และผู้พูดก็อาจไม่ได้สบายใจหรือไม่ได้ปล่อยวางแต่อย่างใด เพียงแต่ต้องการหลีกเลี่ยงการเผชิญหน้ากันตรง ๆ และปกปิดความ รู้สึกจริง ๆ ไว้เท่านั้น นอกจากนี้แล้ว การใช้ที่ไม่ได้จงใจตามความหมาย ของคำ อาจเป็นการใช้เพียงเพื่อปลอบใจตัวเองในยามสูญเสีย หรือ เมื่อเผชิญกับสภาวะที่ไม่น่าพอใจเท่านั้นก็ได้

ถ้า "ไม่เป็นไร" เป็นคุณสมบัติประการหนึ่งที่สะท้อนโลกทัศน์ คือวิธีมองโลกมองชีวิตของคนไทย ดังที่กล่าวข้างต้น ก็น่าจะตั้งคำถามว่า โลกทัศน์ ดังกล่าวนี้มีที่มาอย่างไร อะไรอยู่เบื้องหลังท่าทีและพฤติกรรม ที่โน้มเอียงไปในทางไม่ยึด ไม่ติดใจ ไม่ข้องใจ และพร้อมจะให้อภัยได้ ในสิ่งที่เกิดขึ้นของคนไทย

คำตอบที่ละเอียดลึกซึ้งในเรื่องนี้ คงจะเป็นเรื่องที่ต้องค้นคว้า และสืบสวนในหลาย ๆ ด้าน ในที่นี้จะเสนอคำตอบเป็นคำอธิบายในเชิง วัฒนธรรม คำอธิบายนี้มีลักษณะเป็นข้อสันนิษฐานมากกว่าเป็นข้อ ยุติชี้ขาด ที่จะเสนอต่อไปนี้เป็นข้อสันนิษฐานทางศาสนา และข้อ สันนิษฐานทางสังคม

พุทธศาสนาซึ่งเป็นรากฐานสำคัญอย่างหนึ่งของวัฒนธรรมไทย เป็นกรอบความคิดและพฤติกรรมของคนไทยมานาน หลักคำสอนใน พุทธศาสนาเป็นกรอบสำหรับอ้างอิงเพื่อพิจารณา หรือตัดสินการกระทำ ทั้งในระดับปัจเจกชนและในระดับสังคมว่าพฤติกรรมอย่างใดควร อย่างใดไม่ควร โลกทัศน์ของคนไทยจึงมีส่วนที่สะท้อนหลักคำสอน พุทธศาสนา (ตามที่คนไทยตีความ) อยู่เป็นอันมาก การมองโลกมอง ชีวิตแบบ "ไม่เป็นไร" น่าจะได้รับอิทธิพลจากหลักคำสอนหลายประการ ในพุทธศาสนา นับแต่เรื่องอันว่าด้วยการอิงอาศัยกันของเหตุปัจจัย ของสิ่งต่าง ๆ (ปฏิจจสมุปบาท) ไปจนถึงเรื่องกฎธรรมชาติแห่งสรรพสิ่ง (ไตรลักษณ์) และหลักว่าด้วยการวางใจเป็นกลางในพรหมวิหาร ๔ (อุ เบกขา) ตลอดจนหลักคำสอนเรื่องกรรม เป็นต้น

ความรู้ในเรื่องการอิงอาศัยกันของเหตุปัจจัยต่าง ๆ คือความเข้าใจ อย่างประจักษ์แจ้งว่า ไม่มีสิ่งใดเกิดขึ้นโดยปราศจากเหตุปัจจัยอื่น เหตุปัจจัยเป็นตัวกำหนดว่าสรรพสิ่งจะเป็นอย่างไร ส่วนความรู้ในกฎ

ธรรมชาติของสรรพสิ่ง คือมองเห็นตามความเป็นจริงว่าสิ่งทั้งหลายมีความเปลี่ยนแปร ไม่คงทน (อนิจจัง) ไม่สามารถบังคับให้เป็นไปได้ตามใจชอบ (อนัตตา) และเพราะฉะนั้นจึงมีสภาพเป็นที่น่าพอใจบ้าง ไม่น่าพอใจบ้าง (ทุกขัง) เมื่อเข้าใจในธรรมชาติและความเป็นไปของสรรพสิ่งเช่นนี้ก็สามารถวางใจเป็นกลางได้ ไม่มีความข้องใจ (อุเบกขา) ไม่ยึดมั่นถือมั่น และยอมรับได้ด้วยความเข้าใจในเหตุและผล ตลอดจนธรรมชาติของสิ่งที่อยู่เฉพาะหน้านั้น โลกทัศน์เช่นนี้คือหลักการอันเป็นรากฐานสำคัญของความ "ไม่เป็นไร" ตามความหมายที่ตรงไปตรงมาของคำนี้

ส่วนความเข้าใจเรื่อง กรรม ในพุทธศาสนาก็อาจมีส่วนไม่น้อยในการหล่อหลอมโลกทัศน์แบบ "ไม่เป็นไร" ของคนไทย ถ้าการปลงใจยอมรับสภาพปัญหาที่เกิดขึ้นเพราะเข้าใจชัดว่า สิ่งที่เกิดขึ้นนั้นเป็นเพราะผลของการกระทำ การกระทำเป็นเหตุจึงก่อให้เกิดผลอย่างที่เป็น จะเป็นที่พอใจหรือไม่เป็นที่พอใจก็ขึ้นอยู่กับการกระทำที่เป็นเหตุนั้น และผลที่เป็นอยู่ในปัจจุบันก็สามารถเปลี่ยนให้เป็นอย่างอื่นได้ด้วยการกระทำอย่างใหม่ เมื่อเข้าใจเช่นนี้บุคคลก็อาจปรับความรู้สึกและท่าทีของตน ไม่ให้หวั่นไหวคลอนแคลนได้ นั่นคือพร้อมที่จะทำใจได้ว่า "ไม่เป็นไร" เมื่อต้องประสบกับสิ่งที่ไม่น่าปรารถนา อนึ่ง พึงสังเกตด้วยว่า แม้ความเข้าใจที่ไม่ถูกต้องในเรื่องกรรม เช่น เข้าใจว่ากรรมเป็นตัวกำหนดตายตัวที่ไม่สามารถเปลี่ยนให้เป็นอื่นได้ ก็สามารถก่อให้เกิดทัศนะแบบ "ไม่เป็นไร" ได้เช่นกัน คือ บุคคลอาจจะมองสถานการณ์ที่เป็นปัญหาเฉพาะหน้าว่าไม่สำคัญ (ไม่เป็นไร) เพราะสิ่งที่เกิดขึ้นนั้นไม่สามารถจะหลีกเลี่ยงได้ เป็นการกำหนดของกรรมในอดีต จึงยอมรับได้โดยไม่ติดใจจะคิดหรือทำอย่างอื่น อย่างไรก็ตาม ความหมายในทางพฤติกรรมในกรณีนี้จะต่างกันอย่างตรงกันข้ามกับกรณี "ไม่เป็นไร" ถ้ามีความเข้าใจถูกต้องในเรื่องกรรม[๒]

ข้อสันนิษฐานประการที่สอง เราอาจทำความเข้าใจถึงที่มาของ "ไม่เป็นไร" ได้จากลักษณะเด่นอย่างหนึ่งของการมีปฏิสัมพันธ์ทางสังคมของคนไทย ลักษณะเด่นดังกล่าวนั้นคือ "ความเกรงใจ" ในทางปฏิบัติ "เกรงใจ" หมายถึงการหลีกเลี่ยงการกระทำและคำพูดอันจะทำให้ผู้อื่นซึ่งเรามีปฏิสัมพันธ์ด้วย เกิดความไม่สบายใจ ไม่พอใจหรือได้รับการกระทบกระเทือนด้วยประการใด ๆ ก็ตาม คนไทยให้ความสำคัญและคุณค่าอย่างสูงแก่ความเกรงใจ ผู้ที่ขาดคุณสมบัติข้อนี้ อาจเป็นผู้ที่สังคมรังเกียจ ในการมีปฏิสัมพันธ์ต่อกัน คนไทยได้รับการอบรมให้เก็บความรู้สึกไม่พอใจของตนไว้ ขณะเดียวกันก็ให้รู้จักแสดงให้คนอื่นเห็นว่าสภาวะที่ไม่น่าพอใจที่ผู้อื่นกระทำแก่ตนนั้นเป็นเรื่องเล็กน้อย และ "ไม่เป็นไร" ค่านิยมนี้จึงอาจเป็นที่มาของการใช้คำว่าไม่เป็นไรกันอย่างแพร่หลายในสังคมไทยก็ได้[๓]

ความหมายและการใช้ "ไม่เป็นไร" จะเปลี่ยนแปลงไปอย่างไรในอนาคต อาจจะตอบได้ส่วนหนึ่งจากสถานภาพที่เป็นอยู่ในปัจจุบันของคำนี้ และอีกส่วนหนึ่งจากการพิจารณาถึงแรงกระทบของการเปลี่ยนแปลงในสังคมด้านอื่น แต่ทั้งสองส่วนนี้ก็มีตัวร่วมที่สำคัญอยู่เพียงตัวเดียวเท่านั้นที่จะสามารถทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงขึ้นในความหมายและการใช้คำ "ไม่เป็นไร" นั่นคือ การเปลี่ยนโลกทัศน์หรือวิธีมองโลกมองชีวิต

ที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน ผู้สังเกตจะเห็นว่ามีการใช้ "ไม่เป็นไร" ทั้งในความหมายที่ตรงไปตรงมาของคำนี้ และในความหมายที่เบี่ยงเบนออกไป ในกรณีหลังนี้พึงเห็นได้ เช่นในกรณีที่ใช้เพื่อปลอบใจตัวเองเพื่อเอาใจอีกฝ่ายหนึ่ง เพื่อกลบเกลื่อนความรู้สึกที่แท้จริงของผู้พูดหรือ แม้แต่ใช้โดยไม่ต้องการความหมายใด ๆ เลย ความเบี่ยงเบนออกไปของการใช้ "ไม่เป็นไร" ดังกล่าวนี้ ส่วนหนึ่งเนื่องมาจาก ความ

ไม่เข้าใจหรือเข้าใจคลาดเคลื่อนในเหตุปัจจัยและธรรมชาติของปัญหาที่เผชิญหน้าอยู่ ซึ่งอาจจะยังผลให้วิธีมองโลกมองชีวิตเปลี่ยนไป

ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคม อันเนื่องมาจากการพัฒนาและรับหรือลอกเลียนจากสังคมอื่นวัฒนธรรมอื่น ได้ก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในค่านิยมของไทยหลายด้าน ค่านิยมแบบพุทธเป็นด้านหนึ่งที่ได้รับแรงกระทบจากการเปลี่ยนแปลงนี้พอสมควร การศึกษาและการนำคุณค่าแบบพุทธไปใช้ในชีวิตประจำวันได้รับความสำคัญน้อยกว่าคุณค่าด้านอื่น ความบีบรัด และความเร่งรีบในด้านเศรษฐกิจ ประกอบกับค่านิยมในการบริโภคแบบตะวันตก ทำให้การดำรงชีวิตต้องต่อสู้และแข่งขันมากขึ้น และการต่อสู้แข่งขันก็ดูเหมือนจะได้กลายเป็นคุณค่าที่ปรารถนาอย่างหนึ่งของการศึกษาในยุคปัจจุบัน สิ่งเหล่านี้อาจทำให้ค่านิยมแบบเกรงใจและค่านิยมแบบพุทธบางประการ เช่น การให้อภัย และการไม่ยึดมั่นถือมั่น มีความสำคัญน้อยกว่าการที่จะต่อสู้เอาชนะ เมื่อค่านิยมเช่นนี้เปลี่ยน การมองโลกมองชีวิตอาจจะเปลี่ยนไปด้วย เมื่อถึงขั้นนั้นการคิดก็ดี การให้เหตุผลแก่พฤติกรรมต่าง ๆ ก็ดี ก็คงจะเปลี่ยนไปด้วย ถ้าเช่นนั้น "ไม่เป็นไร" อาจเป็นคำที่ใช้ไม่ได้ผลอีกต่อไปก็ได้

ในทางตรงกันข้าม ถ้าในอนาคตสังคมส่วนใหญ่มีการศึกษามากขึ้น ทำความเข้าใจอย่างถูกต้องมากขึ้นในหลักการและค่านิยมทางพุทธ-ศาสนา จนมองเห็นประจักษ์ในหลักธรรมอันว่าด้วยกฎแห่งธรรมชาติ การเกิดขึ้นโดยอิงอาศัยกันของสรรพสิ่ง และหลักเรื่องกรรม เป็นต้น โลกทัศน์แบบ "ไม่เป็นไร" อาจจะยังแพร่หลายอยู่ต่อไป การใช้ "ไม่เป็นไร" อาจจะเป็นไปพร้อมกับความเข้าใจที่ถูกต้องมากขึ้น เมื่อเป็นเช่นนั้น "ไม่เป็นไร" ก็คงจะ "ไม่เป็นไร" จริง ๆ ทั้งในความหมายและในความรู้สึกของผู้พูดและผู้ฟัง ทั้งนี้ไม่ว่าสังคมจะเปลี่ยนไปเป็นอุตสาหกรรมใหม่ หรืออื่นใดก็ตาม

เชิงอรรถ

[๑] Embree, John F. "Thailand : A Loosely-structured Social System." *American Anthropologist* 52(2) 1950, 181–193.

[๒] พระราชวรมุนี *พุทธธรรม.* กรุงเทพฯ : ธรรมสถานจุฬาลงกรณ์-มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๕

[๓] Mole, Robert L. *Thai Values and Behavior Patterns.* Rutland, Vermont : Charles E. Tuttle Company, 1973.

สนุก*

วิลเลี่ยม เคลาสเนอร์

"สนุก" เป็นคำซึ่งแสดงถึงมนต์เสน่ห์อันน่าอัศจรรย์อย่างหนึ่งของวัฒนธรรมไทย ถ้าจะเปรียบเทียบให้เห็นเป็นภาพ "สนุก" เปรียบเหมือนเส้นด้ายสีสดใสซึ่งช่วยเพิ่มสีสันแห่งผืนผ้าวัฒนธรรมไทย

เมื่อพิจารณาในแง่หนึ่ง คติเรื่อง ความสนุกเป็นการแสดงออกซึ่งลักษณะปัจเจกชนนิยมของคนไทย ซึ่งให้คุณค่าแก่มิติแห่งปัจจุบันมากกว่าอนาคต สำหรับคนไทยความสนุกสนานในกระบวนการกระทำสิ่งใดสิ่งหนึ่งเป็นสิ่งซึ่งให้ความสำราญใจได้มากกว่าความพึงพอใจที่จะได้จากการบรรลุผลในสิ่งที่กำลังกระทำนั้น ถ้าในระหว่างเดินทางเราสามารถมีกิจกรรมสนุกสนานมากมาย ข้อวิตกว่าเราจะเดินทางถึงจุดหมายปลายทางหรือไม่ก็มิใช่สิ่งซึ่งมีความหมายกระไรนัก เมื่อเพื่อนฝูงหรือญาติพี่น้องคนรู้จักเพิ่งกลับจากการเดินทาง หรือแม้แต่จากการประชุม คำถามแรกที่จะถามกันเสมอคือ "สนุกไหม" ไม่ใช่ "การเดินทาง" (หรือการประชุม) ประสบความสำเร็จไหม"

ความสนุกเป็นสิ่งซึ่งมีบทบาทอันสำคัญยิ่งในวัฒนธรรมไทย ในสังคมซึ่งคนแต่ละคนต้องคอยบีบรัดตนเองให้ยอมอยู่ใต้ข้อกำหนดทางสังคมอยู่ตลอดเวลา ความสนุกเป็นเครื่องช่วยปลดปล่อยปัจเจก

---

* บทความนี้ ผศ.เนื่องน้อย บุณยเนตร และ ผศ.ดร.สุวรรณา สถาอานันท์ ช่วยกันแปลจากต้นฉบับภาษาอังกฤษ "Sanuk" ของ William J. Klausner, *Reflections on Thai Culture* Bangkok : The Siam Society, 1987, pp.280–282 โดยได้รับอนุญาตจากผู้เขียน นอกจากนี้ ผู้แปลยังได้รวบรวมเอกสารประกอบการค้นคว้าเพิ่มเติมด้วย.

บุคคลจากขีดจำกัด และข้อเรียกร้องของสังคม ซึ่งพ่วงติดมากับการยอมรับตำแหน่งแห่งที่ของแต่ละคนในโครงสร้างสังคมที่ลดหลั่นเป็นช่วงชั้น คนแต่ละคนต้องคอยแสดงความเคารพ การให้เกียรติ ความนับถือบุคคลผู้อยู่ในสถานภาพที่สูงกว่า หรือมีอาวุโสกว่า หรือมียศตำแหน่งสูงกว่าอยู่ตลอดเวลา ความสนุก ที่มาจากการละเล่น การมีกิจกรรมอันสราญใจ ย่อมเป็นการผ่อนคลายความบีบรัด และแรงกดดันอันมีไม่หยุดหย่อนจากการยอมรับอำนาจตามสถานการณ์แห่งช่วงชั้นในสังคม

นอกจากนี้ ความสนุกยังมีหน้าที่เป็นกลไกช่วยรักษาความสัมพันธ์ทางสังคมให้ราบรื่นไม่ขัดแย้งกัน ในบรรยากาศที่เต็มไปด้วยความสนุกสนานรื่นเริง ผู้คนย่อมสามารถหลีกเลี่ยงการเผชิญหน้ากันได้โดยง่าย คนไทยจะรู้สึกอึดอัดใจมากถ้ามีการแสดงอารมณ์ โกรธ เกลียด ความรำคาญ ออกทางสีหน้าท่าทาง ในกรณีเล็กน้อยความขัดแย้งทางสังคมซึ่งแสดงออกเหล่านี้อาจนำไปสู่แรงกดดันทางอารมณ์ ความรู้สึกและความอึดอัดใจ แต่ในกรณีที่ร้ายแรงมากอาจนำไปสู่ความร้าวฉานที่รุนแรงได้ ความรักสนุกช่วยให้ผู้คนในสังคมสามารถเผชิญหน้ากับสถานการณ์อันตึงเครียดได้ โดยที่ใจยังเย็นอยู่

บ่อยครั้งทีเดียวในสังคมไทยจะมีการเชื่อมต่อระหว่างสิ่งซึ่งจริงจังเคร่งเครียดกับสิ่งซึ่งตลกคะนองไม่จริงจัง ตัวอย่างที่น่าจะหยิบยกขึ้นมาพิจารณาเป็นพิเศษน่าจะได้แก่กรณีที่มีการนัหยุดงานซึ่งอาจจะลุกลามกลายเป็นความขัดแย้งที่รุนแรงได้ เรามักจะพบว่าความตึงเครียดของสถานการณ์จะลดหย่อนผ่อนคลายไปมากเมื่อบรรดาคนงานลุกขึ้นมาร้องรำทำเพลงอย่างสนุกสนาน เสียงตะโกนยื่นข้อเรียกร้องต่าง ๆ กลืนหายไปในเสียงร้องรำทำเพลง จริงอยู่ความสนุกคะนองเช่นนี้โดยเฉพาะอย่างยิ่งการรำวงเข้าจังหวะเสียงดนตรีที่เกิดขึ้นจากการดีด

สี ตี เป่า เครื่องดนตรีตามแต่จะหาได้ ย่อมมีส่วนช่วยสร้างการผนึกกำลัง ความมีน้ำหนึ่งในเดียวกันของบรรดาคนงานจากสหภาพแรงงาน แต่ในขณะเดียวกันบรรยากาศแห่งความสนุกสนานที่เกิดขึ้นก็มีบทบาทสำคัญในการคลี่คลายความตึงเครียดที่เกิดจากความขัดแย้งและการเผชิญหน้ากัน ความสนุกสนาน ความตลกคะนอง ซึ่งเป็นส่วนสำคัญของการนัดหยุดงานของคนงานไทย มีส่วนช่วยสร้างบรรยากาศที่ตึงเครียดน้อยกว่าเหตุการณ์ทำนองเดียวกันในสังคมวัฒนธรรมอื่นเป็นอย่างมาก เมื่อพิจารณาในแง่นี้จะเห็นได้ว่า แม้แต่ในท่ามกลางการเผชิญหน้ากันก็ยังมีความพยายามที่จะส่งสัญญาณแห่งการประนีประนอมอยู่ในที อีกตัวอย่างหนึ่งที่น่าจะกล่าวถึง ได้แก่ การที่ปัญญาชนไทยได้พัฒนาวิธีโต้วาที ซึ่งโดยปกติแล้วเป็นการปะทะคารมกันอย่างจริงจังให้กลายเป็นการเอาชนะคู่ต่อสู้โดยการ "ยอวาที" คือเป็นการแสดงโวหารวิพากษ์วิจารณ์ฝ่ายตรงข้าม โดยใช้วิธียกย่องสรรเสริญแทนที่การโต้คารมแบบเผชิญหน้ากัน การเอาชนะกันด้วยการเยินยอย่อมไม่ก่อให้เกิดสถานการณ์ที่ตึงเครียดเหมือนกับการวิพากษ์วิจารณ์กันตรง ๆ

การเชื่อมต่อระหว่างสิ่งซึ่งเป็น "งาน" กับ "เล่น" หรือ สิ่งที่จริงจังเคร่งเครียดกับสิ่งซึ่งให้ความผ่อนคลายสนุกสนาน ปรากฏอยู่ทั่วไปในสังคมวัฒนธรรมไทย ในสังคมชนบทการทำไร่ไถนาซึ่งต้องใช้แรงงานมากบ่อยครั้งก็จะมีการร้องรำทำเพลง การเกี้ยวพาราสีระหว่างหนุ่มสาวไปพร้อมกัน ภารกิจอันหนักหน่วงก็ดูจะผ่อนคลายลงไปได้บ้าง อย่างน้อยจิตใจก็โปร่งใสเบาสบายขึ้น ถึงแม้ว่าร่างกายยังต้องตรากตรำทำงานหนัก เราจะสามารถพบเห็นการผสมผสานงานหนักกับงานรื่นเริงเข้าด้วยกันได้ในสถานการณ์อื่น ๆ อีก เช่น ระหว่างพิธีงานศพ และในงานก่อสร้างทั่วไป๑

คติทางพุทธศาสนาสอนคนไทยว่า ความทุกข์เป็นสิ่งที่หลีกเลี่ยงไม่ได้ ในที่สุดแล้วมนุษย์จะสามารถหลุดพ้นจากความทุกข์ได้ก็ต่อเมื่อมนุษย์สามารถขจัดตัณหาต่อสิ่งอันเป็นอนิจจัง ด้วยเหตุนี้ มนุษย์เราต้องหลีกเลี่ยงการติดยึดทั้งทางอารมณ์ ความรู้สึก และในวัตถุสิ่งของต่าง ๆ เมื่อมองจากแง่มุมทางพุทธศาสนา อาจพิจารณาได้ว่า การที่คนไทยมีใจชอบความสนุกสนานรื่นเริง อาจเป็นการผ่อนคลายจากโศกนาฏกรรมของชีวิตไปพร้อม ๆ กับการสร้างวิธีรักษาการไม่ยึดมั่นถือมั่นทางอารมณ์ความรู้สึกได้อย่างมีประสิทธิภาพ ความสนุกสนานเป็นการหลีกลี้จากความเคร่งเครียดจริงจัง เป็นการให้ความมั่นใจว่าเราจะไม่เอาอารมณ์ความรู้สึกไปผูกพันให้สับสนวุ่นวาย ยิ่งมีความผูกพันน้อยเท่าใดโอกาสที่จะรู้สึกผิดหวังก็มีน้อยเท่านั้น อย่างไรก็ตามเราก็ต้องคอยระมัดระวังอยู่เสมอที่จะรักษาความพอดีไว้ ทั้งนี้เพราะถ้าเราจมปลักอยู่ในความสนุกสนานมากเกินไป ก็จะกลายเป็นว่าเราลืมตัว ลืมสัจธรรมแห่งความทุกข์ของชีวิตไป การหลบเลี่ยงความทุกข์ไม่อาจกระทำได้ตลอดไป ดังสุภาษิตไทยที่ว่า "รักสนุก จะทุกข์สงัด"[๒]

การไม่ยึดมั่นถือมั่นทางอารมณ์ความรู้สึกนี้เป็นคติความเชื่อซึ่งแสดงออกในลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลในสังคมด้วย ชาวไทยมีเทคนิควิธีหลายประการที่จะปกป้องรักษาพื้นที่ส่วนตัวของตนในวงสนทนา จะมีคำบางคำซึ่งทำหน้าที่เป็นไฟจราจรสีแดงห้ามการตั้งคำถามต่อไป ซึ่งจะเป็นการรบกวนเขตแดนพื้นที่ส่วนตัวของผู้ถูกถาม ด้วยเหตุนี้การตอบว่า "ฉันมีธุระ" เมื่อไม่ได้ไปตามนัดหมาย หรือเมื่อมาสายจะเป็นคำตอบซึ่งผู้ฟังจะเข้าใจ ไม่ควรถามต่อไปว่า "ธุระ" ที่ว่านั้นคืออะไร เกี่ยวข้องกับการมาสายอย่างไร หากมีชาวต่างชาติซึ่งยังไม่เข้าใจวัฒนธรรมไทย ยังคงยืนกรานตั้งคำถามที่ไม่ควรถามต่อไป คนไทยจะรู้สึก ฉงน หงุดหงิด และเกิดความรำคาญได้ ในทำนองเดียวกัน

คำตอบว่า "สนุกดี" ต่อคำถามเกี่ยวกับผลการ การเดินทาง การนัดหมาย การประชุม การพบปะต่าง ๆ ย่อมปิดช่องทางการถามคำถามอื่น ๆ ซึ่งอาจเป็นการก้าวก่ายเรื่องส่วนตัวของคนอื่นได้อย่างมีประสิทธิภาพ ด้วยวิธีนี้การเข้าไปผูกพันยุ่งเกี่ยวซึ่งอาจนำมาซึ่งผลอันไม่พึงปรารถนาก็เป็นอันหลีกเลี่ยงไปได้

ในสังคมไทยสมัยใหม่ ซึ่งมีลักษณะเป็นสังคมเมืองมากขึ้น มีการแข่งขันกันสูง มีปัญหาประชากร การว่างงาน สภาพแวดล้อมเป็นพิษ ปัญหายาเสพติด อาชญากรรมต่าง ๆ กลายเป็นข้อเท็จจริงประจำวัน ภายใต้บรรยากาศเช่นนี้ ความรักสนุกซึ่งได้ทำหน้าที่ป้องกันการเผชิญหน้ากันด้วยความรุนแรงอาจจะเสื่อมทรามกลายเป็นเหตุให้เกิดความคึกคะนองจนเกินเหตุ จนเกิดการปะทะกันระหว่างกลุ่มอันธพาล พวกขี้เหล้าเมายาหรือเหตุจราจลในการแข่งขันกีฬาต่าง ๆ ได้

อย่างไรก็ตาม ถึงแม้ว่าสังคมไทยคงจะเปลี่ยนแปลงไปมากด้วยพลังพัฒนาทางเศรษฐกิจ แต่ผู้เขียนยังเชื่อว่า ความรักสนุกในหมู่คนไทยยังจะมีบทบาทสำคัญในการหลีกเลี่ยงการเผชิญหน้ากันเมื่อเกิดข้อขัดแย้งระหว่างบุคคล หรือระหว่างกลุ่มต่าง ๆ ภายใต้สภาพการณ์ในปัจจุบันนี้ หากเราไม่ต้องการให้สังคมไทยเสื่อมสลายไป ความรักสนุกในฐานะที่เป็นกลไกทางวัฒนธรรม ซึ่งรักษาดุลยภาพทางสังคมของคนไทย ยังคงต้องดำรงอยู่ต่อไป จนกว่าเราจะสามารถพัฒนากลไกทางวัฒนธรรมประการอื่นขึ้นมาใช้ทดแทนได้

เชิงอรรถ

๑ เป็นที่น่าสังเกตว่า เท่าที่สำรวจได้ยังไม่มี "งานวิชาการ" เกี่ยวกับเรื่อง "สนุก" ในสังคมวัฒนธรรมไทยโดยตรง แต่มีประเด็นการศึกษาที่เกี่ยวข้องอยู่บ้าง ตัวอย่างเช่น ข้อสังเกตที่ว่า คนไทยใช้คำว่า "งาน" ในเรื่องที่ "เป็นการเป็นงาน" พร้อม ๆ กับเรื่องที่เกี่ยวกับการสนุกรื่นเริง ในข้อเขียนเรื่อง "งาน" ของ รศ.ผ่องพันธุ์ มณีรัตน์ ในเล่มเดียวกันนี้

๒ อาจดูประเด็นนี้เพิ่มเติมได้จาก บทความเรื่อง "ปลง" ของ ศาสตราจารย์ ดร.พัทยา สายหู ในเล่มเดียวกันนี้

นอกจากนี้ อาจศึกษาข้อเขียนเกี่ยวกับเรื่องการละเล่นของไทย ซึ่งน่าจะสะท้อนภาพความเข้าใจเกี่ยวกับ "สนุก" ได้บ้าง ดังตัวอย่าง มนตรี ตราโมท *การละเล่นของไทย* กรมศิลปากร, ๒๔๙๗. วรรณี (วิบูลสวัสดิ์) แอนเดอร์สัน *การละเล่นของเด็กภาคกลาง* เอกสารทางวิชาการหมายเลข ๒/๐๑๗ มูลนิธิโครงการตำราสังคมและมนุษย์ศาสตร์, สิงหาคม ๒๕๒๖. และ แสงอรุณ กนกพงศ์ชัย (บรรณาธิการ) *มหรสพและการเล่นในจิตรกรรมฝาผนัง*. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, ๒๕๒๔.

งาน

ผ่องพันธุ์ มณีรัตน์

เมื่อเราเอ่ยคำว่า "งาน" ขึ้นมาลอย ๆ เพียงคำเดียว สิ่งแรกที่เรามักนึกถึงคือ สิ่งที่เราทำเพื่อเลี้ยงชีพ มากกว่าจะนึกถึงงานในความหมายอื่น ตามปกติเรามักถือว่า "งาน" ตรงกับคำว่า "work" ในภาษาอังกฤษ พจนานุกรมภาษาอังกฤษอธิบายว่า งานเป็นกิจกรรมซึ่งบุคคลหนึ่งใช้แรงกายหรือจิตใจพยายามทำบางสิ่งบางอย่างเอาชนะอุปสรรคทำให้เกิดผลสำเร็จตามความมุ่งหมาย ส่วนมากแล้วมักมีวัตถุประสงค์ในการหาเลี้ยงชีพ คือได้รับค่าตอบแทนจากการทำงาน เช่น ได้ค่าจ้างเป็นต้น[๑] เมื่อคนเราทำงานเราย่อมใช้พลังอย่างต่อเนื่องกันทำกิจกรรมโดยมีจุดมุ่งหมายบางอย่าง โดยเฉพาะอย่างยิ่งงานที่ทำเป็นประจำวันหรืองานอาชีพ งานจึงเป็นหน้าที่ และเป็นสิ่งที่ทำแล้วไม่ก่อให้เกิดความเพลิดเพลิน แต่จำเป็นต้องทำ[๒] งานจึงมักมีผลต่อสภาพจิตใจ เพราะเมื่อเราทำสิ่งที่เราคิดว่าเป็น "งาน" เราย่อมให้ความสำคัญแก่การกระทำนั้น ๆ มากกว่าการกระทำสิ่งที่เราคิดว่าเป็นเรื่องอื่น เช่น เรื่องเล่น เราจึงอาจสรุปความหมายของงานได้ว่า งานเป็นกิจกรรมที่มนุษย์ทำเพื่อให้ตัวเองดำรงชีวิตอยู่ได้ เป็นการทำโดยมีจุดมุ่งหมายในทางสร้างสรรค์บางสิ่งบางอย่าง การทำงานมักได้รับค่าจ้างเป็นสิ่งตอบแทนผลงานของตน ดังนั้นโดยทั่วไปแล้ว งานจึงมักมีความหมายเชิงเศรษฐกิจแฝงอยู่ด้วย ตามปกติแล้ว งานไม่ได้สร้างความสนุกสนานบันเทิงให้แก่ผู้ทำ ไม่ใช่การพักผ่อน แต่เป็นการทำบางสิ่งบางอย่างที่ผู้ทำต้องทุ่มเทพลังงานทำให้เกิดความเหน็ดเหนื่อย เมื่อพูดถึงงานเราจึงมักหมายถึงงานอาชีพซึ่งเป็นการประกอบกิจกรรมเพื่อใช้เลี้ยงชีวิต และบอกถึงสถานภาพทางสังคมของบุคคล[๓]

สำหรับบุคคลคนหนึ่งแล้ว งานมีความสำคัญต่อตัวเขามาก งานเป็นสิ่งแวดล้อมรอบตัวเขา เป็นตัวกำหนดบทบาทและสถานภาพ เป็นสิ่งที่ก่อให้เขาเกิดความมั่นใจในตัวเอง และเป็นสิ่งที่ผู้อื่นใช้ประเมินค่าตัวเขา เขาจะได้รับการยอมรับจากบุคคลอื่นอย่างไรนั้น ขึ้นอยู่กับลักษณะงานที่เขาทำ นอกจากนี้ งานยังบอกให้เรารู้ถึงกลุ่มบุคคลที่เขาติดต่อเกี่ยวข้อง คือบอกให้รู้ถึงความสัมพันธ์ทางสังคมของบุคคลนั้น เนื่องจากบุคคลหนึ่งต้องอุทิศเวลาช่วงที่ดีที่สุดช่วงหนึ่ง และเป็นเวลาส่วนใหญ่ในชีวิตของเขาด้วย คนทุกคนจึงเห็นว่างานมีความสำคัญ คนไทยยอมรับความหมายของคำ "งาน" ดังได้กล่าวแล้วข้างต้น และถือว่าเป็นความหมายหลัก อย่างไรก็ตาม คนไทยยังใช้คำว่า "งาน" หมายถึง การทำกิจสิ่งอื่นนอกเหนือจากงานอาชีพด้วย

ใน**พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน** พ.ศ. ๒๕๒๕ อธิบายคำว่า "งาน" ว่า "เป็นสิ่งหรือเรื่องที่ทำ การพิธีหรือการรื่นเริงที่คนมาชุมนุมกัน"[๔] ดังนี้จะเห็นได้ว่า คำว่า "งาน" ของคนไทย มักรวมถึงการรื่นเริงอยู่ด้วย

หนังสือ**อักขราภิธานศรับท์ของหมอบรัดเลย์** ซึ่งจัดพิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๖ มีคำอธิบายคำว่า "งาน" ที่คล้ายคลึงกันกับพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน ดังนี้

"งาน, คือ การทั้งปวงนั้น, เหมือนอย่างคนทำการ, มีโกนจุก, แลบวชนาค, บ่าวสาว เป็นต้น

งานการ, คือสรรพการงานทั้งปวงนั้น, เหมือนคนทำไร่ไถนาเป็นต้นนั้น

งานบ่าวสาว, คือการที่ชายหนุ่มหญิงสาว, เขาแรกทำวิวาหมงคล, อยู่เป็นผัวเมียกันนั้น

งานปี, คือ กิจการที่คนทำปีละหน, เหมือนการที่พวกหมอ, ฤๅพวกมโหรี ปี่พาทย์, ถึงสุดปีเขาไหว้ครูทีหนึ่งนั้น

งานราษฎร์, คือการงานของชาวเมืองทั้งปวงนั้น

งานเมือง, คือการลัทธิต่าง ๆ, มีแรกนาแลถีบชิงช้าเป็นต้นสำรับเมืองนั้น

งานหลวง, คือ การใหญ่, เป็นการของพระมหากษัตริย์ เหมือนงานพระบรมศพ เป็นต้น"[๕]

จากอักขราภิธานศรับท์นี้ จะเห็นได้ว่า คำว่างานเป็นคำกลาง ๆ ที่ใช้ควบคู่กับคำอื่น จึงจะได้ใจความว่าเป็นงานอะไร คนไทยมักไม่นิยมใช้คำว่า "งาน" เพื่อบอกถึงการประกอบอาชีพ แต่จะใช้คำที่บอกลักษณะงานโดยตรง เช่น ทำนา ถอนหญ้า ดำนา เกี่ยวข้าว ทำสวน ตัดต้นไม้ เลี้ยงปลา จับปลา ทอดแห ทำราชการ เขียนหนังสือ ขายของ ฯลฯ คำว่างานแต่ลำพังคำเดียวจึงไม่ค่อยสื่อความหมายในภาษาเท่าใดนัก เช่น นาย ก ถาม นาย ข ว่าทำอะไร ถ้านาย ข ไม่ต้องการพูดยืดยาว หรือไม่ต้องการให้นาย ก รู้รายละเอียด ก็จะตอบว่า "ทำงาน" เช่นนี้ นาย ก ก็ควรรู้ว่า นาย ข ไม่ต้องการให้ตนซักถามต่อในรายละเอียด คำว่า "งาน" จึงเป็นคำกลาง ๆ บอกเพียงว่า บุคคลคนนั้นมีเรื่องต้องทำ จะเป็นอะไรก็ได้

คำว่า "งาน" มีที่ใช้ในสำนวนไทยอื่น ๆ อีก ปกติมักใช้ควบคู่กับคำว่า "การ" เป็น "การงาน" หมายความถึงกิจการงานที่เน้นหนักไปในการประกอบอาชีพ ถ้าใช้ "งานการ" ก็หมายถึงงาน โดยคำการเป็นความหมายซ้อนความหมายเดิมของงาน เช่น "ไปทำงานทำการเสียที" หมายถึงไปทำงานเท่านั้น นอกจากนี้ยังมีใช้ในวลีอื่น ๆ อาทิ เป็นงานเป็นการ แปลว่าเอาจริงเอาจัง ได้งานได้การ แปลว่าได้ผลงาน และเอางานเอาการ คือตั้งใจทำงานด้วยความขยันขันแข็ง

การใช้คำ "งาน" ในภาษาไทยดังได้กล่าวมาแล้วข้างต้นนั้น ย่อมแสดงว่า เมื่อคนไทยพูดคำว่า "งาน" ย่อมหมายถึงการทำกิจบางสิ่งบางอย่างเท่านั้น งานไม่ได้มีความหมายเฉพาะในเชิงเศรษฐกิจ หรืองานอาชีพ อาจกล่าวได้ว่า การให้คำจำกัดความคำว่า "งาน" ของคนไทยมีพื้นฐานมาจากสภาพสังคมเกษตรกรรม ประชากรส่วนใหญ่ของประเทศมีอาชีพทางการเกษตร ชีวิตของคนไทยในชนบทส่วนมากเป็นชาวนา การทำนาทำให้ชาวนาต้องอาศัยแรงงานจากเพื่อนบ้านในการลงแขกดำนาเกี่ยวข้าว การทำงานโดยใกล้ชิดกัน ทำให้ผู้ร่วมงานมีความสัมพันธ์ทางสังคมในด้านอื่นตามมา และเป็นความสัมพันธ์แบบยั่งยืน รูปแบบของการทำนาจึงเป็นตัวกำหนดแบบแผนการติดต่อเกี่ยวข้องกับบุคคลอื่น ๆ ในสังคมด้วย ถ้านาย ก ไม่ไปร่วมงานแต่งงาน งานบวช งานศพ ฯลฯ ของเพื่อนบ้านหรือคนในหมู่บ้าน เขาก็จะถูกตัดออกไปจากสังคม ไม่มีใครคบค้าสมาคม ไม่มีใครยินดีให้ความช่วยเหลือในการดำนาหรือเกี่ยวข้าว ดังนั้น อาชีพจึงเป็นตัวกำหนดแบบแผนการดำเนินชีวิตของบุคคล ทำให้เขามีสถานภาพ และจัดตัวเองให้อยู่ในกลุ่มของชาวบ้านได้ กิจกรรมทุกอย่างที่ชาวบ้านจัดขึ้น จึงเป็นสิ่งที่คนอื่น ๆ ในหมู่บ้านต้องร่วมมือและถือว่ามีความสำคัญต่อตัวเขา ดังนั้น กิจกรรมเหล่านี้ไม่ว่าจะเป็นงานอาชีพ หรือเป็นงานสังคม งานรื่นเริง การเล่น ฯลฯ ก็ตาม เขาก็จะต้องให้ความสำคัญเท่าเทียมกัน คือในความรู้สึกของชาวบ้านแล้ว กิจกรรมเหล่านี้ย่อมถือว่ามีความสำคัญเทียบเท่ากับงานทั้งนั้น ดังนั้นเมื่อนาย ข จัดงานขึ้นที่บ้าน ไม่ว่าจะเป็นงานรื่นเริง เช่น งานบวช แต่งงาน โกนผมไฟ ฯลฯ หรืองานอวมงคล เช่น งานศพ นาย ก ก็ย่อมยินดีไปร่วมงาน นำข้าวปลาอาหารสิ่งของต่าง ๆ เช่น มะพร้าว กล้วย อ้อย น้ำตาล ฯลฯ ไปช่วยนาย ข หรือถ้าไม่มี ก็ยินดีใช้แรงตนเองเข้าช่วยตักน้ำ ตำข้าว ผ่าฟืน ยกของ ตำน้ำพริก ฯลฯ สำนวนไทยเรียกว่า "ไปช่วยงาน" เช่นเดียวกับเมื่อนาย ก ไปช่วยนาย ข

ดำนาเกี่ยวข้าว ดังนั้นสำหรับชาวชนบทไทยแล้ว เมื่อชาวบ้านพูดว่างาน จึงหมายความรวมถึงกิจกรรมทุกประเภทของชาวบ้าน ไม่จำกัดอยู่แต่เฉพาะความหมายของงานในเชิงเศรษฐกิจ การจัดงานรื่นเริง การเล่นของชาวบ้านก็เป็นสิ่งที่ชาวบ้านเห็นว่ามีความสำคัญเทียบเท่ากับงาน การใช้พลังในการจัดงานเหล่านี้ จึงเรียกว่าเป็นการทำงานเช่นเดียวกัน

จากสิ่งที่กล่าวมาข้างต้น เราพอจะประมวลได้ว่าสิ่งที่เรียกว่างานตามแนวคิดของคนไทยได้แก่

๑. งานอาชีพ คือสิ่งที่คนไทยทำเป็นอาชีพ ได้รับผลตอบแทนเชิงเศรษฐกิจ ได้แก่ การทำนา ทำไร่ ทำสวน ทำการประมง รับราชการ ค้าขาย ผลิตสินค้าเครื่องอุปโภคบริโภค ทอผ้า ฯลฯ งานเหล่านี้รวมเอากิจกรรมที่คนไทยทำที่เกี่ยวข้องกับการประกอบอาชีพนั้น ๆ ด้วย เช่น การถอนหญ้า เลี้ยงควาย เป็นอาทิ

๒. งานอดิเรก คืองานที่ทำในยามว่างตามความสนใจของแต่ละคน เป็นงานที่ทำนอกเหนือจากงานประจำหรืองานอาชีพ งานอดิเรกมักก่อให้เกิดความสนุกสนานเพลิดเพลิน จึงเป็นงานที่บุคคลชอบทำ ทำโดยสมัครใจ ไม่มีใครบังคับ งานอดิเรกของคนไทยมักได้แก่การเล่นประเภทต่าง ๆ เช่น เล่นต้นไม้ เลี้ยงนกเขา เล่นตลับงา ฯลฯ ในบางครั้งงานอดิเรกอาจกลับกลายมาเป็นงานอาชีพได้ ถ้างานอดิเรกนั้นสามารถให้ผลประโยชน์ตอบแทนเชิงเศรษฐกิจ เช่นการเลี้ยงกล้วยไม้เป็นงานอดิเรก เมื่อมีจำนวนมากขึ้นก็อาจนำไปขาย กลายเป็นการค้าได้

๓. งานบุญ เป็นงานที่จัดขึ้นเกี่ยวเนื่องกับพระพุทธศาสนา เช่น การทำบุญเลี้ยงพระ การเทศน์มหาชาติ งานที่จัดขึ้นในวันสำคัญทางศาสนา เช่น วันวิสาขบูชา วันมาฆบูชา วันเข้าพรรษา งานทอดกฐิน ทอดผ้าป่า เป็นต้น

๔. งานเทศกาล เป็นงานรื่นเริงตามเทศกาล เช่น งานสงกรานต์ งานตรุษ งานสารท งานวัด งานแข่งเรือ ฯลฯ

๕. งานที่จัดขึ้นตามการเปลี่ยนแปลงในวัฏจักรชีวิต เช่น งานแต่งงาน งานโกนจุก งานศพ ฯลฯ

๖. กิจกรรมอื่น ๆ ที่ไม่ให้ผลตอบแทนเชิงเศรษฐกิจ แต่จัดว่าเป็นงาน ได้แก่ งานบ้าน คือการทำงานของสตรีในบ้าน อันได้แก่ งานดูแลทำความสะอาด การทำอาหาร ซักรีด เป็นต้น งานที่ชาวบ้านร่วมกันทำเพื่อสาธารณประโยชน์ เช่น งานขุดคลอง งานซ่อมถนน งานบูรณะปฏิสังขรณ์วัดวาอาราม ฯลฯ

ถ้าจะกล่าวถึงที่มาของคำว่า "งาน" ความหมายอีกอย่างหนึ่งของงานคือ มาตราวัดพื้นที่ หรือวัดจำนวนเนื้อที่ดิน มีกำหนดเท่ากับ ๑๐๐ ตารางวา มาตราวัดพื้นที่ดินของไทยแต่เดิมนั้น ล้วนระบุว่าเป็นมาตราวัดที่นา คือที่ปลูกข้าว ไม่ระบุถึงที่ดินอื่น ๆ คงเป็นเพราะที่นาเป็นที่เกิดผลประโยชน์แก่เจ้าของนา เจ้าของนาจึงต้องเสียภาษีอากรให้เป็นรายได้ของแผ่นดินไว้บำรุงบ้านเมือง การมีมาตราวัด ก็เพื่อให้รู้จำนวนเนื้อที่นาของแต่ละคน จะได้เก็บภาษีอากรได้ถูกต้อง[๖] จึงพอสันนิษฐานได้ว่า ในสมัยโบราณการอาชีพที่สำคัญของคนไทย คือการทำนาแต่อย่างเดียว งานซึ่งมีความหมายถึงการประกอบอาชีพ จึงเป็นคำเดียวกับ "งาน" ที่ใช้กำหนดเนื้อที่ดินที่ใช้ทำนา คำทั้งสองนี้น่าจะมีความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กัน และความหมายหรือการใช้คำว่า "งาน" ของคนไทยนั้นแต่เดิมคงเป็นความหมายที่เกษตรกรหรือชาวนาเป็นผู้ใช้ คำว่า "งาน" ของไทยจึงมีความหมายกว้าง รวมถึงกิจกรรมต่าง ๆ ของชาวชนบทที่เป็นงานสังคม งานรื่นเริงเข้าไว้ด้วย นอกเหนือจากการทำการอาชีพ

งานที่คนไทยถือว่าเป็นอาชีพที่ทำกันมาแต่เดิมได้แก่ งานเกษตร

กรรม ซึ่งเป็นอาชีพของคนไทยในชนบท ชาวชนบทส่วนมากมักทำนา การทำนาของชาวนาในอดีตต้องอาศัยฝนฟ้าเป็นสำคัญ เมื่อถึงเวลาฝนตกมีน้ำมากพอ ชาวนาจึงเริ่มทำนาด้วยการไถแล้วหว่านข้าวกล้า เมื่อต้นกล้าสูงพอสมควรคือประมาณ ๑ ศอก จึงนำไปปักดำในนา การปักดำนี้จะเริ่มทำประมาณเดือน ๘ เดือน ๙ ถึงเดือน ๑๐ แล้วแต่จะปลูกข้าวเบาหรือข้าวหนัก เมื่อปักดำเสร็จแล้ว ก็คอยดูแลถอนหญ้า ดูน้ำหล่อเลี้ยงต้นข้าว ไม่ให้มีน้ำมากเกินไปหรือน้อยเกินไป งานช่วงนี้เป็นงานเบากว่าเมื่อไถและปักดำ ซึ่งต้องทำงานตั้งแต่เช้าตรู่ ทำติดต่อกันประมาณ ๔ ชั่วโมงจึงจะพักกินข้าวเช้า แล้วจึงทำงานต่อไปอีก การปักดำทำนานี้ถ้าเจ้าของนาทำตามลำพัง มักทำไม่ทันฤดูกาล ต้องบอกแขกลงแรงช่วยกัน การลงแขกดำนามักจะแข่งกันว่าใครจะปักดำเร็วหรือช้ากว่ากัน แต่ไม่มีการเล่นสนุกสนานเหมือนเมื่อลงแขกเกี่ยวข้าว

เมื่อข้าวออกรวงแก่ ชาวนาก็ต้องลงมือเก็บเกี่ยว ซึ่งตกในระหว่างเดือนอ้ายกับเดือนยี่ ในช่วงเกี่ยวข้าวนี้มักมีการลงแขกเอาแรงกัน ชายหนุ่มหญิงสาวมักยินดีมาร่วมเกี่ยวด้วย เพราะจะได้มีโอกาสมาชุมนุมรื่นเริงเป็นการเล่นไปด้วยในตัว คือเกี่ยวข้าวพลางร้องเพลงพลางเกี้ยวพาราสีกันอย่างสนุกสนาน การเกี่ยวข้าวมักเกี่ยวกันแต่เช้าพอแดดร้อนสายหน่อยก็หยุดพัก ไปเริ่มเกี่ยวกันใหม่เอาตอนบ่าย เวลาเย็นเลิกเกี่ยวแล้วก็เล่นเพลงเกี่ยวข้าวกันจริง ๆ คือมีการตั้งวงเล่นเต้นกำรำเคียว เป็นต้น เมื่อเกี่ยวข้าวเสร็จแล้วจึงหาบขนขึ้นลานและทำการนวดข้าว[๗] ในช่วงการนวดข้าวนี้มีการเล่นเพลง สงฟาง พานฟาง และเพลงชักกระดานเป็นการสนุกสนานครึกครื้นผ่อนคลายจากการทำงานหนัก

ดังนี้ จะเห็นได้ว่า การทำงานของคนไทยแต่เดิมมาเป็นการทำงานในไร่นา ไม่มีการกำหนดช่วงเวลาทำงานไว้ตายตัว ชาวนาจะทำงานและ

พักผ่อนสลับกันไป เช่น เมื่อดำนาหรือเกี่ยวข้าว ชาวนาจะทำงานอย่างจริงจังไม่มีการพัก แต่เมื่อทำไปสักช่วงเวลาหนึ่ง พอรู้สึกเหน็ดเหนื่อยก็พักงานเสีย รับประทานอาหาร หรือเล่นเพลงเกี่ยวข้าวให้รู้สึกครึกครื้นชื่นบาน แล้วจึงกลับมาทำงานใหม่ การหยุดงานเพื่อพักผ่อนนี้ ขึ้นอยู่กับชาวนาผู้ทำงานนั้น ๆ เป็นผู้กำหนด ครั้นต่อมาสังคมเปลี่ยนแปลงประชากรเพิ่มมากขึ้น ที่ทำนาทำไร่มีไม่พอที่จะให้ผลิตผลเลี้ยงตนเองและครอบครัวได้ ชาวชนบทส่วนหนึ่งจึงต้องย้ายถิ่นเข้ามาหางานทำในเมืองหรือไปรับจ้างเป็นแรงงานในนาในไร่ หาของป่ามาขาย หรือทำงานฝีมือมาขาย เป็นต้น เขตชนบทส่วนหนึ่งถูกบุกรุกจากการขยายตัวของเมือง ลักษณะอาชีพของชาวไทยในชนบทจึงเปลี่ยนไป กลายเป็นอาชีพรับจ้างแรงงานตามบ้าน ในโรงงาน เป็นช่างฝีมือบ้าง และมีอาชีพให้บริการบ้าง การทำงานเหล่านี้ มีลักษณะแตกต่างจากการทำงานในนาในไร่ ที่มีอิสระเป็นนายตัวเอง อาชีพแบบใหม่ ๆ ในเมืองจะมีระเบียบควบคุม เช่น ในด้านเวลาทำงาน ลักษณะงาน และค่าจ้าง ชาวชนบทไทยที่เปลี่ยนอาชีพจึงต้องปรับตัวให้เข้ากับวิถีชีวิตแบบใหม่ซึ่งเป็นวิถีชีวิตแบบชาวเมือง

ในส่วนที่ยังคงหลงเหลือเป็นไร่นาในเขตชนบทนั้น เราจะเห็นได้ว่าปัจจุบันชาวนาซึ่งอยู่ไม่ไกลจากเมืองมากนักได้รับการแพร่กระจายทางวัฒนธรรมจากชาวเมือง เงินเข้ามาเป็นปัจจัยสำคัญในการดำรงชีวิต คนหนุ่มสาวที่อาศัยอยู่ในไร่นามักไม่นิยมทำนาตามอย่างบรรพบุรุษ แต่กลับเข้ามาทำงานตามโรงงานอุตสาหกรรม หรืออพยพเข้าไปอยู่ในเมือง คงทิ้งไร่นาไว้ให้พ่อแม่ปู่ย่าตายายดูแล ชาวนาที่สูงอายุเหล่านี้จึงจำเป็นต้องจ้างแรงงานเท่าที่จะหาได้ให้มาทำงานในไร่นา ต้องจ้างรถไถนา จ้างคนเกี่ยวข้าว จ้างรถนวดข้าว เหล่านี้ การทำงานในรูปแบบที่เคยทำกันมาแต่เดิมจึงเปลี่ยนแปลงไป การลงแขกเกี่ยวข้าว และการ

เล่นเพลงในขณะเกี่ยวข้าวและนวดข้าวหมดไป ผู้ทำงานในไร่นากลายเป็นลูกจ้างไม่ใช่ญาติมิตรอย่างแต่ก่อน การทำงานสลับกับการพักผ่อนอย่างแต่ก่อนจึงเปลี่ยนไป ในเวลาทำงานชาวนาจะต้องทำงานตามแต่ผู้ว่าจ้างจะสั่ง และได้รับค่าตอบแทนตามที่ตกลงกันไว้ การเลี้ยงในขณะที่มีการทำงานหรือการลงแขกสมัยก่อนก็เลิกไป เพราะเจ้าของนาเป็นผู้จ่ายเงินค่าจ้างซึ่งครอบคลุมถึงค่าอาหารในขณะที่ทำงานด้วย การพักผ่อนของชาวนาจึงต้องทำในโอกาสอื่นที่ไม่ใช่การทำงาน ชาวนาจะเล่นสนุกและพักผ่อนเมื่อมีงานวัด เมื่อชาวบ้านจัดงานศพ มีการฉายหนังกลางแปลง หรือมีการเล่นมหรสพ เช่น ลิเก เป็นต้น ในงานบวชชาวบ้านมักมีการเลี้ยงรื่นเริง นอกจากนี้ ในบางครั้งชาวบ้านยังจัดงานแสดงดนตรี เล่นเพลงพื้นเมือง เช่น หมอลำ ซอ เพลงลูกทุ่ง ฯลฯ โดยเก็บเงินค่าเข้าชม ในโอกาสเช่นนี้เองที่ชาวนาจะได้เที่ยวเตร่และพักผ่อน ส่วนในเวลาทำงานนั้น ชาวนาต้องทำงานตามที่ได้รับมอบหมายจากผู้ว่าจ้าง ในขณะที่ชาวนาซึ่งเป็นผู้ว่าจ้างก็ต้องร่วมลงมือทำงานด้วย นอกจากนี้ยังต้องตรวจตราดูแลผู้ทำงานคนอื่น ๆ ว่าทำตามสัญญาว่าจ้างเรียบร้อยหรือไม่ ปัจจุบันการทำงานในไร่นาจึงเป็นงานเป็นการมากกว่าสมัยก่อน

ในเมืองอาชีพของชาวเมืองเป็นอาชีพที่ไม่เกี่ยวกับการทำนาทำไร่ แต่เป็นการทำงานในโรงงาน งานวิชาชีพ งานค้าขาย ธุรกิจ การให้บริการ ฯลฯ เป็นงานที่มีรายได้ประจำตอบแทนเป็นรายวันหรือรายเดือน ชาวเมืองต้องทำงานตามเวลาที่นายจ้างกำหนดและนำรายได้ไปซื้ออาหารของใช้ และสิ่งอื่น ๆ มาบริโภค การหยุดงานต้องมีระเบียบกฎเกณฑ์ เมื่อทำงานเสร็จตามช่วงเวลาในวันหนึ่ง ๆ แล้ว จึงใช้เวลาที่เหลือไปในการพักผ่อนและการเล่นรื่นเริงเพื่อคลายความเครียดได้ ชาวเมืองอาจไปเล่นเทนนิส ว่ายน้ำ ฟังเพลง เล่นกีฬาประเภทต่าง ๆ

อย่างไรก็ตามอาชีพเกษตรกรรมเป็นอาชีพที่สำคัญของคนไทยมาแต่เดิม ชาวเมืองในปัจจุบันมักมีบรรพบุรุษที่ทำงานในด้านเกษตรกรรม ชาวเมืองจึงรับเอาคำว่า "งาน" มาใช้ในความหมายเดียวกับชาวชนบท คือหมายถึงกิจที่ต้องทำ ไม่จำกัดว่าเป็นงานอาชีพแต่อย่างเดียว เราจึงมีคำต่าง ๆ เช่น งานเลี้ยง งานฉลอง งานปาร์ตี้ งานเต้นรำ งานรื่นเริง งานออกร้าน ฯลฯ

กล่าวโดยสรุปแล้ว คำว่า "งาน" ของคนไทย ไม่ว่าจะเป็นในเมืองหรือในชนบทก็ตาม มีความหมายกว้าง หมายถึงการทำกิจบางสิ่งบางอย่างเท่านั้น จะเป็นอะไรก็ได้ ตามปกติคนไทยมักใช้คำ "งาน" ประกอบกับคำอื่น เพื่อขยายความให้รู้ลักษณะของงานชัดขึ้น เช่น งานบวช งานแต่งงาน งานวัด งานเลี้ยง งานรับน้องใหม่ ฯลฯ แต่ถ้าจะบอกงานอาชีพที่มีความหมายในเชิงเศรษฐกิจแล้ว เรามักไม่ใช้คำ "งาน" เข้ามาประกอบ แต่จะบอกลักษณะงานนั้นโดยตรง เช่น รับราชการ ค้าขาย ทำนา ทำสวน ปลูกผัก เกี่ยวข้าว ขับรถโดยสาร รักษาโรค ว่าความ ฯลฯ และเราถือว่าการทำสิ่งเหล่านั้นเป็น "งาน" แม้ว่าจะไม่มีคำว่า "งาน" มาขยาย ถ้าคิดในอีกแง่หนึ่งแล้ว งานที่สำคัญต่อการดำรงชีวิต มีความหมายเชิงเศรษฐกิจ คือมีรายได้ตอบแทน เป็นหน้าที่ที่เราต้องทำ และเป็นสิ่งบอกสถานภาพทางสังคม เราไม่ใช้คำว่า "งาน" เข้าไปประกอบเป็นส่วนขยาย มีเว้นแต่คำว่า "ทำงาน" คำเดียวเท่านั้น ซึ่งก็ไม่ได้ให้ความหมายที่ชัดเจนแต่อย่างใด ส่วนคำอื่น ๆ ที่ไม่ได้ให้ผลตอบแทนทางเศรษฐกิจโดยตรง แต่ให้ผลตอบแทนโดยทางอ้อม เพราะเป็นกิจที่ทำในเชิงสร้างความสัมพันธ์อันดีกับบุคคลอื่นในสังคมเสียมากกว่า เรากลับใช้คำ "งาน" เราไปงานเลี้ยงแต่งงานของเพื่อนร่วมงาน เพราะเราต้องการให้เขานับเราเป็นเพื่อนฝูง ต้องการสร้างความสัมพันธ์อันดีด้วย เราจึงสังเกตได้ว่า การจัดงานต่าง ๆ ในสังคมไทยนั้น ถ้าเจ้าภาพหรือ

ประธานการจัดงานเป็นคนใหญ่คนโตมีอำนาจวาสนา ย่อมมีคนไปร่วมงานมาก มีผู้ให้ความช่วยเหลือ ต้องการสิ่งใดก็มีผู้ให้ความร่วมมือจัดหาสิ่งที่ต้องการมาให้ เพราะผู้ให้ความช่วยเหลือทั้งเงินทองข้าวของตลอดจนแรงงานเหล่านี้ต้องการแสดงน้ำใจให้ผู้ใหญ่เห็น และเป็นการแสดงว่าเป็นพวกพ้องเดียวกัน งานเช่นนี้จะมีผู้ไปร่วมงานเป็นจำนวนมาก ดังเรื่องที่เล่ากันว่า ชาวบ้านผู้หนึ่งได้ทราบข่าวว่าภรรยานายอำเภอในเขตที่ตนอยู่นั้นถึงแก่กรรม จึงรีบจัดข้าวของ กล้วย อ้อย มะพร้าว ฯลฯ ขนลงเรือจะไปช่วยงาน แต่เมื่อไปกลางทางได้ทราบจากเพื่อนบ้านว่าผู้ตายไม่ใช่ภรรยานายอำเภอ แต่เป็นตัวนายอำเภอเอง ชาวบ้านผู้นั้นก็ขนของกลับทันที เรื่องนี้แสดงว่าคนไทยไปช่วยงานก็โดยหวังว่าจะสร้างความสัมพันธ์กับผู้มีอำนาจ การที่คำว่า “งาน” ในภาษาไทยใช้ขยายการทำกิจที่ไม่ใช่การประกอบอาชีพโดยตรง แต่เกี่ยวโดยทางอ้อมนี้แสดงว่า เราเห็นว่า “งาน” ในลักษณะเช่นนี้มีความสำคัญต่อการดำเนินชีวิตของเรามาก

เชิงอรรถ

[๑] *Webster's New World Dictionary of The American Language,* Cleveland & New York : The World Publishing Co., 1960, p. 1684.

[๒] Funk & Wagnalls, *Standard College Dictionary,* New York : Funk & Wegnalls Co., 1963, p. 1547.

[๓] *International Encyclopedia of The Social Sciences,* Vol. 11, "Occupations and Careers", The Macmillan Co., and the Free Press, 1968, p. 245.

[๔] ราชบัณฑิตยสถาน, *พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕*, กรุงเทพฯ, สำนักพิมพ์อักษรเจริญทัศน์ พ.ศ. ๒๕๒๕.

[๕] หมอบรัดเล, *หนังสืออักขราภิธานศรับท์* (Dictionary of The Siamese Language, Bangkok, 1873) กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา พ.ศ. ๒๕๑๔.

[๖] ขุนวิจิตรมาตร, "งาน" *สารานุกรมไทยฉบับราชบัณฑิตยสถาน* เล่ม ๗, กรุงเทพฯ, โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม พ.ศ. ๒๕๐๙-๒๕๑๐, น. ๔๒๗๘-๔๒๗๙.

[๗] เสฐียรโกเศศ *วัฒนธรรมและประเพณีต่าง ๆ ของไทย,* พระนคร, คลังวิทยา พ.ศ. ๒๕๑๔, น. ๕๔๒-๕๙๒.

เล่น

ปริตตา เฉลิมเผ่า กออนันตกูล

คำว่า เล่น เป็นคำพื้น ๆ ในภาษาไทย ที่ใช้บรรยายกิจกรรม เหตุการณ์ พฤติกรรม และทัศนคติบางอย่าง โดยทั่ว ๆ ไปแล้ว เล่น หมายถึง ลักษณะที่ไม่เอาจริง ไม่เป็นงานเป็นการ พจนานุกรมราชบัณฑิตยสถาน ฉบับ พ.ศ. ๒๕๒๕ ให้ความหมายว่าเป็นการ "ทำเพื่อสนุกหรือผ่อนอารมณ์, สาละวนหมกมุ่นอยู่กับสิ่งใด ๆ ด้วยความเพลิดเพลิน, ทำหรือพูดอย่างไม่เอาจริง" แต่เมื่อเราพิจารณาการใช้คำว่าเล่น และสิ่งที่จัดว่าเป็นการเล่นในวัฒนธรรมไทยแล้ว จะพบว่า เล่น ไม่ใช่เรื่องของความสนุกสนานเพลิดเพลินเท่านั้น หากครอบคลุมเรื่องต่าง ๆ หลายเรื่องมาก บางเรื่องก็สำคัญและเอาจริงเอาจังทีเดียว นอกจากนั้น เล่นยังสะท้อนให้เห็นทัศนคติในการดำรงชีวิตและลักษณะของความสัมพันธ์ทางสังคมอีกด้วย

น่าจะสันนิษฐานได้ว่า เล่น เป็นคำในภาษาไทย เนื่องจากยังไม่ปรากฏชัดเจนว่าเป็นคำที่หยิบยืมมาจากภาษาอื่น และหากย้อนกลับไปดูหลักฐานในอดีตก็จะพบว่า คำว่า เล่นอยู่หลายแห่งมาก ศิลาจารึกหลักที่ ๑ มีข้อความว่า "ใครจักมักเล่น เล่น ใครจักมักหัว หัว" ในบทละครสมัยกรุงศรีอยุธยา เรื่องนางมโนห์รา กล่าวถึงการเล่นชนิดต่าง ๆ ในบทที่ว่า "เมื่อนั้น โฉมนวลพระพี่ศรีจุลา ว่าเจ้าโฉมตรูมโนห์รา มาเราจะเล่นกระไรดี เล่นให้สบายคลายทุกข์ เล่นให้สนุกในวันนี้ จะเล่นให้ขันกันสักที เล่นกันให้สนุกจริงจริง มาเราจะวิ่งลิงชิงเสา ข้างโน้นจะเจ้าเป็นแดนพี่ ข้างนี้เป็นแดนเจ้านี้ เล่นลิงชิงเสาเหมือนกัน..." ในวรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์ เช่น อิเหนา ขุนช้างขุนแผน ก็ล้วนแต่มีบทบรรยายการเล่นเช่นกัน เช่นในอิเหนา มีบทที่กล่าวว่า "บ้างตั้งวงเตะตะกร้อเล่น

เพลาเย็นแดดร่มลมสงัด ปะเตะโต้คู่กันสันทัด บ้างถนัดเข้าเตะเป็นน่าดู ที่หนุ่มหนุ่มคะนองเล่นจ้องเต สรวลเสเฮฮาขึ้นขี่คู่ บ้างรำอย่างชวามลายู เป็นเหล่าเหล่าเล่นอยู่บนคีรี" ในกฎหมายตราสามดวง มีคำว่า เล่น ปรากฏอยู่หลายแห่ง เช่น เล่นกล, เที่ยวเล่นกลางคืน, เล่นการมหรสพ, เล่นชนไก่พนัน ฯลฯ ส่วนในอักขราภิธานศรับท์ ของหมอบรัดเล ซึ่งพิมพ์ในปี พ.ศ. ๒๔๑๖ กล่าวว่า เล่น คือ "การประกอบด้วยความสนุกนิ้, ใช่การทำมาหากิน" และระบุการใช้คำว่าเล่นไว้หลายรายการ โดยเฉพาะที่เกี่ยวกับเกมส์การพนัน ดังนั้นคงพอจะกล่าวได้ว่า เป็นคำที่มีใช้มาแต่โบราณ และในปัจจุบันก็ยังคงเป็นคำพื้น ๆ ที่ใช้กันอยู่ทั่วไป

การเล่นในวัฒนธรรมไทยนั้น อาจจะจัดออกได้เป็น ๔ ประเภท คือ ๑) การเล่นของเด็ก ๒) เกมส์และกีฬา ๓) การเล่นเชิงพิธีและการแสดง และ ๔) การเล่นในสำนวนภาษา ความหมายของคำว่าเล่นในแต่ละแบบออกจะมีจุดเน้นที่แตกต่างกันอยู่บ้าง แต่ก็มีบางส่วนที่คาบเกี่ยวกัน

การเล่นของเด็ก

เล่นในความหมายแรก ใช้บรรยายพฤติกรรมของเด็ก หมายถึงสิ่งที่ทำด้วยความเพลิดเพลิน สนุกสนาน สมัครใจ ไม่เอาจริงเอาจัง และไม่เจตนาให้เกิดผลตอบแทนโดยตรง คำว่าเล่น กับ เด็ก คงจะมีควบคู่กันมานานแล้ว ดังมีปรากฏในภาษิตไทยว่า "อยู่บ้านท่านอย่านิ่งดูดาย ปั้นวัวปั้นควายให้ลูกท่านเล่น" เมื่อใช้กับกิจกรรมของเด็กนั้น คำว่า เล่นมีความหมายว่าเป็นสิ่งที่เป็นไปตามธรรมชาติ คือค่อนไปทางเรื่องไร้สาระ เปลืองเวลา หรือปราศจากการไตร่ตรอง ดังใช้ในสำนวนว่า "เล่นเป็นเด็ก ๆ ไปได้" หรือ "ทำเป็นเรื่องเด็กเล่น" ซึ่งเป็นการปรามหรือตำหนิผู้ที่เล่นผิดกาลเทศะ

วัฒนธรรมไทยได้สั่งสมการเล่นของเด็กไว้หลายประการ มีทั้งการเล่นตามกติกา คือมีกฎเกณฑ์กำหนดว่าจะต้องปฏิบัติอย่างไร มีการแพ้ชนะ เช่น การเล่นมอญซ่อนผ้า โพงพาง รีรีข้าวสาร หมากเก็บ กาฟักไข่ ซึ่งเป็นการเล่นของเด็กไทยภาคกลางในอดีต การเล่นเหล่านี้เด็ก ๆ มักจะเล่นกันในหมู่พี่น้องหรือเพื่อนฝูงในละแวกบ้าน โดยอาศัยอุปกรณ์การเล่นน้อยมากและมักเป็นสิ่งที่หาได้ง่ายในธรรมชาติ ในปัจจุบันการเล่นตามกติกาก็ยังคงเป็นสิ่งที่เด็ก ๆ เล่นกันอยู่ แต่สถานที่ของการเล่นจะเปลี่ยนไปเป็นโรงเรียน โดยเฉพาะในชั่วโมงพลศึกษา ชนิดของการเล่นก็ต่างออกไป เช่นเป็นการเล่นเกมส์ลูกบอลต่าง ๆ ซึ่งจะต้องมีอุปกรณ์เฉพาะ และบรรยากาศของการเล่นมีความเป็นทางการมากกว่าแต่ก่อน นอกจากการเล่นตามกติกาแล้ว ยังมีการเล่นแบบสมมุติบทบาท เช่น เล่นขายของ เลี้ยงน้อง ครูนักเรียน ส่วนการเล่นอีกแบบหนึ่งซึ่งเป็นที่นิยมของเด็ก รวมทั้งของคนไทยทั่วไป คือการเล่นที่อาศัยเชาวน์ปัญญาและความสามารถในการพลิกแพลงภาษา ได้แก่ การเล่นปริศนาคำทายต่าง ๆ ที่แพร่หลายมากคือคำทายที่เริ่มต้นว่า "อะไรเอ่ย...?" ตัวอย่างเช่น อะไรเอ่ย สี่ตีนเดินมา หลังคามุงกระเบื้อง? คำตอบคือเต่าเป็นต้น

การเล่นที่ควบคู่ไปกับเด็กนั้น มีมาโดยตลอดทั้งในอดีต ปัจจุบัน และน่าจะมีต่อไปอีกในอนาคต หากแต่การเล่นในแต่ละยุคสมัยนั้นมีลักษณะที่แตกต่างกัน และความแตกต่างนี้อาจเป็นเครื่องบ่งบอกถึงความเปลี่ยนแปลงทางสังคมวัฒนธรรมได้ในระดับหนึ่ง การเล่นในปัจจุบันกับในอดีตจะมีความแตกต่างกันในสามด้าน คือ เนื้อหา บริบทของการเล่น และความหมายของการเล่น ทางด้านเนื้อหานั้น การเล่นของเด็กเป็นการลอกเลียนหรืออาศัยวัสดุเหตุการณ์จากชีวิตของผู้ใหญ่มาเป็นเค้าโครงในการเล่น การเล่นในอดีตอาศัยลักษณะจากสิ่งแวดล้อม

ธรรมชาติและบรรยากาศของสังคมเกษตรอยู่เด่นชัด เป็นต้นว่า การเล่นโพงพางนั้น ชื่อการเล่นเป็นชื่อเครื่องมือจับปลาชนิดหนึ่ง นอกจากนั้นวิธีเล่น ตลอดจนเพลงร้องประกอบ ก็เป็นการบรรยายถึงวิธีการจับปลา การเล่นอื่น ๆ เช่น ปลาหมอตกกะทะ เสือข้ามห้วย ลิงชิงหลัก ก็มีลักษณะเดียวกัน การเล่นที่สัมพันธ์กับชีวิตในสังคมเกษตรนี้มีแนวโน้มว่าจะลดลง ในขณะเดียวกันการเล่นที่สัมพันธ์กับสังคมอุตสาหกรรมที่มีความเจริญทางเทคโนโลยีจะเด่นชัดขึ้นในชีวิตของเด็กปัจจุบัน อาทิเช่น เด็กจำนวนมากเล่นคอมพิวเตอร์เกมส์ หุ่นยนต์ ยานอวกาศ รถแข่ง หากให้เด็กสมัยใหม่เล่นโพงพาง ก็จะไม่เข้าใจว่าเหตุใดจึงเล่นเช่นนั้น เพราะโพงพางเป็นสิ่งที่ห่างไกลจากชีวิตของพวกเขามาก

ทางด้านของบริบทการเล่นนั้นจะพบว่า ของเล่น สถานที่เล่น เพื่อนเล่นของเด็กในปัจจุบัน โดยเฉพาะเด็กที่เติบโตในวัฒนธรรมเมือง ได้เข้ามาอยู่ในโครงสร้างของเศรษฐกิจแบบตลาดอย่างมาก **ของเล่น**กลายมาเป็นปัจจัยที่มีความสำคัญมากต่อการดำรงชีวิตของเด็ก ในอดีตของเล่นไม่สำคัญเท่ากับคนเล่น วิธีเล่นจะมีหลักอยู่ที่การรวมเด็กเป็นกลุ่ม อุปกรณ์เป็นเพียงส่วนประกอบ แต่ของเล่นในปัจจุบันทำให้เด็กสามารถอยู่คนเดียวได้เป็นเวลานาน ของเล่นเหล่านี้ส่วนใหญ่แล้วเป็นสินค้าที่จะต้องมีการซื้อหามากกว่าประดิษฐ์ขึ้นเอง และเป็นสินค้าที่มีปริมาณสูงมากในท้องตลาด ดูเหมือนว่าพ่อแม่ในสังคมไทยปัจจุบันจะซื้อของเล่นมาเป็นเครื่องทดแทนเวลาและความเอาใจใส่ผูกพัน ซึ่งพ่อแม่เอาไปทุ่มเทกับภาระงานภายนอกครอบครัวมากขึ้น ในเรื่องของสถานที่เล่นและเพื่อนเล่นก็เช่นเดียวกัน ชีวิตของเด็กในเมืองจะไม่มีสถานที่เล่นของชุมชน เช่น ลานวัดหรือสนามในละแวกบ้าน ซึ่งเป็นที่ชุมนุมเด็ก เด็กในเมืองจะเล่นในบ้านของตัวเอง เล่นกับเพื่อนในโรงเรียน กับตามสถานที่ที่ขายบริการการเล่น เช่น สวนสนุก ศูนย์

การค้า สนามเทนนิส ซึ่งเป็นปรากฏการณ์ที่ไม่เคยมีในการเล่นของเด็กในสังคมเกษตร

ในเรื่องความหมายของการเล่นนั้น มีข้อน่าสังเกตว่าวรรณคดีบางเรื่องเห็นว่าการเล่นเป็นลางบอกเหตุหรือเป็นเครื่องทำนายอนาคต เช่นในขุนช้างขุนแผน มีเหตุการณ์เมื่อขุนแผน นางพิม และขุนช้างยังเป็นเด็กตอนหนึ่งว่า

"สวดมนต์ฉันเสร็จสำเร็จแล้ว ฝ่ายช้างพลายแก้วอุตริว่า
เราเล่นเป็นผัวเมียกันเถิดรา ขุนช้างร้องว่าข้าชอบใจ
นางพิมว่าไปอ้ายนอกคอก รูปชั่วหัวถลอกกูหาเล่นไม่
พลายแก้วว่าเล่นเถิดเป็นไร ให้ขุนช้างนั้นไซร้เป็นผัวนาง
ตัวข้าจะย่องเข้าไปหา จะไปลักเจ้ามาเสียจากข้าง
ทั้งสองคนรบเร้าเฝ้าชวนนาง จึงหักใบไม้วางต่างเตียงนอน
----- -----
ท่านผู้ฟังทั้งสิ้นอย่ากินแหนง จะประดิษฐ์คิดแต่งก็หาไม่
เด็กอุตริเล่นหากเป็นไป เทวทูตดลใจให้ประจักษ์ตา ฯ.

การเล่นเป็นผัวเมียกันของทั้งสามคน จึงเป็นการบอกเหตุล่วงหน้าคนทั้งสามจะเป็นผัวเมียกันเมื่อเติบใหญ่ ในมหาเวสสันดรชาดกมีข้อความแสดงว่า พระเวสสันดรก็มีพระประสงค์จะบำเพ็ญทานมาตั้งแต่วัยเยาว์เช่นเดียวกัน ในวัฒนธรรมไทยปัจจุบันความคิดว่าการเล่นในวัยเด็กจะสัมพันธ์กับเหตุการณ์ในเมื่อเป็นผู้ใหญ่ก็ยังคงมีอยู่ แต่อธิบายด้วยเหตุอื่นที่มิใช่เรื่องของบุพนิมิต กล่าวคืออาจอธิบายด้วยทฤษฎีจิตวิทยาว่าความฝังใจจากเหตุการณ์ในวัยเด็กจะมีผลต่อบุคลิกภาพของบุคคล หรือด้วยทฤษฎีพัฒนาการของเด็ก ว่าการเล่นเป็นการเรียนรู้ทางด้านต่าง ๆ ของเด็ก ไม่ว่าจะเป็นทางด้านกายภาพ สติปัญญา หรือ

สังคม และจะส่งผลต่อการเจริญเติบโตและอุปนิสัยของบุคคลผู้นั้นเป็นต้น จะเห็นได้ว่ากรอบการอธิบายสมัยใหม่นั้น ตั้งอยู่บนพื้นฐานของปรัชญาความคิดแบบวิทยาศาสตร์สากล ในขณะที่กรอบการอธิบายแบบบุพนิมิตนั้นมีฐานมาจากปรัชญาศาสนา การอธิบายความหมายของการเล่นของเด็กจึงสะท้อนให้เห็นว่าปรัชญาความคิดแบบวิทยาศาสตร์เป็นสิ่งที่กำลังมีอิทธิพลอยู่ในสังคมปัจจุบัน

การเล่นเกมส์และกีฬา

เล่น ในความหมายว่าเป็นการเล่นของผู้ใหญ่ ซึ่งทำเพื่อความพักผ่อนหย่อนใจ สนุกสนาน ทำนองเดียวกับการเล่นของเด็กนั้น มักจะใช้ในเรื่องของการเล่นเกมส์และกีฬาต่าง ๆ เกมส์การเล่นของผู้ใหญ่ไทยที่เด่นชัดที่สุดในอดีต และน่าจะรวมถึงในปัจจุบันได้ด้วยนั้นคือการพนัน เป็นที่น่าสังเกตว่า ในอักขราภิธานศรับท์ของหมอบรัดเลซึ่งรวบรวมขึ้นในสมัยต้นรัตนโกสินทร์นั้น สำนวนคำ "เล่น" ที่ใช้กับการพนันมีมากที่สุด ได้แก่ เล่นไก่ เล่นเบี้ย เล่นโป เล่นหมากรุก เล่นสะกา เล่นหวย สันนิษฐานว่าการพนันจะเป็นการเล่นที่แพร่หลายมาตั้งแต่โบราณ การพนันบางอย่าง เช่น การตีไก่ ซึ่งเล่นกันแพร่หลายในบริเวณคาบสมุทรมลายา อาจจะเป็นเกมส์การเล่นแบบพื้นเมือง ส่วนการเล่น ถั่ว โป หวย นั้นเป็นของจีน และแพร่เข้ามาในวัฒนธรรมไทยผ่านทางคนงานชาวจีนที่อพยพเข้ามา

ความหมายของ เล่น ในการเล่นเกมส์การพนันของผู้ใหญ่นั้นไม่เหมือนกับการเล่นของเด็กทีเดียวนัก ถึงแม้จะมีองค์ประกอบของความสนุกสนานเพลิดเพลินเช่นเดียวกัน "เล่น" การพนันของผู้ใหญ่มีนัยของความดึงดูด ความลุ่มหลงอย่างรุนแรงมากกว่าในการเล่นของเด็ก ๆ อาจจะกล่าวได้ว่าเป็นการเล่นที่เอาจริงเอาจังมาก และความ

จริงจังนั้นอาจจะเนื่องมาจากว่า การเล่นของผู้ใหญ่ทำโดยมีความหวังว่าจะมีลาภผลตอบแทนอยู่มาก ความเสี่ยงต่อการได้หรือเสียเป็นหัวใจของการพนัน ดังนั้นการเล่นจึงไม่ใช่เรื่องของความสนุกสนานเพลิดเพลินเท่านั้น หากสามารถจะก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงต่อฐานะ ทรัพย์สมบัติ หน้าตาศักดิ์ศรีของผู้เล่นเป็นอย่างมาก การเล่นประเภทนี้จึงสามารถที่จะพลิกชีวิตของผู้เล่นได้อย่างหน้ามือเป็นหลังมือ ดังนั้นจึงเป็นการเล่นที่แฝงไว้ด้วยความหวังและความกลัว และมีนัยของความเอาจริงเอาจังเป็นอย่างมาก

สิ่งที่น่าสังเกตเกี่ยวกับเกมส์การพนันก็คือ ศัพท์บางคำหรือสำนวนบางสำนวนที่ใช้กันระหว่างการเล่น ได้กลายมาเป็นสำนวนที่ใช้กับกิจกรรมอื่น ๆ ที่ไม่ใช่เรื่องของการพนันโดยตรง เช่น สำนวนว่า "แจงสี่เบี้ย" ซึ่งมาจากการเล่นทายจำนวนเบี้ยชนิดหนึ่งที่ต้องมีการนับเบี้ยจากกองทีละสี่อัน และดูว่าจะเหลือเศษกี่เบี้ย ใครที่ทายถูกก็จะกิน สำนวนนี้กลายมามีความหมายว่าอธิบายอย่างละเอียดละออ คำว่า โผ และ โพย ก็เป็นคำที่มีกำเนิดมาจากการแทงหวย โผนั้น ตามพระราชวิจารณ์ของสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ เป็นสมุดสำหรับจดบัญชีการแทงหวยที่เจ้ามือรายย่อยรับซื้อมาจากเจ้ามือรายใหญ่ แต่ความหมายตามหน้าหนังสือพิมพ์ในปัจจุบัน หมายถึง สิ่งที่มีการวางแผนไว้ล่วงหน้าหรือบัญชีค่อนข้างลับ ใช้มากกับการโยกย้ายทหาร เช่นการโยกย้ายครั้งนี้ "เป็นไปตามโผ" หรือเป็นการ "พลิกโผ" ส่วนคำว่า โพยนั้น ในภาษาหวย หมายถึงกระดาษที่เจ้ามือย่อยจดไว้ว่าใครแทงหวยเบอร์อะไร แล้วพับเป็นชิ้นเล็ก ๆ ส่งกลับไปให้เจ้ามือรายใหญ่ ส่วนโพยในภาษาปัจจุบัน หมายถึงรายการ คำสั่งที่เตรียมไว้ก่อน และได้รับส่งต่อมา เช่น ส.ส. จะแถลงในสภาจะต้องดูโพยก่อน เป็นต้น คำว่า โผ และ โพย ที่ใช้กันในปัจจุบันนี้ มีลักษณะเป็นคำสะแลง ที่ใช้พาดหัวข่าว

หนังสือพิมพ์ หรือในภาษาพูด แต่ก็น่าสังเกตว่าใช้กับเรื่องที่มีความสำคัญมาก คือเรื่องเศรษฐกิจการเมืองระดับชาติ นอกจากนี้เรายังใช้สำนวนว่า เล่นการเมือง เกมส์การเมือง หรือเล่นหุ้น เล่นแชร์ เล่นที่ดินอีกด้วย การใช้คำว่าเล่นกับพฤติกรรมทางเศรษฐกิจการเมืองที่มีความสำคัญอาจแสดงให้เห็นว่าในส่วนลึกนั้นคนไทยเห็นว่าชีวิตคือการเล่น มีการแพ้ชนะ ได้เสีย การตัดสินใจสำคัญอาจจะเกิดขึ้นได้ในชั่ววูบ ผลที่ออกมาจะดีหรือร้ายนั้นขึ้นอยู่กับโชคค่อนข้างมาก ปรัชญาเช่นนี้อาจไม่ได้เกิดขึ้นแต่ในสังคมไทยสมัยใหม่เท่านั้น ในวรรณคดีมีเหตุการณ์ความผันแปรของบ้านเมืองที่มีผลมาจากการเล่น เช่น พระอินทร์มาท้าตีคลีพนันเอาบ้านเมืองในสังข์ทอง หรือในศรีธนญไชย ก็มีการท้าต่อยมวย ประชันนก และอื่น ๆ เพื่อเอาบ้านเมืองอีกเช่นกัน ดังนั้นการใช้คำว่า เล่นการเมือง เล่นหุ้น จึงเป็นปรากฏการณ์ในสังคมสมัยใหม่ที่ยังคงแสดงถึงความสอดคล้องระหว่างกฎเกณฑ์ของการเล่น กับกฎเกณฑ์ความผันแปรทางสังคม

ส่วนคำว่าเล่นในความหมายการเล่นกีฬา มีจุดเน้นที่ต่างออกไปจากเล่นการพนัน เล่นกีฬาในความหมายที่เป็นอุดมคติ เป็นการเล่นเพื่อออกกำลังกายทำให้ร่างกายแข็งแรงปราศจากโรคภัย นอกจากนี้ยังมีนัยเพิ่มเติมว่าเป็นการฝึกฝนให้ผู้เล่นมีน้ำใจเป็นนักกีฬาคือรู้จักยอมรับว่าตนเองเป็นผู้แพ้และไม่ถือโกรธฝ่ายที่ชนะ การเล่นในความหมายนี้น่าจะเป็นความหมายที่ค่อนข้างใหม่ในวัฒนธรรมไทย กีฬาที่นิยมเล่นกันในปัจจุบัน เช่น เทนนิส ว่ายน้ำ กอล์ฟ ฯลฯ ก็มีกำเนิดมาจากต่างประเทศเป็นส่วนใหญ่ ในอดีตสิ่งที่จัดได้ว่าเป็นกิจกรรมเพื่อการออกกำลังกายนั้น อาจจะมีเพียงการเตะตะกร้อ ต่อยมวย แข่งเรือ ซึ่งก็เกิดขึ้นในสิ่งแวดล้อมที่ต่างจากในปัจจุบันมาก ชีวิตของผู้คนในสังคมเกษตร ซึ่งปราศจากเทคโนโลยีในการทุ่นแรงต่าง ๆ นั้น ไม่มีความจำเป็น

ที่จะต้องแบ่งเวลาส่วนหนึ่งไว้เพื่อออกกำลังกายโดยเฉพาะ การทำงานในไร่นา การแบกหาม หรือทำงานบ้าน ล้วนแต่ทำให้ได้ออกกำลังกายมากพออยู่แล้ว การเล่นเพื่อออกกำลังในอดีตนั้นจึงมักจะเกิดในโอกาสพิเศษ คือเมื่อมีงานสมโภชงานฉลองต่าง ๆ และมักจะมีผู้ชมอยู่ด้วย จึงเป็นการเล่นที่มีลักษณะของการแสดง (ซึ่งจะกล่าวโดยละเอียดในส่วนต่อไป) นอกจากนั้นยังอาจจะมีเรื่องของการพนันแฝงอยู่อีกด้วย การเล่นเพื่อออกกำลังเพียงอย่างเดียวจึงดูจะไม่มีตัวอย่างให้เห็นชัด ๆ ได้ในอดีต

การเล่นกีฬาในสังคมปัจจุบันนั้นอันที่จริงก็ไม่ใช่เรื่องของการออกกำลังกายเพียงอย่างเดียว หากเป็นแฟชั่นอย่างหนึ่งที่กำลังได้รับความนิยมอย่างมาก และมีความสำคัญทางสังคมแฝงอยู่ด้วย กีฬาบางประเภท เช่น ขี่ม้า แข่งเรือใบ เป็นสัญลักษณ์ของคนที่มีฐานะ การเป็นสมาชิกสโมสรกีฬาบางแห่งที่รับสมาชิกจำกัด และคัดเลือกจากเฉพาะคนบางกลุ่ม เป็นการประกาศถึง "ความมีระดับ" ของผู้ที่เป็นสมาชิก นอกจากนั้นการเล่นกีฬาด้วยกันยังอาจเป็นการแสดงถึงเจตนาที่จะเป็นมิตรหรือพร้อมที่จะเจรจากัน ตัวอย่างเช่น การที่นักการเมืองระดับสูงไปเล่นกอล์ฟด้วยกันนั้นไม่เพียงแต่เป็นการไปออกกำลังด้วยกัน หากเป็นเหตุการณ์ทางการเมืองชนิดหนึ่งด้วย

การเล่นเชิงพิธีและการแสดง

เล่นประเภทที่สามนี้พบได้ในสำนวนเช่น เล่นแม่ศรี เล่นแห่นางแมว เล่นการมหรสพ การละเล่น เล่นละคร เป็นต้น การเล่นเหล่านี้มีลักษณะเด่นอยู่ ๓ ประการ ประการแรกคือ เป็นการเล่นที่จะต้องมีคนดู เป็นการเล่นเพื่อคนดูมากกว่าเพื่อผู้เล่น คนดูนั้นอาจจะเป็นมนุษย์ด้วยกันเองหรือเทพและอำนาจศักดิ์สิทธิ์ต่าง ๆ ตามความเชื่อที่มีอยู่ ส่วนประการที่สองนั้นการเล่นมักอาศัยการสมมุติ ผู้เล่นจะสวม

บทบาทเป็นผี เทพ และตัวละครต่าง ๆ การเล่นจะต้องมีข้อตกลงระหว่างผู้เล่นและผู้ชม ในการกำหนดสถานที่ เวลา และความเป็นไปในระหว่างการเล่น ซึ่งมักมีลักษณะแตกต่างหรือตรงข้ามกับชีวิตจริงอยู่มาก และประการที่สามนั้นเป็นการเล่นที่มุ่งหวังผลตอบแทนบางอย่าง

การเล่นประเภทนี้อาจแยกออกได้เป็นสองกลุ่ม คือกลุ่มการเล่นเชิงพิธีกรรม กับกลุ่มการแสดง ทั้งสองกลุ่มนี้มักจะเกิดในโอกาสที่เป็นงานพิธีต่าง ๆ ทั้งงานของหลวงและของชาวบ้าน ได้แก่ งานสงกรานต์ กฐิน งานโกนจุก บวช งานศพ งานโสกันต์ และงานพระเมรุ เป็นต้น งานต่าง ๆ เหล่านี้จะเป็นโอกาสที่มีผู้คนจากที่ต่าง ๆ มาชุมนุมกันเป็นจำนวนมาก

การเล่นที่มีลักษณะเป็นพิธีกรรมมักจะอ้างอิงอำนาจศักดิ์สิทธิ์หรือความคิดทางศาสนา จะเห็นได้จากการเล่นเชิญผีต่าง ๆ เช่น ผีแม่ศรี ผีลอบ ไซ สาก กระด้ง ซึ่งเป็นเครื่องมือจับปลาและใช้ในการเกษตร นิยมเล่นกันในเทศกาลสงกรานต์ วิธีเล่นจะสมมุติให้คนหรืออุปกรณ์ชนิดนั้น ๆ ทำหน้าที่เป็นร่างทรง มีการเชิญผีมาเข้าร่างทรง เมื่อผีเข้าแล้วอาจจะร่ายรำ และตอบคำถามหรือทำนายทายทักต่าง ๆ การเล่นบางอย่างมีความคิดทางศาสนาแฝงอยู่ เช่น การเล่นฉุดพระบาท หรือชักคะเย่อ ซึ่งเล่นกันทางภาคตะวันออก ในเทศกาลสงกรานต์ วิธีเล่นจะเป็นการฉุดผ้าที่เชื่อว่ามีรอยพระพุทธบาทประทับอยู่ ถือกันว่าผู้ที่เล่นจะได้บุญและหากไม่เล่นอาจเกิดภัยพิบัติขึ้นได้ การเล่นเชิงพิธีกรรมเหล่านี้ มักจะเป็นโอกาสที่ชาวบ้านในชุมชนเกษตร จะแสดงความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันในการเผชิญกับภัยธรรมชาติ ตัวอย่างหนึ่งในเรื่องนี้คือการเล่นแห่นางแมว ซึ่งเล่นกันเมื่อเข้าหน้าฝนแล้วแต่ยังแล้งอยู่ ชาวบ้านจะนำแมวตัวเมียใส่เข่งหรือตะกร้า แห่ไปรอบ ๆ หมู่บ้านผ่านบ้านใครเจ้าของก็จะเอาน้ำรดหัวแมวไปเรื่อย การเล่นแห่นางแมวนี้

อาจจะทำไปตามความเชื่อว่าจะทำให้ฝนตก แต่ก็มีผลทางสังคมแฝงอยู่ด้วยในแง่ที่ว่า การแห่เป็นโอกาสที่ชาวบ้านไม่ว่าจะเป็นหญิง ชาย รวย จน จะร่วมกันแสดงความวิตกห่วงใยและความสำนึกในชะตากรรมที่แขวนไว้กับธรรมชาติ ซึ่งพวกเขามีอยู่ร่วมกัน

ความหมายของคำว่า เล่น ในการเล่นที่เป็นพิธีกรรมนี้ ดูจะมีความจริงจังยิ่งกว่าการเล่นของเด็กหรือการเล่นเกมส์กีฬาต่าง ๆ การเล่นประเภทนี้ผูกพันอยู่กับสิ่งที่มนุษย์ไม่สามารถอธิบายได้ เป็นสิ่งที่มีความศักดิ์สิทธิ์และน่าเกรงขาม การเล่นในที่นี้จึงเป็นการติดต่อกับผู้ดูซึ่งผู้เล่นเองมองไม่เห็นตัวแต่มีอำนาจพอที่จะดลบันดาลความเป็นไปในชีวิตของผู้เล่นได้ การติดต่อกับผู้ชมพิเศษนี้มักจะต้องอาศัยภาษาหรือวิธีติดต่อที่ต่างไปจากที่ใช้กันในชีวิตประจำวัน อาจจะเป็นการร่ายมนต์ การร้อง หรือการใช้ถ้อยคำบางอย่างที่ไม่ใช้กันในชีวิตปรกติ ยกตัวอย่างเช่นในการเล่นแห่นางแมว จะมีการร้องและยั่วเย้ากันโดยใช้ถ้อยคำเกี่ยวกับอวัยวะและความสัมพันธ์ทางเพศอย่างโจ่งแจ้ง ถ้อยคำเหล่านี้ชาวบ้านจะไม่กล่าวต่อหน้าธารกำนัลในชีวิตปรกติ แต่ในขบวนแห่ซึ่งนับเป็นสถานที่และเวลาพิเศษนั้น ถ้อยคำเหล่านี้อาจจะสื่อถึงการเจริญพันธุ์ ความอุดมสมบูรณ์ ความปรารถนาที่จะสืบทอดชีวิตของชุมชนต่อไป จึงเป็นการใช้ถ้อยคำในบรรยากาศพิเศษซึ่งอาจเป็นช่องทางติดต่อกับอำนาจบางอย่างที่ไม่ใช่มนุษย์ด้วยกัน นอกจากนั้นเล่นในที่นี้ยังมีความหมายของการมุ่งหวังผลตอบแทนบางอย่าง คือมุ่งให้เกิดศิริมงคล มีชีวิตที่ผาสุกและรอดพ้นจากหายนะ ทำนองเดียวกับในการบูชาบวงสรวงอื่น ๆ ซึ่งไม่ใช้คำว่าเล่น

การเล่นอีกประเภทหนึ่ง เป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับความบันเทิงและความงดงามมากกว่าความเชื่อ การเล่นประเภทนี้ ได้แก่ การแสดงต่าง ๆ ซึ่งมีคำเรียกรวมหลายคำ ได้แก่ การละเล่น มหรสพ การแสดง

การใช้คำว่าเล่นกับคำเหล่านี้มีมาตั้งแต่โบราณ เช่น ใน**กฎหมายตราสามดวง** กล่าวถึงการ "เล่นการมโหรสพ" ในวรรณคดีต้นรัตนโกสินทร์ กล่าวถึงการแสดงหลายชนิด เช่น โขน ละคร หุ่น งิ้ว หนัง หกคะเมน ไต่ลวด มอญรำ ใน**มหาเวสสันดรชาดก** กล่าวว่า

"ถึงยามตรุษยามสงกรานต์ คนทั้งบ้านเขาเล่นนักขัตฤกษ์อยู่มี่ฉาว ทั้งหนุ่ม ๆ สาว ๆ อยู่พร้อมหน้า" ใน**สังข์ทอง** บรรยายการแสดงไว้ว่า

"โขนละครไก่ป่าชาตรี เป่าปี่ตีกลองกึกก้องไป
หกคะเมนไต่ลวดกวดขัน เจ็ดคืนเจ็ดวันหวั่นไหว
ครั้นราตรีมีดอกไม้ไฟ หนังจีนหนังไทยดอกไม้กล
อีกทั้งครึ่งท่อนมอญรำ จับระบำทำท่าโกลาหล
งิ้วง้าวฉากแฉ่งแต่งตน เกลื่อนกล่นอื้ออึงคะนึงไป"

การเล่นที่เป็นการแสดง มีมากมายหลายชนิด ไม่สามารถจะนำมาแจกแจงได้ครบหมด คือมีทั้งการแสดงที่เป็นของในราชสำนักและของชาวบ้านทั่วไป แล้วแต่ใช้ศิลปะของการร้องรำทำเพลงในลักษณะต่าง ๆ กัน คำว่า เล่น เมื่อใช้กับการแสดง เช่น เล่นโขน เล่นดนตรี เล่นสักวา ยังมีความหมายว่ามีความสามารถ เชี่ยวชาญ รู้จักกลเม็ดเด็ดพรายต่าง ๆ ด้วย

ความหมายของ เล่น ประเภทการแสดงนี้ มีบรรยากาศของความศักดิ์สิทธิ์น้อยกว่าการเล่นที่เป็นพิธีกรรมมาก มักจะทำให้นึกถึงการร้องรำทำเพลง ความสวยงาม ความสนุกเพลิดเพลินมากกว่า ถึงกระนั้นก็มีนักวิชาการการละครบางกลุ่มเห็นว่าละครเป็นสิ่งที่พัฒนามาจากพิธีกรรม ละครในยุคเริ่มแรกนั้นเป็นการบวงสรวงเทพเจ้าต่าง ๆ แล้วจึงเปลี่ยนหน้าที่มาเป็นละครเพื่อคนดู สำหรับการละครไทย บางท่านเห็นว่าโขนนั้นมีต้นเค้ามาจากการเล่นชักนาคดึกดำบรรพ์ ซึ่งเป็นพิธี

ของพราหมณ์แล้วจึงเปลี่ยนแปลงกลายมาเป็นการแสดงโขนในภายหลัง

อย่างไรก็ตาม พิธีกรรมและละคร ก็ได้พัฒนารูปแบบเนื้อหาเฉพาะของตนเองออกไปอีกมาก จนไม่เห็นว่าเป็นเรื่องเดียวกันอีกต่อไป ในสังคมไทยปัจจุบัน ถึงแม้เราจะยังใช้คำว่าเล่นกับพิธีกรรมและการแสดงอยู่ เช่น เล่นแม่ศรี เล่นผีถ้วยแก้ว เล่นโขนละคร เล่นหนัง แต่ในภาษาที่เป็นทางการ ดูเหมือนว่าคำว่าเล่นจะถูกลดบทบาทลง และมีคำอื่นมาใช้แทนที่ ทางด้านพิธีกรรม ชาวบ้านอาจใช้คำว่า เล่นแห่นางแมว หรือ เล่นสงกรานต์ ในขณะที่ภาษาราชการจะใช้ว่า พิธีแห่นางแมว และพิธีสงกรานต์ ส่วนทางด้านการร้องรำทำเพลงนั้น ถึงแม้ในภาษาพูดเรายังคงใช้ว่า เล่นโขน เล่นหนัง เล่นดนตรี แต่ในภาษาที่เป็นทางการกว่าก็มักจะใช้ว่า แสดงโขน แสดงภาพยนตร์ แสดงดนตรี มากกว่าเล่นในสำนวนภาษา

คำว่าเล่นสามประเภทที่กล่าวมาข้างต้น เป็นกิจกรรมและเหตุการณ์บางประเภทที่มีรูปแบบและเนื้อหาชัดเจนพอสมควร นอกจากนั้นความหมายของเล่น ยังปรากฏอยู่ในสำนวนภาษาอีกหลาย ๆ สำนวน พอจะประมวลได้ดังนี้

ก. เล่นในความหมายว่า ไม่จริงจัง ไม่เอาจริง มักใช้เป็นคำขยายเติมเข้าไปหลังคำกริยาหรือคำนาม เช่น ชื่อเล่น ของกินเล่น พูดเล่น ล้อเล่น ในบางคำ คำว่าเล่นหมายถึง ไม่เป็นทางการมากกว่าไม่จริงจัง เช่นคำว่า **ชื่อเล่น** หมายถึงชื่อที่ไม่ใช้อย่างเป็นทางการ คือไม่ใช่ชื่อตามกฎหมาย แต่ไม่ได้มีความหมายว่าหลอกหรือไม่จริง นอกจากนั้นการใช้เล่นเป็นคำขยายในประโยค เช่น “พูดเล่นเท่านั้น”, “ล้อเล่นนิดเดียว อย่าโกรธ” เล่นค่อนข้างจะมีนัยว่า เป็นเรื่องที่ไม่อยู่ในความรับผิดชอบ เนื่องจากไม่ได้มีเจตนาที่จริงจัง

ข. เล่นในความหมายว่า ไม่จริง, ตรงกันข้ามกับจริง, หลอก และใช้เคียงคู่ไปกับคำว่าจริง เช่นในสำนวนว่า ทีเล่นทีจริง ครึ่งจริงครึ่งเล่น ซึ่งเมื่อรวมกันแล้วทำให้เกิดความกำกวม

ค. เล่นในความหมายว่า เชี่ยวชาญ เช่น เล่นพระ เล่นของเก่า เล่นนกเขา เล่นกล้วยไม้ เล่นคอมพิวเตอร์ ผู้เล่นเป็นผู้มีความรู้และประสบการณ์ในเรื่องนั้น ๆ เป็นอย่างดี อาจเรียกว่านักเลง เช่น นักเลงพระ นักเลงของเก่าด้วย นอกจากจะหมายถึงมีความรู้เชี่ยวชาญแล้ว อาจจะมีนัยของการฝักใฝ่เอาใจใส่ และพึงพอใจกับสิ่งนั้น ๆ ด้วย ในแง่นี้ เล่น ใน เล่นการเมือง เล่นหุ้น เล่นที่ดิน ก็อาจจะหมายถึงเชี่ยวชาญและฝักใฝ่ด้วย แต่ระดับของการเสี่ยงและผลประโยชน์ตอบแทนในสามสำนวนหลังนั้นดูจะเด่นกว่าสามสำนวนแรกมาก

ง. เล่นในความหมายว่า ลุ่มหลง ถูกดึงดูดด้วยความต้องการทางเพศ เช่น เล่นชู้ เล่นเพื่อน (มีความสัมพันธ์ทางเพศระหว่างหญิงด้วยกัน) เล่นสวาท (มีความสัมพันธ์ทางเพศระหว่างชายด้วยกัน) นอกจากนั้นยังมีสำนวนที่เกี่ยวข้องซึ่งแสดงถึงความรักและความสัมพันธ์ทางเพศ เช่น เล่นหู เล่นตา เล่นตัว เล่นรัก เล่นเพลงยาว (ลักลอบส่งสารรักถึงกัน) การเล่นในแต่ละสำนวนมีรูปแบบพฤติกรรมที่แตกต่างกันมาก แต่ดูจะมีความหมายร่วมกันว่าเป็นการกระทำที่เกิดจากอารมณ์ความต้องการทางเพศ ค่อนข้างมีนัยว่าไม่สามารถจะควบคุมได้อาจจะมีความเกินเลยหรือไม่เหมาะไม่ควรแฝงอยู่ด้วย

จ. เล่น ในความหมายว่าสนุกหรือให้ความสนิทสนมจนเกินไป

เช่น เล่นหัว ซึ่งอาจจะไม่ได้แตะต้องศีรษะ แต่อาจแสดงอาการอื่นเช่นหยอกล้ออย่างใกล้ชิดสนิทสนม จนแสดงว่าผู้เล่นและผู้ถูกเล่นมีความสัมพันธ์ที่เท่าเทียม ไม่มีการให้ความเคารพหรือเกรงใจต่อกัน การเล่นที่สนิทสนมมากค่อนข้างมีนัยไปในทางลบ คือทำให้ถูกลบหลู่ได้ ดังเช่นในสำนวน "เล่นกับหมา หมาเลียปาก"

สิ่งที่น่าสังเกตเกี่ยวกับสำนวนที่กล่าวมานี้ คือบางส่วน (ง, จ, ฉ) มีนัยไปในทางลบ การเล่นชู้ เล่นเพลงยาว เล่นงาน เล่นกับไฟ ล้วนมีความหมายว่าผู้เล่นกำลังสนุกอยู่กับสิ่งที่มีอันตราย น่ากลัว ไม่น่าไว้ใจ และอาจนำมาซึ่งโทษภัยต่าง ๆ ได้ การใช้คำว่า เล่น ในสำนวนเหล่านี้จึงอาจมาจากเหตุที่ว่าการกระทำนั้น ๆ มีองค์ประกอบของการเล่นอยู่ แต่เล่นในสิ่งที่ผิดกาละเทศะ คือเล่นในสิ่งที่สังคมออกจะไม่เห็นชอบด้วย เพราะอาจทำให้เกิดความปั่นป่วนในความสัมพันธ์ทางสังคมได้ การเล่นกับหมาหมาเลียปาก ทำให้เด็กไม่เคารพผู้ใหญ่ หรือการเล่นกับไฟทำให้ผู้น้อยบังอาจลองดีกับผู้ใหญ่ เล่นจึงใช้ไปในเชิงเปรียบเทียบ หรือเป็นอุปมาอุปไมย แต่สิ่งที่น่าสงสัยยังมีอยู่ว่า ในภาษาไทยมีคำอื่น ๆ ที่สามารถนำมาใช้ได้และมีการนำมาใช้เหมือนกัน เช่น สามารถใช้ว่ามีชู้ คบชู้ แทนเล่นชู้, แต่งเพลงยาวแทนเล่นเพลงยาว เหตุใดจึงเลือกใช้คำว่าเล่นเช่นเดียวกันในหลาย ๆ ที่ ข้อสันนิษฐานคืออาจเป็นไปได้ว่าการนิยมใช้คำว่าเล่น กับเรื่องที่เอาจริงเอาจังมากนั้น สืบเนื่องมาจากความกำกวมซึ่งมีอยู่ในคำว่าเล่นเอง ซึ่งเราได้เห็นแล้วว่ามีความหมายกว้าง กินความตั้งแต่ความสนุกรวมไปถึงความเอาจริงเอาจัง ความกำกวมนี้จึงมีประโยชน์ต่อการอำพรางเจตนาที่แท้จริง รวมทั้งทำให้น้ำหนักของความรุนแรงลดระดับลงบ้าง เช่น การใช้คำว่า เล่นชู้ ดูจะเลวร้ายน้อยกว่าคำว่า คบชู้ หรือคำว่า เล่นตลก ดูจะน่ากลัวน้อยกว่า

สร้างสังคมไทยในขั้นพื้นฐาน แต่ก็ได้ส่งผลให้แนวคิดเกี่ยวกับหลักความสัมพันธ์พื้นฐานในสังคมเปลี่ยนแปลงไป ตัวอย่างเช่น คำที่ใช้เกี่ยวกับผู้มีอำนาจ เช่น เจ้านาย ซึ่งเคยหมายถึงผู้มีอำนาจในทางการปกครองก็ได้ขยายขอบเขตของความหมายครอบคลุมไปถึงผู้มีอำนาจบริหารในองค์กรทางธุรกิจการค้า หรือผู้บังคับบัญชาในหน่วยงาน ส่วนความสัมพันธ์ระหว่าง ผู้ใหญ่-ผู้น้อย ในระบบอุปถัมภ์ซึ่งผูกพันกันด้วย "บุญคุณ" นั้น ยังคงเป็นเรื่องหลักที่มีความสำคัญมาก ถึงแม้ว่าความผูกพันกันในเชิงอำนาจอาจกลายรูปไปเป็นความสัมพันธ์เชิงผลประโยชน์ทางการค้ามากขึ้น การอุปการะอุ้มชูเป็นระยะเวลานานมีน้อยลง แต่กลายเป็นการแลกเปลี่ยนที่มีสัญญาในการตอบแทนเป็นหลักมากขึ้น ศักดิ์ศรีตามสถานภาพซึ่งเคยผูกพันกับการครอบครองทรัพย์สินและ "วัตถุมีค่า" ตามคติทางศาสนาและไสยศาสตร์ก็ยังคงแพร่หลายอยู่ แต่รูปปรากฏของทรัพย์สินต่าง ๆ อาจเพิ่มความหลากหลาย หรูหรา ราคาแพง ผูกพันกับเทคโนโลยีชั้นสูงมากขึ้น เช่น โทรศัพท์มือถือ หรือรถบีเอ็มราคา ๑๐ ล้าน สามารถบ่งบอก "ศักดิ์ศรี" ของผู้เป็นเจ้าของได้อย่างยอดเยี่ยม

ในส่วนที่เกี่ยวกับท่าทีต่อชีวิตในแง่ที่พยายามลดความจริงจังของสถานการณ์ที่อาจเอื้อต่อความขัดแย้งที่รุนแรงได้ เพื่อให้เกิดความราบรื่นในความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลนั้นก็ยังคงความสำคัญอยู่ กล่าวกันว่า คุณสมบัติที่สำคัญประการหนึ่งของผู้นำในที่ประชุมอันเคร่งเครียดในสังคมไทย คือความสามารถในการใช้อารมณ์ขัน ลดทอนระดับความรุนแรงของเรื่องที่กำลังถกเถียงกันอยู่ หรือแม้แต่ผู้นำกองทัพยังต้องแสดงทักษะในการสร้างบรรยากาศขบขัน ในการให้สัมภาษณ์ผู้สื่อข่าวหลังวันปฏิวัติ แต่อย่างไรก็ตามทัศนคติแบบ "ปลง" หรือ "ไม่เป็นไร" ในแง่การให้อภัยดูจะลดพลังลงบ้างด้วยปัจจัยแวดล้อมของ

การแข่งขันกันทางธุรกิจอันเข้มข้น แต่คนไทยยังคงรักความสนุกสนานอย่างสม่ำเสมอ ยัง "เล่น" กับเรื่องที่จริงจัง สามารถส่งผลอย่างรุนแรงต่อชีวิตได้ เช่น การเล่นหุ้น เล่นแชร์ เล่นที่ดิน เป็นต้น

ความคิดความเชื่อไทยจะพัฒนาไปในทิศทางใดเป็นประเด็นที่ยังต้องพิจารณากันอีกมาก แต่คงจะต้องขึ้นอยู่กับปัจจัยการเปลี่ยนแปลงขั้นพื้นฐานหลายประการที่กล่าวข้างต้น ซึ่งล้วนแต่กำหนดให้มนุษย์ต้องรู้จัก "จริงจัง" กับชีวิตอันเป็นรูปธรรมใน "โลกนี้" มากขึ้น ความเชื่อในพลังอำนาจเหนือธรรมชาติต่าง ๆ อาจจะได้รับการท้าทายมากขึ้น เช่นเดียวกับคติความเชื่อตามประเพณีในเรื่องอื่น ๆ แต่หากภูมิปัญญาไทยยังสามารถรักษาคำอธิบายทางวัฒนธรรมซึ่งเสริมสร้างพลังการเกาะเกี่ยวระหว่างบุคคลให้มีความสัมพันธ์อันราบรื่น เพื่อการอุปถัมภ์ค้ำจุนกัน **พร้อม ๆ ไปกับ** พลังการ "ถอยห่าง" ออกจากแนวจารีตได้ ก็คงจะพอคาดการณ์ได้ว่า วัฒนธรรมไทยอันเกี่ยวข้องคติความเชื่อในชีวิตจะยังสามารถรักษาความมีชีวิตชีวาไว้ได้ต่อไป หากอารยธรรมมนุษย์ทั้งมวลไม่ถูกทำลายจนสูญสิ้นด้วยอิทธิฤทธิ์แห่งเอดส์และภาวะแวดล้อมเป็นพิษ ไปเสียก่อน

พิมพ์ที่โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย โทร. ๒๑๕๓๖๒๖
นางวัฒนา ศิวะเกื้อ ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา พฤศจิกายน ๒๕๓๕
๓๕๑๐-๑๐๗/๑๐๐๐(๒)